

ISSN 0350-5774

UDK
UDC 949.712(05)

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW

LETNIK 56
LETO 2002

IZDAJA
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
LJUBLJANA

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Uredniški odbor: dr. Bojan Balkovec (tehnični urednik)
Borut Batagelj
dr. Rajko Bratož
dr. Ernst Bruckmüller
ddr. Igor Grdina
dr. Žarko Lazarevič
dr. Božo Repe
dr. Franc Rozman
Janez Stergar (namestnik odgovornega urednika)
dr. Peter Štih (odgovorni urednik)
dr. Peter Vodopivec

Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 1. 12. 2002

Prevodi: Nives Sulič Dular (angleščina), mag. Niko Hudelja (nemščina)
Zunanja oprema: Neta Zwitter

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/1, tel.: (01) 241-1200, e-pošta: zgodovinski.casopis@uni-lj.si; <http://www.ff.uni-lj.si/zgcasopis/>

Letna naročnina: **za leto/letnik 2002:** za nečlane in ustanove 7200 SIT, za društvene člane 5200 SIT, za društvene člane-upokojence 3900 SIT, za društvene člane-študente 2600 SIT.

Cena tega zvezka v prosti prodaji je **3600 SIT** (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 € in za študente 25 € oziroma ekvivalent v nacionalni valuti.

Plačuje se na transakcijski račun Zveze zgodovinskih društev Slovenije pri Novi Ljubljanski banki: 02010-0012083935

Sofinancirajo: Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije
Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport Republike Slovenije
Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani
Znanstveno-raziskovalni center SAZU

Tisk: Littera picta, d.o.o., Ljubljana, december 2002

Naklada: 1800 izvodov

KAZALO – CONTENTS

RAZPRAVE – STUDIES

- Peter Š t i h, Dve novi notici za najstarejšo zgodovino Ljubljane 7–42
Peter Š t i h, Two New Notes on the Oldest History of Ljubljana
- Miha K o s i, ... *quae terram nostram et Regnum Hungariae dividit* ... (Razvoj meje cesrstva na Dolenjskem v srednjem veku) 43–93
Miha K o s i, ... *quae terram nostram et Regnum Hungariae dividit* ... (Development of the Border of the Empire in Lower Carniola in the Middle Ages)
- Mojca K o v a č i č, »Prijazne, pobožne, skromne, čednostne in plemenite« – Kako je Paolo Santonino videl in opisal ženske in kako so ženske dejansko živele 95–132
Mojca K o v a č i č, »Kind, Pious, Modest, Virtuous and Noble« – Paolo Santonino's Perception of Women, and How Women Actually Lived
- Nataša G o l o b, Fragmenti srednjeveških rokopisov v javnih zbirkah v Sloveniji 2: Ljubljana, Semeniška knjižnica 133–159
Nataša G o l o b, Fragments of Medieval Manuscripts in Slovene Public Collections 2: Theological Library in Ljubljana
- Nataša P o d g o r š e k, *Slavenski jug* leta 1848 in Slovenci 161–171
Nataša P o d g o r š e k, *Slavenski Jug* in 1848 and Slovenes
- Janko P l e t e r s k i, Poskus enciklopedične razlage gesla o koroškem plebiscitu v avstrijskem leksikonu 173–184
Janko P l e t e r s k i, An Attempt at an Encyclopaedic Explanation of the Entry on the Carinthian Plebiscite in the Austrian Lexicon
- Dušan N e ć a k, Sovjetsko-jugoslovanski odnosi v luči madžarskih dogodkov leta 1956 185–197
Dušan N e ć a k, Soviet-Yugoslav Relations in the Light of 1956 Events in Hungary
- Aleš G a b r i č, Slovenska kulturnopolitična razhajanja med kulturno ustvarjalnostjo in politično akcijo 1980–1987 199–221
Aleš G a b r i č, Slovene Cultural and Political Differences between Cultural Creativity and Political Activity 1980 – 1987

IN MEMORIAM

- Prof. Janez Kramar (1911–2002) (Salvator Ž i t k o) 223–224

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

- Mednarodni znanstveni posvet Bolgarija na poti v EU. Uspehi in neuspehi.
Dunaj, 10.–11. maj 2001 (Franc R o z m a n) 225–226
International Scientific Conference Bulgaria on the Path to European Union. Victories
and Defeats. Vienna, May 10–11, 2001 (Franc R o z m a n)
- Mednarodna znanstvena konferenca »Vojska in vojaški faktor v državah in družbi jugovzhodne
Evrope od 18. do 20. stoletja«. Zadar, 13.–15. september 2001 (Franc R o z m a n) 226–227
International Scientific Conference The Military and Military Factor in the Countries
and Societies of Southeast Europe between the 18th and the 20th Centuries. Zadar,
September 13–15, 2001 (Franc R o z m a n)
33. letna konvencija Ameriškega združenja za napredek slavističnih študij, Washington D.C.,
15.–18. november 2001 (Matjaž K l e m e n č i č) 227–229
33rd Yearly Convention of the American Association for ..., Washington, D.C.,
November 15–18, 2001 (Matjaž K l e m e n č i č)
- Mednarodni znanstveni simpozij Demokratična opozicija Slovenije – ob 10. obletnici
osamosvojitve Slovenije. Maribor, 22.–23. november 2001 (Mateja R a t e j) 229–231
International Scientific Conference Slovene Democratic Opposition – on the Occasion
of the 10th Anniversary of Independent Slovenia. Maribor, November 22–23, 2001
(Mateja R a t e j)

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

- Joan Mueller, Clare's Letters to Agnes. Texts and Sources (Mojca K o v a č i č) 233–235
- Paolo Naldini, Cerkev in krajepis ali opis mesta in škofije Justinopolis – ljudsko Koper
(Salvator Ž i t k o) 235–237
- Jako stara vas na Goriškem je Solkan. Zbornik ob tisočletnici prve omembe kraja
(Štefan T r o j a r) 237–239
- Marija Kacin, Žiga Zois in italijanska kultura (Primož K o č a r) 240–243
- Tomislav Markus, Slavenski Jug 1848.–1850. godine i hrvatski politički pokret
(Nataša P o d g o r š e k) 243–244
- Igor Grdina, Ipavci. Zgodovina slovenske meščanske dinastije (Vasilij M e l i k) 244–245
- Brennpunkt Mitteleuropa: Festschrift für Helmut Rumpel zum 65. Geburtstag
(Franc R o z m a n) 245–247
- L. S. D u b i n, The Port Jews of Habsburg Trieste. Absolut Politics and Enlightenment
Culture; T. C a t a l a n, La comunità ebraica (1781–1914). Politica società cultura;
S. B o n, Gli ebrei a Trieste. Identità, persecuzione, risposte. (Marta V e r g i n e l l a) 247–249
- Marina Cattaruzza, Socialismo adriatico. La socialdemocrazia di lingua italiana nei territori
costieri della monarchia asburgica: 1888–1915. (Marta V e r g i n e l l a) 249–251

Pavle Čelik, Slovenski orožniki: 1918–1941 (Rok Stergar) 251–252

Božo Repe, Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije (Duša Nećak) 252–255

IZVLEČKI – ABSTRACTS

Izvillečki iz razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 55, 2001, 3–4 (124)

in 56, 2002, 1–2 (125) I–IV

Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis –

Historical Review 55, 2001, 3–4 (124) and 56, 2002, 1–2 (125)

RAZPRAVE

Peter Štih

Dve novi notici za najstarejšo zgodovino Ljubljane*

Medtem ko se antična Emona kot »živo« ime najverjetneje zadnjič omenja v 7. stoletju v že slavizirani obliki *Atamine*¹ v Kozmografiji anonimnega ravenskega geografa², je starejše zgodovinopisje od Laziusa, Schönlebn, Valvasorja pa vse do Richterja, Dimitza in Trdine ter celo Klebla pred drugo svetovno vojno, menilo, da se srednjeveška Ljubljana prvič

* Prof. dr. Heinzu Dopschu (Univerza v Salzburgu), prof. dr. Cesareju Scalonu (Univerza v Vidmu), dr. Harald Krahwinkelju (Univerza v Celovcu), dr. Herwigu Weiglu (Inštitut za avstrijske zgodovinske raziskave pri Univerzi na Dunaju) in dr. Güntherju Bernhardu (Univerza v Gradcu) se zahvaljujem za pomoč pri nastajanju te razprave.

KRATICE:

CDI	Pietro Kandler (a cura di), Codice Diplomatico Istriano I (Trieste ² 1986)
D. F. I.	Heinrich Appelt et al. (ed.), Die Urkunden Friedrichs I., MGH Diplomata regum et imperatorum Germaniae X/3 (Hannover 1985)
D. H. IV.	Dietrich von Gladiss/Alfred Gawlik (ed.), Die Urkunden Heinrichs IV., MGH Diplomata regum et imperatorum Germaniae VI/1 (Berlin 1941)
D. O. I.	Theodor Sickel (ed.), Die Urkunden Konrad I., Heinrich I. und Otto I., MGH Diplomata regum et imperatorum Germaniae I (Hannover 1879-1884)
D. O. III.	Theodor Sickel (ed.), Die Urkunden Otto des III., MGH Diplomata regum et imperatorum Germaniae II/2 (Hannover 1893)
	Gradivo Franc Kos (izd.), Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I (Ljubljana 1902); II (Ljubljana 1906); III (Ljubljana 1911); IV (Ljubljana 1915); V (Ljubljana 1928; skupaj z: Milko Kos)
MC	August Jaksch (Hg.), Monumenta historica ducatus Carinthiae I (Klagenfurt 1896); III (Klagenfurt 1904); IV (Klagenfurt 1906)
NA	Cesare Scaloni (a cura di), Necrologium Aquileiense (Fonti per la storia della chiesa in Friuli 1, Udine 1982)
Regesten	Hermann Wiesflecker (Hg.), Die Regesten der Grafen von Görz und Tirol, Pfalzgrafen in Kärnten, I. Bd. 957–1271 (Publikationen des Institutes für österreichische Geschichtsforschung 4/1, Innsbruck 1949)
Schenkungsbuch	Karl August Muffat (Hg.), Schenkungsbuch der ehemaligen gefürsteten Probstei Berchtesgaden, v: Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte 1 (München 1856)
SUB	Willibald Hauthaler (Hg.), Salzburger Urkundenbuch I (Salzburg 1910); II (Salzburg 1916; skupaj z: Franz Martin)
TF	Theodor Bitterauf (Hg.), Die Traditionen des Hochstifts Freising, II. Bd. (926–1283) (Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte N. F., Bd. 5, München 1909)
UBK	Franz Schumi (Hg.), Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain I (Laibach 1882/3); II (Laibach 1884/87)
UBLOE	Urkunden-Buch des Landes ob der Enns II (Wien 1856)
UBSt	Josef Zahn (Hg.), Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark I (Graz 1875)

omenja že v prvi polovici 10. stoletja³. Takrat naj bi se po poročilu večih madžarskih historio-grafskih del iz poznega 13. in 14. stoletja vršila pri Ljubljani (*ultra castrum Leopah*) bitka, v kateri so Madžari premagali vojsko pod poveljstvom meranskega vojvode Gotfrida, (koroškega) vojvode Eberharda in oglejskega patriarha (Gregorja)⁴. Franc Kos je že leta 1901 argumentirano zavrnil ta poročila in jih označil za »izmišljotino prve vrste«⁵, dokončno pa jih je na smetišče zgodovine poslal Vasilij Melik leta 1953⁶.

Danes velja, da se Ljubljana v srednjeveških virih prvič omenja leta 1144. V tradicijskem kodeksu proštije v Reichersbergu ob reki Inn, ki je nastal še pred koncem 12. stoletja⁷, je na prednji strani devetega folija zabeležena nedatirana notica, s katero je Amilbert iz Kollnitra pri Št. Pavlu na Koroškem podaril preko svojega nečaka Henrika »de Trimian« omenjeni proštiji posestvo, ki ga je imel v današnji Spodnji Avstriji med Preinsbachom in Dachs-ecom⁸. Med pričami te podaritve, ki jo Milko Kos z upravičenimi razlogi datira v čas med majem in oktobrom 1144⁹, je na drugem mestu omenjen »Ulrik iz Ljubljane, vojvodov brat«, *Ōdalricus de Laibach, frater ducis*. Identiteta tega Ulrika, s katerega imenom je zvezana po dosedanjem védenju prva omemba Ljubljane, je že dolgo časa znana in nesporna: pripadal je koroški vojvodski rodbini Spanheimov in je bil brat koroškega vojvode Henrika

¹ Gl. Jaroslav Šašel, H krajevnima imenoma Emona in Ljubljana, v: *Linguistica* 24 (1984) str. 251 sl.; isti, *Der Ostalpenbereich zwischen 550 und 650 n. Chr.*, v: Jaroslav Šašel, *Opera Selecta* (ur. R. Bratož/M. Šašel-Kos, Situla 30, Ljubljana 1992) str. 825. Spomin na Emono se je nato ohranjal le še v ozkih učeni in izobrazbenih krogih, kjer pa se jo omenja le v kontekstu antike: v aktih sinode v Mantovi iz leta 827, ki vsebujejo protokol sinode v Gradežu iz 572–577, je Emona zadnjič omenjena kot antični škofijski sedež (*Concilia aevi Karolini* 2. 819–842 (ed. A. Werminghoff, MGH *Concilia* 2, 2, Hannover – Leipzig 1906) str. 588; F. Kos, *Gradivo* I, št. 85); v legendi o mučeništvu sv. Pelagija Emonskega pod cesarjem Numerijanom, ki je prvič zabeležena v Notkerjevem martirologiju iz okrog 896, je Emona omenjena kot mesto v Karniji (gl. Rajko Bratož, *Kršćanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode* (*Acta ecclesistica Sloveniae* 8, Ljubljana 1986) str. 167 sl.; isti, *Il cristianesimo aquileiese prima di Costantino fra Aquileia e Poetovio* (*Ricerche per la storia della chiesa in Friuli* 2, Udine 1999) str. 220 sl.), medtem ko je bizantinski cerkveni zgodovinar Nikefor Kalist v 14. stoletju po Sozomeni iz srede 5. stoletja povzel, da je bila Emona ustanova Argonavtov (Rajko Bratož, *Grška zgodovina*. Kratek pregled s temeljnimi viri in izbrano literaturo (*Zbirka Zgodovinskega časopisa* 18 – Knjižna zbirka Scripta, Ljubljana 1997) str. 248).

² *Ravennatis anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica* (ed. M. Pinder/G. Parthey, Aalen 1962) IV, 20; F. Kos, *Gradivo* I, št. 182 in str. 223.

³ Podrobneje gl. Franc Kos, *Neljubi gostje pred tisoč leti (Madžari)*, v: *Dom in svet* 14 (1901); ponatis v: Franc Kos, *Izbrano delo* (Ljubljana 1982) str. 259 sl.; isti, *Gradivo* II, št. 343 in op. 1; Vasilij Melik, *Vprašanje bitke pri Ljubljani v dobi madžarskih napadov*, v: *Zgodovinski časopis* 6–7 (1952–1953; *Kosov zbornik*) str. 202.

⁴ Gl. V. Melik, *Vprašanje bitke pri Ljubljani* (kot v op. 3) str. 203–205.

⁵ F. Kos, *Neljubi gostje* (kot v op. 3) str. 259 sl. Tu predstavljen argumente proti verodostojnosti poročil o bitki pri Ljubljani v prvi polovici 10. stoletja je Kos povzel tudi v: isti, *Gradivo* II, št. 343.

⁶ V. Melik, *Vprašanje bitke pri Ljubljani* (kot v op. 3).

⁷ Heinrich Fichtenau, *Studien zu Gerhoh von Reichersberg*, v: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 52 (1938) str. 27 sl.; isti, *Das Urkundenwesen in Österreich vom 8. bis zum frühen 13. Jahrhundert* (*Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* Erg. Bd. 23, Wien 1971) str. 229 sl.

⁸ F. Schumi, *UBK* I, št. 95; W. Hauthaler/F. Martin, *SUB* II, št. 238; F. Kos, *Gradivo* IV, št. 201. K tej omembi gl. predvsem Milko Kos, *K 800 letnici prve omembe Ljubljane v zgodovini*, v: *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo* 25–26 (1944–1945) str. 85 sl.; Dušan Kos, *K osemstopetdesetletnici prve omembe Ljubljane* (listina iz leta 1146), v: *Luwigana* 1146. Ob 850 letnici prve omembe Ljubljane v pisnih virih (*Monumenta slovenica* 5, Ljubljana 1994) str. 17 sl. (s posnetkom tradicijske notice na str. 19).

⁹ M. Kos, *K 800 letnici* (kot v op. 8) str. 86.

V. (1144–1161)¹⁰. V isti tradicijski notici se kot prvi med pričami omenja še en Spanheimovec, *marchio Engilbertus*, to je Engelbert III., stric »ljublanskega« Ulrika in mejni grof v Istri (1124–1173) ter Toskani (1135–1137)¹¹.

Le dve leti za gornjo tradicijsko notico je bila v Ogleju v Furlaniji leta 1146 napisana listina, v kateri nam je prvič sporočena tudi romanska oziroma slovenska oblika imena Ljubljana: *Luwigana*. Z listino, ki je ohranjena v originalu in objavljena tudi kot faksimile¹², sta grof Bernhard Spanheimski in njegova žena Kunigunda izročila v Ogleju tamkajšnjemu patriarhu Pelegrinu I. (pri nas poznan predvsem kot ustanovitelj cistercijanskega samostana v Stični 1136 in benediktinskega samostana v Gornjem gradu 1140) in oglejski cerkvi grad Artegna (slov. Ratenj) južno od Humina v Furlaniji, v zameno pa sta dobila 30 mark (srebra) in v doživljenjski fevd desetinske dohodke treh župnij na slovenskem Štajerskem¹³. Med pričami se omenja tudi *Wodolricus de Luwigana*, ki pa zaradi svojega nizkega socialnega položaja, izraženim z zadnjim mestom med naštetimi pričami, zagotovo ni identičen z dve leti poprej omenjenim Ulrikom Spanheimskim in ga je imeti za spanheimskega ministeriala v Ljubljani¹⁴.

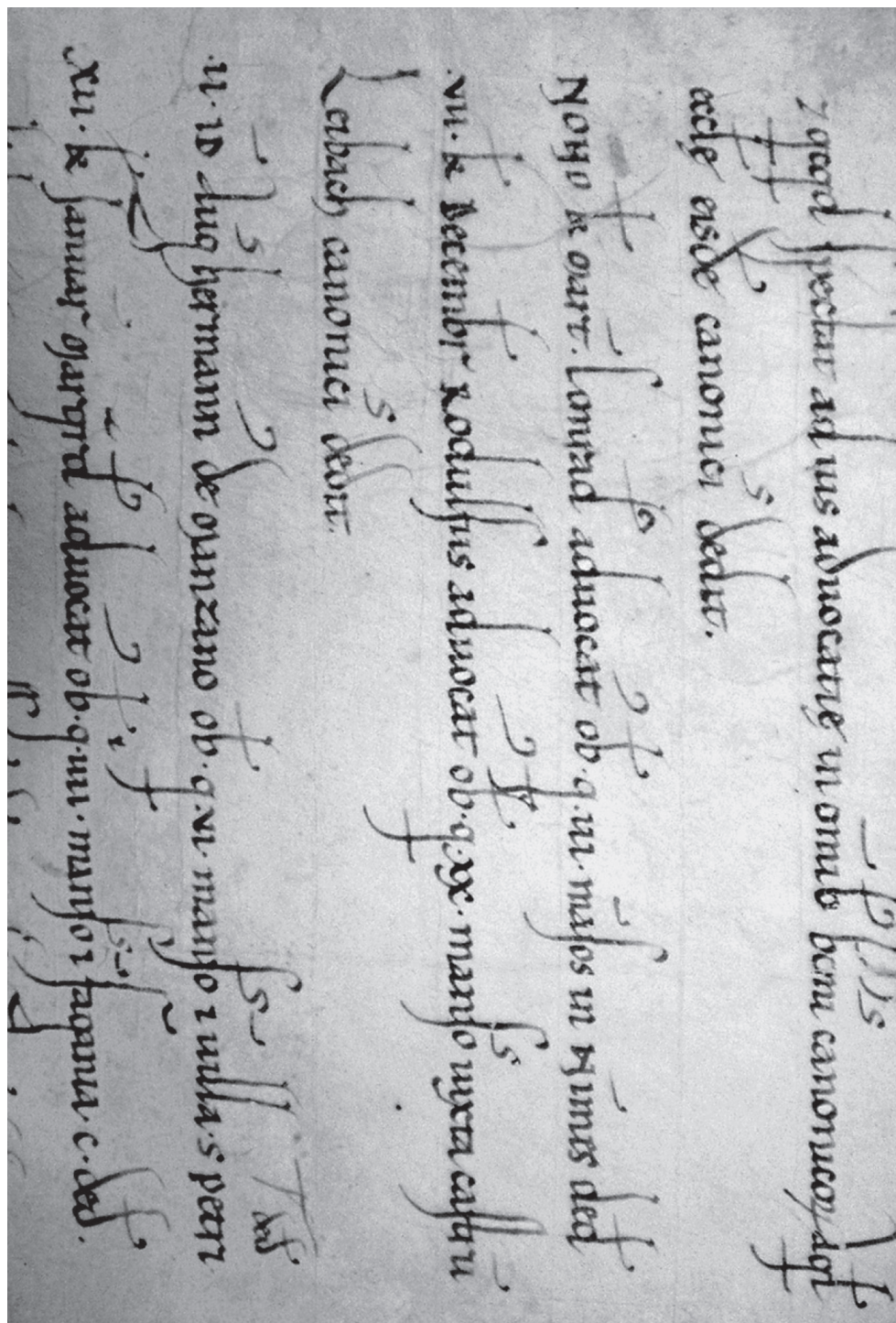
¹⁰ M. Kos, K 800 letnici (kot v op. 8) str. 85; Friedrich Hausmann, Die Grafen zu Ortenburg und ihre Vorfahren im Mannesstamm, die Spanheimer in Kärnten, Sachsen und Bayern, sowie deren Nebenlinien. Ein genealogischer Überblick, v: Ostbairische Grenzmarken. Passauer Jahrbuch für Geschichte, Kunst und Volkskunde 36 (1994) str. 17 (V. 1, V. 2); Heinz Dopsch, Die Gründer kamen vom Rhein. Die Spanheimer als Stifter von St. Paul, v: Schatzhaus Kärnten. Landesausstellung St. Paul 1991. 900 Jahre Benediktinerstift, Bd. 2: Beiträge (Klagenfurt 1991) genealoška tabela na str. 60; Heinz Dopsch, Das Herzogtum Kärnten – Der Kampf um die Landeseinheit, v: Heinz Dopsch/Karl Brunner/Maximilian Weltin, Die Länder und das Reich. Der Ostalpenraum im Hochmittelalter. Österreichische Geschichte 1122–1278, Wien 1999) genealoška tabela na str. 311; Peter Štih, Rodbina koroških Spanheimov, prvih gospodov Kostanjevice (v tisku za zbornik ob 750-letnici mesta Kostanjevice: Andrej Smrekar (ur.), Vekov tek. Kostanjevica na Krki 1252–2002).

¹¹ F. Hausmann, Grafen zu Ortenburg (kot v op. 10) str. 15 (IV. 1); P. Štih, Rodbina koroških Spanheimov (kot v op. 10). D. Kos, K osemstopetdesetletnici (kot v op. 8) str. 18, tega Engelberta napačno enači z Engelbertom II., istrskim mejnim grofom (1107–1124) in koroškim vojvodom (1124–1134), ki je umrl že leta 1141 in ga hkrati še napačno proglašja za brata Ulrika iz Ljubljane.

¹² Hranjena je v arhivu samostana Št. Pavel na Koroškem. Faksimile: Luwigana 1146. Ob 850 letnici prve omembe Ljubljane v pisnih virih (Monumenta slovenica 5, Ljubljana 1994).

¹³ A. Jaksch, MC III, št. 806; D. Kos, K osemstopetdesetletnici (kot v op. 8) str. 42 sl. (s slovenskim prevodom). Tudi pri tej listini je potrebno popraviti komentar D. Kosa, K osemstopetdesetletnici (kot v op. 8) str. 21 sl., ki meni, da grad Artegna ni bil stara spanheimska posest ampak kot dota žene Kunigunde šele Bernhardova pridobitev. Toda samostan v Št. Pavlu je že v dotacijski listini iz leta 1091 prejel od svojega ustanovitelja Engelberta I. Spanheimskega in s soglasjem njegove žene Hedvige ter njunih otrok, v Furlaniji vas Lipa (jv. od Nove Gorice) in eno kmetijo *sub castro Retin* (A. Jaksch, MC III, št. 496). V Artegni (*in loco Retin*) je imel svojo posest tudi visokoplemeniti Henrik, za katerega nekaj indicev govori, da bi lahko bil sin furlanskega grofa Werihena (gl. Peter Štih, »Villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza«. Študija o dveh listinah cesarja Otona III. iz leta 1001 za oglejskega patriarha Johannesa in furlanskega grofa Werihena (DD. O. III. 402 in 412) (Nova Gorica 1999) str. 103 sl.) in jo je okrog 1065–1077 prepustil briksenški škofiji (Oswald Redlich (Hg.), Die Traditionsbücher des Hochstifts Brixen (Acta Tirolensia. Urkundliche Quellen zur Geschichte Tirols Bd. I, Innsbruck 1886) št. 228). Spanheimsko posest gradu Artegna je tako kot ostalo njihovo posest v Furlaniji in na Krasu zato izvajati od Engelbertove žene Hedvige iz rodu furlanskega grofa Werihena, ki je leta 1001 od cesarja Otona III. prejel polovico Solkana, Gorice in ozemlja v spodnji Vipavski dolini. Gl. Friedrich Hausmann, Carinziani e stiriani in Friuli, v: Giuseppe Fornasir (a cura di), Il Friuli dagli Ottoni agli Hohenstaufen (Atti del Convegno Internazionale di Studio, Udine 4–8 dicembre 1983, Udine 1984) str. 571 sl.; Therese Meyer/Kurt Karpf, Zur Herkunft der Grafen von Görz. Genealogische Studie zur Genese einer Dynastie im Südostalpenraum, v: Südost-Forschungen 59 (2000) str. 30 sl.; Therese Meyer/Heinz Dopsch, Von Bayern nach Friaul. Zur Herkunft der Grafen von Görz und ihren Anfängen in Tirol, Kärnten und Friaul, v tisku za Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte (avtorjema se zahvaljujem za rokopolis članka, ki bo v italijanskem prevodu objavljen tudi v zborniku razprav: Silvano Cavazza (a cura di), Da Ottone III a Massimiliano I, Gorizia 2003); Peter Štih, Rodbina koroških Spanheimov (kot v op. 10).

¹⁴ M. Kos, K 800 letnici (kot v op. 8) str. 86 sl.; D. Kos, K osemstopetdesetletnici (kot v op. 8) str. 24 sl.

Nomina defunctorum. Izsek z vpisom: VII. Kalendis Decembris, Rodulfus advocatus obiit, qui XX mansos iuxta castrum Leibach canonicis dedit (Archivio capitolare Udine, Pergamene, IV, 66).

Toda to nista prvi omembi srednjeveške Ljubljane, kot se je dosedaj mislilo. Takoimenovana *Nomina defunctorum* oglejskega kapitlja vsebujejo namreč vest, da je 25. novembra umrl odvetnik Rudolf, ki je podaril kanonikom 20 kmetij ob gradu Ljubljana (*VII. Kal. Decembris, Rodulfus advocatus obiit, qui XX mansos iuxta castrum Leibach canonicis dedit*)¹⁵ in ki je – kot bo v nadaljevanju pokazano – okvirno dvajset do trideset let starejša od zgornjih dveh omemb. Na najzgodnejše obdobje zgodovine srednjeveške Ljubljane pa se po mojem mnenju nanaša tudi zapis v nekrologu taistega kapitlja, ki pod 10. aprilom poroča, da je takrat umrl nek Hartvik, ki je kanonikom podaril tri kmetije v Ljubljani (*Arthuicus de *** obiit, <qui dedit fratribus> III mansos in Laybach*)¹⁶.

Posvetimo našo pozornost najprej prvi notici, ki v slovenskem zgodovinopisju dosedaj ni bila poznana, čeprav jo je Pier Silverio Leicht po ne povsem natančnem prepisu iz 18. stoletja objavil že leta 1903¹⁷ in nato po originalu leta 1982 še Cesare Scaloni¹⁸. *Nomina defunctorum*, v kateri je zabeležena, so po svoji zvrsti mešanica med nekrologom in med *liber traditionum* širšega bavarskega prostora¹⁹. Kot je napovedano že v uvodnem odstavku tega seznama, ki ga v originalu hranijo v Kapiteljskem arhivu v Vidmu²⁰, so v njem kanoniki oglejskega kapitlja zaradi ohranjanja spomina (v liturgične namene; *memoria*) zabeležili imena umrlih – po tej besedni zvezi je izdajatelj Cesare Scaloni poimenoval drugače nenaslovljen seznam – dobrotnikov, ki so kapitelju podarili posest. Vpisi so zelo lapidarni in formalizirani ter vsebujejo samo dan smrti, ime dobrotnika in kratko oznako podarjene posesti²¹. V razliko od vpisov v nekrologih si ti v *Nomina defunctorum* ne sledijo po kalendarjem redu. Seznam je napisan v treh stolpcih na prednjo stran večjega pergamentnega lista (60 x 48 cm) in obsega vsega skupaj 135 vrstic, ki jih je napisalo šest različnih rok 12. stoletja. Toda od tega je prvih 96 vrstic napisala samo ena roka, tako, da je seznam v osnovi nastal v enem zamahu²².

Ta temeljni in glavni del seznama, ki vsebuje tudi zapis o odvetniku Rudolfu, je po ugotovitvah Cesareja Scalona nastal med letoma 1161 in 1169²³. Naknadne raziskave Reinharda Härtla so pokazale, da je bil prvi kompilator *Nomina defunctorum* kanonik oglejskega stolnega kapitlja Romulus, ki je bil hkrati tudi notar-kaplan kar treh oglejskih patriarhov,

¹⁵ C. Scaloni, NA, str. 397 (appendix 1).

¹⁶ C. Scaloni, NA, str. 188.

¹⁷ Pier Silverio Leicht, *Elenco di tradizioni al capitolo d'Aquileja*, v: *Pagine Friulane XV/5* (1903) str. 66: *Septimo kalendis decembris Rodolphus Advocatus obiit qui xx mansos iuxta Castrum Leibach Canonicis dedit*.

¹⁸ Gl. op. 15.

¹⁹ P. S. Leicht, *Elenco* (kot v op. 17) str. 65; Reinhard Härtel, *Görz und die Görzer im Hochmittelalter*, v: *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 110 (2002) str. 31. Članek je prvotno in v malenkostno krajši obliki izšel pod naslovom *Die Grafen von Görz und das hochmittelalterliche Friaul*, v: Franz Nikolasch (Hg.), *Symposium zur Geschichte von Millstatt und Kärnten 2000*, str. 26 (tudi v italijanščini: *I Conti di Gorizia e il Friuli del Medioevo centrale*, v: Sergio Tavano (a cura di), *I Goriziani nel Medioevo* (La Clessidra di Clio 22, Gorizia 2001) str. 84).

²⁰ Archivio capitolare Udine, Pergamene, IV, 66.

²¹ C. Scaloni, NA, str. 396: *In nomine sancte et individue Trinitatis. Si quid memoria dignum sit, utile videtur ut scriptis commendetur. Eapropter cunctis christifidelibus tam futuris quam presentibus, notum esse volumus quod in presenti pagina omnium fidelium nomina defunctorum et obitus eorum dies, qui sua bona pro salute animarum suarum canonicis sancte Aquilegensis ecclesie, que etiam bona et in quibus locis donaverint breviter intulavimus.*

²² C. Scaloni, NA, str. 395.

²³ C. Scaloni, NA, str. 395.

preden je leta 1187 ali 1188 postal škof v Concordiji²⁴. Romulus, ki je bil med letoma 1158 in 1174 vodilni notar in je v tem času napisal skoraj vse listine, katerih izstavitelji so bili oglejski patriarhi, je seznam umrlih dobrotnikov oglejskega kapitlja najverjetneje sestavil okrog leta 1162²⁵. Dobro so mu morale biti znane tudi razmere na današnjem slovenskem ozemlju, saj je v patriarhovem spremstvu in v funkciji notarja večkrat potoval po njem in tu tudi napisal več patriarhovih listin. Na Kranjskem ga prvič srečamo leta 1163, ko je v Škrljevem na Dolenjskem napisal listino oglejskega patriarha Ulrika II., s katero je kapeli sv. Margarete v Velesovem podelil farne pravice²⁶. Leta 1169 je preko Radovljice nadaljeval pot v Beljak²⁷, leta 1173 je na Štajerskem v Rečici pri Gornjem Gradu napisal listino patriarha Ulrika II. za kartuzijo v Žičah²⁸, naslednje leto pa v Gornjem Gradu listino taistega patriarha, ki je razsodil v sporu med belinjskim opatom in savinjskim arhidiakonom glede cerkve sv. Pankracija v Slovenj Gradcu²⁹. Zadnjič je bil Romulus na Slovenskem leta 1177, ko je *in Carniola* napisal listino za Stično³⁰.

Vpisi v *Nomina defunctorum* zelo pedantno do kmetije natančno navajajo daritve posameznih dobrotnikov kapitlju. Informacije takšne vrste so morale izvirati iz predlog, kot so bile razne listine, tradicijske notice, *breves recordationes* ipd., katere je Romulus pri kompiliranju seznama dobrotnikov lahko brez težav našel v arhivu kapitlja, katerega član je bil tudi sam³¹. Podatke, ki jih prinaša seznam, je zato smatrati za verodostojne in ta ocena velja tudi za notico o Rudolfu in njegovem darilu.

Rudolf je v notici označen kot *advocatus*, odvetnik. Ta naslov nosijo poleg njega v seznamu, ki skuša slediti določenemu redu in našteva najprej patriarhe, nato odvetnike in šele potem ostale, še tri osebe: vojvoda Henrik, ki se je odpovedal svojim odvetniškim pravicam v korist kapitlja³², odvetnik Konrad, ki je kanonikom podelil dve kmetiji v Nemah³³, nato sledi naš Rudolf³⁴, za katerim je naveden nek Herman iz Manzana³⁵, ki prekinja vrsto odvetnikov, katero za njim zaključuje odvetnik Markvard, ki je podaril štiri kmetije v Fagagni³⁶. Navedenih odvetnikov ni težko identificirati. Prvonavedeni odvetnik Henrik, ki je bil hkrati tudi koroški vojvoda, je zadnji Eppensteinec Henrik (III.), ki je kot odvetnik

²⁴ Reinhard Härtel, Eine geistliche Karriere des 12. Jahrhunderts, v: Geschichte und ihre Quellen. Festschrift für Friedrich Hausmann zum 70. Geburtstag (Hg. R. Härtel et al., Graz 1987) str. 47 sl. (tudi v italijanščini z manjšimi dodatki: La carriera di Romolo, vesovo di Concordia, v: Metodi e ricerche. Rivista di studi regionali, n. s. XIII/1–2 (1994) str. 13 sl.); isti, Tre secoli di diplomazia patriarcale (944–1251), v: Paolo Cammamarosano (a cura di), Il patriarcato di Aquileia. Uno stato nell'Europa medievale (Udine 1999) str. 248 sl.

²⁵ R. Härtel, Geistliche Karriere (kot v op. 24) str. 53 sl.

²⁶ F. Schumi, UBK I, št. 128; F. Kos, Gradivo IV, št. 462.

²⁷ A. Jaksch, MC I, št. 258, F. Kos, Gradivo IV, št. 501.

²⁸ J. Zahn, UBSt I, št. 551; F. Kos, Gradivo IV, št. 540.

²⁹ J. Zahn, UBSt I, št. 554; F. Kos, Gradivo IV, 544.

³⁰ F. Schumi, UBK I, št. 173a; F. Kos, Gradivo IV, št. 583.

³¹ R. Härtel, Geistliche Karriere (kot v op. 24) str. 54.

³² C. Scalon, NA, str. 396: *II Non. Decembris, Henricus dux et advocatus obiit, qui placitum advocatie et quidquid spectat ad ius advocatie in omnibus bonis canonicorum Aquilegensis ecclesie eisdem canonicis dedit.*

³³ C. Scalon, NA, str. 396: *Nono Kal. Martii, Conradus advocatus obiit, qui III mansos in Nimes dedit.*

³⁴ Gl. op. 15.

³⁵ C. Scalon, NA, str. 397: *II Id. Augusti, Hermannus de Manzano obiit, qui VI mansos in villa S. Petri dedit.*

³⁶ C. Scalon, NA, str. 397: *XII Kal. Ianuarii, Marquardus advocatus obiit, qui IIII mansos in Faganea canonicis dedit.*

oglejske cerkve izpričan v zadnjem desetletju 11. stoletja³⁷. Okrog 1100 se je odpovedal temu uradu, ki je s precej omejenimi pravicami prešel na Burkharda iz bavarskega Moosburga³⁸. Verjetno istočasno se je Henrik III. odpovedal v korist oglejskih kanonikov tudi sodstvu, ki mu je šlo kot odvetniku tamkajšnjega kapitlja in o čemer je poleg zapisa v *Nomina defunctorum* pričal tudi epigrafski napis na predelanem rimskem nagrobniku, ki je nekoč stal pred glavnim portalom oglejske stolnice³⁹. Naslednji v *Nomina defunctorum* omenjeni odvetnik je Konrad. Gre za sina grofa Udalšalka iz koroškega Lurngaua, ki je najkasneje 1102 kot odvetnik oglejske cerkve nasledil svojega tasta Burkharda iz Moosburga in ki je bil najkasneje v začetku leta 1112 že mrtev⁴⁰. Zadnji v našem seznamu našeti *Marquardus advocatus* pa je bil Markvard IV. Eppensteinski, sin odstavljenega koroškega vojvode Adalbera Eppensteinskega in oče že omenjenega Henrika III. Eppensteinskega. Kot odvetnik oglejske cerkve je izpričan v desetletju med letoma 1064 in 1074⁴¹.

V *Nomina defunctorum* kot *advocati* našeti dobrotniki so torej bili odvetniki oglejske cerkve (patriarhata). Mednje je zato šteti tudi Rudolfa. Vprašanje, ki se postavlja in ki je ključnega pomena tudi za datacijo prve omembe Ljubljane, je, kdaj bi lahko Rudolf bil odvetnik oglejske cerkve? *Terminus ante quem* je zagotovo lahko le leto 1125, ko se kot oglejski odvetnik prvič omenja Majnhard I. iz rodbine goriških grofov⁴², v kateri je bil ta urad nato deden. Na drugi strani lahko kot skrajni *terminus post quem* velja leto 1031, ko je oglejski patriarh Popo ustanovil kapitelj pri svoji stolni cerkvi⁴³ in so daritve tej ustanovi

³⁷ F. Hausmann, Carinziani e stiriani (kot v op. 13) str. 553 sl.; Heinz Dopsch, Herkunft und Aufstieg der Grafen von Görz. Anmerkungen zu einem Problem der genealogischen Forschung, v: Franz Nikolasch (Hg.), Symposium zur Geschichte von Millstatt und Kärnten 1999, str. 20 sl. (tudi v italijanskem prevodu: Origine e ascesa dei conti di Gorizia. Osservazioni su un problema di ricerca genealogica, v: Sergio Tavano (a cura di), La contea dei Goriziani nel medioevo (La Clessidra di Clio, Collana di testi e studi storici 23, Gorizia 2002) 13 sl.); R. Härtel, Görz und die Görzer (kot v op. 19) str. 29.

³⁸ Listina je nedatirana in s strani njenih izdajateljev različno kronološko opredeljena: A. Jaksch, MC III, št. 532 (1106); F. Kos, Gradivo III, št. 393 (1090); H. Wiesflecker, Regesten I, št. 162 (1101–1102); Karl-Engelhard Klaar, Die Herrschaft der Eppensteiner in Kärnten (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 61, Klagenfurt 1966) str. 55 in št. 74 (1093?); Cesare Scaloni (a cura di), Diplomi patriarcali. I documenti dei patriarchi aquileiesi anteriori alla metà del XIII secolo nell'Archivio capitolare di Udine (Quaderni e dispense dell'Istituto di storia dell'Università degli Studi di Udine 8, Udine 1983) št. 3 (1093?).

³⁹ A. Jaksch, MC III, št. 533; H. Wiesflecker, Regesten I, št. 163; Giuseppe Cuscito, Le epigrafi medievali dei patriarchi tra Aquileia e Grado, v: Aquileia nostra 62/1 (1991) str. 169 sl.; isti, Le epigrafi dei patriarchi nella basilica di Aquileia, v: Storia e arte del Patriarcato di Aquileia (Antichità altoadriatiche 38, 1992) str. 168 sl. Gl. tudi Elsa Sgubin, L'avvocazia dei conti di Gorizia nel patriarcato di Aquileia, v: Studi goriziani 33 (1963) str. 99; Hausmann, Carinziani e stiriani (kot v op. 13) str. 553 sl.

⁴⁰ F. Hausmann, Carinziani e stiriani (kot v op. 13) str. 555; H. Dopsch, Herkunft und Aufstieg (kot v op. 37) str. 21; R. Härtel, Görz und die Görzer (kot v op. 19) str. 29.

⁴¹ F. Hausmann, Carinziani e stiriani (kot v op. 13) str. 551 sl.; H. Dopsch, Herkunft und Aufstieg (kot v op. 37) str. 20; R. Härtel, Görz und die Görzer (kot v op. 19) str. 29.

⁴² P. Kandler, CDI I, št. 128; F. Kos, Gradivo IV, št. 87. Glede datacije te listine gl. Peter Štih, Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem (Razprave Filozofske fakultete, Ljubljana 21997) str. 11 in op. 2.

⁴³ P. Kandler, CDI I, št. 92; C. Scaloni, Diplomi patriarcali (kot v op. 38) št. 1; F. Kos, Gradivo III, št. 86. K tej listini gl. Reinhard Härtel, Die Urkunden des Patriarchen Poppo von Aquileia für das Nonnenkloster S. Maria und für das Kapitel zu Aquileia, v: Römische historische Mitteilungen 26 (1984) str. 142 sl.; isti, I documenti del patriarca Poppone a favore del monastero femminile di S. Maria e del Capitolo di Aquileia, v: Giuseppe Fornasir (a cura di), Il Friuli dagli Ottoni agli Hohenstaufen (Atti del Convegno Internazionale di Studio, Udine 4–8 dicembre 1983, Udine 1984) str. 43 sl.; Isabella Piatto, Due documenti popponiani sul monastero di S. Maria e sul Capitolo di Aquileia, v: Poppone. L'età d'oro del Patriarcato di Aquileia (Catalogo della mostra, Roma 1997) str. 65 sl.; Cristina Moro, Appunti per la storia del Capitolo di Aquileia: il secolo XI, v: Poppone. L'età d'oro del Patriarcato di Aquileia (Catalogo della mostra, Roma 1997) str. 67 sl.

lahko izvirale šele iz časa po tej letnici. Toda časovni razpon, v katerem je bil Rudolf oglejski odvetnik, lahko s pomočjo omemb ostalih oglejskih odvetnikov še zožimo. V času, ko je patriarh Popo ustanovil kapitelj, je bil oglejski odvetnik neki Walpert, ki se v tej funkciji omenja v letih 1027, 1031 in 1036⁴⁴. Zadnja letnica tudi izključuje možnost, da bi bil že leto predtem odstavljeni koroški vojvoda Adalbero prvi Eppenstenec, ki bi bil oglejski odvetnik. To je postal šele njegov sin Markvard IV., ki je kot oglejski odvetnik izpričan 1064, 1067 in 1074⁴⁵. Kdaj je postal odvetnik in ali se je v tej funkciji navezal neposredno na Walperta, ni znano. Markvardu je kot oglejski odvetnik sledil eden od njegovih sinov. Bodisi je to bil Liutold⁴⁶, ki ga je kralj Henrik IV. leta 1077 postavil za koroškega vojvodo, bodisi – in to je bolj verjetno – njegov brat Henrik III., ki je bil v istem času mejni grof v Istri (in na Kranjskem) in ki je 1090/93 kot koroški vojvoda nasledil Liutolda⁴⁷. 1086 je postal Ulrik, tretji od Markvardovih sinov, oglejski patriarh in njemu je njegov brat koroški vojvoda Henrik III. prepustil *pro advocacia* Egg ob Baškem jezeru na Koroškem⁴⁸. Neznano kdaj – vendar zagotovo po 1090/93 in pred 1102 – se je Henrik III. odpovedal odvetništvu, ki ga je s precej omejenimi pravicami prejel Burkhard iz Moosburga, katerega je v tej funkciji najkasneje 1102 že nasledil njegov zet Konrad, ki je umrl pred 20. januarjem 1112. Šele 1125 se nato omenja naslednji oglejski odvetnik: Majnhard I. iz rodbine goriških grofov⁴⁹.

Rudolf bi tako lahko bil odvetnik bodisi po Walpertu in pred Markvardom Eppensteinskim med katerima zadnjo oziroma prvo omembo v funkciji oglejskega odvetnika zija kar precejšnja časovna luknja (1036–1064) bodisi po Konradu iz Lurngaua in pred Majnhardom I. Goriškim v času med 1112 in 1125. Indic, da spada Rudolf prej v 12. kot v 11. stoletje, je že vrstni red vpisov v *Nomina defunctorum*. Že Reinhard Härtel je opozoril, da je skušal njen kompilator Romulus razvrstiti patriarhe in odvetnike, ki jih našteva na začetku seznama, po kronološkem redu⁵⁰. Vrsto patriarhov je začel s Popom (1019–1042) in jo nadaljeval s Sigehardom (1068–1077) ter Friderikom (1084–1086). Nato je ta red prekinjen z vpisom grofa Hermana Eppensteinskega, ki je že 1063 ali 1064 podaril kanonikom vas Skrilje v Vipavski dolini⁵¹. Ta, na prvi pogled presenetljiv vpis, je možno dobro pojasniti s tem, da je pred njim naštetih patriarh Friderik podaril kanonikom desetine v taistih Skriljah in je zaradi tega Romulus na tem mestu navedel še Hermanovo daritev, ki se navezuje na, kot je rečeno v vpisu, »prej

⁴⁴ R. Härtel, Görz und die Görzer (kot v op. 19) str. 28.

⁴⁵ F. Hausmann, Carinziani e stiriani (kot v op. 13) str. 551 sl.; R. Härtel, Görz und die Görzer (kot v op. 19) str. 29.

⁴⁶ Tako Franz Tyroller, Genealogie des altbayerischen Adels im Hochmittelalter (Genealogische Tafeln zur mitteleuropäischen Geschichte Lief. 4 (Hg. Wilhelm Wegener), Göttingen 1962) str. 113, št. 17, vendar za to v virih ni podlage. Gl. K.-E. Klaar, Eppensteiner (kot v op. 38) str. 44 sl.

⁴⁷ Gl. K.-E. Klaar, Eppensteiner (kot v op. 38) str. 50 sl.; Peter Štih, Oglejski patriarhi kot mejni grofje na Kranjskem, v: Časopis za zgodovino in narodopisje n. v. 70 (1999) str. 41 sl. in op. 16–29.

⁴⁸ Reinhard Härtel (Hg.), Die älteren Urkunden des Klosters Moggio (bis 1250) (Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kulturinstitut in Rom II, 6/1, Wien 1985) U 2.

⁴⁹ Gl. op. 37–40 in op. 42.

⁵⁰ R. Härtel, Görz und die Görzer (kot v op. 19) str. 32.

⁵¹ C. Scaloni, NA, str. 396: *V. Id. Maii, Hermannus comes obiit, qui predictam villam Scrilach cum omnibus suis pertinentiis fratribus dedit*. Herman Eppensteinski (glede njegove identitete gl. Gerald Gänser, Die Mark als Weg zur Macht am Beispiel der »Eppensteiner« (2. Teil), v: Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark 85 (1994) str. 100; T. Meyer/K. Karpf, Zur Herkunft der Grafen von Görz (kot v op. 13) str. 31 in op. 186; T. Meyer/H. Dopsch, Von Bayern nach Friaul (kot v op. 13)) je moral podariti Skrilje kapitlju tik pred svojo smrtjo († 11. maja), kajti posel je 14. maja 1063 ali 1064 v Ogleju dokončala že njegova vdova Hedviga (v drugem zakonu poročena z Engelbertom I. Spanheimskim in mati-prednica vseh koroških Spanheimov; gl. T. Meyer/K. Karpf, Zur Herkunft der Grafen von Görz (kot v op. 13) str. 30 sl.; T. Meyer/H. Dopsch, Von Bayern nach Friaul (kot v op. 13); P. Štih, Rodbina koroških Spanheimov (kot v op. 10)) in o tem izstavila ustrezno listino (merodajna objava: R. Härtel, Görz und die Görzer (kot v op. 19) str. 64 sl.).

omenjeno vas« Skrilje. Vrsto patriarhov nato nadaljuje z Ulrikom I. (1086–1121) in jo šele daleč spodaj, že bolj proti koncu svojega seznama, zaključuje s patriarhom Pelegrinom I. (1131–1161). Nenavadno mesto tega vpisa je povezovati s tem, da je patriarh Pelegrin I. umrl med nastajanjem *Nomina defunctorum* († 8. avgusta 1161), ravno v času, ko je imel Romulus sestavljen že večji del seznama in ga je zato vnesel na prvo prosto mesto. Za patriarhi sledijo odvetniki, kjer je prav tako zaznati Romulusovo prizadevanje po kronološkem redu, čeprav tu ni bil tako dosleden kot pri patriarhih. Najprej sta navedena vojvoda Henrik III. in Konrad, ki sta kronološko pravilno razvrščena. Nato sledi Rudolf. Njegova omemba za Konradom ga kot oglejskega odvetnika umešča v čas med 1112 in 1125. To kronologijo pa relativizira vpis Markvarda IV. Eppensteinskega, ki za ne-odvetnikom Hermanom iz Manzana zaključuje listo odvetnikov, čeprav bi kronološko moral biti na njenem začetku. Vendar je to nekonsistentnost možno razložiti tako, da je Romulus pri vpisu liste odvetnikov prezrl Markvarda, ki ga je nato vnesel ob prvi priložnosti, takoj, ko se je zavedel napake⁵².

Zaključke glede časovne umestitve Rudolfa, do katerih smo prišli na podlagi njegove omembe v *Nomina defunctorum* pa, kot se zdi, potrjuje tudi listina, datirana s 7. aprilom 1126 in izgotovljena nekje ob reki Soči (*actum Ysonzo*), torej v Furlaniji. Tedaj je neki Rudolf »iz kraja Tarcento« (*Rūdolfus de loco Tercento*), ki je živel po romanskem pravu, podaril proštiji Sv. Petra v Berchtesgadnu zahodno od Salzburga bogato posest, ki jo je imel v Karniji in v Furlaniji⁵³. Daritev je v krajši in stilizirani obliki ter brez datuma dokumentirana tudi v tradicijski notici, očitno izgotovljeni na osnovi listine v obliki *cartae* (že v sami tradicijski knjigi je označena kot *kartula*), ki se nam je – tako kot listina – ohranila zapisana v tradicijskem kodeksu proštije v Berchtesgadnu, začetem v drugi polovici 12. stoletja⁵⁴. Dogodku ob Soči je prisostvoval krog zelo prominentnih visokoplemiških oseb, ki so se lastnoročno podpisale na listino (*signum manum*) in ki s svojo prisotnostjo izkazujejo, da je moral tudi Rudolf iz Tarcenta, kraja severno od Vidma v Furlaniji, pripadati taisti družbeni skupini z velikim ugledom in močjo. Med ugledneži, ki so prišli 1126 na Sočo, je na prvem mestu naštet grof Bernhard Spanheimski († 1147), ki je imel takrat v spanheimski rodbini vodilno vlogo⁵⁵ in v katerega listini iz 1146 je naveden na začetku omenjeni spanheimski ministerial Ulrik iz Ljubljane. Skupaj z Bernhardom je prišel tudi njegov starejši brat in koroški vojvoda (1124–1134) Engelbert II. († 1141), ki sta ga spremljala dva sinova: istrski

⁵² Tako že R. Härtel, Görz und die Görzer (kot v op. 19) str. 32.

⁵³ K. A. Muffat, Schenkungsbuch, št. 214; A. Jaksch, MC III, št. 620; H. Wiesflecker, Regesten I, št. 186 (glede lokalizacije v listini podarjene posesti gl. Heinz Dopsch, Von der Existenzkrise zur Landesbildung – Berchtesgaden im Hochmittelalter, v: Geschichte von Berchtesgaden – Stift, Markt, Land, Bd. 1 (Hg. W. Brugger/H. Dopsch/P. F. Kramml, Berchtesgaden 1983) str. 335 in op. 332): *Anno dominice incarnationis M.C.XXVI septimo die mensis aprilis, indictione IIII./.../Ego Rūdolfus in dei nomine de loco Tercento professus ex natione mea lege uiuere romana propter amorem anime mee et mercedem, dono ad casam dei sancti Petri Berthersgadem ex cunctis casis et omnibus rebus iuris mei, quas habere et detinere uisus sum in uilla Carnia, antepono, quod datum habeo per anteriores kartulas ad meam familiam in primo loco in Terzo et in Uersegz, seu Cosellano et in ceteris locis et dono a Cosellano siluam, quam semper habebant pater meus et germani mei cum omni iure ad ipsos pertinentem./.../Signum manum Bernhardus comes, Engelbertus dux et duo filii eius Engelbertus et Udalricus, Megenhardus comes, Pilgrimus de Butsul, Amelricus de Busco, Otto nepos predicti Rūdolphi, Poppo comes de Glödnice, Offo de Chaetse, Lödewicus de Lafrian, Hartwicus et Chōno de Cafriaco, Diepolt filius Albrici de Uendō, rogati testes. Actum Ysonzo feliciter.*

⁵⁴ K. A. Muffat, Schenkungsbuch, št. 213; glede postavitve tradicijskega kodeksa gl. prav tam, str. 227.

⁵⁵ To njegovo vodilno mesto znotraj rodbine se ne kaže samo v tem, da je v listini Rudolfa iz Tarcenta naštet pred svojim starejšim bratom Engelbertom II., ampak še bolj v tem, da je Bernhard postal enkrat po 1106 tudi odvetnik družinskega samostana v Št. Pavlu, čeprav je to po določbi papeškega privilegija iz 1099 pripadalo prvorojencu ustanovitelja samostana Engelberta I. (Engelbertu II.) in njegovim potomcem (A. Jaksch, MC III, št. 508). Gl. P. Štih, Rodbina koroških Spanheimov (kot v op. 10).

mejni grof Engelbert III. (1124–1173), omenjen med drugim v tradicijski notici iz 1144, v kateri se njegov nečak Ulrik imenuje po Ljubljani, ter Ulrik I. († 1144), ki je 1134 nasledil očeta na koroškem vojvodskem položaju in je bil oče ljubljanskega Ulrika⁵⁶. Naslednji je v seznamu prič naštet grof Majnhard I. Goriški († ok. 1142), ki je moral le malo predtem postati oglejski odvetnik⁵⁷ in katerega mati Diemuta je bila sestra Bernharda in Engelberta II. Spanheimskega⁵⁸. Sledi mu Pilgrim iz Pozzuola v Furlaniji iz rodbine grofov iz Vovber († po 1144), ki se je imenoval tudi po Hohenwartu na Koroškem. Bil je točaj oglejskega patriarha, njegov brat Popo pa je 1141 izpričan kot grof v Kranju (*comes de Creine*), medtem ko je njegov sin Günther nosil naslov savinjskega mejnega grofa in je posedoval Celje⁵⁹. Od ostalih osmih v listini navedenih prič, ki so se večinoma imenovale po furlanskih gradovih, je nosil grofovski naslov še Popo iz Glödnitza, ki se je drugače kot grof običajno imenoval po nekdanjem Heminemu rodu pripadajočih Selčah (Zeltschach) v bližini koroških Brež⁶⁰.

Enako ime oglejskega odvetnika Rudolfa in Rudolfa iz Tarcenta, visok družben položaj obeh – izpričan pri prvem z uradom oglejskega odvetnika, katerega so posedovali samo pripadniki visokoplemiških rodbin, pri drugem pa z velikodušno daritvijo Berchtesgadnu in s krogom prominentnih prič, ki so temu prisostvovali – nadalje povezave obeh s Spanheimi, ki jih v primeru prvega nakazuje daritev dvajsetih kmetij ob ljubljanskem gradu, v primeru drugega pa prisotnost vodilnih članov spanheimske rodbine ob Soči ter končno tudi kronološki indic v *Nomina defunctorum*, da je bil Rudolf oglejski odvetnik v drugem in tretjem desetletju 12. stoletja; vse to govori za to, da sta bila oglejski odvetnik Rudolf in Rudolf iz Tarcenta ena in ista oseba⁶¹ in da je potrebno notico o podelitvi dvajsetih kmetij ob ljubljanskem gradu datirati v čas med 1112 in 1125!

Da je s *castrum Leibach* mišljen prav ljubljanski grad in da je posledično ta notica najstarejša omemba Ljubljane, se zdi nesporno. Za takšno identifikacijo govori tako oblika zapisanega imena, ki je drugače v številnih dokumentih poznano kot nemško ime za Ljubljano (*Laibach* že 1144)⁶², kot tudi dejstvo, da ni v širšem alpsko-jadranskem prostoru nobene drugega gradu s takšnim imenom⁶³. V Furlaniji sta sicer poznana podobna toponima,

⁵⁶ O Engelbertu II. in njunih dveh sinovih gl. H. Dopsch, *Gründer kamen vom Rhein* (kot v op. 10) str. 59 sl.; F. Hausmann, *Grafen zu Ortenburg* (kot v op. 10) str. 13, 15 sl.; P. Štih, *Rodbina koroških Spanheimov* (kot v op. 10).

⁵⁷ Kako je odvetništvo prešlo na njega, ni jasno (gl. H. Dopsch, *Herkunft und Aufstieg* (kot v op. 37) str. 20 sl.; R. Härtel, *Görz und die Görzer* (kot v op. 19) str. 30 sl.). Glede na to, da je stari oglejski odvetnik še živel, ko se kot novi že pojavlja Majnhard I. Goriški, je domnevati, da se je Rudolf odvetništvu odpovedal. To ne bi bilo nič nenavadnega, enako se je zgodilo ob prehodu odvetništva s Henrika (III.) Eppensteinskega na Burkharda iz Moosburga.

⁵⁸ T. Meyer/K. Karpf, *Zur Herkunft der Grafen von Görz* (kot v op. 13) str. 43 sl.; T. Meyer/H. Dopsch, *Von Bayern nach Friaul* (kot v op. 13).

⁵⁹ Gl. Heinz Dopsch, *Die Grafen von Heunburg*, v: *Carinthia I* 160 (1970) str. 313, 329; Hans Pirchegger, *Landesfürst und Adel in Steiermark während des Mittelalters*. 1. Teil (*Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark* 12, Graz 1951) str. 158 sl.

⁶⁰ H. Pirchegger, *Landesfürst und Adel* 1 (kot v op. 59) str. 133.

⁶¹ Tako že C. Scalon, NA, str. 397 in op. 9bis; za njim: Härtel, *Görz und die Görzer* (kot v op. 19) str. 32; T. Meyer/H. Dopsch, *Von Bayern nach Friaul* (kot v op. 13). Drugače Kamillo Trotter, *Tarcento*, v: *Monatsblatt der heraldisch-genealogischen Gesellschaft »Adler«* 11/Nr. 29–30 (1931–1934) str. 296, ki ga enači z Rudolfom iz Glödnitza.

⁶² Gl. op. 8 in za najstarejše omembe npr. F. Schumi, *UBK II*, register, s. v.; F. Kos, *Gradivo IV, V*, register, s. v.; Božo Otorepec (izd.), *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku I sl.* (Ljubljana 1956 sl.).

⁶³ J. Zahn, *UBSt I*, register, s. v.; W. Hauthaler/F. Martin, *SUB II*, register, s. v.; F. Kos, *Gradivo IV, V*, register, s. v.; A. Jaksch, *MC IV/2*, register, s. v.; Tito Miotti (a cura di), *Castelli del Friuli*, Vol. 1–7 (s. a.); Giovanni Frau, *Castelli e toponimi*, v: Tito Miotti (a cura di), *Castelli del Friuli* 7, *La vita nei castelli friulani* (s. a.) str. 67.

vendar gre za (ledinski) imeni, ki se prvič omenjata šele proti koncu 13. stoletja⁶⁴: Laibacco pri oziroma v Colloredo di Monte Albano severozahodno od Vidma (prvič 1294: *de tribus campis in Laybacho*)⁶⁵ in Laipacco pri oziroma v Vidmu (prvič 1280: *pratum... quod appellatur Laypa*; 1297: *unum sectorem ad pratum in Laypacho*)⁶⁶.

Vprašanje, ki se postavlja je, kako je Rudolf prišel do svoje posesti ob ljubljanskem gradu. Na to vprašanje iz razpoložljivih virov ni jasnega odgovora. Omogoča pa njegova identifikacija z Rudolfom iz Tarcenta, da izvemo nekaj več o njegovem rodbinskem zaledju in sorodstvenih ter drugih povezavah, ki jih je imel in da se po tej poti skušamo približati odgovoru na zastavljeno vprašanje. Izhodišče je prošnja v Berchtesgadnu, katero je oglejski odvetnik Rudolf iz Tarcenta bogato obdaril v Furlaniji in Karniji. V papeških listinah, s katerimi je bila začeti od Inocenca II. leta 1142 prošnja potrjevana njena posest, pa je med njenimi velikimi dobrotniki poznan pod drugim imenom: kot Rudolf iz Lungaua, iz pokrajine ob zgornji Muri pod Nizkimi Turami⁶⁷. Dobrotnica Berchtesgadna je bila tudi plemennita Adelajda iz Machlanda, ki je v nedatirani notici podarila prošnji posest v Diemlernu pri Irdningu v zgornji dolini Aniže⁶⁸. Za rodbino svobodnih gospodov iz Machlanda (-Perga) v Zgornji Avstriji⁶⁹, katerih genealogija je slabo poznana in zato v literaturi tudi polna nasprotujočih si trditev⁷⁰ – praktično nepoznana pa je tudi pri nas, čeprav je bila s slovenskim prostorom v visokem srednjem veku povezana mnogo bolj kot bi si mislili⁷¹ – pa je znano, da je imela posestva tako v Furlaniji⁷² kot v Lungau⁷³. V Furlaniji so med drugim posedovali prav Tarcento, po katerem se je 1126 imenoval naš Rudolf, in katerega sta si 1140 delila

⁶⁴ Giovanni Frau, Repertorio toponomastico, v: Enciclopedia del Friuli-Venezia Giulia III/2 (s. a.) str. 1068.

⁶⁵ Josephus Bianchi (ed.), Thesaurus ecclesiae Aquilejensis. Opus saeculi XIV. (Udine 1847) str. 268 in št. 762.

⁶⁶ J. Bianchi, Thesaurus (kot v op. 65) str. 265 in št. 747; G. Frau, Repertorio, str. 1068.

⁶⁷ H. Dopsch, Berchtesgaden (kot v op. 54) str. 336.

⁶⁸ K. A. Muffat, Schenkungsbuch, št. 18 (*Adelhet de Machlant*). H. Dopsch, Berchtesgaden (kot v op. 54) str. 336 datira notico okrog 1130.

⁶⁹ Maximilian Weltin, Landesfürst und Adel – Österreichs Werden, v: Heinz Dopsch/Karl Brunner/Maximilian Weltin, Die Länder und das Reich (kot v op. 10) str. 225.

⁷⁰ O gospodih iz Machlanda gl.: Andreas Meiller, Regesta Archiepiscoporum Salisburgensium inde ab anno MCVI usque ad annum MCCXLVI. Regesten zur Geschichte der Salzburger Erzbischöfe Conrad I., Eberhard I., Conrad II., Adalbert, Conrad III. und Eberhard II. (Wien 1866) str. 466 sl.; Julius Strnadt, Das Land im Norden der Donau, v: Archiv für österreichische Geschichte 94 (1907) str. 139 sl.; Viktor von Handel-Mazzetti, Die Vögte von Perg, v: 70. Jahres-Bericht des Museums Francisco-Carolinum (1912) str. 125 sl.; isti, Die Herren von Schleunz in Niederösterreich und ihre Beziehungen zum Lande ob der Enns, v: Jahrbuch der heraldischen Gesellschaft »Adler« N. F. 23 (1913) str. 50 sl.; Karl Lechner, Geschichte der Besiedlung und ursprünglichen Grundbesitzverteilung des Waldviertels, v: Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich N. F. 19 (1924) str. 109 sl.; isti, Die Anfänge des Benediktinerinnenklosters Erla in Niederösterreich und sein angeblicher Stiftsbief, v: Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich N. F. 31 (1953/54) str. 9 sl.; Ernst Klebel, Der Lungau. Historisch-politische Untersuchung (Salzburg 1969) str. 149 sl.; Heide Dienst, Babenberger-Studien. Niederösterreichische Traditionsnotizen als Quellen für die Zeit Markgraf Leopolds III. (Wiener Dissertationen aus dem Gebiete der Geschichte 7, Wien 1966) str. 80 sl.

⁷¹ Kamillo Trotter, v: Monatsblatt Adler 11 (1931/34) str. 407 sl., je videl v svobodnih gospodih iz Puxa, ki so pri nas bolj znani kot gospodje Višnjegorski, tesne sorodnike gospodov iz Machlanda. Hans Pirchegger, Die Herren von Pettau, v: Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark 42 (1951) str. 5 sl. pa je enako menil tudi za gospode Ptujске, ki so imeli svoje posesti tudi v Lungau: *nobilis femina* Benedikta, žena Friderika I. ali II. Ptujskega († 1167), »je verjetno pripadala visokosvobodnim (gospodom) iz Machlanda«.

⁷² H. Dopsch, Berchtesgaden (kot v op. 54) str. 336 in op. 339.

⁷³ H. Pirchegger, Landesfürst und Adel I (kot v op. 59) str. 89; E. Klebel, Lungau (kot v op. 70) str. 149 sl.

Oton iz Machlanda in njegov brat Valjuh⁷⁴. 1147 je Oton iz Machlanda uporabil svojo polovico vasi Tarcenta za dotacijo samostana v Waldhausnu v Zgornji Avstriji, ki ga je takrat ustanovil⁷⁵. Njegov brat Valjhun pa je leta 1160 v listini krškega škofa Romana I. označen kot *dominus* nekega Erpana, katerega oče Grimon se je imenoval po Tarcentu (*Grimonus de Trecentis*)⁷⁶. Grimona, ki je bil očitno machlandski ministerial v Tarcentu, srečamo z imenom Grimold tudi kot dobrotnika prošnje v Berchtesgadnu, posest, ki ji jo je podaril, pa se je nahajala v istem kraju kot posest, ki jo je taisti prošnji podarila Adelajda iz Machlanda⁷⁷.

Ti podatki o donacijah Berchtesgadnu in o posestni zgodovini Tarcenta dovolj jasno kažejo, da je bil Rudolfa iz Tarcenta povezan z rodbino svobodnih gospodov iz Machlanda; o naravi te povezave pa, kot se zdi, govori prav Rudolfova daritev Berchtesgadnu iz 1126. V listini, ki je bila ob tej priliki izstavljena nekje ob Soči, se namreč med pričami, ki so bile deloma našete že zgoraj, omenja tudi Rudolfov »nečak« Oton (*Otto nepos*⁷⁸ *predicti Rōdolphi*), ki ga na njeni podlagi napisana in stilizirana tradicijska notica označuje kot kognatskega sorodnika (*Otto cognatus prefati Rōdolphi*)⁷⁹. V obeh zapisih je ta Rudolfov sorodnik naveden zelo visoko, pred grofom Popom iz Glödnitza, in že Andreas Meiller, ki je v svojih Regestih za zgodovino salzburških nadškofov iz leta 1866 kot prvi poskusil sestaviti genealogijo gospodov iz Machlanda, ga je izenačil z Otonom iz Machlanda⁸⁰, ki je poleg Waldhausna ustanovil v Avstriji tudi samostana Baumgartenberg in Erla.

Z veliko verjetnostjo je torej domnevati, da je bil Rudolf iz Tarcenta sorodstveno povezan z gospodi iz Machlanda oziroma z drugimi besedami, da je pripadal tej svobodni, iz bavarske izvirajoči⁸¹ visokoplemiški rodbini. Na prvi pogled proti temu sicer govori Rudolfova samoizjava, da živi po romanskem pravu (*professus ex natione mea lege uiuere romana*)⁸², vendar jo je možno dobro razložiti tako, da je ali zaradi poroke ali zaradi kariere ali pa

⁷⁴ Tito Miotti (a cura di), Castelli del Friuli 2. Gastaldie e giurisdizioni del Friuli centrale (Udine s. a.) str. 329.

⁷⁵ UBLOE II, št. 155 (*et in foro julii mediam partem uille, que Tritshent uocatur*); K. Trotter, Tarcento (kot v op. 61) str. 295; T. Miotti, Castelli 2 (kot v op. 74) str. 329; H. Dopsch, Berchtesgaden (kot v op. 54) str. 336.

⁷⁶ A. Jaksch, MC I, št. 214. Oton z Machlanda je bil tudi ustanovitelj ženskega samostana Erla v Spodnji Avstriji (gl. K. Lechner, Die Anfänge des Benediktinerinnenklosters Erla (kot v op. 70) str. 1 sl.) in med posestjo, ki jo je namenil tamkajšnjim benediktinkam se na zadnjem mestu omenja tudi *Dtristnichench* (UBLOE II, št. 171; zadnja objava: Maximilian Weltin, Die Erlaklosterurkunden des Niederösterreichischen Landesarchivs, v: Mitteilungen aus dem Niederösterreichischen Landesarchiv 11 (2001) str. 64 sl.), ki ga nekateri enačijo s Tarcentom v Furlaniji (V. Handel-Mazzetti, Herren von Schleunz (kot v op. 70) str. 55; K. Trotter, Tarcento (kot v op. 61) str. 295).

⁷⁷ K. A. Muffat, Schenkungsbuch, št. 118; J. Zahn, UBSt I, št. 104 (gl. zg. op. 68). K. Trotter, Tarcento (kot v op. 61) str. 296; H. Pirchegger, Landesfürst und Adel 1 (kot v op. 59) str. 83.

⁷⁸ Izraz *nepos* ni imel enoznačnega pomena. Ponavadi je res pomenil nečaka, vendar tudi bratranca in pogosto tudi še kakšnega drugega bližnjega ali daljnega krvnega sorodnika – torej isto, kar je označeval tudi izraz *consanguineus* – in izraz je imel podoben pomen kot kasnejši nemški *vetter* in *oheim*. Gl. Miha Preinfalk, Rodbina v luči srednjeveških listin, v: Zgodovinski časopis 55 (2001) str. 359 sl.

⁷⁹ K. A. Muffat, Schenkungsbuch, št. 213, 214.

⁸⁰ A. Meiller, Regesta Archiepiscoporum Salisburgensium (kot v op. 70) str. 468; H. Dopsch, Berchtesgaden (kot v op. 54) str. 336.

⁸¹ O indicijah za bavarski izvor rodbine gl. V. Handel-Mazzetti, Herren von Schleunz (kot v op. 70) str. 52 sl.

⁸² K. A. Muffat, Schenkungsbuch, št. 214.

zaradi česa tretjega, težišče svojega življenja prenesel v romansko Italijo, v Furlanijo⁸³. Rudolfovo *professio legis (iuris)* je torej razumeti v smislu, da je šlo za privzeto in ne za prirojeno pravo po katerem je živel⁸⁴.

Genealogija gospodov iz Machlanda je najbolj poznana in najmanj sporna prav v generaciji Valjhuna in Otona. Kot brata sta večkrat izpričana⁸⁵ in sta pripadala zadnji generaciji rodbine: Oton je umrl za božič leta 1149, Valjhun, ki je bil poslednji moški Machland, pa se zadnjič omenja leta 1160, v že omenjeni listini krškega škofa Romana I.⁸⁶ Zapustil je hči Adelajdo, prejkone identično z *nobilis mulier nomine Adelheit de Machlant* iz nam že poznane nedatirane berchtesgadenske tradicijske notice⁸⁷, ki pa so jo nekateri smatrali tudi za Valjhunovo sestro oziroma ženo⁸⁸. Z njeno poroko z grofom Hermanom iz Velburga iz bavarskega Nordgau⁸⁹, je machlandska dediščina, kolikor jo je še ostalo, prešla na novo rodbino, katere prednik je bil švabski vojvoda Herman IV. († 1038)⁹⁰.

Iz tradicijskih notic škofije v Freisingu in samostanov v Götweigu ter Klosterneuburgu je tudi razvidno, da sta imela Oton in Valjhun iz Machlanda še enega brata Bertolda, ki naj bi umrl mlad, medtem ko je bilo njihovemu očetu ime Friderik in se je imenoval tudi po nekem »Lautisdorfu«⁹¹ ter bil morda identičen s Friderikom iz Perga⁹². Pri rekonstrukciji genealogije gospodov iz Machlanda v generaciji Otona in Valjhuna pa je za nas še posebej zanimiva neka nedatirana tradicijska notica samostana v Admontu, ki ne izpričuje le imena matere zadnje generacije machlandskih bratov, ampak, da je mednje, kot četrti, spadal tudi

⁸³ Podobno je npr. tudi oglejski patriarh Popo († 1042) izjavil v listini za ženski benediktinski samostan Marije Device v Ogleju iz leta 1036, da živi po romanskem pravu (*qui professus sum lege Romana vivere*; R. Härtel, Urkunden des Patriarchen Poppo (kot v op. 43) str. 176 (nova merodajna objava listine, ohranjene v dveh kasnejših redakcijah, katere danes presežen in za kritično znanstveno delo ne več uporaben regest prinaša tudi F. Kos, Gradivo III, št. 87), čeprav je izviral iz bavarske rodbine Otokarjev (iz Steyerja): Heinz Dopsch, Il patriarca Poppone di Aquileia (1019–1042). L'origine, la famiglia e la posizione di principe della chiesa, v: Poppone. L'età d'oro del Patriarcato di Aquileia (Catalogo della mostra, Roma 1997) str. 16 sl.; isti, Origine e posizione sociale dei patriarchi di Aquileia nel tardo medioevo, v: Aquileia e il suo patriarcato. Atti del Convegno Internazionale di Studio (Udine 21–23 ottobre 1999) (a cura di: Sergio Tavano – Giuseppe Bergamini – Silvano Cavazza, Pubblicazioni della Deputazione di storia patria per il Friuli 29, Udine 2000) str. 290 sl. in genealoška tabela na str. 308.

⁸⁴ Tako že K. Trotter, Tarcento (kot v op. 61) str. 296. Lep primer privzetega prava imamo za obravnavan čas prav iz Furlanije: ko sta leta 1102 zakonca Egino in Ilmingarda v Čedadu prodala oglejskemu odvetniku Konradu iz Lurngaua in njegovi ženi Matildi posest v Furlaniji, Istri in na Kranjskem, izjavlja Ilmingarda, da *natione mea lege vivere langobardorum sed nunc pro viro meo lege vivere romana* (P. Kandler, CDI I, št. 118; F. Schumi, UBK I, št. 66).

⁸⁵ Npr.: K. A. Muffat, Schenkungsbuch, št. 80, 101; J. Zahn, UBSt I, št. 178.

⁸⁶ Gl. op. 76 in V. Handel-Mazzetti, Herren von Schleunz (kot v op. 70) str. 58, 60.

⁸⁷ Gl. op. 68 in V. Handel-Mazzetti, Herren von Schleunz (kot v op. 70) str. 57.

⁸⁸ A. Meiller, Regesta Archiepiscoporum Salisburgensium (kot v op. 70) str. 466 (Valjhunova sestra oz. hči); J. Strnadt, Land im Norden der Donau (kot v op. 70) str. 140 (Valjhunova žena); H. Dopsch, Berchtesgaden (kot v op. 54) str. 336 in op. 343 (Valjhunova žena).

⁸⁹ V. Handel-Mazzetti, Herren von Schleunz (kot v op. 70) str. 57, 61 sl.; M. Weltin, Landesfürst und Adel (kot v op. 69) str. 225.

⁹⁰ Gl. F. Tyroller, Genealogie (kot v op. 46) str. 192 sl. in zlasti št. 32.

⁹¹ Glede problematike lokalizacije Lautisdorfa gl. H. Dienst, Babenberger-Studien (kot v op. 70) str. 81 sl.

⁹² V. Handel-Mazzetti, Herren von Schleunz (kot v op. 70) str. 51 sl.; isti, Vögte von Perg (kot v op. 70) str. 125 sl.; H. Dienst, Babenberger-Studien (kot v op. 70) str. 81 sl. zlasti 87.

– Rudolf⁹³! Notica namreč beleži štiri daritve, od katerih so za nas pomembne prve tri, ki se vse nanašajo na Öbelarn v zgornji dolini Aniže, kjer sta v bližini (Diemlern pri Irdningu oziroma Nieder-Öbelarnu) tradirala svojo posest proštiji v Berchtesgadnu tudi Adelajda iz Machlanda in Grimold iz Tarcenta. Prvo daritev je opravil *Walchun homo nobilis de Machlant*, ki je Admontu podaril nekega nesvobodnika z dvorom. Drugo je opravil neki Adalram, ki je samostanu podaril kmetijo s travnikom in je v notici označen kot *homo proprius* »gospoda Rudolfa, brata prej imenovanega Valjhuna« ter je zaradi tega za daritev potreboval tudi Rudolfovo soglasje. Zapis Adalramove daritve pa vsebuje še eno kronološko in vsebinsko zelo pomembno informacijo, namreč, da se je s svojim gospodom odpravljal *ad sepulchrum domini*. S tem je prejkone mišljeno, da se je skupaj z Rudolfom udeležil drugega križarskega pohoda iz leta 1147⁹⁴. Takrat so namreč šli pod vodstvom kralja Konrada III. v sveto deželo s svojimi spremstvi tudi številni (visokosvobodni) plemiči bavarsko-vzhodnoalpskega prostora, kot so bili bavarski vojvoda in avstrijski mejni grof Henrik II. Jasomirgott, grof Bernhard Spanheimski, štajerski mejni grof Otokar III, andeška grofa in brata Bertold III. in Popo, grof Hartvik iz Bogna in njegov sorodnik Friderik, ki je bil odvetnik v Regensburgu, grof Konrad II. iz Peilsteina in drugi⁹⁵. Ali se je Rudolf vrnil živ z Bližnjega vzhoda ali pa je tako kot npr. Bernhard Spanheimski in z njim še številni drugi nesrečno končal kje pod vrelin soncem Male Azije⁹⁶, ni znano. V virih se kot *Ruedolf de Machlant* omenja samo še med številnimi pričami neke tradicijske notice bavarskega samostana Au na reki Inn, ki pa je datirana v čas okrog 1135⁹⁷. Končno moramo omeniti še tretjo zgoraj omenjeno daritev Admontu, ki jo je opravila *nobilis matrona Richilt*, »mati prej imenovanih Valjhuna in Rudolfa« in s katero je samostanu podarila dve polovični kmetiji. Ta, v Admontu zabeležena machlandska trojica je kot *Rodolf, Regila, Walchon de Machlant* zabeležena tudi v bratovščinski knjigi samostana avguštincev-korarjev v Seckauu, v skupini tistih laikov, ki so imeli *minorem fraternitatem*⁹⁸.

Z ugotovitvijo, da je bilo v zadnji generaciji machlandske rodbine enemu od bratov ime Rudolf se zdi, da je rešena identiteta Rudolfa iz Tarcenta, ki je bil najverjetneje identičen tudi z istoimenim ljubljanskim posestnikom. Vendar je temu tako samo na prvi pogled. Namreč, v kolikor drži domneva, da je v listini Rudolfa iz Tarcenta iz 1126 omenjeni Oton identičen z Otonom Machlandskim, potem le-ta seveda ne bi mogel biti označen kot Rudolfov *nepos* oziroma *cognatus*, ampak bi namesto tega moralo stati *frater* ali nekaj podobnega! Dodaten indic, da Rudolf iz Tarcenta ni bil identičen z Rudolfom iz Machlanda pa je način, kako je imenovan po Tarcentu. V 12. stoletju se je že povsem uveljavila nova oblika

⁹³ J. Zahn, UBSt I, št. 270: [1.] *Walchun homo nobilis de Machland pro remedio anime sue tradidit super altare sancti Blasii Azimannum iuniorum cum curte quam colebat ad Obelach et cum uxore ac filiis*. [2.] *Adalramus homo proprius domni Rudolphi fratris supra dicti Walchoun ad sepulchrum domini cum ipso domno suo uadens, tradidit monasterio Admuntensi cum manu et licentia predicti Rodolphi mansum unum ad Obelach omnino in proprietatem. Tradidit etiam pratum ibidem, conditione tamen sui redditus interposita, sed illo in eodem itinere defuncto, monasterium utrumque possedit*. [3.] *Richilt nobilis matrona mater predictorum Walchoun et Rudolf tradidit monasterio dimidium mansum in ipsa uilla Obelach quem tunc possederat Tounzi, et alium dimidium situm in monte supra Obelach quem possederat Tedwit. l...*

⁹⁴ V leto 1147 sta tradicijsko notico datirala že J. Zahn (kot v op. 93) in H. Pirchegger, Landesfürst und Adel I (kot v op. 59) str. 83.

⁹⁵ Miha Kosi, *The Age of the Crusades in the South-East of the Empire (Between the Alps and the Adriatic)*, v: *The Crusades and the Military Orders. Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity* (ed. Zsolt Hunyadi and Jozsef Laszlovszky, Budapest 2001) str. 128 sl. in zemljevid št. 3.

⁹⁶ Podrobneje gl. August Jaksch, *Geschichte Kärntens bis 1335*, Bd. 1 (Klagenfurt 1928) str. 277 sl.

⁹⁷ *Monumenta Auginesia*, v: *Monumenta Boica I* (München 1863) str. 145 in št. 46.

⁹⁸ *Liber confraternitatum Seccoviensis*, MGH *Necrologia Germaniae II*, Diocesis Salisburgensis (ed. Sigismund Herzberg-Fränk, München 2001) str. 388.

plemiške identitete, ki se je kazala v tem, da so se plemiči začeli poimenovati po gradovih na katerih so rezidirali in ki so bili centri njihove moči in oblasti⁹⁹. Tako so nastali plemiški »priimki« in posamezen plemič jih je lahko imel več, saj se je v enem okolju lahko imenoval po enem, v drugem pa po drugem svojem sedežu (gradu). Lep primer za to je npr. andeški grof Bertold II. († 1151), s katerim začenja zgodovina te bavarske rodbine na Kranjskem¹⁰⁰, ki se je imenoval kar po štirih sedežih: *de Andechs* (Andechs na Bavarskem), *de Diezzen* (Diessen na Bavarskem), *de Plassenberch* (Plessenburg na Frankovskem) in *de Stein* (Kamnik na Kranjskem)¹⁰¹. Za Rudolfa iz Tarcenta pa pade v oči, da je tako v listini kot v pripadajoči tradicijski notici označen *de loco Tercento*, kar je povsem neobičajno. Iz tega bi lahko zaključili, da Tarcento ni mogel biti njegov sedež, ampak je tam na nek način iz nam nepoznatih razlogov le »gostoval«. In če k temu pogledamo še posest, ki jo je 1126 podaril Berchtesgadnu, vidimo, da le-ta ni ležala v Tarcentu ampak v bolj kot manj oddaljeni okolici¹⁰². Tako se zdi, da Rudolf v Tarcentu sploh ni imel posesti. To pa bi bilo nenavadno v primeru, da bi bil brat Otona in Valjhuna iz Machlanda, ki sta tam izpričana kot posestnika.

Ti problemi nas silijo v ponovni razmislek o povezavah Rudolfa iz Tarcenta z gospodi iz Machlanda, o katerih sicer ne more biti dvoma. Glede na oznako *nepos* za Otona (iz Machlanda) se zdi, da je potrebno Rudolfa iz Tarcenta iskati v generaciji Friderika, očeta štirih bratov iz zadnje generacije gospodov iz Machlanda. Kamilo Trotter¹⁰³ je za njihovega starega očeta (in Friderikovega očeta torej) smatral Valjhuna iz Lungaua, ki se 1096–1103 omenja kot priča v listinah za samostan St. Lambrecht¹⁰⁴. Temu mnenju se je kasneje pridružil tudi Ernst Klebel, ki je iz posestnozgodovinskih razlogov z njim izenačil tudi kot brata umrlega Rudolfa označenega Valjhuna neke tradicijske notice samostana v Göttweigu iz 1081/89¹⁰⁵. Če drži tako rekonstruirana genealogija gospodov iz Machlanda in če se spomnimo, kako pomembna so bila še v 11. in 12. stoletju za plemiško samorazumevanje in identiteto rodbinska imena, ki so se trdovratno prenašala iz ene na drugo generacijo ter tako ohranjala rodbinsko tradicijo, potem zbujajo našo pozornost pet freisinških tradicijskih notic, datiranih v čas med 1078 in 1085¹⁰⁶. Z njimi je »neki plemeniti mož Rudolf« (*quidam vir nobilis Rōdolfus*)¹⁰⁷ podaril freisinškemu stolnemu kapitulju in njegovim kanonikom različno posest na Bavarskem ter večje število nesvobodnjakov. Toda iz notic izvemo tudi, da je imel ta plemeniti Rudolf »iz Margarethenrieda«¹⁰⁸ za ženo neko Adelajdo¹⁰⁹ in da sta oba skupaj imela sina z imenom – Rudolf¹¹⁰! Ni potrebno ravno veliko domišljije za domnevo, da bi bil

⁹⁹ Od številne literature, ki je zvezana s tem vprašanjem, navajam samo: Hans K. Schulze, *Grundstrukturen der Verfassung im Mittelalter*. Bd. 2: Familie, Sippe und Geschlecht, Haus und Hof, Dorf und Mark, Burg, Pfalz und Königshof, Stadt (Urban-Taschenbücher 372, Stuttgart-Berlin-Köln 1992) 9 sl. (z bibliografijo); K. F. Werner, *Adel*, v: *Lexikon des Mittelalters* 1 (Stuttgart-Weimar 1999) st. 118 sl. (z bibliografijo).

¹⁰⁰ Gl. nazadnje Peter Štih, *Kranjska za časa Andeških grofov*, v: *Grofje Andeško-Meranski. Prispevki za zgodovino Evrope v visokem srednjem veku* (ur. Andreja Eržen in Toni Aigner, Zbornik razprav z mednarodnega znanstvenega simpozija Kamnik, 22.–23. 9. 2000, Kamnik 2001) str. 11 sl.

¹⁰¹ Otto Dungen (Hg.), *Genealogisches Handbuch zur bairisch-österreichischen Geschichte*, 1. Lief. (Graz 1931) str. 21, št. 35; F. Tyroller, *Genealogie* (kot v op. 46) str. 153 sl.

¹⁰² Gl. op. 53.

¹⁰³ K. Trotter, v: *Monatsblatt Adler* 11 (1931/34) str. 407 sl.

¹⁰⁴ J. Zahn, *UBSt* I, št. 88, 94, 95.

¹⁰⁵ E. Klebel, *Lungau* (kot v op. 70) str. 149 in genealoška tabela 3 v prilogi.

¹⁰⁶ T. Bitterauf, *TF* II, št. 1648a-e.

¹⁰⁷ T. Bitterauf, *TF* II, št. 1648a.

¹⁰⁸ Med posestjo, ki jo je Rudolf podaril freisinškim kanonikom, je bila tudi njegova lastniška cerkev *apud Riede*. To naj bi bil Margarethenried pri Landshutu na Bavarskem in v literaturi (O. Dungen, *Genealogisches Handbuch* (kot v op. 101) str. 75) je zato Rudolf označen kot »Rudolf von Margarethenried«.

¹⁰⁹ T. Bitterauf, *TF* II, št. 1648c, d, e.

¹¹⁰ T. Bitterauf, *TF* II, št. 1648e.

Rudolf iz Margarethenrieda lahko identičen z bratom Valjhuna iz Lungaua, njegov sin Rudolf pa z Rudolfom iz Tarcenta, in tudi ime Adelajda smo že srečali v rodbini gospodov iz Machlanda. Rudolf iz Tarcenta (oziroma tudi iz Lungaua¹¹¹), oglejski odvetnik in posestnik pri Ljubljani bi tako bil bratranec Friderika iz »Lautisdorfa«, očeta zadnjih štirih machlandskih bratov in Oton iz Machlanda bi zato lahko bil označen kot njegov *nepos*.

Tezo, da bi bil Rudolf iz Margarethenrieda lahko oče Rudolfa iz Tarcenta pa po mojem mnenju bistveno podkrepljuje še en podatek iz ene od navedenih freisinških tradicijskihotic. Z njo sta Rudolf in njegova žena Adelajda podarila večje število svojih nesvobodnikov. Med štirimi, na koncu tradicijske notice naštetimi in kot plemenite (*nobiles*) označenimi pričami, je na prvem mestu naveden nek »kranjski« Engilbero (*Engilpero Chreinensis*), ki ga je na Bavarsko spremljal njegov *miles* Adalpreht (*Adalpreht miles Engilperonis*), naveden na zadnjem, četrtem mestu¹¹². Engilberova umestitev med priče Rudolfove in Adelajdine tradicije – in to še celo na prvo mesto – zagotovo ni bila slučajna, ampak jo je razumeti kot posledico njihovih medsebojnih povezav in razmerij. Najmanj kar izpričuje je, da je Rudolf iz Margarethenrieda imel povezave s Kranjsko, čeprav je celo zelo verjetno, da je bil Engilbero, ki je svoj kranjski pridevnik v notici dobil zato, ker v razliko od ostalih ni bil z Bavarske, bližnji Rudolfov sorodnik¹¹³. Če je prej Rudolfa iz Margarethenrieda in Rudolfa iz Tarcenta povezovalo ime, ki ga je nosil sin prvega ter kot se zdi tudi povezave obeh z Machlandi, ju tako sedaj povezuje še Kranjska. Posledično bi 20 kmetij ob ljubljanskem gradu, ki jih je Rudolf med 1112 in 1125 podaril oglejskim kanonikom, vsekakor lahko izviralo iz posesti, ki jo je na Kranjskem morda imel že njegov oče. Kajti nič presenetljivega ne bi bilo, če bi Rudolf iz Margarethenrieda, ki je na Kranjskem imel svojega sorodnika, ali pa najmanj osebo, s katero je bil tesno osebno povezan, imel tam tudi svojo posest. Tudi ne bi bilo zaradi upravičene domneve, da sta bila sorodnika, nič presenetljivega, če bi njegova posest mejila na Engilberovo.

Toda kdo je bil ta kranjski plemič in kje je ležala njegova posest? Pri teh vprašanjih si lahko pomagamo z listino kralja Henrika IV., izstavljeno 11. decembra 1062 v Regensburgu. Prejemnik listine je bil neki Anzo, ki je od kralja prejel na Kranjskem v last posestvo, na katerega so mejili štirje poimensko našteti posestniki, od katerih je eden bil Engilbero¹¹⁴. Že Milko Kos¹¹⁵ in Ernst Klebel¹¹⁶ sta »kranjskega« Anza, ki je sicer rodbinsko natančneje še

¹¹¹ Gl. op. 67.

¹¹² T. Bitterauf, TF II, št. 1648d. Slab regest ima F. Kos, Gradivo IV, št. 941.

¹¹³ Tako že O. Dugern, *Genealogisches Handbuch* (kot v op. 101) str. 73, 75. G. Gänser, *Mark als Weg zur Macht* (kot v op. 51) 1. Teil, v: *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 83 (1992) str. 91, je svoja opazovanja glede razvrščanja prič strnil v naslednjo ugotovitev: »Die Gruppierung der Zeugen unterscheidet sich in Details von Tradition zu Tradition, doch hat es den Anschein, daß im rein kirchlichen Umfeld die »edlere« Abkunft die vorderen Plätze eröffnete, während bei weltlichen Gruppierungen mehr die verwandtschaftlichen Beziehungen im Vordergrund standen.«

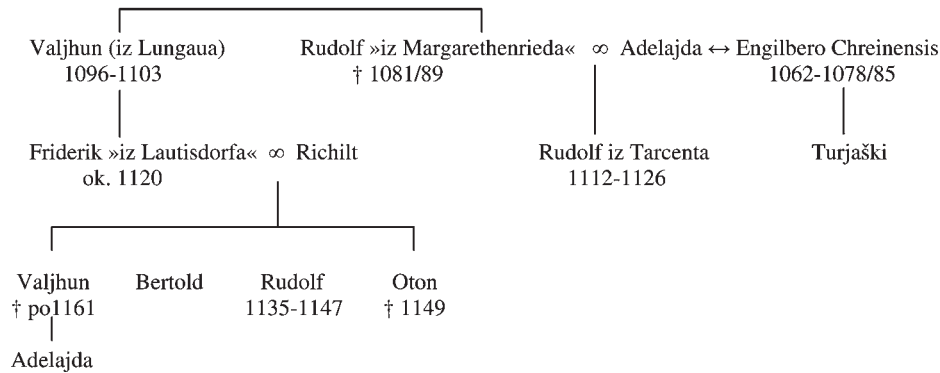
¹¹⁴ D. H. IV., št. 96 (F. Kos, Gradivo III, št. 224): *Anzoni nostro quidem fideli tale predium, quale infra terminum his nominibus subnotatum habere videbimur, in pago Creine in marcha ad eundem pagum pertinentem in comitatu Œdalrici marchionis situm ipso annuente et concedente in superiori riuuo qui Gvrca, sicut predium Rödperiti usque ad rivum Bitsa vocatum finit, ubi prefati Anzonis predium iuxta eundem riuulum adiacet in occidentali quidem plaga, ubi predia Tiepoldi comitis et Rapotonis comitis usque ad Engelberonis predium pretendere videntur, in villa Lonsa dicta, ex eiusdem predicti Engelberonis predio, sicut recto intuitu videri potest, ad prefatum predium Rödperiti, quod, ut prediximus, in superiori riuuo Gvrca vocato situm est.*

¹¹⁵ Milko Kos, *Salzburško posestvo Cesta na Kranjskem*, v: *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo* 21 (1940) str. 72.

¹¹⁶ E. Klebel, *Lungau* (kot v op. 70) str. 154.

GOSPODJE IZ MACHLANDA – RUDOLF IZ TARCENTA – TURJAŠKI
(poskus)

(po: V. Handel-Mazzetti, Herren von Schleunz, str. 51; E. Klebel, Lungau, tab. 3; P. Štih)

nedoločljiv, enačila z istoimenim plemičem, ki ga večkrat srečamo kot pričo v listinah salzburških nadškofov Balduina (1041–1060) in Gebharda (1060–1088)¹¹⁷. Njegovo pojavljanje v spremstvu salzburških nadškofov je razumljivo, saj je bil Anzo salzburški vazal in je imel od tamkajšnje cerkve v fevdu posest v Pongauu in v Lungauu¹¹⁸. Da gre pri »salzburškem« in »kranjskem« Anzu za eno in isto osebo, pa poleg enakega imena in časa v katerem sta živela govori tudi zgodovina njegove kranjske posesti, ki je kasneje (najverjetneje po Anzovi smrti) pripadla Salzburgu¹¹⁹. V Lungauu pa je Anzo že za časa svojega življenja vrnil od svojega tamkajšnjega salzburškega fevda nadškofu Gebhardu desetine, ki jih ta okrog 1075 podelil samostanu v Admontu. A njegov naslednik, nadškof Tiemo, jih je *necessitate persecutionis* okrog 1090 podelil Dietmarju iz Dornberga (Lungaua)¹²⁰, ki je na stara leta želel, da se vrnejo Admontu. Toda desetine je (po Dietmarjevi smrti) zase zahteval nam že dobro poznani Oton iz Machlanda in šele ko se jim je 1139 na nadškofov pritisk odpovedal, jih je

¹¹⁷ W. Hauthaler, SUB I, str. 233 (št. 5a), 242 (št. 22); W. Hauthaler/F. Martin, SUB II, št. 81, 82, 94, 95, 96, 98.

¹¹⁸ W. Hauthaler/F. Martin, SUB II, št. 140.

¹¹⁹ M. Kos, Salzburško posestvo Cesta (kot v op. 115) str. 66 sl. je že 1940 pokazal, da gre pri salzburškem posestvu *Cetz*, ki ga je starejše zgodovinopisje do vključno: Ljudmil Hauptmann, Grofovi Višnjegorski, v: Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti 250 (1935) str. 234, lokaliziralo v okolico Rogatca na Štajerskem, za nekdanje Anzovo kranjsko posest, ki jo je le-ta prepustil nadškofiji. Toda Salzburg je bil zaradi te posesti že pred koncem 11. stoletja v sporu z mejnim grofom Starkandom (Savinjskim) in njegovim bratom Werigandom (krškim odvetnikom) iz sorodstvenega kroga sv. Heme Krške (gl. L. Hauptmann, Grofovi Višnjegorski (kot v op. 119) genealoška tabela v prilogi). Spor je bil končan šele, ko sta se Werigandova hči Hema in njen mož grof Volfrad iz Treffna v zameno za sto kmetij na Zgornjem Štajerskem leta 1141 odpovedala posestvu Cesta (W. Hauthaler/F. Martin, SUB II, št. 203). Od uglednih prič, ki so se za ta namen zbrale v Brežah na Koroškem, je od posvetnih na prvem mestu naštet Spanheimovec grof Siegfried iz Lebenaua, ki se je okrog 1130 imenoval tudi po Raki na Dolenjskem (T. Bitterauf, TF II, št. 1726; gl. P. Štih, Rodbina koroških Spanheimov (kot v op. 10)), sledita mu dva grofovski tovariša, Vovbržan Popo »de Creine« (gl. op. 59) in Ortenburžan Oton, na četrtem mestu pa je nato naštet nam že poznani Oton iz Machlanda, pred (svojim sorodnikom? gl. op. 71) Henrikom Prisom (Višnjegorskim) in Meginhardom s Šumberka.

¹²⁰ O njem gl. E. Klebel, Lungau (kot v op. 70) str. 170 sl.; H. Pirchegger, Landesfürst und Adel 1 (kot v op. 59) str. 89 sl.

Konrad I. lahko vrnil Admontu¹²¹. Anzo ni bil edini posestnik na Kranjskem, ki je imel svoje posesti tudi v Lungau. V to skupino je spadal tako Rudolf iz Tarcenta kot tudi grofje iz bavarskega Vohburga, ki jih bomo še spoznali kot posestnike na Kranjskem in celo kot Anzove mejaše in sosed¹²². In če se sedaj spomnimo, da so imeli v Lungau svoje posesti tudi drugi posestniki na današnjem slovenskem ozemlju, kot so bili npr. svobodni gospodje iz Puxa-Višnje gore in gospodje Ptujski¹²³, potem se nam Lungau kaže v povsem novi luči kot pomembna odskočna deska z bavarskega prostora izvirajočega plemstva za njihovo posestno ekspanzijo proti jugu.

Tu, na Kranjskem, je kralj Henrik IV. prvič nagradil Anza že leta 1058, ko mu je na jugovzhodu Ljubljanske kotline podelil tri kraljevske hube v štirih vaseh *Bizi*, *Dobelgogesdorf*, *Herzogenbach* in *Lipnack* ter mu hkrati dovolil, da v kolikor v navedenih krajih ne bi bilo dovolj zemlje, da jo popolni v najbližji naseljih južno od reke z imenom *Bitzi*¹²⁴. Ker je v listini navedene kraje identificirati z vasmi Bičje, Podtabor, Udje in Lipljene južno od Grosupljega, na južni strani potoka Bičje¹²⁵, je Anzova prvotna kranjska posest ležala v gričevnatem svetu v trikotniku med Grosupljem, Turjakom in Čretežem. Na ta prostor se po mojem mnenju navezuje tudi druga darovnica za Anza iz leta 1062 in jo povezujem z uresničitvijo določbe listine iz 1058, da naj si Anzo, v kolikor ne bo v omenjenih vaseh dovolj kraljeve zemlje, le-to poišče v najbližjih naseljih, ki pa ne smejo ležati severno od potoka Bičje. Kajti po listini iz 1062 se je vse do tam (*usque in rivum Bitsa*) raztezalo od zgornje Krke segajoče posestvo nekega Ruodperta, na katerega se je navezovalo Anzovo posestvo: potok Bičje je tako predstavljal severovzhodno mejo 1058 ustanovljenega in nato 1062 v razširjenih mejah ponovno podeljenega Anzovega posestva.

Za njegovo zahodno mejo pa je 1062 rečeno, da sega vse do tam, kjer se posestvi grofa Diepolda in grofa Rapota dotikata Engelberovega posestva; pri vasi *Lonsa* pa do tja, kjer se stikata Engelberovo in Ruodpertovo posestvo. Z mejaši opisana meja Anzove posesti nam tako kaže, da je bila posestna in lastniška strukturiranost prostora na jugovzhodu Ljubljane kmalu po sredi 11. stoletja precej bolj pestra, kot bi si morda mislili, saj se v listini omenja kar pet različnih posestnikov. Ker je Udje po listini iz 1058 najbolj na zahodu omenjeni kraj Anzove posesti, menim, da ne moremo preveč zgrešiti, če zahodno mejo njegovega posestva domnevamo nekje na črti Pijava Gorica – Turjak, kjer se v dolini Želimeljščice ostro konča oziroma začne Ljubljansko barje. Tu nekje sta se stikali posestvi grofov Diepolda in Rapota

¹²¹ W. Hauthaler/F. Martin, SUB II, št. 196: *decimas in Longowe quas quondam inbeneficiatas Anzoni nobili viro Gebhardus archiepiscopus ipso resignante monasterio sancti Blasii delegaverat, sed dominus Tyemo necessitate persecutionis Dietmaro nobili viro de Dornberch in beneficio concesserat, petitione eiusdem senis ecclesie Admontensi redonavimus, et Ottonem nobilem de Machlant, qui eas iniuste usurpaverat, ipsas apud Strazwalhen abdicare fecimus*. Gl. tudi E. Klebel, Lungau (kot v op. 70) str. 43. sl., 153.

¹²² Gl. op. 139–173.

¹²³ H. Pirchegger, Landesfürst und Adel I (kot v op. 59) str. 89 sl.; E. Klebel, Lungau (kot v op. 70) str. 147 sl.

¹²⁴ D. H. IV., št. 43 (F. Kos, Gradivo III, št. 201): *fideli nostro Anzo nominato tres regales mansos in villis, quorum nomina subsequentur, id est Bizi, Dobelgogesdorf, Herzogenbach et Lipnack, et si in his aliquid defuerit, in proximis habitationibus ex meridiana parte fluminis Bizi nuncupati ad implendos, in marcha Kreina et in comitatu Œdelrici marchionis sitos*.

¹²⁵ Glede lokalizacije te posesti gl. Milko Kos, Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500) (Ljubljana 1975) zv. 1–2, s. v. Bičje, Udnje, Lipljene; isti, Salzburško posestvo Cesta (kot v op. 115) str. 71 (edino tu lokalizira tudi *Dobelgogesdorf* v nekdanje Šent(j)urje, današnji Podtabor); Jochen Giesler, Der Ostalpenraum vom 8. bis 11. Jahrhundert. Studien zu archäologischen und schriftlichen Zeugnissen. Tl. 2: Historische Interpretation (Frühgeschichtliche und Provinzialrömische Archäologie. Materialien und Forschungen 1, Rahden/Westf. 1997) str. 345 in op. 731 in slika 56.

z Engelberonovim. Zaradi vasi *Lonsa*, ki je lahko le Ločnik pri Turjaku¹²⁶ in ki je ležala na Engelberonovem posestvu, je posestvi grofov Diepolda in Rapota, o katerih bo v nadaljevanju še nekaj povedanega, predvidevati severozahodno od tod, okrog Iga in na Ljubljanskem barju. Za Engelberovo posestvo, ki je na eni strani mejilo na Diepoldovo in Rapotovo ter na drugi strani na Ruodpertovo, tako ostane širši prostor Turjaka.

S tem smo praktično tudi že odgovorili kdo je bil *Engilpero Chreinensis* iz tradicijske notice Rudolfa iz Margarethenrieda. Da je bil z ozirom na ime, socialni status in svoj kranjski »priimek« identičen z Engelberom iz 1062, ne more biti dvoma. Imeti ga je za začetnika prvih (svobodnih) gospodov Turjaških, ki so izumrli sredi 13. stoletja¹²⁷. Kajti tega ne dokazujeta samo njegova posest okrog Turjaka in ime, ki je bilo v turjaški rodbini nato vodilno, ampak tudi visok socialni položaj, ki so ga imeli prvi Turjačani kot pripadniki svobodnega plemstva (*liberi*)¹²⁸ in v krog katerega je spadal tudi kot *nobiles* označen Engilbero »Kranjski«, ki je imel tudi svojega svobodnega (in plemenitega) vazala-*milesa*¹²⁹. A to še ni vse: bavarski izvor Turjačanov, o katerem se je dosedaj samo domnevalo¹³⁰, je s povezavo, ki jo je imel Engilbero – sedaj mu namesto Kranjski že lahko rečemo Turjaški – z Rudolfom iz Margarethenrieda, sedaj potrjen. Engilberovo pojavljanje v Rudolfovi tradiciji na Bavarskem, v zadevah, ki se bile izrazito družinske, posest, ki jo je imel domnevni Rudolfov istoimeni sin nekje v bližini Ljubljane, kjer je nedaleč stran imel svojo posest tudi Engilbero, vse to nakazuje, da sta bila Rudolf iz Margarethenrieda in Engilbero Turjaški sorodstveno povezana, kar zopet pomeni, da je potrebno izvor Turjačanov morda iskati v plemiškem krogu iz katerega so izvirali tudi gospodje iz Machlanda; ljubljansko posest Rudolfa iz Tarcenta pa lahko še z večjo gotovostjo pomaknemo za eno generacijo nazaj in jo pripišemo že njegovemu očetu.

¹²⁶ Tako že M. Kos, Salzburško posestvo Cesta (kot v op. 115) str. 71; isti, Gradivo za historično topografijo I (kot v op. 125) str. 330. Druga možnost, ki jo je predvideval F. Kos, Gradivo III, št. 224 in op. 2, da bi *villa Lonsa* bile Luče južno od Višnje gore ni verjetna že zaradi tega, ker ležijo Luče vzhodno od potoka Bičje, torej na Roudpertovi posesti.

¹²⁷ Gl. O. Dungern, Genealogisches Handbuch (kot v op. 101) str. 73; Andrej Komac, Vzpon Turjaških v srednjem veku (1. del), v: Zgodovinski časopis 54 (2000) str. 18; Miha Preinfalk, Gospodje Turjaški v srednjem veku. Genealoška podoba turjaške rodbine do 16. stoletja (magistrsko delo, tipkopis, Ljubljana 2001) str. 60 sl.

¹²⁸ O rodbini prvih, svobodnih, Turjačanov nazadnje: A. Komac, Vzpon Turjaških (kot v op. 127) str. 17 sl.; M. Preinfalk, Gospodje Turjaški (kot v op. 127) str. 74 sl.

¹²⁹ *Miles* je v 11. stoletju pomenil predvsem vazala nasplošno, zato to funkcijsko oznako srečamo tudi pri takšnih osebah, kot so bili grofi, vojvode in podobni visokoplemiški prejemniki vladarskih diplom (Gl. Štih, »Villa« (kot v op. 13) str. 102 in v op. 409 navedeno literaturo). Za predstavo, kakšni socialni skupini je moral pripadati Engilbero Kranjski (in njegov *miles* Adalpreht), je zelo izpovedna t. i. poročna pogodba med freisinškim vicedomom in kasnejšim prvim ortenburškim grofom Adalbertom in njegovo ženo Berto iz okrog 1072 (T. Bitterauf, TF II, št. 1469) – torej okvirno iz istega časa – v kateri je med pričami pred *ignobiles* naštetih kar 47 plemenitih (*nobiles*). Kar je zanimivo in kar je v skladu z ugotovitvijo, da pomeni *miles* nasplošno vazala in, da so to torej lahko bili tudi (visoko)plemeniti ljudje, je, da so to skupino tvorili tudi militi, ki se navajajo v paru s svojimi seniorji: *Nobiles enim isti sunt: Heinrich filius Marchwardi Carinthiensis comitis et milites eius Ödalschalch, Anno, Erchanger, Arnolt comes de Diezan et miles eius Wolftrigel, Meginhart comes de Giltich(ingen) et miles eius Magnus, Otto comes de Daningan et miles eius Reginpreht, Otto comes de Skeyrun et miles eius Reginpreht, Adalchoch de Umbalesdorf et miles eius Rötpreht, Adalpreht de Heriboldesueldeun et miles eius Arnolt, Ernst comes et vassallus suus Isingrim, Ger comes et miles eius Reginhart, Werinheri comes et vassallus suus Ozi, Lanfrit comes, Adalram miles Patauiensis episcopi et miles eius Ratpoto* (itd.). Za identifikacijo vodilnih imen tega seznama gl. Therese Meyer/Kurt Karpf, Herrschaftsausbau im Südostalpenraum am Beispiel einer bayerischen Adelsgruppe. Untersuchungen zum Freisinger Vizedom Adalbert, zur Herkunft der Eurasburger in Bayern, der Grafen von Tirol und der Grafen von Ortenburg in Kärnten, v: Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 63 (2000) str. 494 sl.

¹³⁰ Gl. M. Preinfalk, Gospodje Turjaški (kot v op. 127) str. 58 sl.

Sergij Vilfan je sicer menili, da se za Engelberom iz 1062 skriva Engelbert I. Spanheimski († 1096)¹³¹, prvi na Koroškem rojeni Spanheim iz zakona Sigfrida Spanheimskega in Rikarde »iz Labota«¹³². K temu sta ga napeljevala tako ime kot tudi posest prvega (ki pa jo ni poskušal natančneje lokalizirati), v kateri je videl začetke spanheimskega ljubljanskega gospostva. V podporo tej tezi bi lahko navedli tudi Vilfanu še nepoznan podatek, da se Engelbert I. Spanheimski že leta 1063 ali 1064 omenja v Ogleju v Furlaniji¹³³, s čimer je dejansko izpričano njegovo delovanje daleč na jugu že v obravnavanem času. Toda na drugi strani govorijo še tehtnejši argumenti proti tej Vilfanovi tezi. Prvi indic, da sta bila Engelbero iz 1062 in Engelbert I. Spanheimski dve različni osebi, je že njuna različna oblika v osnovi istega imena. Tradicijska notica Rudolfa iz Margarethenrieda potrjuje, da so prvega klicali Engi(e)lbero (in ne Engi(e)lburtus), medtem, ko je ime Spanheima konsekventno navajano v obliki Engelbertus¹³⁴. Še bolj pomembno pa je tole: Engelbert I. Spanheimski je bil po svojem položaju grof. Kot *comes* je označen že ob svoji prvi omembi iz leta 1057 v frankovskem Kraichgauu¹³⁵, kjer je nasledil svojega umrlega sorodnika Wolframa iz rodu Zeizolf-Wolram¹³⁶, kasneje pa se je kot grof imenoval še po Spanheimu (1060/77) in v Pustriški dolini (1070 – ok. 1090)¹³⁷. Zaradi tega bi bilo upravičeno pričakovati, da bi bil Engelbero iz 1062, v kolikor bi bil res identičen z Engelbertom I. Spanheimskim, v listini za Anza označen kot *comes*. Pa ni. In ker sta v isti listini in celo v istem stavku Engelberova severozahodna soseda Diepold in Rapoto označena kot grofa¹³⁸, je očitno, da grofovska oznaka pri Engelberu ne manjka slučajno, ampak zato, ker – v razliko od Diepolda in Rapota, pa tudi Engelberta I. Spanheimskega – to ni bil! Proti Vilfanovi tezi pa govori tudi nič manj pomemben posestniški argument, kajti kot smo videli zgoraj, se Engelberonova posest ni pokrivala s kasnejšo spanheimsko ampak s kasnejšo turjaško posestjo.

Ne torej Engelbero, ampak grofa Diepold in Rapoto, katerih posestvi (*predia*) sta glede na opis Anzovih meja iz 1062 vključevali jugovzhodni konec Ljubljanskega barja, prideta – poleg Rudolfa iz Tarcenta seveda – predvsem v pošteev kot predhodnika spanheimskega ljubljanskega gospostva. A kdo sta bila ta dva grofa? Kamillo Trotter ju je že leta 1931 prištel k rodbini grofov iz Vohburga (med Münchnom in Regensburgom)¹³⁹, ki je zaradi v njej tipičnih imen Ra(t)poto in Dietpold znana tudi pod imenom Ra(t)potoni-Dietpoldingi¹⁴⁰. Rodbina se je konec 10. in v prvi polovici 11. stoletja začela uveljavljati v bavarskem

¹³¹ Sergij Vilfan, *Zgodovina Ljubljane od začetka do 16. stoletja*, v: Ferdo Gestrin (ur.), *Zgodovina Ljubljane. Prispevki za monografijo* (Ljubljana 1984) str. 80; po njem Dušan Kos, *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja* (Ljubljana 1994) str. 48 in op. 81; isti, *K osemstopetdesetletnici* (kot v op. 8) str. 29 sl.

¹³² Gl. H. Dopsch, *Gründer kamen vom Rhein* (kot v op. 10) str. 49 sl.; F. Hausmann, *Grafen zu Ortenburg* (kot v op. 10) str. 11 sl.; P. Štih, *Rodbina koroških Spanheimov* (kot v op. 10).

¹³³ R. Härtel, *Görz und die Görzer* (kot v op. 19) str. 64 sl. (edicija listine); F. Hausmann, *Grafen zu Ortenburg* (kot v op. 10) str. 12; T. Meyer/K. Karpf, *Zur Herkunft der Grafen von Görz* (kot v op. 13) str. 31 (identifikacija z Engelbertom I. Spanheimskim). Omenja se kot odvetnik svoje bodoče žene Hedvige, ki je takrat kot vdova po svojem možu Hermanu Eppensteinskemu podarila oglejskemu kapitulju za njegov aniverzarij vas Skrilje v Vipavski dolini.

¹³⁴ Gl. A. Jaksch, *MC IV/2*, register, s.v.

¹³⁵ D. H. IV., št. 12. (*in pago Creihgouwe in comitatu Engelberti comitis*). K temu gl. F. Hausmann, *Grafen zu Ortenburg* (kot v op. 10) str. 12; H. Dopsch, *Gründer kamen vom Rhein* (kot v op. 10) str. 50.

¹³⁶ Friedrich Hausmann, *Siegfried, Markgraf der »Ungarnmark« und die Anfänge der Spanheimer in Kärnten und im Rheinland*, v: *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich* N. F. 43 (1977) str. 157 sl.

¹³⁷ F. Hausmann, *Grafen zu Ortenburg* (kot v op. 10) str. 12.

¹³⁸ Gl. op. 114.

¹³⁹ O. Dugern, *Genealogisches Handbuch* (kot v op. 101) str. 54 sl. in tabela 4, str. 73.

¹⁴⁰ F. Tyroller, *Genealogie* (kot v op. 46) str. 180 sl.

kolonizacijskem prostoru avstrijskega Podonavja. Ra(t)poto I., prvi znani predstavnik rodbine, je že leta 977 izpričan kot grof v Salzkammergut v zgornjem Traungauu¹⁴¹. Še bolj proti vzhodu, v velikem praznem obmejnem prostoru proti češkim in madžarskim sosedom, so začeli Ra(t)potoni-Dietpoldingi v Weinviertlu in v Dunajski kotlini, kjer so kontrolirali pomembna gradova Mödling in Hainburg, izgrajevati s svojim ministerialnim spremstvom samostojno gospodstvo področje, dokler niso bili zaradi svoje procesarske pozicije v investiturnem boju prisiljeni zapustiti nastajajočo deželo gregorijansko usmerjenega mejnega grofa Leopolda II. Babenberžana¹⁴². Naša *Tiepoldus comes et Rapoto comes* iz listine za Anza iz leta 1062 je tako enačiti z bratoma Dietpoldom II. in Ra(t)potom IV. iz rodbine grofov iz Vohburga¹⁴³. Prvi je bil proti koncu svojega življenja mejni grof v bavarskem Nordgauu. Kot *Tiepoldus marchio* je naštet med *familiares* oziroma med *amicis* kralja Henrika IV. v dveh listinah, s katerima je leta 11. junija 1077 v Nürnbergu podelil oglejskemu patriarhu Sigehardu in oglejski cerkvi mejni grofiji Istro in Kranjsko in ki tudi kažeta na Dietpoldove povezave s slovenskim prostorom¹⁴⁴. Že naslednje leto, 7. avgusta 1078, je v bitki pri Mellrichstadtu na Frankovskem, v prvem velikem spopadu v državljanski vojni med Henrikom IV. in protikraljem Rudolfom iz Rheinfeldna, izgubil življenje, kralj pa bitko¹⁴⁵.

Podobno je dve leti kasneje, 15. oktobra 1080, končal tudi njegov brat Ra(t)poto IV., *unus de summis principibus*, kot ga je v svoji *Liber de bello Saxonico* označil progregorijanski kronist Bruno¹⁴⁶. Padel je na Saškem pri reki Elster, v bitki, ki jo je Henrik IV. sicer zopet izgubil, vendar je bil v njej smrtno ranjen tudi protikralj Rudolf. Ra(t)poto IV. nam je drugače v sedemdesetih letih 11. stoletja iz virov poznan tudi kot grof v Chamu (severovzhodno od Regensburga) in kot odvetnik samostana sv. Emerama v Regensburgu¹⁴⁷. Leta 1072 je prisostvoval posvetitvi samostanske cerkve opatije v Michaelbeuernu (severno od Salzburga), »hišnega« samostana Sighardingov¹⁴⁸. Poročilo o posvetitvi, katero je opravil oglejski patriarh Sigehard, sam pripadnik Sighardingov¹⁴⁹, in ki je ohranjeno v dveh verzijah, zelo dobro odslikava Ra(t)potovo mesto znotraj bavarskega visokega plemstva in njegove povezave z jugom. Svečani priložnosti so tudi kot priče prisostvovali ugledni gostje, med katerimi so bili patriarhov nečak Sigehard, kasneje izpričan kot grof v Tenglingu in odvetnik v Michaelbeuernu¹⁵⁰, mejni grof Lui(t)pold (II. Babenberžan?), furlanski grof Ludvik¹⁵¹,

¹⁴¹ F. Tyroller, *Genealogie* (kot v op. 46) str. 180 in št. 1.

¹⁴² M. Weltin, *Landesfürst und Adel* (kot v op. 69) str. 222.

¹⁴³ O. Dungern, *Genealogisches Handbuch* (kot v op. 101) str. 73 (Rapoto IV. je tu označen kot Rapoto III., medtem ko je za Dietpolda dopuščena možnost, da bi lahko šlo tudi za njunega očeta Dietpolda I., ki pa je umrl že okrog 1060); precizneje F. Tyroller, *Genealogie* (kot v op. 46) str. 184 in št. 6, str. 185 in št. 8.

¹⁴⁴ DD. H. IV., št. 295, 296. K tema podelitvama gl. P. Štih, *Oglejski patriarhi* (kot v op. 47) str. 41.

¹⁴⁵ O. Dungern, *Genealogisches Handbuch* (kot v op. 101) str. 55 in št. 5; F. Tyroller, *Genealogie* (kot v op. 46) str. 185 in št. 8. Za širši kontekst konflikta med Henrikom IV. in gregorijansko opozicijo v Nemčiji gl. npr. Hans K. Schulze, *Hegemoniales Kaisertum. Ottonen und Salier*, Berlin 1994) str. 412 sl., zlasti 437.

¹⁴⁶ Bruno, *Liber de bello Saxonico* (ed. Hans-Eberhard Lohmann, MGH *Kritische Studentexte* 2, Leipzig 1937) c. 122.

¹⁴⁷ F. Tyroller, *Genealogie* (kot v op. 46) str. 184 in št. 6.

¹⁴⁸ Gl. Heinz Dopsch, *Michaelbeuern, v: Germania Benedictina III, Österreich und Südtirol*, Tl. 2 (bearb. von Ulrich Faust und Waltraud Krassnig, St. Ottilien 2001) str. 661 sl.

¹⁴⁹ H. Dopsch, *Origine e posizione sociale dei patriarchi* (kot v op. 83) str. 294 in genealoška tabela na str. 309.

¹⁵⁰ F. Tyroller, *Genealogie* (kot v op. 46) str. 95 sl. in št. 29.

¹⁵¹ Gl. Štih, »Villa« (kot v op. 13) str. 100 in op. 399.

oglejski odvetnik Markvard IV. Eppensteinski in njegov istoimeni sin¹⁵², grof Kacil (Kadaloh) *de Mvosiza*, ki je pripadal rodbini Ariboncev¹⁵³ in je v Možacu v Kanalski dolini po katerem se je imenoval, ustanovil samostan, prav tako pa tudi v Ebersdoru na Koroškem¹⁵⁴, nadalje Meginhard III. (*Albus*), grof v zgornjem Lurnu okrog Lienza, katerega sin Majnhard iz zakona z Diemuto Spanheimsko je bil kasneje začetnik goriških grofov¹⁵⁵. Manjkala nista niti Bernhard, sin grofa Otona iz Scheyerna-Wittelsbacha¹⁵⁶ in grof Viljem, ki se je kot prvi svojega rodu kasneje imenoval po Vovbrah (Heunburg) na Koroškem¹⁵⁷. O ugledu in položaju, ki ga je znotraj te eminentne družbe užival grof Ra(t)poto IV. je zelo izpovedno dejstvo, da je skupaj s svojima dvema sinovoma Ulrikom in Ra(t)potom v daljši verziji poročila naštet na prvem mestu med grofovskimi pričami, v krajši pa sta pred njimi samo patriarhov nečak in mejni grof Lui(t)pold¹⁵⁸.

Oba vohburška brata, ki sta leta 1062 izpričana kot posestnika na Kranjskem, sta bila torej leta 1078 oziroma 1080 že mrtva. Ker je vsak od njuju zapustil moške potomce, je pričakovati, da so le-ti dedovali tudi njuni kranjski posestvi. Sin Dietpolda II. je bil Dietpold III., mejni grof v Vohburgu in Chamu, medtem ko je Ra(t)poto IV. zapustil iz prvega zakona sinova Ra(t)pota V. (bavarski palatinski grof) in Ulrika (grof v Passauu), ki se jima je iz drugega zakona pridružil še polbrat Herman, najprej župnik v Chamu, nato od leta 1096 škof v Augsburgu¹⁵⁹. Herman je postal augsburški škof prav s pomočjo svojih dveh polbratov in Ra(t)pota V. je v podporo Hermanovi kandidaturi podelil tamkajšnjim kanonikom *predium in Creino*¹⁶⁰; očitno posest, ki jo je Ra(t)poto V. imel na Kranjskem¹⁶¹. Kolikšen del vohburške kranjske posesti so takrat dobili augsburški kanoniki ni mogoče ugotoviti, čeprav je najverjetneje domnevati, da je šlo za tisti del (ali pa nekaj od tega dela), ki je 1062 pripadal očetu Ra(t)pota V., Ra(t)potu IV. Vsekakor se zdi, da je morala imeti rodbina grofov iz Vohburga v okvirnem prostoru Ljubljane na Kranjskem še naprej svojo posest in da je ta prvotno vohburška posest tvorila osnovo, iz katere je kasneje zraslo veliko ljubljansko teritorialno zemljiško gospodstvo koroških Spanheimov¹⁶².

¹⁵² Gl. K.-E. Klaat, Eppensteiner (kot v op. 38) str. 42 in št. 49; F. Hausmann, Carinziani e stiriani (kot v op. 13) str. 551 sl.

¹⁵³ Heinz Dopsch, Die Aribonen – Stifter des Klosters Seeon, v: Kloster Seeon. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Kultur der ehemaligen Benediktinerabtei (Hg. Hans von Malottki, Weißenhorn 1993) str. 85 sl. in genealoška tabela na str. 70.

¹⁵⁴ Gl. R. Härtel, Urkunden des Klosters Moggio (kot v op. 48) str. 35 sl.

¹⁵⁵ H. Dopsch, Herkunft und Aufstieg (kot v op. 37) str. 14 sl.; T. Meyer/K. Karpf, Zur Herkunft der Grafen von Görz (kot v op. 13) str. 46 sl.; T. Meyer/H. Dopsch, Von Bayern nach Friaul (kot v op. 13).

¹⁵⁶ F. Tyroller, Genealogie (kot v op. 46) str. 247 in št. 3.

¹⁵⁷ H. Dopsch, Grafen von Heunburg (kot v op. 59) str. 313 in genealoška tabela na koncu.

¹⁵⁸ W. Hauthaler, SUB I, str. 771 sl. in št. 1a, b (a: *Huius testes sunt: Iunior Syrvs nepos patriarche et Liupoldus marchio et Rapoto senior et Vdalric et iunior Ratpodo filii eius l...l*; b: *Testium nomina de comitibus: Rapoto et filii eius Vdalricus et Rapoto l...l*).

¹⁵⁹ F. Tyroller, Genealogie (kot v op. 46) genealoška tabela 13 in str. 186 in št. 12, str. 187 in št. 13, str. 188 in št. 17.

¹⁶⁰ Edmund Oefele, Geschichte der Grafen von Andechs (Innsbruck 1877) str. 225 (listina št. 2). Kot prva priča je v tej nedatirani notici naštet *marchio Diepaldus*, bratranec Ra(t)pota V., Dietpold III.

¹⁶¹ E. Oefele, n. n. m., je menil, da se *Creino* nanašal na Gremheim severno od Augsburga, o čemer je bil zelo skeptičen že Kamillo Trotter (O. Dungen, Genealogisches Handbuch (kot v op. 101) str. 55), ki tudi daje prednost Kranjski.

¹⁶² Mimogrede naj bo omenjeno, da bi znal biti vohburška posest tudi prostor Gornjega gradu, ki sta ga leta 1140 visokoplemenita Diepold *de Chagere* in njegova žena Truta podarila oglejski cerkvi z namenom, da tam ustanovi benediktinski samostan (J. Zahn, UBSt I, št. 180). Zaradi njegovega tipičnega vohburškega imena Die(t)pold, je že H. Pirchegger, Landesfürst und Adel I (kot v op. 59) str. 169, menil, da je izviral

Že omenjeni drugi sin Ra(t)pota IV., grof Ulrik († 1099), ki se je imenoval po Passauu in ki je bil tako mogočen in bogat, da so ga namesto Ulrik klicali *Vilrich* (= vielreich)¹⁶³, je imel iz zakona z Adelajdo iz Frontenhausna-Lechsgemünda samo hči edinko Uto. Le malo pred svojo smrtjo jo je Ulrik verjetno 1098/99 omožil z Engelbertom II. Spanheimskim, prvorojencem ustanovitelja šentpavelskega samostana Engelberta I. († 1096)¹⁶⁴. Engelbert II. je bil najkasneje od 1108 istrski mejni grof, 1124 pa je po smrti svojega mlajšega brata Henrika (IV.) postal kot drugi član spanheimske rodbine koroški vojvoda¹⁶⁵. V tej funkciji smo ga leta 1126 srečali na Soči v listini Rudolfa iz Tarcenta, kamor je prišel skupaj s svojima sinovoma Engelbertom III. in Ulrikom I.¹⁶⁶. Slednji je ime dobil po očetu svoje matere in eno od vodilnih imen koroških Spanheimov je v rodbino prišlo preko sorodstvenih povezav z Vohburgi. Vohburško ime je nosil še eden od sinov Engelberta II. in Ute: grof Rapoto, ki se je 1123/33 kot prvi imenoval po Ortenbergu (kasneje Ortenburgu) pri Passauu na Bavarskem in je bil začetnik še danes živeče veje koroških Spanheimov¹⁶⁷. Toda Uta, ki jo je dosedaj povezovalo s slovenskim prostorom to, da je 1135/41 podarila proštiji v Baumburgu na Zgornjem Bavarskem 20 kmetij v vasi Črniče v Vipavski dolini¹⁶⁸, v spanheimsko rodbino ni prinesla samo novih imen ampak predvsem bogato posest, izvirajočo iz njenega položaja univerzalne dedinje po očetu Ulriku. Ta je ležala predvsem v širši okolici Passaua in v Chiengauu¹⁶⁹. Po tamkajšnjih gospodstvih in gradovih sta se Engelbert II. Spanheimski in njegov istoimeni sin celo titulirala kot »mejnega grofa iz Kraiburga« in »mejnega grofa iz Markwartsteina«¹⁷⁰, medtem, ko se je Uta po moževi odpovedi koroškega vojvodskega položaja (1134) in odhodu v samostan Seeon, titulirala celo kot »vojvodinja iz Kraibur-

bodisi iz neke stranske veje vohburške rodbine bodisi, da ji je pripadal po svoji materi, čeprav iščejo nekateri njegov izvor tudi v krogu grofov iz Bogna (Günther Bernhard, *Die Stiftungsurkunde des Klosters Oberburg*, v: *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 108 (2000) str. 267). Vsekakor je indikativno, da se pojavlja Diepold iz Kagra večkrat v družbi s Spanheimi (Pirchegger, n. n. m.), ki so bili sorodstveno povezani z grofi iz Vohburga (gl. spodaj) in tudi v listini oglejskega patriarha Pelegrina I. iz 1140, s katero je na nekdanjem Diepoldovem gornjegrajskem alodu ustanovil benediktinski samostan, je kot prvi med posvetnimi pričami naveden grof Bernhard Spanheimski.

¹⁶³ A. Jaksch, MC III, št. 507: *comes Udalricus de Pactavia et prepotens et dives ita, ut vulgo Vilrich appellaretur, viduam ipsius [Adilheit] duxit uxorem; per quam tamen solam filiam generans nomine Utam Eingelperto duci de Chraieburc eam deoponsavit.*

¹⁶⁴ F. Tyroller, *Genealogie* (kot v op. 46) str. 189 in št. 20, str. 265 in št. 5; F. Hausmann, *Grafen zu Ortenburg* (kot v op. 10) str. 13.

¹⁶⁵ Gl. H. Dopsch, *Gründer kamen vom Rhein* (kot v op. 10) str. 59 sl.; F. Hausmann, *Grafen zu Ortenburg* (kot v op. 10) str. 13.; P. Štih, *Rodbina koroških Spanheimov* (kot v op. 10).

¹⁶⁶ Gl. op. 53, 56.

¹⁶⁷ Friedrich Hausmann, *Genealogische Grundfragen an Hand der Genealogie der Spanheimer und ihrer Nachkommen im Mannesstamm*, v: *Genealogisches Jahrbuch* 33/34 (1993/94) str. 11; isti, *Grafen zu Ortenburg* (kot v op. 10) str. 16; P. Štih, *Rodbina koroških Spanheimov* (kot v op. 10).

¹⁶⁸ F. Kos, *Gradivo IV*, št. 126. Vendar *Zirnisach juxta Aquileiam* ni Cervignano, kot je mislil F. Kos in kot je že v *Monumenta Boica III* (1764, ponatis 1964) str. 43 in št. 124, ampak Črniče v Vipavski dolini. Gl. F. Hausmann, *Carinziani e stiriani* (kot v op. 13) str. 576. Zaradi oddaljenosti je proštija že med 1144 in 1148 zamenjala z ministerialom koroškega vojvode Henrika V. Spanheimskega, Sigehardom iz Tittmoninga, posest v Črničah za posest v Engelbergu: F. Kos, *Gradivo IV*, št. 206. Črniče ležijo znotraj teritorialnega kompleksa, ki ga je cesar Oton III. leta 1001 polovico podelil oglejski cerkvi, polovico pa furlanskemu grofu Werihenu (P. Štih, »Villa« (kot v op. 13) str. 123 sl.). Spanheimi so do te posesti prišli preko žene Engelberta I. Spanheimskega, Hedvige, ki je pripadala Werihenovi rodbini (T. Meyer/K. Karpf, *Zur Herkunft der Grafen von Görz* (kot v op. 13) genealoška tabela na str. 47; T. Meyer/H. Dopsch, *Von Bayern nach Friaul* (kot v op. 13).)

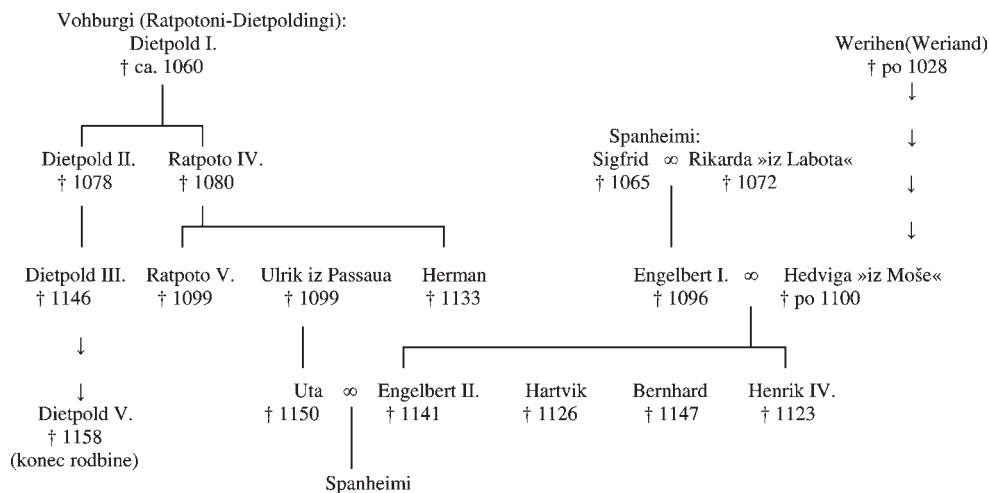
¹⁶⁹ H. Dopsch, *Gründer kamen vom Rhein* (kot v op. 10) str. 59.

¹⁷⁰ F. Tyroller, *Genealogie* (kot v op. 46) str. 265 in št. 5, 271 in št. 12. F. Hausmann, *Grafen zu Ortenburg* (kot v op. 10) str. 13, 15.

ga¹⁷¹. Tudi posest, ki so jo Spanheimi imeli v Lungauu, v dolini reke Lessach in v uradih Göriach ter Judendorf, je po raziskavah Ernsta Klebla izvirala iz dediščine po Ulriku iz Passaua, ki je imel okrog leta 1090 tudi položaj grofa v Lungauu¹⁷². In če se sedaj spomnimo na razmere na Kranjskem, kjer se je kasnejše spanheimsko ljubljansko zemljiško gospostvo¹⁷³ raztezalo tudi čez ozemlje, ki je že 1062 izpričano kot vohburško, potem se zdi na dlani, da je potrebno začetke Spanheimov na Kranjskem povezovati z vohburško dediščino po Ulriku Passauskem in da je te začetke potrebno okvirno postaviti v čas okrog leta 1100, ko je Uta, žena Engelberta II. Spanheimskega, dedovala za svojim 1099 umrlim očetom.

Dosedaj se je rešitev vprašanja na kakšen način so Spanheimi prišli do Ljubljane in tamkajšnjega gospostva iskalo v drugih smereh. Ljudmil Hauptmann je leta 1929 menil, da bi Spanheimi lahko dobili ljubljansko gospostvo že ob njihovi pojavitvi na Koroškem s poroko Sigfrida Spanheimskega z Rikardo iz rodu Ariboncev¹⁷⁴. Toda Rikarda »iz Labota« ni bila Aribonka, kot je zmotno menil Hauptmann, ampak je pripadala Sighardingom¹⁷⁵, iz katerih tradicije izvirajo tudi nekatera vodilna spanheimska imena kot sta Engelbert in Hartvik¹⁷⁶. Poleg tega ni niti za Aribonce niti za Sighardinge izpričano, da bi imeli na Kranjskem – kaj šele v Ljubljanski kotlini – v 11. stoletju posest. Leta 1935 je Hauptmann

VOHBURGI – SPANHEIMI
(reducirana genealogija)
(po: F. Tyroller, Genealogie, tab. 13; H. Dopsch, Gründer kamen vom Rhein, str. 60)

¹⁷¹ F. Tyroller, Genealogie (kot v op. 46) str. 265 in št. 5. Kot *Ota ducissa de Creihburg* je označena tudi v tradicijski notici, s katero je podarila proštiji v Baumburgu kmetije v Črničah v Vipavski dolini (gl. op. 168).

¹⁷² E. Klebel, Lungau (kot v op. 70) str. 22, 158 sl.

¹⁷³ Glede njegovega obsega gl. S. Vilfan, Zgodovina Ljubljane (kot v op. 131) str. 80.

¹⁷⁴ Ludmil Hauptmann, Entstehung und Entwicklung Krains, v: Erläuterungen zum historischen Atlas der österreichischen Alpenländer I/4 (Wien 1929) str. 393 (tudi v slovenskem prevodu: Nastanek in razvoj Kranjske (Ljubljana 1999) str. 91).

¹⁷⁵ F. Tyroller, Genealogie (kot v op. 46) str. 89 sl.; F. Hausmann, Siegfried (kot v op. 136) str. 147 sl.; H. Dopsch, Gründer kamen vom Rhein (kot v op. 10) str. 47. in genealoška tabela na str. 46.

¹⁷⁶ Gl. P. Štih, Rodbina koroških Spanheimov (kot v op. 10).

to mnenje že spremenil in je po novem menil, da je prostor Ljubljane izvorno pripadal posesti Heminega rodu. V Spanheimske roke naj bi prišel v začetku 12. stoletja (1106), ko je Bernhard Spanheimski ob koncu investiturnega boja v Vzhodnih Alpah vojaško uničil moč Heminih sorodnikov in njenih dedičev Askvincev¹⁷⁷. Iz nekdanje zapuščine Heme Krške je tako Bernhard med drugim pridobil gospostvo Marenberg-Radlje in velik del dravske doline med Dravogradom in Mariborom, nadalje Slovenj Gradec z okolico, spodnji tok Savinje z Laškim gospostvom, prejkone Kostanjevico na Krki in po Hauptmannu morda tudi Ljubljano¹⁷⁸. Toda v razliko od dravske in mislinjske doline, Posavinja in spodnje Krke, kjer je Hemina posest tudi dejansko izpričana¹⁷⁹, nimamo za morebitno Hemino Ljubljano nobene vesti v zgodovinskih virih. Edini argument – ki pa v resnici ni noben argument – na podlagi katerega je Hauptmann ljubljanski okoliš prišteval Hemini posesti je bil, da je ležal na poti med njeno furlansko in koroško posestjo¹⁸⁰.

Podobno brez podlage v virih je tudi mnenje Dušana Kosa¹⁸¹, da je bila ljubljanska okolica prvotno v posesti bavarske rodbine Sempt-Ebersberg¹⁸², katere pripadnika Ulrik¹⁸³ in Eberhard (II.)¹⁸⁴ sta bila v prvi polovici 11. stoletja kranjska mejna grofa. Od Ebersbergov naj bi ljubljanska posest – pri čemer ne pove na kakšen način – prešla na Eppensteince. Ker naj bi bila Hedviga, žena Engelberta I. Spanheimskega, po svojem izvoru Eppensteinka, Kos meni, da »ni neverjetno, da mu je za doto prinesla ljubljansko posest«¹⁸⁵. Toda niti za Ebersberge niti za Eppensteince ni izpričano, da bi bili posestniki Ljubljane ali njene okolice in niti je bila žena Engelberta I. Spanheimskega Eppensteinka! Mnenje, da je bila Hedviga sestra zadnjega eppensteinskega koroškega vojvode Henrika III. († 1122), izvira iz starega napačnega branja Avstrijske kronike Thomasa Ebendorferja († 1464) iz srede 15. stoletja¹⁸⁶. Ebendorfer v svojem poročilu o zgodnjih Spanheimih, pri katerem mu je za podlago služila neka starejša, danes izgubljena in verjetno v Št. Pavlu napisana spanheimska genealogija¹⁸⁷, ne piše, da naj bi bil Henrik III. Eppensteinski stric, *patruus*, Henrika IV. Spanheimskega, ampak njegov krstni boter – *patrinus*. S tem se sklada tudi poročilo humanistično usmerjenega opata Angelusa Rumplerja iz Formbacha († 1513), verjetno izvirajoče iz iste spanheimske genealogije iz katere je črpal že Ebendorfer, da je Henrik III. Eppensteinski Henrika IV. Spanheimskega *de sacro fonte levavit*¹⁸⁸. Čeprav je August Jaksch že leta 1901

¹⁷⁷ A. Jaksch, MC III, št. 505.

¹⁷⁸ L. Hauptmann, Grofovi Višnjegorski (kot v op. 119) str. 225 sl., zlasti 229.

¹⁷⁹ L. Hauptmann, Grofovi Višnjegorski (kot v op. 119) zemljevid št. 1 (Posjedi roda sv. Heme) in št. 2 (Teritorij roda sv. Heme).

¹⁸⁰ L. Hauptmann, Grofovi Višnjegorski (kot v op. 119) str. 227.

¹⁸¹ D. Kos, K osemstopetdesetletnici (kot v op. 8) str. 30 sl.

¹⁸² Gl. F. Tyroller, Genealogie (kot v op. 46) genealoška tabela 3 in str. 64 sl.; Peter Štih, Sempt-Ebersberg, v: Enciklopedija Slovenije 11 (Ljubljana 1997) str. 47 (z genealoško tabelo).

¹⁸³ F. Schumi, UBK I, št. 15; F. Kos, Gradivo III, št. 28; F. Tyroller, Genealogie (kot v op. 46) str. 66 in št. 15.

¹⁸⁴ F. Schumi, UBK I, št. 27–29; F. Kos, Gradivo III, št. 105–107; F. Tyroller, Genealogie (kot v op. 46) str. 68 in št. 24.

¹⁸⁵ D. Kos, K osemstopetdesetletnici (kot v op. 8) str. 31.

¹⁸⁶ Gl. Alphons Lhotsky, Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs (Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung Erg. Bd. 19, Wien 1963) str. 375 sl.

¹⁸⁷ Gl. August Jaksch, Eine Genealogie der kärntischen Spanheimer und der ursprüngliche Traditions-codex von St. Paul, v: Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung Erg. Bd. 6 (1901) str. 197 sl.; K.-E. Klaar, Eppensteiner (kot v op. 38) str. 51 sl. in št. 69. Gl. temu tudi H. Fichtenau, Urkundenwesen (kot v op. 7) str. 191.

¹⁸⁸ A. Jaksch, MC III, str. XXIV, št. 571. Za Angelusa Rumplerja gl. A. Lhotsky, Quellenkunde (kot v op. 186) str. 436 sl.

popravlil napačno branje Ebendorferja¹⁸⁹, pa je v svoji Zgodovini Koroške še leta 1928 trdil, da je bila Hedviga sestra Henrika III. Eppensteinskega¹⁹⁰, tako, da je bil šele Ernst Klebel tisti, ki je leta 1936 jasno opozoril, da je s popravkom odpadel tudi edini argument za sorodstveno povezavo Eppensteincev in Spanheimov¹⁹¹. Spanheimi bi tako lahko dobili Ljubljano od Eppensteincev kvečjemu na podlagi »duhovnega sorodstva«¹⁹², še predtem pa bi bilo seveda potrebno pokazati, da so jo sploh imeli!

Tudi Ernst Klebel je začetke spanheimske ljubljanske posesti povezoval z ženo Engelberta I. Spanheimskega. Le da njenega družinskega zaledja ni iskal pri Eppensteincih ampak v rodbini furlanskega grofa Werihena¹⁹³. Prav Kleblova zasluga je, da je opozoril na njeno furlansko rodbinsko in posestno zaledje, ki je Spanheimom prinesla v Furlaniji gradova Ratenj (Artegna) in Mošo (Mossa) pri Gorici, na katerem je mati-prednica vseh nadaljnjih koroških Spanheimov kmalu po letu 1100 tudi umrla¹⁹⁴. Najnovejše raziskave v zvezi z izvorom in začetki goriških grofov pa so dodatno pokazale, da je bila ta visokoplemenita dama, ki je bila v prvem zakonu poročena s Hermanom Eppensteinskim († 1063/1064)¹⁹⁵, tudi posestnica Gorice, po kateri se je kot prvi okrog leta 1100 imenoval njen najmlajši sin iz zakona z Engelbertom I., Henrik (IV.), kasneje (1122/23) prvi spanheimski koroški vojvoda¹⁹⁶. Klebel je Hedvigino dedno posest Ljubljane izvajal iz listine Otona III. iz leta 989¹⁹⁷. Z njo je kralj potrdil freisinški cerkvi in njenemu škofu Abrahamu škofijsko kranjsko posest (Loško gospostvo). Ta je nekje pri Medvodah mejila na posest nekega grofa Vuernharda, ki bi se tako proti jugu lahko raztezala na prostor kasnejšega spanheimskega ljubljanskega gospostva. Toda *Vuernhardus* le v prepisu ohranjene listine skoraj zagotovo ni napačno zapisano ime furlanskega grofa Werienda-Werihena, Hedviginega ne povsem natančno določljivega prednika¹⁹⁸, kot je mislil Klebel. Kajti *Vuernhardus* je že iz jezikovnih razlogov lahko le Bernhard. Poleg tega se v dveh freisinških tradicijskih noticah, na kateri je opozoril Gerald Gänser¹⁹⁹ in ki ju je staviti v čas pred 977, omenja nek *comes nomine Peranhardus*, ki je podaril škofu Abrahamu nesvobodnjake²⁰⁰. Ti nosijo v drugi tradicijski

¹⁸⁹ A. Jaksch, *Eine Genealogie* (kot v op. 187) str. 200 (stolpec E) in zlasti str. 207 sl. Enako tudi v: isti, MC III, št. 571.

¹⁹⁰ A. Jaksch, *Geschichte Kärntens* 1 (kot v op. 96) str. 248. Tudi v svoji genealogiji koroških vojvod (A. Jaksch, MC IV/2, genealoška tabela 1 v prilogi) smatra Hedvigo za sestro Henrika III. Eppensteinskega.

¹⁹¹ Ernst Klebel, *Die Ahnen der Herzoge von Kärnten aus dem Hause der Spanheimer*, v: *Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie* 24/25 (1936) str. 61. Gl. tudi K.-E. Klaar, *Eppensteiner* (kot v op. 38) str. 51 sl. in št. 69.

¹⁹² Za pomen krstnega botrstva kot vezi med posamezniki pa tudi med rodbinami v družbi, ki je funkcionirala kot »Personenverband« gl. Gerd Althoff, *Verwandte, Freunde und Getreue. Zum politischen Stellenwert der Gruppenbindungen im früheren Mittelalter* (Darmstadt 1990) str. 82.

¹⁹³ E. Klebel, *Ahnen* (kot v op. 191) str. 61 sl. Gl. tudi Hausmann, Siegfried (kot v op. 136) str. 150 sl.; isti, *Carinziani e stiriani* (kot v op. 13) str. 571; T. Meyer/K. Karpf, *Zur Herkunft der Grafen von Görz* (kot v op. 13) str. 30 sl.; T. Meyer/H. Dopsch, *Von Bayern nach Friaul* (kot v op. 13); P. Štih, *Rodbina koroških Spanheimov* (kot v op. 10).

¹⁹⁴ A. Jaksch, MC III, št. 547; F. Kos, *Gradivo* IV, št. 35. Glede letnice njene smrti, ki sta jo tako Jaksch kot Kos postavila previsoko okrog leta 1112 gl. F. Hausmann, Siegfried (kot v op. 136) str. 151.

¹⁹⁵ Gl. op. 133.

¹⁹⁶ T. Meyer/K. Karpf, *Zur Herkunft der Grafen von Görz* (kot v op. 13) str. 38 sl.; T. Meyer/H. Dopsch, *Von Bayern nach Friaul* (kot v op. 13); Peter Štih, *Lastniki in posestniki Gorice do nastopa goriških grofov v 12. stoletju* (v tisku za Goriški letnik 2002).

¹⁹⁷ D. O. III., št. 58 (F. Kos, *Gradivo* II, št. 490).

¹⁹⁸ Gl. T. Meyer/K. Karpf, *Zur Herkunft der Grafen von Görz* (kot v op. 13) str. 30 sl., zlasti 33 in genealoška tabela na str. 47.

¹⁹⁹ G. Gänser, *Mark als Weg zur Macht* 2 (kot v op. 51) str. 88 sl.

²⁰⁰ T. Bitterauf, *TF* II, št. 1157, 1158.

notici večinoma slovanska imena, kar namiguje, da bi lahko šlo za nesvobodnjake z Bernhardovega kranjskega posestva. Ime, grofovski naslov, povezava s škofom Abrahamom, ki jo srečamo tudi v listini Otona III. iz leta 989 in njegovi slovanski nesvobodnjaki, so očitni indici, da sta bila grofa *Vuernhardus* in *Peranhardus* ena in ista oseba, ki jo ni enačiti s furlanskim grofom Werihenom²⁰¹.

Toda kljub napačnim Kleblovim zaključkom zbuja grof Bernhard iz 989 našo pozornost tako zaradi lege svoje kranjske posesti kot tudi zaradi imena, ki ga je nosil: oboje ga namreč povezuje s Spanheimi. Ime Bernhard je nosil eden od sinov Engelberta I. Spanheimskega in Hedvige, že omenjeni ustanovitelj vetrinjskega samostana († 1147)²⁰², ki smo ga leta 1126 srečali na čelu Spanheimov v listini Rudolfa iz Tarcenta. To ime je bilo v rodbini Spanheimov novo. Ker ga ne najdemo med predniki Bernhardovega očeta Engelberta I., je vanjo prejkone prišlo iz rodbine oziroma sorodstvenega kroga, iz katerega je prihajal njegova mati Hedviga. Najnovejše raziskave Therese Meyer, Kurta Karpfa in Heinza Dopscha niso samo pokazale, da je potrebno Hedvigo umestiti v generacijo vnukov in vnukinj furlanskega grofa Werihena, ki je leta 1001 prejel polovico Solkana, Gorice in teritorialnega kompleksa v spodnji Vipavski dolini²⁰³ ampak tudi, da je Werihen, katerega ime je poznano tudi v obliki Weriland (III.)²⁰⁴, pripadal bavarskemu visokemu plemstvu in bil odvetnik samostana sv. Petra v Salzburgu²⁰⁵. Njegovi predniki segajo preko Werilanda (II.) († ok. 987), ki ga prav tako srečamo v salzburškem miljeju²⁰⁶, do Werilanda (I.), ki mu je kot upravitelju kraljevih posesti pripadal na Koroškem do okrog srede 10. stoletja *regimen*²⁰⁷. Tudi zanj je značilna povezava s Salzburgom, izpričana že ob njegovi prvi omembi leta 927 na Krnskem gradu, kjer je z nadškofom Odalbertom zamenjal Haus (v. od Schladminga) za dvor Breže²⁰⁸. V obsežni tradicijski notici so poleg Werilandove žene Adalsvinde, ki je pripadala bavarski vojvodski dinastiji Liutpoldingov²⁰⁹, omenjeni tudi njuni štirje otroci, od katerih je drugi sin nosil ime – Bernhard. Poleg tega, da je s tem potrjen obstoj tega imena med Hedviginimi predniki, se glede na ime, visok družbeni položaj obeh in širši prostor v katerem se pojavljata, nakazuje tudi možnost povezave – morda celo enačenja – Bernharda iz 927 z onim iz 989. S tem pa se zopet – le da po drugi poti – ponovno kaže možnost, ki jo je predvideval že Klebel, da je vsaj del spanheimske posesti v Ljubljanski kotlini izvirjal iz kroga Hedviginih prednikov ali sorodnikov.

Slika, ki se nam riše o začetkih spanheimske posesti v ljubljanski kotlini, je tako precej drugačna od dosedanjih predstav. Bolj verjetno kot, da so Spanheimi ljubljansko gospostvo pridobili v enem zamahu, se zdi, da so svojo tamkajšnjo posest pridobivali korakoma, iz

²⁰¹ P. Štih, »Villa« (kot v op. 13) str. 97 sl.

²⁰² Gl. H. Dopsch, *Gründer kamen vom Rhein* (kot v op. 10) str. 59 sl.; P. Štih, *Rodbina koroških Spanheimov* (kot v op. 10).

²⁰³ D. O. III., št. 412; P. Štih, »Villa« (kot v op. 13).

²⁰⁴ To ime, ki je bilo nosilno v njegovi rodbini (gl. naslednje opombe), je nosil tudi njegov sin Weriland (IV.), ki je leta 1052 izpričan kot grof (v Furlaniji): Giacomo Marcuzzi, *Sinodi Aquileiesi. Ricerche e ricordi. Con appendice di documenti inediti o rari* (Udine 1910) str. 323; Luigi Lanfranchi e Bianca Strina (a cura di), *SS. Ilario e Benedetto e S. Giorgio (Fonti per la storia di Venezia, sez. II: Archivi ecclesiastici, diocesi castellana, Venezia 1965) št. 9*; P. Štih, »Villa« (kot v op. 13) str. 103.

²⁰⁵ T. Meyer/K. Karpf, *Zur Herkunft der Grafen von Görz* (kot v op. 13) str. 3 sl., zlasti 13; T. Meyer/H. Dopsch, *Von Bayern nach Friaul* (kot v op. 13).

²⁰⁶ T. Meyer/K. Karpf, *Zur Herkunft der Grafen von Görz* (kot v op. 13) str. 9 sl.

²⁰⁷ Zadnjič se omenja Weriland v funkciji upravitelja kraljevih posesti (*walpoto* (slov. valpet) od *Gewaltbote=missus dominicus*), ki je pomenila nadaljevanje karolinške misatske institucije (gl. Heinz Dopsch, *Gewaltbote und Pfalzgraf in Kärnten*, v: *Carinthia I* 165 (1975) str. 127 sl.) leta 945 (D. O. I., št. 67; A. Jaksch. MC III, št. 102 (*quasdam res proprietatis nostrae in Carantana regione sitas sub regimine Uueriantii*).

²⁰⁸ W. Hauthaler, SUB I, str. 118 in št. 57.

²⁰⁹ Gl. G. Gänsler, *Mark als Weg zur Macht 1* (kot v op. 113) str. 91 sl.

različnih rok in jo postopoma zaokroževali. En del je očitno predstavljala nekdanja vohburška posest, ki jim jo je okrog leta 1100 prinesla poroka Engelberta II. Spanheimskega z Uto, vnukinjo Ra(t)pota IV., ki je leta 1062 izpričan kot posestnik na jugovzhodu Ljubljanskega barja. En del je, kot se zdi, izviral iz posesti, ki jo je na severozahodu Ljubljane imel leta 989 grof Bernhard. Ta je prejkone spadal v sorodstveni krog Hedvige »iz Moše«, žene Engelberta I. Spanheimskega, ki je Spanheimom prinesla tudi posestva v Furlaniji, ob srednji Soči in v spodnji Vipavski dolini. Ta »Hedviginin« del kasnejšega ljubljanskega gospostva bi Spanheimi lahko pridobili kot njeno doto že ob njeni poroki z Engelbertom I. (okrog 1065/70)²¹⁰ ali pa kot njeno dediščino po njeni smrti kmalu po 1100. Del ljubljanske posesti so si nenazadnje Spanheimi lahko pridobili tudi od Rudolfa iz Tarcenta. 20 kmetij pri Ljubljani, ki jih je le-ta med letoma 1112 in 1125 podaril oglejskemu kapitulju skoraj zagotovo ni bila celotna posest, ki jo je imel tam. Prav možno ali pa kar že verjetno je, da je bil takrat njegov celo ljubljanski grad, saj so podarjene kmetije ležale v njegovi bližini. Vsekakor prihod kar štirih Spanheimov, h katerim lahko kot petega prištejemo še (goriškega) grofa Majnharda I., ki je bil po materi Diemuti Spanheimski nečak tam prisotnih Bernharda in Engelberta II. ter bratranec Engelberta III. in Ulrika I.²¹¹, leta 1126 v Furlanijo na Sočo, ko je Rudolf podaril svojo posest v Karniji in Furlaniji proštiji v Berchtesgadnu, ni mogel biti slučajen. Tako eminentno zastopstvo spanheimske rodbine, naštetu na prvih petih mestih v seznamu prič, odraža bodisi sorodstvene bodisi kakšne druge zelo, zelo tesne povezave, ki so jih Spanheimi imeli z Rudolfom iz Tarcenta. Te povezave dobro izpričuje (in potrjuje hkrati) tudi odvetništvo nad oglejsko cerkvijo, ki je najkasneje 1125 prešlo od Rudolfa na Spanheima po materini strani, na (goriškega) grofa Majnharda I.²¹². Vsekakor si je potrebno predstavljati, da je bilo srečanje na Soči dobra priložnost za urejanje še kakšnih drugih zadev, ki so se tikale Spanheimov in z njimi povezanega Rudolfa. Ena med njimi bi prav gotovo lahko bila tudi Ljubljana, kjer so Spanheimi očitno načrtno zaokroževali svojo posest.

Kajti vse kaže, da so si tam pridobili tudi tistih dvajset kmetij, ki jih je Rudolf prvotno podelil oglejskemu kapitulju. Po *Nomina defunctorum*, ki vsebuje seznam najstarejših donacij kapitulju, nam je popis posesti, ki so pripadala tej oglejski ustanovi poznan iz treh dokumentov iz zadnje četrtine 12. stoletja: iz bule papeža Aleksandra III. iz leta 1176, s katero je vzel oglejski kapitelj v apostolsko zaščito in mu potrdil poimensko naštetu posest²¹³, iz listine cesarja Friderika I. Barbarosse iz leta 1177, s katero je tudi on vzel kapitelj v svoje varstvo in mu prav tako potrdil še poimensko naštetu posest²¹⁴, ter iz urbarialnega seznama kapitljeve posesti, ki je datiran v okvirno isti čas²¹⁵. Nobeden od teh dokumentov ne omenja,

²¹⁰ E. Klebel, Ahnen (kot v op. 191) str. 51; F. Hausmann, Siegfried (kot v op. 136) str. 151.

²¹¹ Gl. op. 53 sl.

²¹² Gl. zgoraj.

²¹³ F. Kos, Gradivo IV, št. 572; Paulus Fridolinus Kehr (ed.), Italia Pontificia Vol. VII, Pars II (Berolini 1923) str. 48 in št. 7; H. Wiesflecker, Regesten I, št. 265.

²¹⁴ D. F. I., št. 685; F. Kos, Gradivo IV, št. 584.

²¹⁵ Guglielmo Biasutti, Il più antico rotolo censuale del capitolo di Aquileia (sec. XII) (Udine 1956) str. 7 sl. Glede zgodnejše datacije tega dokumenta (druga četrtina 12. stol.), ki jo je z ozirom na denarne formule predlagal Andrea Saccocci, La monetazione dell'Italia nord-orientale nel XII secolo, v: Reinhard Härtel/Markus J. Wenninger (Hg.) Die Friesacher Münze im Alpen-Adria-Raum (Akten der Friesacher Sommerakademie Friesach (Kärnten), 14. bis 18. September 1992, Grazer grundwissenschaftliche Forschungen Bd. 2 – Schriftenreihe der Akademie Friesach Bd. 1, Graz 1996) str. 290, gl. kritiko pri Ingeborg Baumgartner, Schriftquellen zur Frühzeit des Friesacher Pfennigs. Eine Einführung, v: Michael Alram/Reinhard Härtel/Manfred Schreiner (Hg.), Die Frühzeit des Friesacher Pfennigs (etwa 1125/30 – etwa 1166) (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl. Bd. 300, Veröffentlichungen der Numismatischen Kommission Bd. 36, Wien 2002) str. 123 in op. 625.

da bi imel kapitelj v Ljubljani oziroma njeni bližini posest. Prav tako kapitelj v zadnji četrtini 12. stoletja ni imel več posesti še v nekaterih krajih, omenjenih v *Nomina defunctorum*. Eden takšnih krajev so bile npr. Skrilje v Vipavski dolini, ki jih je leta 1063 ali 1064 oglejskemu kapitlju podaril Herman Eppensteinski²¹⁶ oziroma že njegova vdova Hedviga²¹⁷, leta 1177 pa so bile že v drugih rokah, v posesti kapitlja iz Čedad²¹⁸. Zato pa se v papeški in cesarski potrditvi ter urbarialnem seznamu omenja posest oglejskega kapitlja v krajih, o katerih v *Nomina defunctorum* ni sledu. Še zlasti velika sta bila novopridobljena posestna kompleksa v Ozeljanu (*in Ossellan*)²¹⁹ z okolico v Vipavski dolini, kjer je kapitelj imel 50 kmetij, ter v Fari (Farra d'Isonzo) z bližnjimi kraji, kjer si je kapitelj pridobil več kot 100 kmetij²²⁰. *Castrum quod vocatur Farra*, ki je kot prvi utrjen kraj na cesti Ljubljanska kotlina-Vipavska dolina-Furlanija, stal na desnem bregu Soče, je cesar Oton I. že leta 967 podelil oglejskemu patriarhatu²²¹. Predpostaviti je, da je oglejski kapitelj prišel do posesti v Fari tako, da jo je z oglejskim patriarhatom zamenjal za neko drugo²²². Zamenjava posesti je bila v tedanji praksi nekaj običajnega in je tako za oglejski kapitelj kot za patriarhat tudi dokumentirana²²³.

Na podoben način je mogel priti oglejski kapitelj tudi do posesti v Ozeljanu vzhodno od Nove Gorice. Ta kraj zbuja našo pozornost predvsem zato, ker leži znotraj teritorija, ki sta ga leta 1001 prejela oglejski patriarh Johannes in furlanski grof Werihen²²⁴. Veliko posest petdesetih kmetij v Ozeljanu – le-te niso vse ležale v imenovanem kraju, ki je bil za kaj takega daleč premajhen ampak tudi v bližnji okolici; Ozeljan, ki je bil tudi sedež prafare, je bil le oznaka za celoten posestni kompleks, ki ga je tam imel oglejski kapitelj²²⁵ – si je kapitelj tako lahko pridobil z zamenjavo z oglejskim patriarhatom, vendar tudi s – Spanheimi! Zgoraj je bilo že omenjeno, da je spadala Hedviga, žena Engelberta I. Spanheimskega, v generacijo vnukov in vnukinj furlanskega grofa Werihena in da je prav ona prinesla Spanhei-

²¹⁶ C. Scalon, NA, str. 396.

²¹⁷ R. Härtel, Görz und die Görzer (kot v op. 19) str. 64 sl.

²¹⁸ F. Kos, Gradivo IV, št. 583a.

²¹⁹ *Ossellan* je Ozeljan, kot sta mislila že F. Kos, Gradivo IV, št. 572 in 584 ter Milko Kos, Urbarji Slovenskega Primorja, zv. 2 (Viri za zgodovino Slovencev 3, Srednjeveški urbarji za Slovenijo 3, Ljubljana 1954) str. 26, in ne Coseano južno od S. Daniele del Friuli, kot misli C. Scalon, NA, str. 26, ter Janez Höfler, Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem. Primorska: Oglejski patriarhat/Goriška nadškofija, Tržaška škofija (Nova Gorica 2001) str. 13 in op. 5, str. 126. *Ossellan* že iz jezikovnih razlogov ni mogoče identificirati z Coseanom ampak z Ozeljanom, ki se tudi v drugih srednjeveških virih omenja v povsem enaki obliki kot *Oselan*, *Oslan*, *Osslan*, *Ozelan* (M. Kos, Urbarji 2 (kot v op. 219) str. 349 (register)). Nadalje je posest oglejskega kapitlja v Ozeljanu izpričana neodvisno od naštetih treh virov iz zadnje četrtine 12. stoletja: v pravnem nalogu o odvetniških pravicah goriškega grofa Majnharda II. iz leta 1202, je tudi ugotovljeno, da *in Osselano quae Aquileiensium et Civitatis canoniarum est, habebat advocatiam* (Ernst Schwind/Alphons Dopsch (Hg.), *Ausgewählte Urkunden zur Verfassungsgeschichte der deutsch-österreichischen Erblande im Mittelalter* (Innsbruck 1895) št. 20; Wiesflecker, *Regesten I*, št. 319), kar potrjuje še leta 1507 goriški urbar, po katerem se je v Vipavski dolini »kapiteljski činž« (*capitl cinzs*) plačeval v Ozeljanu (*Oszlon*), Šmihelu (nad Ozeljanom) in okoli Skrilj v Dobravljah, Kamnjah ter Potočah (*V[rbar] Gorcz*, Archivio di Stato Gorizia, Archivio Coronini Cronberg, Serie Atti e Documenti, mapa 257, fasc. 652, fol. 131^r sl.; gl. tudi M. Kos, Urbarji 2 (kot v op. 219) str. 27).

²²⁰ Podrobneje glede lokalizacije te posesti gl. M. Kos, Urbarji 2 (kot v op. 219) str. 26 sl. Za število kmetij okrog Fare gl. G. Biasutti, *Rotolo censuale* (kot v op. 215) str. 30 sl.

²²¹ D. O. I., št. 341; gl. P. Štih, »Villa« (kot v op. 13) str. 117 sl., 130 sl.

²²² C. Scalon, NA, str. 27.

²²³ C. Scalon, NA, str. 28 in op. 38.

²²⁴ DD. O. III., št. 402, 412; P. Štih, »Villa« (kot v op. 13) str. 122 sl.

²²⁵ M. Kos, Urbarji 2 (kot v op. 219) str. 27; drugače glede prafare v Ozeljanu: J. Höfler, Gradivo za historično topografijo (kot v op. 219) str. 13 in op. 5, str. 126, vendar gl. op. 219 tega teksta.

mom posest v Furlaniji, pa tudi Gorico, po kateri se je okrog leta 1100 kot prvi imenoval njen sin Henrik (kot koroški vojvoda IV.), in tudi drugo posest v spodnji Vipavski dolini. Iz te, iz cesarske podelitve Werihenu leta 1001 izvirajoče posesti, je npr. izviralo 20 kmetij v Črničah med Ozeljanom in Vrtovinom, ki jih je tudi že omenjena in za začetke spanheimske ljubljanske posesti tako pomembna Uta, žena Engelberta II. Spanheimskega, 1135/41 podarila proštiji v Baumburgu²²⁶. Spanheimi so imeli posest v Črničah še vse do leta 1220, ko jo je koroški vojvoda Bernhard II. Spanheimski tradiral samostanu v Rožacu²²⁷. In če se sedaj spomnimo, da so Spanheimi v Ljubljani postopoma povečevali in zaokroževali svojo tamkajšnjo posest in da je moralo biti tudi v interesu kapitlja, da so njegova posestva ležala čim bolj strnjeno čim bližje Ogleju, potem se zdi zelo plavzibilno, da so si Spanheimi kmetije, ki jih je v Ljubljani imel kapitelj, pridobili prav z zamenjavo za enako število kmetij v Ozeljanu, čeprav pridejo seveda v poštev tudi druge možnosti in tudi zamenjava za kakšno drugo spanheimsko posest v Furlaniji.

Vendar 20 kmetij, ki jih je med letoma 1112 in 1125 ob ljubljanskem gradu podaril Rudolf iz Tarcenta, ni bila edina posest, ki jo je v Ljubljani imel oglejski kapitelj. V oglejskem nekrologu, in sicer v njegovi starejši redakciji, to je v kodeksu iz začetka 14. stoletja²²⁸, ki je služil oglejskemu kapitolju kot uradna knjiga za obhajanje spomina na dan smrti njenih dobrotnikov (*anniversarius*), je pod 10. aprilom vpis, omenjen že na začetku tega prispevka²²⁹. Ta druga, po mojem mnenju prav tako na najzgodnejšo zgodovino Ljubljane nanašajoča se notica pravi, da je na ta dan umrl nek Hartvik (zapisan v latinizirani-italijanizirani obliki kot *Arthuicus de ****), ki je podaril kanonikom tri kmetije v Ljubljani (*in Laybach*). Na nesrečo manjka pri vpisu navedba od kod je ta Hartvik bil, kar bi bilo zelo pomembno tako za njegovo identifikacijo kot tudi za kronološko umestitev te daritve oglejskemu kapitolju. Identifikacijo dodatno otežuje dejstvo, da je bilo ime Hartvik v visokem srednjem veku, to je v času, ki pride v poštev, zelo razširjeno²³⁰. Izhod iz zadrege nudi nekrolog samostana v Admontu, ki ima pod 10. aprilom vpis *Hartwicus com[es]*²³¹ in na katerega je opozoril že Ceasare Scalon v svoji izdaji oglejskega nekrologa²³². Tu vpisanega grofa Hartvika je zaradi enakega imena in enakega datuma smrti smatrati za identičnega z donatorjem treh kmetij v Ljubljani oglejskemu kapitolju. Ker so bili prvi vpisi v admontski nekrolog narejeni kmalu po letu 1202 in so bili vanj vnašani še po sredi 13. stoletja²³³, je zadnji datum tudi skrajni *terminus ante quem* za čas življenja Hartvika, ki ga je zaradi oznake *comes* potrebno iskati v krogu visokoplemiških rodbin severnojadranskega in vzhodnoalpskega prostora 12. in prve polovice 13. stoletja.

Prva takšna rodbina, na katero pomislimo, so prav Spanheimi, kjer so kar trije njeni člani v treh zaporednih generacijah nosili ime Hartvik: tako se je imenoval eden od sinov Sigfrida iz Sponheima (začetnik koroških Spanheimov) in Rikarde »iz Labota«, ki je umrl leta 1102, nadalje eden od sinov Engelberta I. in Hedvige »iz Moše«, ki je umrl leta 1126 ter končno

²²⁶ Gl. op. 168.

²²⁷ Wilhelm Baum, Die Gründung des Klosters Rosazzo und die Anfänge der Grafen von Görz, v: Der Schlern 61 (1987) str. 629, dokument I: *Millesimo CCXX dedit dux Bernhardus Karinthie villam in Zernitschach*; H. Wiesflecker, Regesten I, št. 152.

²²⁸ Archivio capitolare Udine, Codici, nr. 33; C. Scalon, NA, str. 85 sl.

²²⁹ Gl. op. 16; C. Scalon, NA, str. 188.

²³⁰ Gl. npr. A. Jaksch, MC IV/2, register; F. Tyroller, Genealogie (kot v op. 46) register.

²³¹ Necrologium Admuntense, MGH Necrologia Germaniae II, Diocesis Salisburgensis (ed. Sigismund Herzberg-Fränkell, München 2001) str. 294.

²³² C. Scalon, NA, str. 188 in op. 30.

²³³ Necrologium Admuntense (kot v op. 231) str. 287.

tudi eden od sinov Engelberta II. in Ute, hčerke Ulrika iz Passaua, ki je umrl leta 1164²³⁴. Toda le malo je možnosti, da bi bil eden od teh treh Spanheimov identičen s Hartvikom iz oglejskega in admontskega nekrologa. Prvič zato, ker so se vsi trije Spanheimi zapisali duhovniškemu poklicu in kot visoki cerkveni knezi – Hartvik I. je bil magdeburški nadškof, Hartvik II. in Hartvik III. pa regensburška škofa – niso nosili grofovskega naslova²³⁵; drugič pa zato, ker nobeden od njih niti približno ni umrl 10. aprila, ampak so dnevi njihove smrti sledeči: 17. junij (Hartvik I.), 3. marec (Hartvik II.) in 22. marec (Hartvik III.)²³⁶.

Našo pozornost zato bolj priteguje grofovska rodbina, ki se je imenovala po Bognu (vzhodno od Straubinga) na Spodnjem Bavarskem²³⁷. V njej je bilo ime Hartvik prav tako eno od vodilnih²³⁸, svojo posest in z njo povezane ministeriale pa je rodbina imela tudi na ozemlju današnje Slovenije, to je na Kranjskem in v Furlaniji 12. stoletja²³⁹. Medtem ko prva dva Hartvika v sicer dokaj slabo poznani najstarejši genealogiji Bogenskih očitno nista mogla biti identična z oglejsko-admontskim Hartvikom, saj sta živela prezgodaj in je bil eden že okrog 1020 stolni odvetnik v Regensburgu, drugi pa kmalu po sredi 11. stoletja grof v vzhodnem Donaugauu²⁴⁰, pa to ne velja za grofa Hartvika iz Bogna iz okrog srede 12. stoletja. Bil je najmlajši sin grofa Alberta II. iz Bogna († 1146), ustanovitelja samostana v bližnjem Windbergu, po katerem se je tudi imenoval²⁴¹. O njem beremo v *Historia Welforum* iz bavarskega samostana Weingarten, da je bil poročen z eno od dveh hčerk istrskega mejnega grofa Popona II. Weimar-Orlamündskega († 1101), medtem, ko je drugo hčerko oženil Bertold II. Andeški († 1151)²⁴². Bogenski nevesti je bilo ime Hedviga²⁴³, ki ga je dobila po svoji stari mami po materini strani – po Hedvigi »iz Moše« – kajti žena Popona II. Weimar-Orlamündskega je bila Rikarda Spanheimska, hči Engelberta I. Spanheimskega in Hedvige »iz Moše«²⁴⁴. Poroča Alberta II. in Hedvige, do katere naj bi prišlo okrog 1110 s posredovanjem takratnega regensburškega škofa Hartvika (1105–1126), brata Rikarde Spanhei-

²³⁴ Gl. H. Dopsch, *Gründer kamen vom Rhein* (kot v op. 10) str. 60, genealoška tabela V; H. Dopsch, *Das Herzogtum Kärnten* (kot v op. 10) genealoška tabela na str. 311.

²³⁵ Gl. F. Hausmann, *Grafen zu Ortenburg* (kot v op. 10) str. 12, 14, 16.

²³⁶ F. Hausmann, n. n. m.

²³⁷ Max Piendl, *Die Grafen von Bogen. Genealogie, Besitz- und Herrschaftsgeschichte*, v: *Jahresbericht des historischen Vereins für Straubing und Umgebung* 55 (1952, izšlo 1953) str. 25 sl.; 56 (1953, izšlo 1954) str. 9 sl.; 57 (1954, izšlo 1955) str. 25 sl.

²³⁸ M. Piendl, *Grafen von Bogen* (55/1952) (kot v op. 237) genealoška tabela na str. 60–61; F. Tyroller, *Genealogie* (kot v op. 46) str. 234 sl. in genealoška tabela na str. 242–243.

²³⁹ Gl. L. Hauptmann, *Nastanek in razvoj Kranjske* (kot v op. 174) str. 92; M. Piendl, *Grafen von Bogen* (56/1953) (kot v op. 237) str. 58 sl.

²⁴⁰ F. Tyroller, *Genealogie* (kot v op. 46) genealoška tabela na str. 242–243.

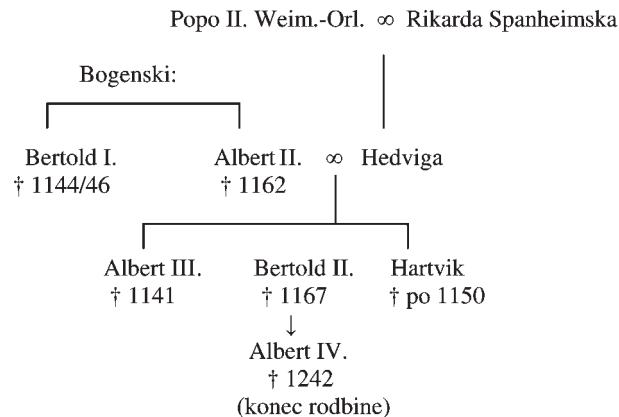
²⁴¹ F. Tyroller, *Genealogie* (kot v op. 46) str. 240 in št. 17.

²⁴² *Historia Welforum Weingartensis*, MGH Scriptores 21 (ed. Georg Heinrich Pertz et al., 1988) str. 463 (F. Kos, *Gradivo III*, št. 221): *ex quo genuit Poponem marchionem, qui duas filias suas unam Bertholfo comiti de Andehse, aliam Alberto comiti de Bogen copulavit*. O Poponu kot istrskemu mejnemu grofu (1093–1101) gl. nazadnje P. Štih, *Oglejski patriarhi* (kot v op. 47) str. 42 sl.

²⁴³ In ne Liutkarda, kot sem do predkratkih povzemal še sam (P. Štih, *Kranjska v času Andeških grofov* (kot v op. 100) str. 12 in op. 9) in kot imajo npr. tudi F. Kos, *Gradivo III*, str. 135 in op. 6; M. Kos, *Gradivo V*, str. XL; Dušan Kos, *Ministeriali grofov Andeških na Kranjskem* (do srede 13. stoletja), v: *Grofje Andeško-Meranski. Prispevki k zgodovini Evrope v visokem srednjem veku*. Zbornik razprav z mednarodnega znanstvenega simpozija Kamnik 22.–23. 9. 2000 (izd. Andreja Eržen in Toni Aigner, Kamnik 2001) str. 189. Ime Liutkarda je že zato neverjetno, ker ga ne srečamo niti v orlamündski niti v spanheimski rodbini. Ime žene Alberta II., Hedvige, je sporočeno v tradicijski knjigi iz Oberaltaicha in v *Zgodovini niederaltaških odvetnikov*: gl. M. Piendl, *Grafen von Bogen* (55/1952) (kot v op. 237) str. 53 sl.

²⁴⁴ F. Hausmann, *Grafen zu Ortenburg* (kot v op. 10) str. 13. Zaradi te rodbinske povezave je Rikardin brat Engelbert II. Spanheimski leta 1108 tudi postal istrski mejni grof.

GROFJE BOGENSKI
(reducirana genealogija)
(po: M. Piendl, Grafen von Bogen (55/1952) str. 61)

mske²⁴⁵, je povezala Bogenske tako z Weimar-Orlamündskimi kot s Spanheimi, to je z dvema na jugu cesarstva posestno in oblastno močno pozicioniranimi rodbinama²⁴⁶, in v tej poroki je očitno iskati tudi izvor bogate alodialne posesti, ki so jo Bogenski imeli pri nas²⁴⁷.

Za nas zanimivi grof Hartvik iz Bogna, najmlajši sin Alberta II. in Hedvige, je tako svoje ime lahko dobil tudi iz kroga svojih spanheimskih sorodnikov, katerim je pripadal po materini strani. V virih se omenja prvič leta 1142 v družbi svojega očeta in starejšega brata Bertolda II.²⁴⁸, samostojno pa ga prvič srečamo v listini salzburškega nadškofa Konrada I. iz oktobra 1146, s katero je ta v Reichenhallu potrdil sekavskim avguštincem-korarjem posest²⁴⁹. Že naslednje leto se je udeležil druge križarske vojne pod vodstvom kralja Konrada III., še predtem pa je prejkone zaradi financiranja svoje udeležbe prodal krški škofiji bogenski alod Dobrna severno od Celja, proti čemur je protestiral njegov starejši brat Bertold II.²⁵⁰. Med številnimi knezi z jugovzhoda cesarstva, ki so se udeležili tega križarskega pohoda, je bil tudi stric njegove matere Bernhard Spanheimski, ki je v Mali Aziji tudi padel²⁵¹. Hartvik, ki je v virih označen kot *homo pessimus* in na katerega nasilno naravo lahko sklepamo iz umora, ki ga je storil, se je s križarskega pohoda sicer vrnil živ, vendar se v listinah ne omenja

²⁴⁵ M. Piendl, Grafen von Bogen (55/1952) (kot v op. 237) str. 54.

²⁴⁶ Gl. L. Hauptmann, Nastanek in razvoj Kranjske (kot v op. 174) str. 78 sl.; P. Štih, Rodbina koroških Spanheimov (kot v op. 10).

²⁴⁷ Gl. M. Piendl, Grafen von Bogen (56/1953) (kot v op. 237) str. 58 sl.; L. Hauptmann, Grofovi Višnjegorski (kot v op. 119) str. 225 sl.

²⁴⁸ F. Tyroller, Genealogie (kot v op. 46) str. 244 in št. 25.

²⁴⁹ W. Hauthaler/F. Martin, SUB II, št. 246 (*Hertwicus comes de Bogen*).

²⁵⁰ J. Zahn, UBSt I, št. 357; F. Kos, Gradivo IV, št. 342.

²⁵¹ Gl. op. 95, 96.

več²⁵². Vzrok temu bi lahko bila njegova *insanitas*, norost, o kateri poroča pisec zgodovine niedertalajških odvetnikov²⁵³ in zaradi katere se zdi, da so ga spravili v samostan Windberg, kjer je kot menih neznanega leta – domnevno kmalu po 1150 – tudi umrl²⁵⁴. V nekrologu tamkajšnjega samostana je kot dan njegove smrti zabeležen 6. april²⁵⁵ in smatrati ga je za nespornega, saj je zabeležen v samostanu, kjer je Hartvik umrl kot konverz in ki je bil poleg tega kot ustanova Hartvikovega očeta Alberta II. še bogenski družinski samostan in s tem posebej namenjen ohranjanju njihove *memoriae*. Ta datum se sicer ne ujema z vpisoma v oglejskem in admontskem nekrologu, vendar razlika, do katerih je pogosto prihajalo in so bile nekaj običajnega, tudi ni velika. K temu lahko dodamo tudi to, da so v admontskem nekrologu – če pustimo vprašljivega Hartvika ob strani – od bogenske rodbine vpisani dnevi smrti za Hartvikovega očeta Alberta II., njegovo mater Hedvigo in njegovega brata Bertolda II.²⁵⁶ V Admontu so torej ohranjali spomin na najožje Hartvikovo sorodstvo, kar je dodaten indic, da se za 10. aprilom vpisanim grofov Hartvikom skriva prav istoimeni bogenski grof. In če k temu upoštevamo še, da se v admontskem nekrologu dan smrti Alberta II. (12. 1.) prav tako ne ujema z vpisom v windberškem nekrologu (13. 1.)²⁵⁷, potem se zdi zelo verjetno, da je rešeno vprašanje, kdo je bil tisti Hartvik oglejskega nekrologa, ki je tamkajšnjim kanonikom podaril tri kmetije v Ljubljani; njegovo daritev pa je okvirno umestiti med 1140 in 1150, to je v desetletje v katerem je izpričano delovanje grofa Hartvika Bogenskega in v katerem so kot gospodarji ljubljanskega gradu že izpričani njegovi sorodniki po materini strani, Spanheimi. Zelo verjetna identifikacija Hartvika oglejskega nekrologa z istoimenim bogenskim grofom poleg tega pomeni, da je potrebno obsežni posesti, ki so jo grofje Bogen-ski imeli pri nas v 12. stoletju okoli Preddvora, v Dobrni, Krškem, Raki, Ribnici in Vipavi²⁵⁸, dodati še posest v Ljubljani.

* * *

Dve, na prvi pogled skromni notici oglejske memorialne provenience sta se tako pokazali kot zelo dragoceno izhodišče za vpogled v zgodovino ljubljanske kotline in s tem osrednjega dela slovenskega ozemlja v drugi polovici 11. in prvi polovici 12. stoletja. Kakorkoli je zaradi skromnosti in narave virov povsem trdnih ugotovitev manj kot bi si želeli, se nam podoba obravnavanega časa in prostora kaže precej bolj pestra kot se je dosedaj mislilo. Pred nas je stopila cela vrsta (visoko)plemiških zemljiškogospodarskih lastnikov in posestnikov. Večina med njimi – kot grofje iz Vohburga, grofje iz Bogna, s Salzburgom povezani Anzo, Rudolf iz Tarcenta oziroma že njegov domnevni oče Rudolf iz Margarethenrieda, pa tudi s slednjima povezani Engilbero »Kranjski« (Turjaški) – je v ta prostor prišla z Bavarske, kjer so v veliki meri imeli svoje težišče, a so hkrati možnost za svojo afirmacijo iskali tudi na obrobju cesarstva. A ne samo oni, tudi oglejski kapitelj, pa neki pobleže še nedoločljivi Roudpert, ter kot se zdi tudi rodbina furlanskega grofa Werihena, kateri je pripadala Hedviga

²⁵² M. Piendl, Grafen von Bogen (55/1952) (kot v op. 237) str. 55.

²⁵³ De advocatibus Altahensibus, MGH Scriptores 17 (ed. Georg Heinrich Pertz et al., 1990) str. 373.

²⁵⁴ M. Piendl, Grafen von Bogen (55/1952) (kot v op. 237) str. 56.

²⁵⁵ Necrologium Windbergense, MGH Necrologia Germaniae III, Dioceses Brixinensis, Frisingensis, Ratisbonensis (Hg. Franz Ludwig Baumann, München 2001) str. 390: *Hartwicus c(on)v(er)sus) n(oster) ex comite ob(it)*.

²⁵⁶ Necrologium Admontense (kot v op. 231) str. 289, 293, 307; gl. tudi M. Piendl, Grafen von Bogen (55/1952) (kot v op. 237) str. 54 sl.; F. Tyroller, Genealogie (kot v op. 46) str. 240 sl.

²⁵⁷ Necrologium Windbergense (kot v op. 255) str. 384.

²⁵⁸ L. Hauptmann, Nastanek in razvoj Kranjske (kot v op. 174) str. 92; isti, Grofovi Višnjegorski (kot v op. 119) str. 225 sl.; M. Piendl, Grafen von Bogen (56/1953) (kot v op. 237) str. 58 sl.

»iz Moše«, so imeli v širši okolici Ljubljane svojo posest. Nekateri, kot Engilbero Turjaški, so si tu poiskali novo domovino, drugi, kot npr. grofje iz Vohburga, Anzo, Rudolf iz Tarcenta ali pa tudi oglejski kapitelj, so kmalu videli boljše možnosti za uresničitev svojih interesov drugje in so svoja posestva razdali, prodali, zamenjali ali pa prepustili svojim sorodnikom. Med tistimi, ki so najbolj pridobili na njihov račun, so bili koroški Spanheimi. Ti so, kot se zdi, v prvi polovici 12. stoletja postopoma in iz različnih rok zaokroževali svoje ljubljansko gospostvo in se tako uveljavili kot najpomembnejši zemljiški gospodje na tem področju. Najkasneje v desetletju pred sredo 12. stoletja so že imeli v lasti tudi ljubljanski grad, središčno točko ljubljanske kotline, ki se drugače prvič omenja že med letoma 1112 in 1125 in je tedaj morda bil (še) v lasti oglejskega odvetnika Rudolfa iz Tarcenta iz rodbine gospodov iz Machlanda.

Z u s a m m e n f a s s u n g

Zwei neue Notizen zur ältesten Geschichte von Ljubljana

Peter Štih

Nach dem heutigen Wissensstand wird Ljubljana (Laibach) in den historischen Quellen zum ersten Mal im Jahre 1144 erwähnt, als sich Ulrich, der Bruder des Kärntner Herzogs Heinrichs V. von Spanheim, danach nannte (*Odalricus de Laibach, frater ducis*). Zwei Jahre später ist in einer Aquilejer Urkunde im Beinamen eines Spanheimer Ministerialen aus Laibach auch die Namensform *Luwigana* überliefert.

Doch das mit *Nomina defunctorum* überschriebene, großteils um 1162 verfaßte Memorialverzeichnis der Gönner des Kapitels von Aquileia enthält eine Notiz, daß am 25. November der Vogt Rudolf gestorben sei, der den Kanonikern von Aquileia 20 Huben bei der Burg Laibach gegeben habe (*VII. Kal. Decembris, Rodulfus advocatus obiit, qui XX mansos iuxta castrum Leibach canonicis dedit*). Rudolf dürfte zwischen 1112 und 1125 Vogt der Kirche von Aquileia gewesen sein, und in diese Zeit wäre auch die genannte Notiz zu datieren, die somit die älteste Erwähnung Laibachs überliefert und zugleich davon zeugt, daß dort bereits zu Beginn des 12. Jahrhunderts eine Burg stand.

Der aquileische Vogt Rudolf, der als Besitzer und Eigentümer der Laibacher Burg anzunehmen ist, ist nach allgemeiner Meinung identisch mit Rudolf von Tarcento (in Friaul), der 1126 am Isonzo der Propstei Berchtesgaden umfassenden Besitz in Karnien und in Friaul schenkte. Dieser Rechtshandlung wohnte eine Reihe von prominenten hochadeligen Zeugen mit nicht weniger als vier Spanheimern an der Spitze bei. Die Schenkung an die Propstei Berchtesgaden und die Benennung nach Tarcento stellen eine eindeutige Verbindung zwischen Rudolf und dem Geschlecht der genealogisch wenig bekannten freien Herren von Machland (Perg) im heutigen Oberösterreich dar, die zu den Gönnern der genannten Propstei zählten und Besitzungen in Tarcento innehatten. Der in der Urkunde von 1126 als Rudolfs *nepos* bezeichnete Otto ist höchstwahrscheinlich identisch mit Otto von Machland (gest. 1149), dem Stifter der Klöster Waldhausen, Baumgartenberg und Erla.

Im Zusammenhang mit Rudolf sind auch fünf Freisinger Traditionsnotizen aus den Jahren 1078/1085 interessant, mit denen *quidam vir nobilis Rödolfus* dem Hochstift Freising allerlei Besitzungen und Unfreie in Bayern geschenkt hat. Aus ihnen geht hervor, daß dieser edle Rudolf von "Margarethenried" eine gewisse Adelheid zur Gemahlin hatte (diesem Namen begegnet man auch im Geschlecht der Herren von Machland), deren Ehe der Sohn Rudolf entstammt! Da der Großvater Ottos von Machland, Walchun, einen Bruder namens Rudolf hatte, der in einer Traditionsnotiz aus Göttweig von 1081/85 bereits als tot bezeichnet wird, könnte Rudolf von Margarethenried mit dem gleichnamigen Bruder Walchuns von Machland identisch und der Vater Rudolfs von Tarcento sein. Die These, daß Rudolf von Margarethenried Vater Rudolfs von Tarcento gewesen sein könnte, wird zusätzlich durch das Zeugenverzeichnis einer der erwähnten Freisinger Traditionsnotizen gestützt. Von den vier als *nobiles* bezeichneten Zeugen wird an erster Stelle ein gewisser Engilbero von "Krain" (*Engilpero Chreinensis*) angeführt, der von seinem

Vasallen Adalbrecht (*Adalpreht miles Engilperonis*) von Krain nach Bayern begleitet wurde. Engilberos Nennung als Zeuge in der Tradition von Rudolf und Adelheid ist als Folge ihrer gegenseitigen Beziehungen zu verstehen. Sie zeugt mindestens davon, daß Rudolf von Margarethenried Beziehungen zu Krain unterhielt, obwohl auch möglich ist, daß Engilbero und Rudolf verwandt waren. Wenn Rudolf von Margarethenried und Rudolf von Tarcento bis dahin vor allem durch den gemeinsamen Namen verbunden waren, den der Sohn des ersteren trug, stellt nun Krain ein weiteres Bindeglied dar. Folglich könnten die 20 Huben bei der Laibacher Burg, die Rudolf zwischen 1112 und 1125 den Kanonikern von Aquileia schenkte, dem Besitz entstammen, den vielleicht bereits sein Vater in Krain innegehabt hatte. Es würde daher nicht verwundern, wenn Rudolf von Margarethenried, der einen Verwandten in Krain oder wenigstens eine Person hatte, mit der er persönlich eng verbunden war, dort auch einen Besitz gehabt hätte.

Engilbero wird sonst bereits 1062 in einer Urkunde König Heinrichs IV. erwähnt, und zwar als Anrainer eines Besitzes, den der König im Hügelland am Südösen des Laibacher Moors dem Salzburger Vasallen Anzo verlieh, außerdem war er im Besitz des Dorfes Ločnik (*Lonsa*) bei Turjak (Auersperg). Dieser Besitz, sein Name, der anschließend im Geschlecht der Auersperger überwog und auch seine hohe soziale Stellung, die dadurch bezeugt wird, daß er einen eigenen Vasallen hatte, macht Engilbero nicht nur zum Stammvater der ersten freien Herren von Auersperg, die in der Mitte des 13. Jahrhunderts ausstarben, sondern bezeugt auch die bayerische Herkunft der Auersperger, die bisher nur vermutet wurde. Engilberos Nennung in der Tradition Rudolfs von Margarethenried in Bayern in ausgesprochen familiären Angelegenheiten, der Besitz, den der vermutlich gleichnamige Sohn Rudolfs irgendwo in der Nähe von Laibach hatte, wo wenig entfernt auch Engilberos Besitz lag, all das weist darauf hin, daß Rudolf von Margarethenried mit Engilbero von Auersperg verwandt war, was wiederum bedeutet, daß die Herkunft der Auersperger vielleicht in dem adeligen Kreis zu suchen ist, dem auch die Herren von Machland entstammten. Der Laibacher Besitz Rudolfs von Tarcento kann so mit hoher Wahrscheinlichkeit um eine Generation zurückverlegt und bereits bei seinem Vater angesetzt werden.

In derselben Urkunde König Heinrichs IV. von 1062 werden als nördliche Nachbarn Engilberos (von Auersperg) die Grafen Diepold und Rapoto erwähnt, deren Besitz sich auf dem Gebiet befand, das später den Spanheimern gehörte. Es handelt sich um Diepold II. und Rapoto IV. aus dem Geschlecht der Grafen von Vohburg (Rapotonen-Dietpoldinger) in Bayern, die treue Anhänger Heinrichs IV. waren und in den Kämpfen gegen den Gegenkönig Rudolf von Rheinfelden ihr Leben verloren (Diepold II. 1078 bei Mellrichstadt, Rapoto IV. 1080 an der Elster). Ein Sohn Rapotos IV., Ulrich von Passau, verheiratete Ende des 11. Jahrhunderts seine einzige Tochter Uta mit Engelbert II. von Spanheim. Diese Ehe brachte den Spanheimern umfangreichen Besitz in Bayern, im Lungau und offensichtlich auch in Krain, wo die Anfänge der Spanheimer Laibacher Grundherrschaft mit dem Vohburger Erbe nach Ulrich von Passau in Verbindung zu bringen sind. Das Bild, das sich demzufolge von den Anfängen des Spanheimer Besitzes im Laibacher Becken abzeichnet, unterscheidet sich somit wesentlich von den bisherigen Vorstellungen. Es scheint, daß die Spanheimer den Laibacher Besitz schrittweise und nicht auf einen Schlag erwarben. Er stammte aus verschiedenen Händen und wurde allmählich arrondiert. Einen Teil machte offensichtlich der ehemalige Vohburger Besitz aus, der andere stammte anscheinend aus einem Besitz, über den im Jahre 989 im Nordwesten Laibachs Graf Bernhard verfügte. Dieser gehörte über den friaulischen Grafen Werihen/Weriant wahrscheinlich in den Verwandtschaftskreis Hedwigs von "Mossa", der Frau Engelberts I. von Spanheim, durch welche Besitzungen in Friaul, am mittleren Isonzo und im Wippachtal in den Spanheimer Besitz gelangten. Schließlich erlangten die Spanheimer einen Teil ihres Laibacher Besitzes wahrscheinlich auch von Rudolf von Tarcento. Die 20 Huben bei Laibach, die letzterer zwischen 1112 und 1125 dem Kapitel von Aquileia schenkte, machten fast sicher nicht seinen ganzen dortigen Besitz aus. Die Präsenz von nicht weniger als vier Spanheimern im Jahre 1126 in Friaul am Isonzo zu einer Zeit, als Rudolf der Propstei Berchtesgaden seinen Besitz schenkte, war sicherlich kein Zufall. Außerdem kann man zu diesen vier auch einen fünften zählen: Graf Meinhard I. von Görz, der durch seine Mutter Diemut von Spanheim der Neffe der dort anwesenden Bernhard und Engelbert II. sowie der Vetter Engelberts III. und Ulrichs I. von Spanheim war. Eine so dichte Präsenz der Spanheimer an den ersten fünf Stellen im Zeugenverzeichnis spiegelt entweder verwandtschaftliche oder sehr enge Beziehungen wider, die die Spanheimer mit Rudolf von Tarcento verbanden. Auf jeden Fall bot die Zusammenkunft am Isonzo eine gute Gelegenheit zur Regelung auch anderer Angelegenheiten, die die Spanheimer und den mit ihnen verbundenen Rudolf betrafen. Eine davon könnte durchaus Laibach sein, wo die Spanheimer ihren Besitz offensichtlich planmäßig arrondierten.

Eine zweite Notiz, die sich auf die älteste Geschichte von Laibach bezieht, ist eine Eintragung in den Nekrolog von Aquileia, der zum 10. April berichtet, daß an diesem Tag ein gewisser Hartwig starb, der den Kanonikern von Aquileia drei Huben in Laibach geschenkt habe (*Arthuicus de *** obiit, <qui dedit fratribus> III mansos in Laybach*). Der Schlüssel zu seiner Identifikation ist im Nekrolog des Klosters Admont zu suchen, der unter demselben Datum den Namen *Hartwicus com(es)* ausweist, was bedeutet, daß der Hartwig aus dem Nekrolog von Aquileia im Kreise hochadeliger Geschlechter des Ostalpenraums im 12. und in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts zu suchen ist. Meiner Meinung nach handelt es sich um Hartwig (gest. 1146) aus dem Geschlecht der Grafen von Bogen aus Niederbayern, dessen Besitz im 12. Jahrhundert auch in Friaul und in Krain lag. Im Jahre 1147 nahm er am zweiten Kreuzzug teil, nachdem er – höchstwahrscheinlich um seine Teilnahme am Kreuzzug zu finanzieren – dem Gurker Bistum sein Allod Dobrna (Neuhaus) bei Celje (Cilli) verkauft hatte. Als Konverse soll er kurz nach 1150 im Bogener Familienkloster Windberg gestorben sein, wo als sein Todestag der 6. April verzeichnet ist. Dieses Datum stimmt zwar nicht genau mit den Einträgen in den Nekrologen von Aquileia und Admont überein, weicht aber nur wenig davon ab. Sofern die Identität des Hartwig aus dem Nekrolog von Aquileia mit dem gleichnamigen Grafen von Bogen feststeht, muß dessen Schenkung von drei Huben in Laibach zwischen 1140 und 1150 datiert werden, als Hartwig in den Quellen erwähnt wird. Das bedeutet, daß zu den umfangreichen Besitzungen, die die Grafen von Bogen im 12. Jahrhundert im slowenischen Raum in der Nähe von Preddvor (Höflein), in Dobrna (Neuhaus), Krško (Gurkfeld), Raka (Arch), Ribnica (Reifnitz) und Vipava (Wippach) innehatten, auch noch der Besitz in Laibach hinzugezählt werden muß.

Zwei auf den ersten Blick bescheidene Memorialnotizen aus Aquileia enthalten somit äußerst wertvolle Hinweise auf die Geschichte des Laibacher Beckens und somit des zentralen slowenischen Raumes in der zweiten Hälfte des 11. und in der ersten Hälfte des 12. Jahrhunderts. So bescheiden die Zahl der wünschenswerten unwiderlegbaren Feststellungen infolge der Spärlichkeit und Natur der Quellen auch ist, zeigt sich das Bild des behandelten Zeitabschnitts und Raumes doch als viel komplexer, als bisher angenommen. Vor unseren Augen taucht eine Reihe hochadeliger grundherrlicher Eigentümer und Besitzer auf. Die meisten von ihnen – wie etwa die Grafen von Vohburg, die Grafen von Bogen, der mit Salzburg in Verbindung stehende Anzo, Rudolf von Tarcento bzw. schon sein vermutlicher Vater Rudolf von Margarethenried, aber auch der mit dem letzteren verbundene Engilbero von "Krain" (von Auersperg) – kamen hierher aus dem weiteren Raum Bayerns, wo sie ihren Stammbesitz hatten, suchten zugleich aber auch Möglichkeiten zur Expansion am Rande des Reiches. Und nicht nur sie, sondern auch das Kapitel von Aquileia, ein gewisser näher noch nicht bestimmbarer Rupert und anscheinend auch die Familie des friaulischen Grafen Werihen/Weriant, der auch Hedwig von "Mossa" angehörte, hatten ihren Besitz im weiteren Raum von Laibach. Einige, wie etwa Engilbero von Auersperg, fanden hier eine neue Heimat, andere, wie etwa die Grafen von Vohburg, Anzo, Rudolf von Tarcento oder das Kapitel von Aquileia, fanden dagegen bald anderswo bessere Möglichkeiten für die Verwirklichung ihrer Interessen und verschenkten, verkauften, vertauschten ihre Besitzungen oder überließen diese ihren Verwandten. Zu jenen, die den größten Nutzen daraus zogen, gehörten die Spanheimer. Durch die Übernahme von Besitzungen unterschiedlicher Provenienz arrondierten sie allem Anschein nach in der ersten Hälfte des 12. Jahrhunderts ihre Laibacher Grundherrschaft und setzten sich als die wichtigsten Grundherren in diesem Gebiet durch. Spätestens im Jahrzehnt vor der Mitte des 12. Jahrhunderts war in ihrem Besitz auch die Burg von Laibach, der Mittelpunkt des Laibacher Beckens, die im übrigen zum ersten Mal bereits zwischen 1112 und 1125 erwähnt wird und damals (noch) im Besitz des Aquileier Vogtes Rudolf von Tarcento aus dem Geschlecht der Herren von Machland war.

Miha Kosi

... quae terram nostram et Regnum Hungariae dividit ... (Razvoj meje cesarstva na Dolenjskem v srednjem veku)

Pretežna večina današnjega slovenskega ozemlja je bila od visokega srednjega veka (10. st.) vključena v »Sveto rimsko cesarstvo«, natančneje – v njegov del, ki so ga v politični praksi od 11. stoletja dalje imenovali *regnum Teutonicum* oz. *Teutonicorum*, nemško kraljestvo. Ta izraz se je po letu 911 in izumrtju vzhodnofrankovskih Karolingov postopno uveljavil za vzhodno polovico nekdanje frankovske države, ime *Teutonici* pa kot skupno ime v okviru tega kraljestva združenih germanskih plemen, širše pojmovano – vsega prebivalstva različnega etničnega porekla, ki je živelo znotraj njegovih meja.¹ Naše ozemlje je bilo s perspektive sosedov »Tevtonija«, njeni prebivalci »Tevtoni«. Meščani Varaždina so na primer leta 1209 z vozovi trgovske robe odhajali »v Tevtonijo« (*qui vadit in Theotoniam cum suis mercimoniis*).² V ogrski kraljevski diplomi iz 1251 je Slavonija ob rečici Bregani in spodnji Savi mejila s »Tevtoni« (*ubi commetanei sunt Theutonici*).³ Novi ogrski kralj Karel je leta 1300 slavonskim Baboničem potrdil vse posesti »od Tevtonije do Bosne in od reke Save do Gvozda« (*a Theotonia videlicet usque in Bosznam, et a fluvio Zaua usque ad montem Gazd*).⁴ Meja Slavonije z Belo krajino, tedaj v posesti grofov Celjskih, pa je bila leta 1394 označena kot »meja province Tevtonije imenovane Metlika« (*confinia prouincie Theutonie ... Methliche nuncupate*).⁵ Nasprotno pa je bila, gledano z vidika naših dežel, onstran meje »Ogrska«. Bela krajina je leta 1228 ležala »onstran gora, tostran Ogrske« (*ultra montem citra Hungariam*).⁶ V dokumentu koroškega vojvode Ulrika III. iz leta 1254 je omenjeno, da Bregana »deli našo deželo in ogrsko kraljestvo« (*quae terram nostram et Regnum Hungariae dividit*).⁷ Oglejski patriarh Paganus pa v svoji listini leta 1331 omenja, da kostanjeviški samostan leži »ob meji Ogrske« (*in metis Vngarie positum*) in mu je zaradi »vpadov Ogrov« (*propter Vngarorum incursionem*) inkorporiral župnijo v Vidmu pri Krškem.⁸ Iz teh nekaj primerov je jasno razvidno, da je imela v pojmovnem svetu srednjeveške družbe bistven

¹ Aleksander Demandt, *Die Grenzen in der Geschichte Deutschlands*, v: *Deutschlands Grenzen in der Geschichte*, hrsg. A. Demandt, München ³1993, str. 14 sl.; Josef Riedmann, *Deutschlands Südgrenze*, prav tam, str. 166–196, zlasti 172 sl.

² *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (=CD) III*, ed. Tadija Smičiklas (Zagreb 1905), št. 75.

³ CD IV (Zagreb 1906), št. 382.

⁴ CD VII (Zagreb 1908), št. 342.

⁵ CD XVII, ed. Tadija Smičiklas, Stjepan Gunjača, Jakov Stipišić (Zagreb 1981), št. 426.

⁶ *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain (=UBK) II*, ed. Franz Schumi (Laibach 1884 und 1887), št. 56; *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku (=Gradivo) V*, ur. Franc Kos, Milko Kos (Ljubljana 1928), št. 483.

⁷ UBK II, št. 207. V tej objavi pomanjkljivo ... *que terram nostram et Hungariam dividit*. Originalni Pucljev prepis iz 18. stoletja se glasi ... *quae terram nostram et Regnum Hungariae dividit*. Pavel Pucelj, *Idiographia sive Rerum memorabilium monasterii Sitticensis Descriptio*, 1719, Arhiv republike Slovenije (=ARS), Zbirka rokopisov 148r, str. 29.

⁸ ARS, Kronološka serija listin, 1331 junij 27., Videm. Objava v *Archiv für Heimatkunde (=AH) I*, ed. Franz Schumi (Laibach 1882/3), št. 13, str. 29, ima napačen prepis in *partibus* *Ungarie*.

pomen državnopravna pripadnost prebivalstva oziroma ozemlja – cesarstvu, nemškemu kraljestvu, ogrskemu kraljestvu ipd. – ne pa etnične ali jezikovne značilnosti.

Slovensko ozemlje je ležalo na skrajni jugovzhodni meji imperija. Bilo je del mejnega območja med germanskim in slovanskim svetom (ter Madžari), ki se je raztezalo od Baltika do Jadrana in v katerem se je meja cesarstva od karolinške dobe skozi cel srednji vek premikala proti vzhodu in z njo širili fevdalizem, krščanstvo ter germanizacija. Nedvomno lahko tudi razmere vsaj v delu slovenskega ozemlja uvrščamo med takoimenovane »mejne družbe« (ang. *Frontier Societies*) s svojim specifičnim razvojem in strukturo, kakršne so se oblikovale na primer med Anglijo in Škotsko, na meji proti Arabcem v Španiji, še zlasti pa, z marsikaterimi vzporednicami, na vzhodni meji imperija proti slovanskemu svetu (Brandenburg, Meißen). Primerjalna raziskava te tematike bi v bodočnosti vsekakor zaslužila podrobnejšo obravnavo.⁹ Tudi naš prostor je imel značilno vojaško krajinsko organizacijo (s strani vladarja delegirani mejni grofje); mejo, ki se je dolgo premikala in oblikovala ob za to značilnih procesih in aktivnostih (načrtna agrarna kolonizacija redko poseljenega širšega obmejnega prostora, permanentno vojno stanje), dokler se ni ustalila šele nekje v začetku poznega srednjega veka; precejšnjo imigracijo prebivalstva iz notranjosti imperija – v manjši meri kmečkega življa, kasneje meščanstva, precej pa zlasti plemstva, ki mu je mejno območje nudilo možnosti politične promocije, ekonomskega in socialnega dviga; z ostalimi procesi najtesneje povezano ekspanzijo krščanstva in oblikovanje trdne cerkvene strukture, ki je prežela vsa področja vsakdanjega življenja. Vzporedno z naštetim se je ob močni agrarni kolonizaciji večala gostota poselitve prostora in posledično, glede na starejše obdobje, spreminjale etnične in kulturne razmere.¹⁰ Odraž dinamičnosti razvoja v celotnem vzhodnem obmejnem prostoru imperija in pomena, ki so ga te regije imele za državo in vladarja, so tudi ugled in vpliv, ki so si ju pridobile številne dinastije iz teh območij v državni strukturi zlasti v času staufovskih cesarjev: Askanijci (Nordmark, Brandenburg), Wettinci (Meißen, Ostmark), Babenberžani (Avstrija), Otokarji (Štajerska), Andeški (Kranjska, Istra), Spanheimi (Koroška, Kranjska). Mnogi med njimi so bili iz grofov ali mejnih grofov povzdignjeni v rang vojvod in so uspeli prav v svojih mejnih regijah oblikovati trdne temelje kasnejših kneževin in držav. Skozi prizmo omenjenih, v marsičem skupnih potez, lahko v določeni meri ocenjujemo tudi srednjeveški razvoj našega ozemlja. Sledeča študija sicer ni namenjena tej problematiki, temveč konkretnemu razvoju meje in mejnega prostora na južnem Dolenjskem, vendar ni odveč, če imamo pred očmi tudi omenjen širši kontekst dogajanja.

V drugi polovici 10. stoletja se je po dokončnem porazu Madžarov pri Augsburgu (955) in njihovi ustalitvi v Panonski ravnini meja nemškega cesarstva postopno ponovno začela pomikati preko današnjega slovenskega ozemlja proti jugovzhodu. Za neko enotno ofenzivo cesarske vojske v različnih smereh proti Ogrski ni dokazov in prejkone je šlo za samostojne podvige posameznih podjetnih posvetnih in cerkvenih velikašev ob podpori vladarja. Že

⁹ Prim. na primer zbornike *Medieval Frontier Societies*, ed. Robert Bartlett, Angus MacKay, Oxford 1989; *Medieval Frontiers: Concepts and Practices*, ed. David Abulafia, Nora Berend, Aldershot 2002.

¹⁰ O nekaterih od naštetih problemov, zlasti agrarni kolonizaciji in germanizaciji, gl. zlasti *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog I. zvezek. Agrarno gospodarstvo*, SAZU, Ljubljana 1970, str. 73 sl.; Sergij Vilfan, *Die deutsche Kolonisation nordöstlich der oberen Adria und ihre sozialgeschichtlichen Grundlagen*, v: *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte, Vorträge und Forschungen XVIII*, hrsg. Walter Schlesinger, Sigmaringen 1975, str. 567–604; Bogo Grafenauer, *Problem migracij v zgodovini Slovencev*, *Zgodovinski časopis (=ZČ)* 45, 1991, str. 189–209; Peter Štih, *Kolonizacija in migracije v slovenskih deželah v visokem in poznem srednjem veku*, v: *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf* 25 (1994), Eisenstadt 1996, str. 195–204.

leta 973 je cesar Oton II. lahko podelil bavarski škofiji Freising kraljevo, torej osvojeno zemljo, v mejni grofiji Kranjski (formalno že oblikovani) kot delu vojvodine Koroške, kar je najstarejši dokaz tega procesa.¹¹ Podobno dogajanje zasledimo tudi v slovenskem delu kasnejše Štajerske, kjer sta bili v istem času že formirani grofija grofa Rachwina (jugovzhodno od Pohorja med Vitanjem, Mariborom in Ptujem) ter južno od te Savinjska grofija (*comitatus qui dicitur Sovuina*), kjer sta vladarja Oton II. leta 980 in Oton III. leta 985 podeljevala kraljevo posest.¹² Salzburški nadškofiji je Oton II. že 977 potrdil lastništvo nad Ptujem, ki naj bi izviralo iz karolinške dobe, in s tem je metropolija dobila trdno oporišče na skrajnem jugovzhodu države.¹³ Kako daleč proti vzhodu je segalo tedaj ozemlje pod nadzorom imperija, oziroma kje je potekala meja z ogrsko in hrvaško državo, ni mogoče ugotoviti. Bolj trdno oporo za to imamo z začetka naslednjega stoletja. Cesar Henrik II. je leta 1016 grofu Viljemu Breško-Selškemu podelil obsežno posest med rekama Savinjo in Savo ter med reko Mirno in potokom Sotlo – torej v grobem v območju Posavskega hribovja in Kozjanskega na Štajerskem ter v gričevju severno od reke Mirne na Dolenjskem, kar vse je ležalo v Savinjski grofiji (*in comitatu Sounae*).¹⁴ Kralj Konrad II. je 1025 istemu grofu podaril še vladarjevo posest med rekama Krka in Savo (*inter fluentia Gurke et Souue*).¹⁵ Na osnovi tega lahko domnevamo, da se je morda že tedaj teritorij nemške države raztezal do reke Sotle, nedvomno pa je na jugu že trdno vključeval ozemlje do dolenske Krke.¹⁶ Najstarejše znano gosposko središče širšega obmejnega območja je bilo v Rajhenburgu (Brestanici) severno od Save, ki ga je 1043 grofica Hema, dedinja grofa Viljema, z zamenjavo prepustila Salzburški nadškofiji.¹⁷ To je bila zasnova velikega Salzburškega gospostva na levem bregu Save, ki je kasneje ob spodnji Sotli mejilo s Hrvaško/Ogrsko in imelo prednjo izpostavo v Brežicah. Ostala ogromna posest grofa Viljema v Savinjski grofiji je preko vdove Heme prešla na njen 1043 ustanovljen ženski samostan v Krki na Koroškem¹⁸ in nato na tam 1072 ustanovljeno škofijo. V potrditvi krških posesti s strani kralja Lotarja III. leta 1130 se prvič omenja Rogatec, ki je ležal neposredno ob državni meji na Sotli.¹⁹

¹¹ Die Urkunden Ottos II. (=DO II), Monumenta Germaniae historica (=MGH) Diplomata regum et imperatorum Germaniae II/1, ed. Theodor Sickel (München 1980), št. 47, 66; UBK I (Laibach 1882/3), št. 8, 9; Gradivo II (Ljubljana 1906), št. 444, 445.

¹² DO II, št. 235; Die Urkunden Ottos III., MGH Diplomata regum et imperatorum Germaniae II/2, ed. Theodor Sickel (München 1980), št. 22; Gradivo II, št. 470, 487.

¹³ DO II, št. 165; Gradivo II, št. 460. Prim. Peter Štih, Salzburg, Ptuj in nastanek štajersko–madžarske meje v današnji Sloveniji, ZČ 50, 1996, str. 535–544.

¹⁴ Die Urkunden Heinrichs II. und Arduins, MGH Diplomata regum et imperatorum Germaniae III, ed. Harry Bresslau (München 1980), št. 346; UBK I, št. 17; Gradivo III (Ljubljana 1911), št. 35. Listina je falsifikat 12. stoletja, vendar njeno vsebino potrjuje originalna listina kralja Konrada II. iz leta 1028 (gl. op. 15).

¹⁵ Die Urkunden Konrads II. (=DK II), MGH Diplomata regum et imperatorum Germaniae IV, ed. Harry Bresslau (München 1980), št. 32; UBK I, št. 18; Gradivo III, št. 68. Vso v tej listini podarjeno posest in daritev svojega predhodnika Henrika II. je Konrad II. potrdil v ohranjeni originalni listini iz leta 1028 – DK II, št. 134; UBK I, št. 21; Gradivo III, št. 84.

¹⁶ Prim. Ljudmil Hauptmann, Nastanek in razvoj Kranjske, Ljubljana 1999, str. 49 sl. (prevod razprave, ki je izšla v nemščini leta 1929 pod naslovom Entstehung und Entwicklung Krains, v: Erläuterungen zum historischen Atlas der österreichischen Alpenländer, Abt. I, IV. Teil, II. Heft, Wien 1929, str. 309–453).

¹⁷ .. *predium apud Sovvam in Richenburch*. Monumenta historica ducatus Carinthiae (=MDC) I, ed. August Jaksch (Klagenfurt 1896), št. 16; Gradivo III, št. 124. Prim. Milko Kos, Urbarji Salzburške nadškofije, Srednjeveški urbarji za Slovenijo I, Viri za zgodovino Slovencev I, Ljubljana 1939, str. 20 sl.

¹⁸ .. *omnia que in Sovnital proprie habuerat* – MDC I, št. 17; Gradivo III, št. 126.

¹⁹ MDC I, št. 58; UBK I, št. 74; Gradivo IV (Ljubljana 1915), št. 99. Listina je bila falsificirana okrog 1172–76. Gl. MDC Ergänzungsheft (Klagenfurt 1915), št. 627.

Kako je potekal v 11. stoletju razvoj v obmejnem prostoru na Dolenjskem? Na osnovi kraljevih darovnic je bilo ozemlje že v veliki meri razdeljeno med cerkvene in posvetne lastnike.²⁰ Ogromen posestni sklop rodu grofa Viljema se je razdrobil – del v osrednji Mirenski dolini je že na osnovi Hemine darovnice 1044 prešel na krško cerkev,²¹ ki je imela kasneje svoje središče v trgu Mokronogu, večji del pa na kasnejše grofe Višnjegorske, ki so izvirali iz njunega rodu. Že zgodaj (pred 1074) je v to območje prodrla tudi škofija Freising, ki so jo vladarji močno podpirali kot eksponente cesarske politike prav v jugovzhodnih obmejnih pokrajinah.²² Nedvomno so v tem prostoru intenzivno potekali vzpostavljanje zemljiških gospodstev, agrarna kolonizacija in vzporedno cerkvena organizacija.²³ Iz pogodbe med oglejskim patriarhom in freisinškim škofom glede desetnin freisinških kranjskih posesti, sklenjene 1074, je razvidno, da je Freising imel na Vinjem vrhu pri Šmarjeti na Dolenjskem dvor in precej kmetij. Tam je moral škof po patriarhovem navodilu postaviti cerkev, pod katero naj bi sodili škofovi in drugi podložniki, in po potrebi še eno ali dve cerkvi.²⁴ Torej je šlo za posesti Freisinga in drugih gospodov v gričevju tik nad reko Krko, ki so bile očitno že intenzivno poseljene. Tu se je v nadaljnjem razvilo obsežno freisinško gospodstvo.²⁵ Poleg tega je v 11. stoletju v širšem območju severno od Krke nastala še vrsta cerkvenih središč, ki nam dajo slutiti večja poselitvena jedra – v Leskovcu pri Krškem za ozemlje gospodstva Krško, v Šentrupertu (poleg 1044 Krki darovane posesti Škrljevo), v Šentvidu pri Stični na posesti Višnjegorskih (1136 že župnija), v Mirni Peči (oglejski patronij sv. Kancijana), v Trebnjem (poleg najdeno staroslovansko grobišče), v Dobrniču.²⁶

Kakšno je bilo stanje ob državni meji na Dolenjskem v 11. stoletju? Kakšen je bil odnos s sosednjim hrvaškim ozemljem v Slavoniji in v kolikšni meri je bilo tu čutiti odmev večkratnih velikih vojn z Ogrsko, ki so jih vodili cesarji Konrad II., Henrik III., Henrik IV. in

²⁰ Tako se v dveh originalnih darovnicah cesarja Henrika IV. iz let 1058 in 1062 njegovemu vazalu Anzonu za zemljišča južno od Grosupljega in ob zgornji Krki omenjajo kot lastniki sosednjih posesti grofa Tietpold in Rapoton ter neka Ruodpert in Engelberon – zadnji bi bil po imenu in legi posesti sodeč lahko prednik Turjaških. Die Urkunden Heinrichs IV. (=DH IV), MGH Diplomata regum et imperatorum Germaniae VI/1, ed. Dietrich von Gladiss (Hannover 1978), št. 43, 96; AH I, št. 2, 3, str. 6 sl.; UBK I, št. 40; Gradivo III, št. 201, 224; Milko Kos, Salzburško posestvo Cesta na Kranjskem, Glasilo Muzejskega društva za Slovenijo (=GMS) 21, 1940, str. 71 sl.

²¹ Hema je leta 1044 podelila Krki vas Škrljevo s sosednjimi vasi, kar je bilo jedro krške posesti v osrednji Mirenski dolini, ki je imela v nadaljnjih stoletjih središče v bližnjem trgu Mokronogu. MDC I, št. 17; Gradivo III, št. 129. Krška posest se je kasneje osredotočila še v posameznih razpršenih gradovih – Boštanj, Erkenštajn (Stari Grad nad Vrhovim), Stražberk (pri Krmelju), Wolkenburg (Obla Gorica). Gl. posamezna gesla pri Dušan Kos, Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja, Ljubljana 1994.

²² Že freisinški škof Ellenhard (1058–1078) je po poročilu freisinške kronike pridobil škofiji mnogo posesti v Slovenski marki (na Dolenjskem). Pavle Blaznik, Zemljiška gospodstva v območju freisinške dolenjske posesti, SAZU, Razprave IV/6 I. razreda, Ljubljana 1958, str. 5. Cesar Henrik IV. je Ellenhardu z dvema darovnicama v letih 1062 in 1067 podelil precejšnjo posest v mejni grofiji Istri, kjer je Freising morda sodeloval tudi pri osvojitvi hrvaške »Meranije«, v letu 1074 pa je od istega vladarja dobil 100 kraljevskih hub v mejnem območju proti Ogrski ob reki Litvi v Avstriji z izrecno nalogo, da vzdržuje posadke v kastelih. DH IV, št. 93, 187, 276; Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis (=CDAF) I, Fontes rerum Austriacarum (=FRA) II/31, ed. Joseph Zahn (München 1870), št. 83, 90; UBK I, št. 39, 45; prim. Ernst Klebel, Über die Städte Istriens, Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens, Vorträge und Forschungen IV, München 1975, str. 57 sl.

²³ Gl. Janez Höfler, O prvih cerkvah in pražupnijah na Slovenskem. Prolegomena k historični topografiji predjožefinskih župnij, Razprave Filozofske fakultete, Ljubljana 1986, str. 33 sl.

²⁴ UBK I, št. 50; CDAF I, št. 89; Gradivo III, št. 284. Šlo je za postavitev župnijske cerkve v Beli Cerkvi ob Krki s freisinškim patronijem sv. Andreja. Gl. Höfler, O prvih cerkvah (kot v op. 23), str. 36.

²⁵ Blaznik, Zemljiška gospodstva (kot v op. 22), str. 5 sl.

²⁶ Höfler, O prvih cerkvah (kot v op. 23), str. 33 sl.

Henrik V.²⁷ Žal v zgodovini Slavonije v 10. in 11. stoletju zija popolna luknja, ki jo prekine šele ogrska osvojitev leta 1091 in pred 1095 ustanovitev zagrebške škofije. Vendar nam ta akt dokazuje tam že relativno gosto poselitev ter določeno politično in cerkveno strukturo.²⁸ Ker je bila Slavonija v 11. stoletju nedvomno že v ogrskem vplivnem območju,²⁹ lahko tudi v kranjskem obmejnem prostoru domnevamo vojaško aktivnost. Širša politična situacija v regiji vsekakor ni dopuščala izolacije. Tako naj bi leta 1028 Ogri nepričakovano vpadli na Kranjsko, vendar bili poraženi in zavrženi.³⁰ Leta 1035 je bil eden od glavnih očitkov, ki so privedli do odstavitve mogočnega koroškega vojvode Adalbera Eppensteina, da se je skušal s pomočjo Madžarov in Hrvatov dvigniti proti cesarju. V afero je bil vpleten tudi freisinški škof Egilbert, mentor mladega kasnejšega cesarja Henrika III. (Freising je bil že tedaj eden največjih posestnikov na Kranjskem in kmalu tudi v Istri). V nasprotni, Ogrski sovražni stranki, pa naj bi bil udeležen savinjski grof Viljem II., kar je naslednje leto pripeljalo do njegovega uboja.³¹ Ti dogodki nedvomno predpostavljajo aktivno politično dogajanje ob meji. V naslednjih desetletjih so spopadi v času državnih vojn imperija z Ogrsko nekajkrat prizadeli tudi meje Karantanije na kasnejšem Štajerskem in nedvomno močno vplivali na celotno širšo regijo.³² Leta 1042 je verjetno v bližini Ptuja (*circa Petoviam*), stare obmejne trdnjave imperija, prišlo do spopada in zmage mejnega grofa Gotfrida iz rodbine Wels–Lambach nad Ogri, ki so vpadli v Marko.³³ V 1060-tih letih je bil močni in dejavni kranjski in istrski mejni grof Ulrik Weimar–Orlamünde celo sorodstveno povezan z ogrskim dvorom,

²⁷ O tem izčrpno Egon Boshof, *Das Reich und Ungarn in der Zeit der Salier, Ostbairische Grenzmarken, Passauer Jahrbuch für Geschichte, Kunst und Volkskunde XXVIII*, 1986, str. 178–194. O razmereah ob meji v marki Avstriji prim. Peter Csendes, »Regio finibus Ungarorum gladio ab hostibus adquisita«. Überlegungen zur Geschichte der Ungarnmark in Österreich, v: *Babenberger Forschungen, Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich Neue Folge* 42, Wien 1976, str. 38–51, zlasti 42 sl.

²⁸ Nada Klaić, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb 1990, str. 87.

²⁹ Kralj Salomon in dux Geza sta se med 1064–74 z vojsko že vpletala v boje na meji z imperijem v Hrvaškem Primorju (gl. op. 35). Zgodnji ogrski vpliv kaže tudi izredno hitra in trajna osvojitev Slavonije in Hrvaške po izumrtju domače dinastije 1091.

³⁰ *1028 Hungari Carniolam inopinato impetu irruentes, vicinis ad auxilium sine mora in unum accitis, strage terribili a patria auertuntur*. To doslej neobjavljeno in žal nedokazljivo notico prinaša leta 1719 stiški historiograf Pucelj v svojem delu *Idiographia* (kot v op. 7), str. 2. Takoj za njo navaja verodostojen podatek o vojni cesarja Konrada II. proti Ogrski leta 1030. Morda gre za resničen dogodek, povezan z izbruhom mejnih spopadov z Ogrsko, do katerih je prišlo ravno v tem času in so 1030 pripeljali do državne vojne. O njih poroča dvorni kronist cesarja Konrada II. Wipo: ... *Stephanus rex Ungarorum multas incursiones praedas in regno Noricorum, id est Baioariorum, faceret*. Gl. Boshof, *Das Reich* (kot v op. 27), str. 179 sl. in op. 22.

³¹ Gl. Herwig Wolfram, *Der Sturz Adalberos von Eppenstein – eine vertane Chance?*, *Festschrift Gerhard Pferschy zum 70. Geburtstag, Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark Band 42*, Graz 2000, str. 671–682, tukaj 676 sl.; Boshof, *Das Reich* (kot v op. 27), str. 180.

³² Karantansko ozemlje je bilo na primer opustošeno v letih 1042 ter 1053 in 1054. Kralj Henrik III. je na pohodu leta 1043 preko Avstrije vdrl globoko na Ogrsko, domnevno celo do Drave, ob vojni 1051 pa je z vojsko, v kateri so bili tudi Slovani, prodiral preko Karantanije. *Gradivo III*, št. 119, 120, 180, 184, 185, 186; Boshof, *Das Reich* (kot v op. 27), str. 182 sl.; Karl Brunner, *Herzogtümer und Marken. Vom Ungarnsturm bis ins 12. Jahrhundert. Österreichische Geschichte 907–1156*, Wien 1994, str. 156, 159, 180 sl., 192 sl.; Gyula Kristó, *Die Arpadendynastie. Die Geschichte Ungarns von 895 bis 1301*, Szekszárd 1993, str. 83 sl., 90 sl.; Pál Engel, *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526*, London–New York 2001, str. 29 sl.

³³ O tej bitki *circa Petoviam* poročata kasnejša madžarska kronista Keza in Thuroczii (*Gradivo III*, št. 119). Heinz Dopsch je mnenja, da je do dogodka prišlo pri Ptuju in ne pri tedaj še nepomembnem Pittnu v Spodnji Avstriji. Gl. Heinz Dopsch, Karl Brunner, Maximilian Weltin, *Die Länder und das Reich. Der Ostalpenraum im Hochmittelalter. Österreichische Geschichte 1122–1278*, Wien 1999, str. 271. Drugi avtorji so mnenja, da gre za Pitten. Prim. Brunner, *Herzogtümer* (kot v op. 32), str. 156, 182.

s katerim se je povezovala tudi Hrvaška.³⁴ Ravno v tem času imamo za mejno območje imperija med Istro in Hrvaškim Primorjem izkazane vesti o bojih »Karantancev« s kasnejšim hrvaškim kraljem Zvonimirom, v katere se je vpletel tudi kralj Salomon (1063–1074) in očitno svaku Zvonimiru pomagal do prestola.³⁵ Ti »Karantanci« so bili nedvomno kranjsko plemstvo.³⁶ Nekoliko kasneje je vitez Vecelin, domnevno iz Istre, vpadal na Zvonimirov hrvaški teritorij in 1079 ga je moral zato opomniti celo sam papež Gregor VII.³⁷ Podobnih akcij preko meje na Dolenjskem nikakor ne moremo izključiti, nimamo pa o njih nobenih vesti.

Državna meja do 12. stoletja – mejna črta ali pas nikogaršnje zemlje?

V kakšni obliki si lahko sploh predstavljamo državno mejo na Dolenjskem v 11. stoletju in kje je potekala? Slovenski zgodovinarji so na splošno sprejeli tezo, da je »že v 11. stoletju ... ob spodnjem toku Krke Nemčija mejila na Hrvaško« (Ljudmil Hauptmann), da je »vse do 12. stoletja potekala vzhodna meja Kranjske, z njo državna meja proti Hrvaški, ob spodnji Krki približno do Kronovega in od tod na najvišje vrhove Gorjancev« (Milko Kos) oziroma, da je »prva razločno opredeljena meja Hrvaške segala prav do desnega brega spodnje Krke in se ob meji šentjernejske fare zaobrnila na jug v vrh Gorjancev« (Maks Miklavčič).³⁸ Tako naj bi prvotno hrvaško ozemlje vključevalo še celotno Šentjernejsko polje. Vendar za takšno tezo nimamo nobenih avtentičnih virov. Avtorji so se morali posluževati posrednega sklepanja na osnovi zahtev zagrebške škofije po nekdanji cerkveni jurisdikciji, ki jih je ta izražala v 14. stoletju, in na osnovi nekaterih toponimov, ki naj bi kazali na nekdanje hrvaško ozemlje. Kot se pogosto zgodi pri hipotezah, ki bazirajo le na enem viru, lahko

³⁴ Ulrik je bil poročen s hčerjo kralja Bele I. (1061–1063) in sestro (svete) kralja Ladislava I. (1077–1095), z drugo Belino hčerjo pa se je poročil kasnejši hrvaški kralj Zvonimir, ki je očitno prišel na prestol z ogrsko pomočjo. Gradivo III, št. 221; Klaić, Povijest (kot v op. 28), str. 116 sl. O Ulrikovi dejavnosti na Kranjskem gl. Anton Mell, Die historische und territoriale Entwicklung Krains vom X. bis ins XIII. Jahrhundert, Graz 1888, str. 21 sl.

³⁵ *Misit itaque rex Zolomerus Dalmacie, qui sororius Geyse erat, nuncios ad regem Salomonem et ducem Geysam et rogavit eos, ut propria persona eorum contra adversarios suos, scilicet Carantanos, ipsum adiuvent, qui tunc marchiam Dalmacie occupaverant. Rex igitur et dux collecto exercitu ierunt in Dalmaciam et ablatam sibi restituerunt integre.* Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I, ed. Imre Szentpétery, Budapest 1937, str. 363–364. »Karantanci« so (domnevno) v času vojne cesarja Henrika IV. proti Ogrski 1063 ali kmalu po njej zavzeli precejšen del hrvaškega ozemlja do Rečine, ki je kot »Meranija« trajno ostal del imperija. Gl. Nada Klaić, Da li je postojala Dalmatinska marka Bečke ilustrirane kronike, ZČ XIX–XX, 1965–1966, str. 125 sl.; ista, Povijest (kot v op. 28), str. 116; Hauptmann, Nastanek (kot v op. 16), str. 83 sl.

³⁶ Zelo zanimivo vest o tem, da so Kranjci in Korošci leta 1062 skupaj vdrli v Dalmacijo, kar se dopolnjuje s poznanimi viri, prinaša Pucelj (kot v op. 7), str. 3: *1062 Carniolani juncti Carinthis Dalmatiam armis infestis aggrediuntur, et spoliis opimis onusti ad propria revertuntur.* Tudi sodobni kronisti kranjskega mejnega grofa Ulrika imenujejo *marchio Carentinorum* (Gradivo III, št. 221, 254), zato lahko upravičeno domnevamo njegovo sodelovanje v vojni akciji »Karantancev« na Hrvaško (gl. op. 35).

³⁷ CD I, ed. Marko Kostrenčič (Zagreb 1967), št. 135; Klaić, Povijest (kot v op. 28), str. 121.

³⁸ Hauptmann, Nastanek (kot v op. 16), str. 50; isti, O postanku hrvatske granice prema Kranjskoj, Šišićev zbornik, Zagreb 1929, str. 97–100; Milko Kos, Začetki Novega mesta, Kronika II, 1954, str. 173; isti, Postanek in razvoj Kranjske, GMS X, 1929, str. 30–31; isti, Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja, Ljubljana 1955, str. 174; Maks Miklavčič, Premik kranjske meje ob spodnji Krki v 12. stoletju, SAZU, Razprave V 1. razreda (Hauptmannov zbornik), Ljubljana 1966, str. 133. To mnenje velja kot splošno sprejeto do danes, prim. Jože Mlinarič, Kartuzija Pleterje 1403–1595, Ljubljana 1982, str. 73; Dušan Kos, Bela krajina v poznem srednjem veku, ZČ 41, 1987, str. 217; pred leti sem ga sprejemal tudi sam, gl. Miha Kosi, Templarji na Slovenskem. Prispevek k reševanju nekaterih vprašanj srednjeveške zgodovine Prekmurja, Bele krajine in Ljubljane, Zbirka zgodovinskega časopisa 13, Ljubljana 1995, zemljevid na str. 22 (enako v ZČ 48, 1994, str. 163).

napačna interpretacija pripelje do dalekosežnih napačnih zaključkov, ki se trdovratno vsidrajo v zgodovino pisje kot »neizpodbitno« dejstvo. Kot bom utemeljil v posebnem poglavju v nadaljevanju, zagrebška škofija ni nikoli terjala ozemlja pod Gorjanci, temveč le Žumberk do slemena hribovja.³⁹ Do napak v razumevanju hrvaškega vira je prišlo zaradi napačnega lociranja gradu Sicherstein in enačenja njemu pripadajoče cerkve sv. Bartolomeja z župnijo Šentjernej.⁴⁰ Krajevna imena »Hrvaški Brod«, »Hrovaška stara vas« pa se prvič pojavijo šele v 17. stoletju in nikoli v srednjeveških virih, zato so za pritegnitev v razpravo o meji v 11. stoletju popolnoma brezpredmetna.⁴¹ Dejansko o pasu med reko Krko in hribovjem Gorjancev za zgodnjo dobo do 12. stoletja nimamo nikakršnih podatkov o poselitvi in kakršnikoli politični ali cerkveni organizaciji. Ne vemo, če so tu obstajala naselja, ki bi lahko upravno sodila k Slavoniji, ali kakšni hrvaški obrambni objekti.⁴² Ozemlje od Krke preko ravninskega podgorja in čez Gorjance oziroma Žumberk predstavlja obsežen 20–30 kilometrov širok gozdnat in večinoma hribovit pas, ki je bil nedvomno dolgo neposeljen. To je izrazita naravna bariera z višinami 900–1200 metrov, ki ovira komunikacije s Slavonijo.⁴³ Tudi v ravnini ob desnem in levem bregu reke so se širili obsežni, marsikje mokrotni gozdovi, katerih ostanek je še danes impozanten Krakovski gozd.⁴⁴ V ta pragozd je nedvomno v večjem obsegu prodrli šele načrtna fevdalna kolonizacija, ki pa je iz Slavonije v 11. stoletju nikakor ne moremo pričakovati.⁴⁵ Tudi če so obstajala kakšna redka zgodnja slo-

³⁹ Gl. str. 84 sl.

⁴⁰ Gl. str. 88 sl.

⁴¹ Gorenja Stara vas in Dolenja Stara vas sta se nekdaj imenovali Kranjska Stara vas in Hrovaška Stara vas, kar prvič omenja Johann Weichard Valvasor, *Die Ehre des Hertzogthums Crain* (=Valvasor), Laibach 1689, knjiga VIII, str. 722. Po Milku Kosu naj bi meja nekdaj tekla med njima (Kos, Začetki (kot v op. 38), zemljevid na str. 173–174). Tudi ime Hrvaški Brod prvi prinaša Valvasor, knjiga XI, str. 248. Vendar pa se nobeno od teh poimenovanj ne omenja že v srednjem veku, zato je takšno sklepanje o meji za več kot pol tisočletja nazaj nesprejemljivo. Nenazadnje je bilo vmes obdobje turških vpadov in valov prebegov (med njimi »Hrovatov«), ki so se naselili tudi ob spodnji Krki. Valvasor sam utemeljuje ime: *Heruaski brud ... weil man aallie Waaren und leute wiewol mehrentheils Uskoken und Crabaten uber den Gurck Strom fetzet*. Kot primer neprimernosti uporabe toponimov s pridevkom »Hrvaški« za obravnavano problematiko naj navedem tudi gorico Hrvaška Gora pri Kostanjevici. Cel srednji vek se je v virih imenovala *Hainzenperg* oz. *Anzenperg* in šele v listini iz leta 1645 je prvič imenovana z današnjim imenom *Crobathennberg*. Gl. Jože Mlinarič, *Topografija posesti kostanjeviške opatije 1234–1786*, Maribor 1972, str. 116. Sosednje ozemlje Slavonije se v virih srednjega veka nikoli ne imenuje oziroma povezuje s Hrvaško, temveč vedno s Slavonijo ali Ogrsko. Novo terminologijo so prinesle šele etnične spremembe turške dobe.

⁴² Za razliko od Bele krajine onstran hribovja, kjer je poselitev v 10.–11. stoletju dokazana s slovanskim grobiščem pri cerkvi sv. Petra v Črnomlju, ki s svojim patronimijem tudi kaže na precejšnjo starost. Arheološka najdišča Slovenije, SAZU, Ljubljana 1975, str. 240. Tudi cerkvena organizacija zagrebške škofije v Beli krajini je v 12. stoletju zelo verjetna, kot bomo prikazali kasneje.

⁴³ Nekdanja rimska cesta Siscia–Neviodunum–Emona je potekala severno od Krke skozi vasi Skopice, Vihre, Mrtvice, Drnovo, Velika vas, ob severnem robu Krakovskega gozda, skozi Gmajno in dalje proti Dobruški vasi in Beli cerkvi, torej po ozemlju imperija. Nedvomno je bila v uporabi še dolgo v srednji vek in je povezovala kranjska obmejna gospodstva. Naštete vasi na Krškem Polju, ki se prvič omenjajo v virih 14.–15. stoletja, se namreč nizajo točno ob rimski trasi, ki je očitno ob njihovem nastanku še imela določeno funkcijo. Arheološka najdišča (kot v op. 42), str. 225–226, 253–257 (zemljevid Rimska doba v prilogi).

⁴⁴ Večjih ali manjših gozdnih sklopov je še danes precej tako sredi in okrog Šenjernejskega polja kot v Krški ravnini severno od Krke: Otoški gozd, Krevevški boršt, Struški gozd, Kronovska hosta, Čadraška hosta, Boršt, Mlake, Šuma, Mali boršt, Dobrava, Hrastje itd.

⁴⁵ Krajevna imena v ravnini južno in severno od Krke izrazito kažejo na načrtno kolonizacijo in krčenje pogosto mokrotnih gozdov: Brezje, Brezovica, Dobrava, Dobravica, Hrastje, Hrastulje, Cerov Log, Loka, Zalohe, Zabukovje, Boršt, Zaboršt, Vrbovce, Grmovlje, Prapreče, Mokro Polje, Gmajna, Gmajnice itd. Čeprav toponime po listavcih povezujejo s starejšo slovensko poselitvijo, bi jih glede na naravne značilnosti te pokrajine težko pripisali zgodnji dobi. Slovenci so prvotno poselili zlasti rodoviten gričevnat svet in robove gozdnatih ravnin – prav takšna je pokrajina severno od Krke, ogibali pa so se naselitvi sredi velikih gozdov in zamočvirjenih ravnin. Gl. Gospodarska in družbena zgodovina I (kot v op. 10), str. 68 sl.

vanska naselja, kakršno je dokazano na otoku sredi Krke na mestu kasnejšega freisinškega trga Gutenwerd⁴⁶ in bi jih lahko pričakovali tudi v relativno rodovitnem osrednjem delu Šentjernejskega polja (kar bi lahko sklepali na osnovi toponimov – Groblje, Gradišče pri Šentjerneju, Gomila – ki kažejo na navezavo na antično kultivirano območje), so bila ta naselja odrezana od ostale Slavonije in je logična zgodnja priključitev k zemljiškim gospodstvom na levem bregu Krke. Verjetno je bila večina območja en sam širok pas pragozdov in s tem najbolj očitna meja imperija – nekakšna tamponska cona med državama, »no man's land«, ki se je širila onstran Krke.⁴⁷ Mejna črta predpostavlja celovito razvite teritorije na eni in drugi strani, za kar pa s strani Hrvaške južno od Krke v 11.–12. stoletju ni nobenih dokazov. Vse, kar lahko zagotovo trdimo za ozemlje ob spodnji Krki je, da je bilo ozemlje severno od reke v začetku 11. stoletja že trdno vključeno v imperij in je imelo nedvomno že določeno poselitev in gospodarsko strukturo, kot nam pričajo vladarske darovnice. Kaj je bilo južno od reke, je neznanka. Morda nam dokumenti za to območje danes niso znani. To bi lahko domnevali za Šentjernejsko polje, primerno za poselitev, ki je bilo morda podeljeno s kakšno danes izgubljeno darovnico, na primer Freisingu. Ta je že v 11. stoletju izpričan posestnik v tem območju, kasneje tudi južno od reke, in morda se je kolonizacija na jug začela že tedaj.⁴⁸

Dosedanja mnenja o nekdanji meji na Krki moramo tako zavrnila. Niti enega trdnega dokaza nimamo, da je Krka, ki ne predstavlja izrazite naravne ločnice, kdajkoli pomenila državno mejo. Dosti verjetneje jo je predstavljal širok neposeljen gozdni pas, ki se je raztezal južno od nje. Kot analogijo temu prostoru lahko postavimo območje meje z Ogrsko v Slovenskih Goricah med Radgono in Ptujem, kjer »o kaki stalni mejni črti ne more biti do 12. stoletja še nobenega govora, kvečjemu o mejnem pasu« (Milko Kos).⁴⁹ Natančna mejna črta je nastajala šele postopno z dejavnostjo podjetnih in organizacijsko sposobnih posameznikov z ene ali druge strani meje, ki so premogli človeški potencial (koloniste) in vojaško silo za zavarovanje svojih »projektov« (gradovi s posadkami). To pa je šele faza naslednjega obdobja.⁵⁰

V 12. stoletju so se razmere temeljito spremenile. Slavonijo in Hrvaško je leta 1091 zavzel ogrski kralj Ladislav in kmalu zatem ustanovil škofijo v Zagrebu (pred 1095). Zlasti Slavonija je bila najtesneje politično, gospodarsko in cerkveno integrirana v ogrsko državo, saj je pomenila odskočno desko za večni ogrski cilj – prodor na Jadran. S tem se je politična

⁴⁶ Vida Stare, Stanovanjska jama z Otoka pri Dobravi, ZČ 47, 1993, str. 225–249.

⁴⁷ Za dobro ilustracijo o obsežnosti gozdnih površin nekdanjega pragozdnega pasu prim. zemljevide iz 18. stoletja – Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787, ur. Vincenc Rajšp, Knjiga 1, Ljubljana 1995, karte 221, 222, 233, 234, 235.

⁴⁸ Da je verjetno nemalo kraljevih darovnic 11. stoletja za Kranjsko izgubljenih oziroma neznanih dokazuje ravno primer Freisinga. Freisinški škof Egilbert je med 1024–1039 zamenjal cerkveno posest na Bavarskem s freisinškimi kanoniki za posest na Kranjskem, ki jo je kanonikom daroval cesar Henrik II.: ... in comitatu Carniola quicquid eisdem fratribus dono et largitate bone memorie Heinrici imperatoris traditum erat (UBK I, št. 23; Gradivo III, št. 57). Ta vladarska darovnica ni ohranjena. Morda lahko tu iščemo enega izvorov freisinške dolenske posesti. Prim. še Dušan Kos, Gradovi, dvorci in plemstvo med Krko in Gorjanci do konca srednjega veka, v: Gorjanci (Dolenjski zbornik 1997), Novo mesto 1997, str. 124, 125, 129, 131; Sergij Vilfan, Lage und Struktur der freisingischen Herrschaften in Krain, v: Hochstift Freising. Beiträge zur Besitzgeschichte, hrsg. Hubert Glaser, München 1990, str. 359.

⁴⁹ Milko Kos, K postanku ogrske meje med Dravo in Rabo, Časopis za zgodovino in narodopisje (=ČZN) 28, 1933, str. 145; isti, Urbarji (kot v op. 17), str. 10.

⁵⁰ Podobno situacijo imamo na meji med Avstrijo in Češko, kjer je širok pragozd načela kolonizacija visokega srednjega veka in je natančnejšo mejno črto določil šele cesar Friderik Barbarosa leta 1179. Gl. Brunner, Herzogtümer (kot v op. 32), str. 182, 187 sl.; Dopsch, Die Länder (kot v op. 33), str. 150.

konstelacija popolnoma spremenila. Slavonija je postala del Ogrske, močne sosedice, s katere vplivom je imperij na svoji jugovzhodni meji moral resno računati in s katero je redno prihajalo do konfliktov. Državna meja na Dolenjskem je zato dobila dosti večjo težo kot v prejšnjem obdobju in delila usodo celotne meje med nemško državo in Ogrsko. Vsi pomembni momenti v odnosu med državama so imeli svoj odgovarjajoči odmev tudi v tem predelu. Nov položaj odražajo tudi viri druge polovice 12. stoletja, kjer se Dolenjska v letih 1161, 1162–1164 in 1177 imenuje *Marchia Hungariae*, *Marchia Ungarica* – Ogrska marka, meja na krajina proti Ogrski.⁵¹ To območje in vzporedno širše ozemlje današnje Slovenije je ob vzponu ogrske moči pridobivalo pomen tudi kot tranzitno območje najrazličnejših komunikacij proti zahodu, od trgovine in vojska do cerkvenih povezav. Da ta perspektiva ni le gola domneva temveč politična realnost 12. stoletja, nam kaže razvoj dogodkov v 1160–ih in 1170–ih letih, ko je prišlo do shizme – dvojne volitve papeža, ki je razcepila Evropo.⁵² Ogrska je stopila v cesarju Barbarosi nasproten tabor in je ob hudih vojnih spopadih proti lombardski ligi, ki so cesarja zaposlovali v severni Italiji, in ob hkratnem nevarnem povečanju vpliva Bizanca pod cesarjem Manuelom Komnenom v sami Ogrski in Jadranu, pomenila imperiju neprijetnega sosedu na jugovzhodni meji.⁵³ V tem obdobju je bila Ogrska celo glavno torišče staufovske zunanje politike. Cesarski notar Burkhard je leta 1161, kot poroča v svojem pismu, iz Ogleja potoval po Koroškem, Kranjskem, Istri in ostalem slovenskem ozemlju do ogrske meje (*alias partes Sclavenie usque in Ungariam*), kjer je po cesarjevem naročilu zbiral vojsko in denarno pomoč ter lovil »sovražnike imperija, lažne kardinale« (pristaše papeža Aleksandra III.), ki so pogosto potovali *per marchias Ungarie*, torej preko obmejnih predelov na Dolenjskem in Štajerskem.⁵⁴

Zemljiška gospodstva ob spodnji Krki

Na ozemlju cesarstva severno od spodnje Krke so se do začetka 12. stoletja utrdile nekatere vodilne posvetne in cerkvene sile imperija, obenem pomembni zavezniki in eksponenti cesarske politike, kar je bilo dosedaj v zgodovinopisju malo opaženo. Na levem bregu Save s središčem v Rajhenburgu se je raztezalo gospodstvo Salzburga, ene najuglednejših in ekonomsko najmočnejših metropolij v državi. Salzburg je v občutljivem obmejnem območju tako ob spodnji Savi kot pri Ptujju odigral močno vojaško in kolonizatorsko vlogo. Kot lahko sklepamo iz življenjepisa nadškofa Konrada I. (1106–1147), so spopadi z Ogri potekali tudi na salzburških savskih posestih in Konrad je dal zato obnoviti grad v Rajhenbur-

⁵¹ UBK I, št. 170, 171, 173a.

⁵² O tem prelomnem obdobju vladavine cesarja Friderika Barbarose in celotnega imperija prim. Dop-sch, *Die Länder* (kot v op. 33), str. 141 sl., 296 sl., 355 sl.; Ferdinand Oppl, *Friedrich Barbarossa*, Darmstadt 1998, str. 68 sl., 75 sl., 85 sl., 102 sl., 106, 119 sl. Dogajanje, v katerega je bila Ogrska aktivno vpletena, je imelo zelo verjetno močan vpliv tudi na slovensko politično zgodovino. Gl. podrobno pri Andrej Komac, *Utrditev Andeških na jugovzhodu cesarstva v drugi polovici 12. stoletja* (v pripravi). Ti velepomembni dogodki evropske zgodovine v drugi polovici 12. stoletja so bili dosedaj v slovenskem zgodovinopisju popolnoma ignorirani.

⁵³ Prim. Günther Hödl, *Ungarn in der Außenpolitik Kaiser Friedrich Barbarossas*, v: *Kaiser Friedrich Barbarossa. Landesausbau – Aspekte seiner Politik – Wirkung*, hrsg. Evamaria Engel, Bernhard Töpfer, Weimar 1994, str. 129–140; Kristó, *Die Arpadendynastie* (kot v op. 32), str. 142 sl., 150 sl.; Engel, *The Realm* (kot v op. 32), str. 51 sl.

⁵⁴ Ferdinand Güterbock, *Le lettere del notaio imperiale Burcardo*, *Bulletino dell' Istituto storico Italiano per il medio evo e Archivio Muratoriano* 61, Roma 1949, št. 1, str. 54; UBK I, št. 170; *Gradivo* IV, št. 437.

gu. Obenem je kot najmočnejši dejavnik ob meji sam imel stike in sklepal mir z ogrskimi kralji.⁵⁵

Nasproti salzburškega gospostva so imeli na desnem bregu Save s središčem v gradu Krško svojo postojanko na sami meji cesarstva grofje Bogenski, eden najuglednejših bavarskih plemiških rodov 12. in prve polovice 13. stoletja.⁵⁶ Kljub nedvomni veliki izgubi virov se da potrditi njihovo prisotnost in dejavnost tako na Koroškem kot na Kranjskem, o čemer pričata med drugim dve darovnici stiškemu samostanu.⁵⁷ Verjetno lahko prav Bogenskim in

⁵⁵ Po poročilu Konradovega življenjepisa je bila Marka (kasnejša Štajerska) zelo opustošena zaradi pogostih ogrskih vpadov in plenjenj, ki so prizadele tamkaj naseljene Bavarce in Slovane. Konrad je v imenu tudi drugih posestnikov v Marki sklenil okrog 1127 mir z ogrskim kraljem Štefanom II. Ob ponovnih pustošenjih je 1131 z veliko vojsko v spremstvu münstrskega, regensburškega in krškega škofa ter mnogih drugih knezov prišel v Marko in ob grožnji vojaškega prodora na Ogrsko ponovno dosegel mir z novim kraljem Belo II. Zatem naj bi se, po omenjenem viru, ki je nastal okrog 1170–1177, situacija ob meji umirila in ne samo salzburške posesti, temveč celotna Marka je prišla do blagostanja, »napolnila se je z vasmí, gradovi in kmetovalci« ter se »po rodovitnosti in vsakovrstnih dobrinah ni dosti ločila od Avstrije«. Zatem je dal Konrad obnoviti ali na novo postaviti gradove v Lipnici, Ptuj in Rajhenburgu, da bi obranil Marko pred ponovnimi ogrskimi napadi (*haec tria castra super Ungaros edificavit*). Vita Chunradi archiepiscopi Salisburgensis, MGH Scriptorum 11, ed. Wilhelm Wattenbach (Stuttgart–New York 1964), str. 73–75; Gradivo IV, št. 88, 105, 109. V letu 1161 ob izbruhu šizme pa je kralj Geza II. ponudil salzburškemu nadškofu vojaško pomoč zoper cesarja, obenem pa od njega zahteval, naj kaznuje svojega ministeriala Friderika Ptujkega in druge, ki so ogrožali ogrsko ozemlje. Nadškof mu je odgovoril, da je do napadov prišlo proti njegovi volji. Die Admonter Briefsammlung nebst ergänzenden Briefen, MGH Die Briefe der deutschen Kaiserzeit VI, ed. Günther Hödl, Peter Classen, München 1983, št. 78, 79; Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark (=UBSt) I, ed. Joseph Zahn (Graz 1975), št. 466; Gradivo IV, št. 439.

⁵⁶ Gl. Max Piendl, Die Grafen von Bogen. Genealogie, Besitz- und Herrschaftsgeschichte, Jahresbericht des historischen Vereins für Straubing und Umgebung 55, 1952, str. 25–82; 56 (1953), str. 9–88; 57 (1954), str. 25–79. Na ugled Bogenskih v bavarskem prostoru kažejo v 12. stoletju trikratne poroke s češko vladarsko hišo Přemisljov in dedno odvetništvo nad regensburško cerkvijo, ki ga je ena veja držala do 1148. Gl. še Max Piendl, Böhmen und die Grafen von Bogen, Bohemia 3, 1962, str. 137 sl. Od kod izvira bogenska posest v Krškem in drugod po Kranjskem, ni dokazano. Piendl, Die Grafen, str. 58 sl., jo povezuje prvenstveno z dediščino po grofih Weimar–Orlamünde, kar pa je malo verjetno. Večji del njihove kranjske posesti leži namreč v sklopu dediščine grofov Breško–Selških in grofice Heme, kot jo izkazujejo vladarske darovnice 11. stoletja. Vendar pa za bogensko sorodstvo z Breško–Selškimi, ki ga omenja Kos, Med gradom in mestom (kot v op. 21), str. 27, ni nobenih dokazov. Stara posest Breško–Selških v Krškem ni prepričljiv argument za to tezo, saj so tudi Spanheimi posedovali precejšen del njihovega nekdanjega posestnega sklopa, vendar niso imeli z njimi sorodstvenih vezi. Poleg Krškega so imeli Bogenski še posesti in ministeriale v Vipavi, Dobrni, pri Predvdvoru na Gorenjskem ter na Koroškem v Podkrnosu/Gurnitz, Ribnici ob Vrbskem jezeru in Khünburgu v Ziljski dolini. Gl. UBK I, št. 152 (*Ministeriales de Pogin, Bernhardus Agramus et frater eius Gislebertus de Gurniz, Pero de Kinburch, Rudolfus castellanus de Riunze, Ortolfus de Gurkeuelde*); prim. Piendl, Die Grafen, str. 58 sl.

⁵⁷ Grof Bertold I. je bil leta 1153 v Beljaku na Koroškem (UBSt I, št. 351). Leta 1155 se je nahajal pri salzburškem nadškofu v Vidmu pri Krškem v številnem spremstvu svojih ministerialov z Bavarske in Kranjske (MDC I, št. 187; Gradivo IV, št. 358). Bogenska grofica Hedvika je izpričana med 1154–56 na Gorenjskem, ko je v spremstvu ministerialov iz Vipave in Podkrnosa darovala posest pri Predvdvoru in Vipavi samostanu Vetrinju (UBK I, št. 113, str. 111 sl.; MDC III (Klagenfurt 1904), št. 1377/VIII; Gradivo IV, št. 338, 339). Grof Albert III. in njegova mati Liutgarda sta bila leta 1171 na Koroškem in izstavila Vetrinju darovnico po nasvetu svojih ministerialov *de Carinthia, de Carniola et de Bauaria*. Med pričami so ministeriali iz Krškega, Vipave, Podkrnosa *et alii multi tam Karinthii, Carniolani et quam Bauarii* (MDC III, št. 1143; Gradivo IV, št. 527). Daritve samostanu v Stični s strani grofa Bertolda I. ter grofice Liutgarde s sinom Bertoldom III. so znane iz potrdilnih listin patriarha Ulrika v letih 1169 in 1178 – v drugi darovnici gre za vasi v gospostvu Krško. Gl. Metod Mikuž, Topografija stiške zemlje, Ljubljana 1946, str. 32–33 in priloge I, II, str. 91–92; UBK I, št. 131, 141; Gradivo IV, št. 614; Milko Kos, Topografija starejše stiške posesti, GMS 18, 1937, str. 47; Jože M. Grebenc, Gospodarska ustanovitve Stične ali njena dotacija leta 1135, Stična 1973, str. 15, 16, 200, 205–206; Jože Mlinarič, Stiška opatija 1136–1784, Novo mesto 1995, str. 71, 73. Poleg tega je iz leta 1168 znana še darovnica Liutgarde samostanu Admont, v kateri mu podarja kmetijo v vasi »pri svetem Juriju« ob reki Krki (*iuxta Gurkam fluuium in uilla que dicitur ad sanctum*

njihovim ministerialom iz Krškega pripišemo kolonizacijo Krškega polja.⁵⁸ Grofje so leta 1189 zastavili, 1202 pa z ministeriali vred dokončno prepustili Krško salzburškemu nadškofu, vendar so ga dobili nazaj v dosmrti fevd.⁵⁹ V njihovi lasti je očitno ostalo do izumrtja rodu 1242. Zatem je sledilo kratkotrajno obdobje oblasti Babenberžanov 1242–1246, nakar se je Krško vrnilo Salzburgu.⁶⁰

Na bogensko gospostvo se je na zahodu navezovala precej manjša, a za nadaljnji razvoj in ekspanzijo čez Krko zelo pomembna posest Spanheimov s središčem v Raki (nem. Arch). V začetku 12. stoletja se je ta rodbina, po rodu s Frankovskega, povzpela do izjemnega ugleda v cesarstvu. Radij aktivnosti posameznih članov je segal od magdeburške škofijske stolice in odvetništva, preko položaja regensburškega škofa, odvetništva nad Salzburgom, do funkcij koroškega vojvode (od 1123–1269) in istrskega mejnega grofa (1108–1173). Po mnenju Heinza Dopscha v tem času v državi težko najdemo družino s podobnim položajem.⁶¹

Georium). Vas so locirali ob dolensko Krko, čeprav ni znano za kateri kraj naj bi šlo (UBSt I, št. 509; UBK I, št. 132; Gradio IV, št. 497). Posest Admonta na Dolenskem, kolikor mi je znano, v kasnejših virih ni izpričana, zato se mi zdi glede na prejemnika verjetnejša lokacija na Koroškem. Dejansko se v dveh listinah vojvode Bernarda iz 1228 in 1256 s podobno formulacijo omenja darovanje posesti v vasi St. Georgen ob zgornji Krki na Koroškem krški škofiji oziroma benediktincem iz Št. Pavla – *predium sancti Georii iuxta Gurcam situm* (MDC I, št. 520); *apud sanctum Georium penes Gvrcam* (MDC IV/1 (Klagenfurt 1906), št. 2575).

⁵⁸ Za to tezo je več argumentov. Gre za rodovitno ravnino severno od Krke, verjetno že zgodaj vključeno v imperij, saj jo na jugu naravno lepo omejuje reka. Nedvomno je bila poseljena takoj, ko so se razmere ob meji zadosti ustalile. To bi lahko ob primerjavi s sosednjim salzburškim gospostvom onstran Save umestili v čas po letu 1131, ko je bil sklenjen mir z Ogrji in tudi obnovljen grad v Rajhenburgu. Grofje so imeli precej izkušenj že s kolonizacijo mejnega gozda proti Češki na svoji bavarski domeni (prim. Piendl, Böhmen (kot v op. 56), str. 142, 147 sl.). V tem času so bili njihovi ministeriali v Krškem močni in ambiciozni, na kar kaže ugled, ki so si ga pridobili na Kranjskem (gl. Kos, Med gradom in mestom (kot v op. 21), str. 27). Nedvomno jim lahko pripisujemo aktivno kolonizacijsko delo v krškem gospostvu. Celotna Krška ravan do Krke je bila vključena v bogensko deželsko sodišče Krško, ki je bilo ob izumrtju grofov 1242 že celovito izoblikovano. To je razvidno iz privilegija salzburškega nadškofa ministerialom v Krškem 1246, v katerem jim podeljuje v fevd tudi *iudicium ipsius provincie* (UBK II, št. 138; Gradio V, št. 889). V času bogenskega gospostva v Krškem je bilo s strani Spanheimov že intenzivno kolonizirano ozemlje južno od Krke in vzhodno od Kostanjevice, kot bo vidno v nadaljevanju. Ta vojvodski teritorij je z juga oklenil bogensko gospostvo, ki je segalo le do Krke. Zgodnejša poselitev Krškega polja je zato logična domneva.

⁵⁹ Prva pogodba je bila 1189 sklenjena v Brežah, druga pa 1202 pri Gospe Sveti na Koroškem v prisotnosti ministerialov s Koroške in Kranjske (UBK I, št. 152; UBK II, št. 5; Gradio IV, št. 760; Gradio V, št. 12).

⁶⁰ Za vmesno andeško oblast nad Krškim, ki je bila »neopazna in kratkotrajna«, kot omenja Kos, Med gradom in mestom (kot v op. 21), str. 27, ni nobenega tehtnega argumenta. Občasna prisotnost ministerialov iz Krškega v spremstvu mejnega grofa Henrika IV. Andeškega kaže le na ugled Krških, ki so ga v tem času uživali med kranjskim plemstvom. Pomembno pa je omeniti kratkotrajno oblast vojvode Friderika II. Babenberškega. Ta je očitno 1242 po izumrtju Bogenskih prevzel večino njihove posesti na Koroškem in Kranjskem. V babenberškem urbarju iz časa pred 1246 se namreč naštevajo številni bivši bogenski uradi in dohodki: Podkrnos/Gurnitz, Khünburg, Vipava, Krško (Die landesfürstlichen Gesamturbare der Steiermark aus dem Mittelalter, Österreichische Urbare, I. Abteilung: Landesfürstliche Urbare, 2. Band, ed. Alphons Dopsch (Wien und Leipzig 1910), str. 41 sl., 50, 52). Izdajatelj urbarja ni uspel ugotoviti skupnega izvora teh posesti in ga je večinoma iskal v dediščini po Andeško-Meranskih. Dejansko pa gre za sklop bogenskih gospostev in ministerialov (gl. op. 56). Babenberško gospostvo nad Krškim posredno dokazuje še privilegij salzburškega nadškofa ministerialom v Krškem 22. septembra leta 1246, ki omenja, da se je gospostvo pravkar vrnilo v salzburške roke (*in dominium Salzburgensis ecclesie sit nunc temporis devoluta*), kar se nedvomno nanaša na smrt avstrijskega vojvode Friderika II. 15. junija 1246 (UBK II, št. 138).

⁶¹ Dopsch, Die Länder (kot v op. 33), str. 309 sl.; gl. še Peter Štih, Rodbina koroških Spanheimov, prvih gospodov Kostanjevice, v: Vekov tek. Kostanjevica na Krki 1252–2002, ur. Andrej Smrekar, Kostanjevica na Krki 2002, (v tisku).

Siegfried I., začetnik stranske veje Lebenau, se je že okrog leta 1130 imenoval po svoji posesti v Raki »comes Sigefridus de Arge«.⁶² Veja grofov Lebenau je imela še do izumrtja 1229 posesti v Marki (na Dolenjskem), v glavnem freisinške fevde, kar je za njimi dedovala koroška vojvodska linija.⁶³ Tudi ta pa je imela že prej svoj del v gospostvu Raka, saj je že vojvoda Herman (1161–1181) podelil tam stiškemu samostanu pet kmetij, vojvoda Bernard 1209 šentpavelskim benediktincem posest Brezovo pri Raki, ki je ležala med Savo in Krko (*situm inter duos fluvios scilicet Sowam et Gurcam*), med 1214–1220 pa Freisingu »iz očetovske dediščine« osem kmetij v Raki in nekaj v sosednjih vaseh Dolenja vas ter Ravne.⁶⁴ V Raki so domovali spanheimski ministeriali, ki se prvič pojavljajo v ustanovni listini za kostanjeviški samostan 1249.⁶⁵ To je bilo očitno središče spanheimske posesti ob meji, od koder je sledila razširitev čez Krko, kar dokazuje tudi kasnejše izoblikovanje deželskega sodišča Kostanjevica, ki je zajemalo severno od reke prav Rako z okolico.

Poleg spanheimske posesti je ležalo gospostvo freisinških škofov, državnih knezov z močno politično pozicijo. Škof Oton (1137–1158) iz družine Babenberžanov, znameniti kronist, je bil celo stric cesarja Friderika Barbarose.⁶⁶ Freising je bil ob Krki trdno zasidran že v 11. stoletju in je ob podpori svoje močne baze v Škofji Loki lahko tu zgodaj razvil stabilno fevdalno gospostvo. Verjetno gre računati z njim kot zgodnjim kolonizatorjem ozemlja onstran Krke. Na to bi kazala tudi freisinška postojanka Gutenwerd (Otok), nastala kot načrtna centralna naselbina v okljuku Krke, katere začetek lahko glede na arheološke izsledke postavljamo vsaj v 12. stoletje, če ne zgodneje.⁶⁷

Zahodno od freisinških posesti je sledilo obsežno gospostvo grofov Višnjegorskih in njihovih sorodnikov Prisov, iz enega najpomembnejših starih svobodnih plemiških rodov

⁶² Die Traditionen des Hochstifts Freising, II. Band (926–1283), ed. Theodor Bitterauf (München 1909), št. 1726, str. 522. Heinz Dopsch ugotavlja, da se ime Siegfried tedaj pojavlja le pri eni od bavarskih plemiških družin in gre nedvomno za Spanheime, Arge–Arch pa je Raka na Dolenjskem. Grofija Lebenau se je razvila na Bavarskem med rekama Salzach in Alz, severno od Salzburga. Gl. Heinz Dopsch, Die Grafen von Lebenau, v: Das Salzfass, Heimatkundliche Zeitschrift des historischen Vereins Rupertiwinkel, Neue Folge 4, 1970, str. 33–59; isti, Die Länder (kot v op. 33), str. 311 (genealoška tabela); Štüh, Rodbina (kot v op. 61), z genealoško tabelo.

⁶³ Freisinški škof Konrad je med leti 1230–1232 podelil vojvodi Bernardu vse fevde, ki jih je dotedaj imela v Marki družina Lebenau – *feudum comitis de Livbenowe quod in Marchya tantum ab ecclesia Frisingensi habuisse dinoscitur* (MDC IV/1, št. 1996; CDAF I, št. 133; Gradivo V, št. 522). Za katere posesti je šlo, ni znano.

⁶⁴ Zato ne drži trditev Dušana Kosa, Med gradom in mestom (kot v op. 21), str. 35, da je bila Raka v drugi polovici 12. stoletja trdno v rokah Bogenskih, da so del nato dobili Andeški in šele za njimi Spanheimi. Izpričano je le, da je Stična pred 1178 dobila neko posest v Raki tudi od Bogenskih. Istočasno je bila tam že trdna posest Spanheimov, medtem ko o andeški oblasti v virih ni nobenega sledu. Daritev vojvode Hermana v Raki (pred 1181) dokazuje potrdilna listina stiških darovnic s strani patriarha Bertolda leta 1250 (UBK II, št. 170). Najnatančnejši regest te potrditve, ki omenja Hermanovo daritev *bey Arch*, se nahaja v Popisu posestnih listin stiškega samostana od 1136 do 1771 v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani. Gl. Mikuž, Topografija (kot v op. 57), str. 35 in priloga VI na str. 92; Grebenc, Gospodarska ustanovitve (kot v op. 57), str. 22, 183; Mlinarič, Stiška opatija (kot v 57), str. 70 (op. 173), 96. Darovnice vojvoda Bernarda za Rako in okolico: MDC IV/1, št. 1632, 1693; UBK II, št. 7, 29; Gradivo V, št. 152, 232. Vojvoda Ulrik III. je leta 1261 podelil šest hub v Raki samostanu Studenice – AH I, št. 62, str. 205.

⁶⁵ *Veriandus de Archa* – UBK II, št. 162. Nobenih osnov ni, da bi bil potomec bogenskih ministerialov, kot pravi Dušan Kos, Med gradom in mestom (kot v op. 21), str. 35.

⁶⁶ Kot zanimivost – danes najstarejši poznani izvod Otonovega dela Gesta Friderici je okrog leta 1170 nastal v skriptoriju samostana Stična. Gl. Günther Bernhard, Das Kloster Sittich und die Gesta Friderici. Neue Erkenntnisse zur Überlieferungsgeschichte einer Handschrift, v: Vilfanov zbornik. Pravo–zgodovina–narod, ur. Vincenc Rajšp, Ernst Bruckmüller, Ljubljana 1999, str. 147–162.

⁶⁷ Vinko Šribar, Vida Stare, Srednjeveško naselje Otok pri Dobravi. Katalog razstave v Narodnem muzeju, Ljubljana 1981, str. 9 sl.

vzhodnoalpskega prostora, dedičev rodu svete Heme.⁶⁸ Rodbina je imela prvotni sedež na gradu Puchs na Zgornjem Štajerskem, v prvi polovici 12. stoletja pa je ena veja prenesla težišče na kranjske posesti in se začela imenovati po gradu v Višnji Gori.⁶⁹ Bratje Ditrik, Majnhalm in Henrik I. Pris so bili med 1132–1136 tudi ustanovitelji cistercijanskega samostana v Stični, nad katerim je rodbina imela dedno odvetništvo. Višek moči so Višnjegorski dosegli pod grofom Albertom, ki nastopa v dokumentih od 1160–ih let do 1209.⁷⁰ Ugled družine dokazuje tudi prisotnost Alberta in bratranca Henrika II. Prisa na Georgenbergu v Zgornji Avstriji, ko je leta 1186 zadnji iz rodu Otokarjev, vojvoda Otokar IV., testamentarno zapustil vojvodino Štajersko Leopoldu V. Babenberškemu.⁷¹ Višnjegorski so imeli svoje ministeriale razpršene širom Dolenjske, tudi ob spodnji Krki – v Kronovem, Otočcu, Hmeljniku, Prečni in Breitenauu (Zalogu pri Novem mestu).⁷² S tem so imeli ob meji močna izhodišča za kolonizacijo in vojaško zaščito.

Zasedba gospostev ob meji na Dolenjskem je bila torej precej impresivna. Ti posestniki so bili močni politični subjekti in vojaški dejavnik, s katerim je Ogrska ob meji morala resno računati, kot dokazuje omenjeni primer Salzburga.⁷³ Imeli so potrebni »človeški potencial«, ekonomsko moč za investicije in organizacijske strukture za gospodarsko izrabo obmejnega prostora. Lahko so zgradili obrambne postojanke ob meji, pripeljali svoje vojaške posadke (pogosto iz matičnih dežel), ter organizirali prihod in naselitev kolonistov. Pri tem so se lahko oprli na široko mrežo svojih posesti od Bavarske prek vzhodnoalpskih dežel do Dolenjske.⁷⁴ Najlepši primer (najbolje ohranjeni viri) je prav Freising, ki je na svoji obsežni škofjeloški posesti vzpostavil vzorčno in neverjetno učinkovito fevdalno gospodstvo, ki je kljub oddaljenosti redno komuniciralo s sedežem na Bavarskem in škofiji prinašalo gospodarske koristi. Kot nam kaže najstarejši urbarialni zapis »*Noticia bonorum de Lonka*« iz 1160, so bili tedaj okrog Škofje Loke že naseljeni tudi bavarski in koroški kolonisti.⁷⁵ Podobno sliko si nedvomno lahko predstavljamo tudi na gospodstvih ob spodnji Krki.⁷⁶

⁶⁸ Ljudmil Hauptmann, *Grofovi Višnjegorski*, Rad JAZU 250, Zagreb 1935, str. 215–239; Heinz Dopsch, *Die Stifterfamilie des Klosters Gurk und ihre Verwandtschaft*, Carinthia I 161, 1971, str. 95–123.

⁶⁹ Prvič leta 1152 – *Meginhalmus de Wisilperc* (UBK I, št. 106; Gradivo IV, št. 312).

⁷⁰ Doslej se je kot prva Albertova omemba štela listina iz leta 1177, kjer kot priča nastopa *Albertus de Wihselberg, advocatus Sitticensis* (UBK I, št. 173a; Gradivo IV, št. 583). Vendar pa je dokument, ki govori o francoskem stavbeniku Mihaelu, graditelju samostana v Stični, ki je bil prvotno datiran v čas 1163–1184, po novem datiran v pozna 1160–ta leta (J. Höfler) oziroma med 1156–1163 (N. Golob). V njem se omenja podložnica *Alberti de Wiselberch ecclesie nostre advocati*. Glede na to lahko Albertovo aktivnost premaknemo za desetletje ali celo dve pred 1177. Gl. Janez Höfler, *Folkmandus ali Aldeprandus*. K najstarejši zgodovini cistercijanskega samostana v Stični in njegovi rokopisni zapuščini, v: »Hodil po zemlji sem naši«. Marijanu Zadnikarju ob osemdesetletnici, Ljubljana 2001, str. 123–137, zlasti 127 sl. in dodatek str. 135 (objava listine); Nataša Golob, Uvod k umetnostnozgodovinski metodi datacije srednjeveških iluminiranih rokopisov: *Gesta Friderici*, ZČ 46, 1992, str. 151–163, dodatek II na str. 163 (objava); prim. Mlinarič, *Stiška opatija* (kot v op. 57), str. 65–66.

⁷¹ UBSt I, št. 677; Gradivo IV, št. 725.

⁷² Hauptmann, *Nastanek* (kot v op. 16), str. 93 sl.

⁷³ Gl. op. 55.

⁷⁴ Prim. Kos, *Začetki* (kot v op. 38), str. 174. Za Štajersko gl. Dopsch, *Die Länder* (kot v op. 33), str. 280 sl.

⁷⁵ Gradivo IV, št. 410.

⁷⁶ Dve Bavarski vasi (*ambo Paierisdorf*) sta se nahajali tudi na freisinški dolenjski posesti. Prvič sta omenjeni leta 1251 (CDAF I, št. 157; UBK II, št. 180). Kasneje kot *Paierisdorf Superiori* (dan. Gorenja vas) in *Paierisdorf Inferiori* (dan. Dolenja vas in Šmarjeta). Blaznik, *Zemljiška gospostva* (kot v op. 22), str. 19. V gričevju krškega gospostva sta zaselka Nemška vas (*Dewtschdorff*) in Nemška Gora (*Dewtschperg*) – Milko Kos, *Gradivo za historično topografijo Slovenije* (Za Kranjsko do leta 1500) I, Ljubljana 1975, str. 151; II, str. 680.

Vojaška ofenziva ali mirna kolonizacija?

Kdaj se je začela ekspanzija čez Krko? Preden nadaljujemo, je potrebno izrecno poudariti, da je popolnoma neutemeljeno govoriti o vojaški osvojitvi ozemlja med Krko in Gorjanci – o nekakšni splošni ofenzivi, oziroma fronti, ki naj bi se začela sredi 12. stoletja.⁷⁷ Za to nimamo v obstoječih virih niti najmanjšega namiga. Značilnosti pokrajine, kot smo jih prikazali zgoraj, ne omogočajo pravih vojaških operacij, in dejansko sploh nimamo dokazov, da je bilo tam kaj osvajati.⁷⁸ Precej bolj verjetna se mi zdi razlaga, da je šlo za poselitveno, kolonizatorsko ekspanzijo v »nikogaršnjo zemljo«. Vzporedno z nastajanjem kmečkih naselij v obsežnem gozdnatem pasu so nastajali tudi sedeži ministerialov – manjše utrdbe in gradovi za zavarovanje novih pridobitev pred eventuelnimi vpadi in plenjenji s hrvaške strani. V 13. stoletju jih zasledimo po vsej ravnini in obronkih Gorjancev. A do takšne razvite fevdalne agrarne pokrajine je preteklo še nekaj časa.

Pogled na zemljevid nam pokaže zanimivo geografsko sliko – serija gospostev, ki so se nizala severno od Krke, je postavila svoja močna oporišča prav na samo reko, na rečne okljuke, otoke ali breg, verjetno kot odskočne deske za kolonizacijo na jug: Spanheimi v Kostanjevici, Freising v Gutenwerdu (Otoku), Višnjegorci sedeže svojih ministerialov v Kronovem (nekoč na otoku), Otočcu in Breitenauu (Zalogu zahodno od Novega mesta).⁷⁹ Kot se zdi, lahko najzgodnejši poseg čez Krko domnevamo v Novomeški pokrajini. Tu se razteza relativno rodovitno in za poselitev vabljivo gričevje, ki se umirjeno dviga proti razvodju na jugu, in ne mokrotni ali celo zamočvirjeni gozdovi kot na ozemlju nižje ob reki. Hriboviti in gozdnati Gorjanci, ki se nadaljujejo v Kočevski Rog na zahodu, se tu najbolj zožijo, dosegajo najnižje višine (600–800 m) in omogočajo ugoden prehod v Belo krajino. Morda je šlo tu v manjšem obsegu že za redko, ekstenzivno prvotno slovensko poselitev, ki je zajela tudi območje ob velikem zavoju Krke pri Dolenjskih Toplicah.⁸⁰ Vsekakor pa je že

⁷⁷ To tezo je leta 1929 vpeljal Ljudmil Hauptmann v svoji izjemno pronicljivi razpravi o razvoju Kranjske – Hauptmann, Nastanek (kot v op. 16), str. 102–104; isti, O postanku (kot v op. 38), str. 97–100. Od tedaj jo slovensko zgodovinopisje že več kot 70 let sprejema kot nesporno dejstvo, vendar menim, da je nujno potrebna revizije. Prim. Kos, Zgodovina Slovencev (kot v op. 38), str. 258; Miklavčič, Premik (kot v op. 38), str. 133 sl.; Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, II. zvezek: Družbena razmerja in gibanja, SAZU, Ljubljana 1980, str. 140; Kos, Bela krajina (kot v op. 38), str. 218–219; isti, Gradovi (kot v op. 48), str. 113 sl.; Vilfan, Lage und Struktur (kot v op. 48), str. 359; Peter Štih, Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem, Ljubljana 1994, str. 126; Peter Štih, Vasko Simoniti, Slovenska zgodovina do razsvetljenstva, Ljubljana 1996, str. 97.

⁷⁸ Kos, Gradovi (kot v op. 48), str. 113, 115, gre v svojih domnevah še najdlje, ko govori o glavnih bojih med kranjsko-koroškim plemstvom na eni in hrvaškim na drugi strani, ki naj bi ponehali najkasneje do tretje četrtine 12. stoletja, nakar se je začelo utrjevanje nove meje, ki naj bi jo osvajalci prestavili daleč v Žumberk in na Kolpo. Takšne trditve so za območje med Krko in Gorjanci brez osnove in zanje ni nobene opore v virih. V divje gozdove Gorjancev in Žumberka je bilo nemogoče mejo »prestaviti« z enkratnimi vojaškimi akcijami, in dokler je bilo ozemlje neposeljeno je niti ni bilo mogoče (ali smiselno) vojaško vzdrževati. Območje je preprosto preobsežno in geografsko prezahtevno. Zato je tudi neutemeljeno govoriti, da sta gradova Žumberk in Sicherstein daleč onstran Gorjancev nastala najkasneje do leta 1200, saj se posredno prvič omenjata šele 1265 oz. 1299 (prav tam, str. 119–120).

⁷⁹ Višnjegorski ministriali v Kronovem in Otočcu so prvič omenjeni v listini mejnega grofa Henrika IV. Andeškega iz leta 1211, a so nedvomno starejši (MDC I, št. 430; UBK II, št. 21; Gradivo V, št. 177). V dokumentu je kot priča naveden *Heinricus de Insula*, gotovo identičen ali sorodstveno povezan s Henrikom *de Werde* v listini kralja Otokarja iz 1254 (gl. op. 104). Omembe 1211 ni upošteval Milko Kos v Gradivu za historično topografijo (kot v op. 76) II, str. 413. Ministeriali iz Breitenaua (Zaloga) prvič nastopajo v krogu Henrika II. Prisa okrog leta 1180 oz. 1200 (UBK II, št. 1; Gradivo IV, št. 637). O Kronovem, kjer je na rečnem otoku v 14. stoletju obstajala celo tržna naselbina, gl. Stane Granda, Srednjeveški trg Kronovo, v: Grafenauerjev zbornik, ur. Vincenc Rajšp idr., Ljubljana 1996, str. 323–330.

⁸⁰ Kos, Začetki (kot v op. 38), str. 171 sl.

Grad Mehovo (Johann W. Valvasor, *Die Ehre des Hertzogthums Crain*, Laibach 1689)

najkasneje okrog 1162 stal globoko v tem pasu ob vznožju Gorjancev impozanten višnjegorski grad Mehovo, ki je napovedoval bodočo ekspanzijo v Belo krajino – deželo »*ultra montes*«. ⁸¹ Okrog gradu je verjetno že zgodaj potekala intenzivna kolonizacija, na kar bi kazala bližnja Koroška vas in vrsta krajevnih imen s pridevkom –vas. ⁸² Okrog leta 1215 je na primer govora o petdesetih kmetijah *sub castro Michow*, ki jih je Henrik IV. Andeški, dedič Višnjegorskih, za storjeno škodo podelil Freisingu in jih dobil nazaj v fevd. ⁸³ Morda lahko poselitev tega predela in priključitev Kranjski umestimo že v 11. ali zgodnje 12. stoletje. Cerkevni temelj teritorija je bil postavljen s pražupnijo v Šmihelu južno od kasnejšega Novega mesta, ki je bila verjetno ustanova Višnjegorskih (patronat je pripadal lastnikom gradu Mehovo). ⁸⁴ Na njeno veliko starost kaže tudi izvorno romanska arhitektura tamkajšnje cerkve. ⁸⁵

Kako pa je bilo v ostalem območju južno od Krke? Če so morda na Šentjernejskem polju že obstajala redka slovanska naselja, kot smo že omenili, so bila verjetno brez težav vključena v obstoječa zemljiška gospostva. ⁸⁶ Izredna gostota poselitve pa kaže na izpeljano načrtno fevdalno kolonizacijo, ki je potekala iz smeri oporišč na reki – Kostanjevice, Gutenwerda (Otoka) in ostalih. Podobno situacijo imamo v tem času tudi v nekaterih drugih, prvotno s Slovenci zelo redko poseljenih gozdnatih ravninah – npr. na Dravskem in Sorškem polju – ki so jih dokončno kolonizirali šele pod vodstvom fevdalnih gospodov v visokem srednjem veku (Spanheimi, Salzburg, Freising). ⁸⁷ Za najmočnejše izhodišče prodora proti Gorjancem lahko nedvomno smatramo Kostanjevico – grad in bližnjo meščansko naselbino. Že samo ime »*Landestrost*« – zaupanje, vera, prepričanje, pogum, hrabrenje, varnost, jamstvo oziroma zaščitnik dežele ⁸⁸ – ni brez globljega pomena. Izkazuje po eni strani ambicije in po drugi samozavest koroških vojvod ob državni meji, na robu dežele Kranjske, kjer so si utirali svoj dinastični teritorij. Na pomen te postojanke v politiki Spanheimov kaže dejstvo, da je Kostanjevica sredi 13. stoletja sodila med šest najpomembnejših gradov rodbine – *castra capitalia*. ⁸⁹ Ustanovitvi Kostanjevice lahko kot analogijo postavljamo zelo lep primer s Štajerske, natančneje iz Pittenske marke. Tam so ministeriali štajerskega mejnega grofa Otokarja III. iz rodu Stubenberških okrog 1160 na ogrskem obmejnem ozemlju postavili grad z imenom »*Landesehre*« – slava dežele (kasneje Landsee, madž. Lanzasér na Gradiščanskem), ki je služil razkazovanju moči mejnega grofa na ogrski meji. ⁹⁰ Kostanjevica prvič stopi pred nas v zgodovinskih virih leta 1220. Tega leta namreč v listini vojvode Bernarda, izdani v Ljubljani, kot priča nastopa župnik iz Kostanjevice – *plebanus de Landestrost*. ⁹¹ Ta sicer suho-

⁸¹ V listini Henrika I. Prisa se okrog 1162 prvič pojavi kot priča *Hartwic de Micho*. MDC III, št. 1041; Gradivo IV, št. 451; prim. Kos, Med gradom in mestom (kot v op. 21), str. 29 sl.; isti, Gradovi (kot v op. 48), str. 125 sl.; Štih, Goriški grofje (kot v op. 77), str. 125 sl.

⁸² Kos, Začetki (kot v op. 38), str. 172–174.

⁸³ UBK II, št. 30; CDAF I, št. 126; Gradivo V, št. 245.

⁸⁴ Höfler, O prvih cerkvah (kot v op. 23), str. 37.

⁸⁵ Marijan Zadnikar, Romanika v Sloveniji, Ljubljana 1982, str. 238.

⁸⁶ Vas Groblje bi z imenom kazala na navezavo na antične ostaline, ki so arheološko dokumentirane. Najdeni so bili ostanki term kot dela večje rimske vile in nekropola pri Ostrogu (Arheološka najdišča (kot v op. 42), str. 221–222). Naselje je morda precej staro, vendar se prvič omenja leta 1249 v posesti vojvode Bernarda Spanheima, ki ga je v ustanovni listini podaril kostanjeviškemu samostanu. UBK II, št. 162; Mlinarič, Topografija (kot v op. 41), str. 38, 42.

⁸⁷ Prim. Gospodarska in Družbena zgodovina I (kot v op. 10), str. 75–76.

⁸⁸ Matthias Lexer, *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*, Leipzig ⁸1906, str. 272.

⁸⁹ MDC IV/1, št. 2627.

⁹⁰ Sredi 13. stoletja ga je ogrski kralj celo pridobil nazaj in od tedaj dalje je bil ogrski. Dopsch, *Die Länder* (kot v op. 33), str. 263, 290, 296.

⁹¹ MDC IV/1, št. 1816; UBK II, št. 35; Gradivo V, št. 311.

parna notica nam pove veliko. Šlo je za župnika plansko ustanovljene naselbine s skrbno izbranim propagandnim imenom, v kateri je bil že sedež župnije (ne le podružnična cerkev) kot cerkveno središče širšega območja.⁹² Ni šlo za starejše agrarno naselje, temveč novo meščansko naselbino (urbani tloris), ki je kmalu zatem potrjena tudi v pisnih virih (1249 *apud Landestro forum nostrum*).⁹³ Župna cerkev je stala v Kostanjevici, zato lahko upravičeno domnevamo, da je to pomenilo že izoblikovano novo centralno naselbino – vojaško, cerkveno in trgovsko središče novopridobljenega teritorija. To nam posredno dokazujejo tudi prepričljivo datirani novci, ki so bili kovani v Kostanjevici okrog leta 1215 z napisom CIVITAS LADESTRO.⁹⁴ Spanheimi so že tedaj svojemu oporišču priznavali status mesta – *civitas*, torej je bilo mnogostransko razvito.⁹⁵ Ustanovitev takega centralnega kraja pa predpostavlja tudi določeno agrarno zaledje, ki je glede na položaj Kostanjevice lahko ležalo le južno od Krke. Od tod je potekala kolonizacija Šentjernejskega polja in hribovja Gorjancev oziroma Žumberka za njim. Na tak razvoj kaže oblika kostanjeviškega deželskega sodišča, ki je zajemalo območje spanheimske Rake severno od Krke in preko Kostanjevice pokrivalo ravnino južno od reke ter pobočje do slemena Gorjancev.⁹⁶ Po ravnini in ugodnih legah v gričevju so bili razporejeni sedeži ministerialov: v Raki, Ostrogu, Studeni (*Chaltenprune*, vzhodno od mesta), v kostanjeviški trdnjavi (Stari grad nad Podbočjem), najkasneje leta 1265 pa je že stal grad Žumberk (*Sicherberg*) daleč v žumberških gozdovih.⁹⁷ Vojvoda Bernard je trdno vključitev novega teritorija v svoj dominij pospešil leta 1234 še z enim velikopoteznim korakom – ustanovitvijo cistercijskega samostana Kostanjevice, postojanke reda, ki je slovel po svojih »menadžerskih« sposobnostih kot agrarni kolonizator. V listini, s katero je 1249 ponovno dotiral samostan, mu je vojvoda podaril celih 141 hub v vaseh na Šentjernejskem polju ter v hribovju Gorjancev in Žumberka.⁹⁸ Kot priče v doku-

⁹² Prim. Jože Mlinarič, *Kostanjeviška opatija 1234–1786*, Kostanjevica na Krki 1987, str. 116.

⁹³ UBK II, št. 162.

⁹⁴ Egon Baumgartner, *Ljubljanska kovnica v 13. stoletju*, GMS 15, 1934, str. 97.

⁹⁵ Nedvomno je zgolj zaradi slučajne neohranjenosti virov urbana Kostanjevica kot *forum* v pisnem viru prvič dokazana šele 1249 (gl. op. 93). Novce z napisom CIVITAS moramo smatrati za resen dokaz o zgodnejšem obstoju kostanjeviškega mesta. Oba termina, *civitas* in *forum*, v tem času označujeta neagrarno, meščansko naselbino s posebnim pravom in se v pisnih virih pogosto izmenjujoče uporabljata za isto naselje. Bernard Spanheim na primer o svojem glavnem vojvodskem mestu Št. Vid na Koroškem govori leta 1209 kot *apud sanctum Vitum in foro nostro*, 1224 in *civitate sancti Viti*, 1236 spet in *foro sancti Viti* itd. (MDC IV/1, št. 1632, 1881, 2116). Podobno je bilo z Ljubljano, ki jo Bernard v dveh listinah iz istega leta 1243 označuje enkrat *civitas* drugič *forum*. Gradivo za zgodovino Ljubljane (=GZL) I, ur. Božo Otorepec (Ljubljana 1956), št. 1; GZL VII (Ljubljana 1962), št. 1. O tej problematiki prim. Vasilij Melik, *Mesto (civitas) na Slovenskem*, ZČ 26, 1972, str. 299–316.

⁹⁶ Območje Rake je še v 16. stoletju sodilo h gospostvu Kostanjevica, kot kažejo urbarji. Mlinarič, *Topografija* (kot v op. 41), str. 39. O obsegu deželskega sodišča gl. zemljevid v isti, *Kostanjeviško gospostvo po urbarju iz leta 1625*, Kostanjevica na Krki 1970, str. 6.

⁹⁷ *Henricus de Ostrog* je naveden kot priča v listini, s katero je spanheimski vitez Wolfker iz Rake 1266 podaril posest kostanjeviškemu samostanu (UBK II, št. 363). *Werandus de Chaltenprune et Wolfgerus et Mainhardus fratres ejus ministeriales nostri* prvič nastopajo v listini 1252, v kateri vojvoda Bernard potrjuje njihovo zamenjavo posesti s samostanom (UBK II, št. 198). Izjemno pomemben rod ministerialov Kostanjeviških prvič nastopi 1228 (UBK II, št. 61; MDC I, št. 520; Gradivo V, št. 489). *Engelbero de Sicherberg* se prvič pojavi v krogu vojvode Ulrika III. leta 1265 (UBK II, št. 355). Prim. Kos, *Med gradom in mestom* (kot v op. 21), str. 25 sl.; isti, *Gradovi* (kot v op. 48), str. 115 sl., 120. O identičnosti kostanjeviške trdnjave s Starim Gradom nad Podbočjem gl. Katja Predovnik, *Grofje Celjski ob spodnji Krki: Pleterski opečni tlak in problem lokacije trdnjave Kostanjevica*, v: *Zbornik mednarodnega simpozija Celjski grofje. Stara tema – nova spoznanja*, ur. Rolanda Fugger-Germadnik, Celje 1999, str. 312 sl.

⁹⁸ UBK II, št. 162; Mlinarič, *Kostanjeviška opatija* (kot v op. 92), str. 127 sl., 135 sl.; isti, *Topografija* (kot v op. 41), str. 38 sl.

mentu nastopajo številni plemiči iz širšega območja ob spodnji Krki: iz Mokronoga, Rake, Krškega, Kostanjevice, Prežeka, Breitenaua (Zaloga), kot tudi župnika dveh novih župnij na ozemlju južno od Krke – Šentjerneja ter Sv. Križa (v današnjem Podbočju vzhodno od Kostanjevice). V tem času je bila poselitev in trdna vključitev širšega teritorija južno od reke v Kranjsko oziroma imperij že v vseh pogledih, tudi cerkvenem, izvršeno dejstvo. Na sodelovanje cistercijanov v poseljevanju hribovja Žumberka in vojaško-obrambni vidik integracije novega ozemlja lepo kaže še en zanimiv dokument, datiran z letom 1232 (ali 1252?). V njem je vojvoda Bernard kostanjeviškemu samostanu podelil vas Osredok pri Preseki visoko v Gorjancih z bližnjo vzpetino in izrecnim dovoljenjem, da si samostan na njej po potrebi postavi leseno ali kamnito utrdbo (*in supra memorato monticulo castrum sive fortalicium ligneum sive lapideum construere et edificare possunt*).⁹⁹

Podoben prodor kot na ozemlju Spanheimov je bil v istem času izpeljan tudi zahodno iz oporišč grofov Višnjegorskih. V zadnji četrtini 12. stoletja je že stal na obronkih Gorjancev globoko na jugu, podobno kot Mehovo, grad s pomenljivim imenom Prežek – *Prisekke*, *Prisekh*.¹⁰⁰ Z uglednim imenom po sami rodbini ustanoviteljev – Prisih, veji Višnjegorskih, mu je bila verjetno podeljena simbolna in propagandna vloga prednje izpostave v obmejni »nikogaršnji zemlji«. ¹⁰¹ Istočasno s Prežekom se v virih pojavi v bližini, verjetno na enem od strmih vrhov predgorja, še ena višnjegorska utrdba, Hohenau,¹⁰² leta 1228 pa prvič višnjegorska ministeriala v Mokrem Polju sredi ravnine.¹⁰³ Freisinški škofiji je bilo očitno ob tako mogočnih konkurentih z leve in desne območje aktivnega delovanja zelo omejeno. Če je morda že zgodaj posedovala ozemlje tudi na desnem bregu Krke, kot bi lahko domnevali, ji je bilo to do začetka 13. stoletja že odtujeno.¹⁰⁴ Tako je lahko pridobila obsežnejšo

⁹⁹ Dokument je domnevno falsifikat iz 15. stoletja, vendar njegova enkratna in zelo specifična vsebina nedvomno dokazuje interes samostana, da si obrambno utrdi svoje pridobitve v Gorjancih. ARS, Kronološka serija listin, pod letom 1235; MDC IV/1, št. 2475; AH I, št. 52, str. 175; prim. Mlinarič, Topografija (kot v op. 41), str. 50 sl.

¹⁰⁰ V listini, datirani v dveh variantah – okrog 1180 in okrog 1200 – kot priča v spremstvu Henrika II. Prisa in njegove družine prvič nastopa *Albertus de Priseche*. UBK II, št. 1; Gradivo IV, št. 637; Kos, Med gradom in mestom (kot v op. 21), str. 35; isti, Gradovi (kot v op. 48), str. 122–123. Nad današnjim dvorcem Prežek, ki stoji v dolini, sta bili odkriti dve lokaciji s srednjeveškimi ostalinami – na griču takoj za dvorcem in dvesto metrov više na grebenu Camberk (505 m). Za podatke se zahvaljujem arheologu dr. Janezu Dularju. Prim. Blaznik, Zemljiška gospostva (kot v op. 22), str. 51–52.

¹⁰¹ Dušan Kos neutemeljeno govori o izumrtju Prisov okoli leta 1200 ter da so jih na Kranjskem že v zadnji četrtini 12. stoletja nadomestili Višnjegorski (Med gradom in mestom (kot v op. 21), str. 35; isti, Gradovi (kot v op. 48), str. 122–123). Henrik Pris (II. ali III.) je bil z Albertom Višnjegorskim prisoten pri Henriku Andeškem na Gorenjskem (verjetno v Kamniku) še 1207 in se zadnjič omenja šele leta 1211 v Slovenj Gradcu (MDC IV/1, št. 1597; MDC I, št. 430; UBK II, št. 12, 21; Gradivo V, št. 124, 177). Torej lahko računamo z dejavnostjo Prisov na Kranjskem še vsaj do 1211.

¹⁰² UBK II, št. 1; Gradivo IV, št. 637; Kos, Med gradom in mestom (kot v op. 21), str. 21–22; isti, Gradovi (kot v op. 48), str. 124. Točna lokacija za sedaj ni znana. Blaznik, Zemljiška gospostva (kot v op. 22), str. 28, 53, ga postavlja na točko Gradec nad Mihovim in Prežekom, vendar pa so bile tam najdene le ostaline iz pozne bronaste dobe in poznoantična cerkev. Za podatke zahvala kolegu dr. Draganu Božiču.

¹⁰³ UBK II, št. 57, 59; Gradivo V, št. 486, 487; Kos, Gradovi (kot v op. 48), str. 125.

¹⁰⁴ Dušan Kos domneva, da naj bi bilo veliko ozemlje na obeh straneh Krke in do Gorjancev, kjer so nastali sedeži ministerialov v Gutenwerdu, Mokrem Polju, Hohenauu, Prežeku, Otočcu, Breitenauu (Zalogu) in Reutenbergu (Čretežu), stara freisinška posest, ki so jo že v 12. stoletju imeli v fevdu Višnjegorski, nato Andeški in Babenberžani. Pas od Krke do vznožja Gorjancev naj bi bil tako že v 12. stoletju freisinška last. Kos, Gradovi (kot v op. 48), str. 124, 125, 129, 131; prim. Vilfan, Lage und Struktur (kot v op. 48), str. 359. Ta hipoteza je vabljiva, vendar nima trdne opore v virih. Kos se sklicuje na listino, s katero je češki kralj Otakar leta 1254 podelil Freisingu zaradi nastale škode v vojni z Ogri vse zgoraj naštete ministeriale, ki jih je pridobil ob ženitvi z Margareto Babenberško (eno od dedinj bivšega dominija Andeških in Višnjegorskih

posest sredi Šentjernejske ravnine le z nakupom – od Otona Mokronoškega pred 1215.¹⁰⁵ Večina njene ostale posesti južno od Krke je bila v prvi polovici 13. stoletja omejena v glavnem na neposredno bližino reke – Struga, brod v Breški vasi, trg Gutenwerd.¹⁰⁶ Na nemoč Freisinga na Dolenjskem kaže dejstvo, da je verjetno že v 12. stoletju predal cel dominij na obeh straneh reke v fevd Višnjegorskim, po izumrtju moške linije okrog 1209 Zofiji Višnjegorski oziroma njenemu soprogu Henriku Andeškemu, ter 1229 avstrijskim vojvodom Babenberžanom.¹⁰⁷ Poseg takšnih »velesil« vzhodnoalpskega območja, kot so bili poleg Andeških in Spanheimov Babenberžani, na ozemlje ob spodnji Krki, posredno dokazuje njegov izjemen strateški in ekonomski pomen.

Kdaj je bilo ozemlje južno od Krke priključeno imperiju?

Poskusimo sedaj natančneje časovno opredeliti poselitev in politično integracijo ravnine in gričevja med Krko ter Gorjanci. Za to imamo nekaj opornih točk. Zelo zgovorno se mi zdi dejstvo, da nobena od vasi ali kmetij, darovanih stiškemu samostanu v 12. stoletju, ki jih navajajo listine oglejskega patriarha v letih 1136, 1145, 1152, 1169, 1178 in 1250, vzhodno od Novega mesta ne presega meje na Krki.¹⁰⁸ Najzgodnejša stiška pridobitev onkraj Krke je morda v Koroški vasi pri Mehovem (*in loco qui dicitur Carnotum*), darovana 1152, vendar je lociranje sporno.¹⁰⁹ Nizvodno se reki najbolj približa 1145 darovana posest v Naklem pri Kostanjevici, na levem bregu, kateri v darovnici sledijo tri kmetije *iuxta fluvium Gurkae*.¹¹⁰ Če je ta identifikacija kraja pravilna, se je kolonizirano ozemlje že dotikalo Krke

na Kranjskem po smrti zadnjega Babenberžana Friderika II. leta 1246). Za vse poimensko naštete ministeriale je izrecno povedano, da so prej pripadali Albertu Višnjegorskemu in Prisu (*qui fuerint de familia et de domo quondam nobilis comitis Albrehti de Weihselberch et nobilis viri dicti Preis*). Ni pa niti z besedo nakazano kakšno nekdanje freisinško lastništvo (UBK II, št. 205, 206; CDAF I, št. 170, 171). S Kosovo tezo se ne ujema tudi dejstvo, da je Freising v začetku 13. stoletja kupil obsežno posest pod gradom Prežek sredi ozemlja, ki naj bi bilo njegova stara domena, dana v fevd (gl. op. 105). Kaj je bil dejanski fresinški fevd, ki so ga posedovali Višnjegorski, Andeški in Babenberžani, pa izvemo iz listine 1251, ko je vse imensko naštete posesti Freisingu vrnil vojvoda Bernard Spanheim, ki jih je protipravno zasedel (gl. op. 106).

¹⁰⁵ Škof Oton je kupil od Mokronoških 60 hub, ki so ležale pri vasi Loka na Šentjernejskem polju in delno pri vasi Slape severno od Krke – *LX heubas sitas in Marchia in uilla que dicitur Zlab et in alia uilla que dicitur Lonca, citra aquam Gurk sub castro Orishek ...* (UBK II, št. 30; CDAF I, št. 126; Gradivo V, št. 245; Blaznik, Zemljiška gospodstva (kot v op. 22), str. 5–6, 19–23. Blaznik brez podrobnejše argumentacije datira to transakcijo v leta 1192–1197. Tako se kot eden od možnih kolonizatorjev Šentjernejskega polja pojavi še rodbina Mokronoških, morda svobodnega rodu ali pa kot ministeriali Spanheimov, kar bi lažje razložilo njihovo dejavnost v tem prostoru (prim. Kos, Med gradom in mestom (kot v op. 21), str. 31). Milko Kos je bil mnenja, da gre pri omembi gradu *Orishek* za napačno zapisani *Prishek* (Prežek), kar je povsem verjetno in sprejemljivo (Gradivo za historično topografijo (kot v op. 76) II, str. 483).

¹⁰⁶ Te lokacije se omenjajo kot del protipravno zasedene posesti (vsa ostala je ležala severno od Krke), ki jo je koroški vojvoda Bernard Spanheim leta 1251 vrnil Freisingu. CDAF I, št. 157; UBK II, št. 180; Blaznik, Zemljiška gospodstva (kot v op. 22), str. 6, 19–23.

¹⁰⁷ UBK II, št. 19, 64, 180; CDAF I, št. 129, 157; Gradivo V, št. 157, 501; Blaznik, Zemljiška gospodstva (kot v op. 22), str. 7 sl.

¹⁰⁸ UBK I, št. 79, 97, 106, 131, 141; UBK II, št. 170; Gradivo IV, št. 130, 211, 312, 614; Kos, Topografija (kot v op. 57), str. 38 sl.; Mikuž, Topografija (kot v op. 57), str. 27 sl.; Grebenc, Gospodarska ustanovitvev (kot v op. 57), str. 11 sl., 181 sl., 198 sl., 202 sl., 210 sl., 213 sl.; Mlinarič, Stiška opatija (kot v op. 57), str. 48 sl., 60 sl., 69 sl., 96 sl.

¹⁰⁹ UBK I, št. 106; Gradivo IV, št. 312. Prim. Kos, Topografija (kot v op. 57), str. 46; Mikuž, Topografija (kot v op. 57), str. 31; Grebenc, Gospodarska ustanovitvev (kot v op. 57), str. 13, 212; Mlinarič, Stiška opatija (kot v op. 57), str. 62.

¹¹⁰ UBK I, št. 97; Gradivo IV, št. 211; Kos, Topografija (kot v op. 57), str. 44; Mikuž, Topografija (kot v op. 57), str. 28–29; Grebenc, Gospodarska ustanovitvev (kot v op. 57), str. 12–13, 217; Mlinarič, Stiška opatija (kot v op. 57), str. 60–61.

južno od Krakovskega gozda. Stiške darovnice omogočajo domnevo, da območje proti Gorjancem večji del 12. stoletja še ni bilo intenzivno poseljeno, oziroma ni imelo trdne gospodarske strukture, ki bi omogočala darovanje zaključenih vasi – za razliko od darovnic kostanjeviškemu samostanu od 1249 dalje. V začetku 13. stoletja je slika že precej drugačna. V prostoru južno od Krke zasledimo močno aktivnost, morda celo že zaključen proces integracije. Na izpostavljenih točkah v Gorjancih – na Prežeku, Hohenau in kostanjeviškem gradu, kot tudi v ravnini v Mokrem Polju tedaj že domujejo ministeriali.¹¹¹ Sredi ravnine že obstojajo vasi – na primer Loka. Vse območje je intenzivno posestno razdrobljeno in razmejeno, na kar kaže omenjena posest Mokronoških sredi šentjernejske ravnine in obsežen gozd pri Kostanjevici, podarjen 1249 tamkajšnjemu samostanu, ki je bil nekoč last rodbine Pris (torej pred 1211).¹¹² Zanimivo in zgovorno sliko nudijo izsledki umetnostne zgodovine, ki kažejo v ravnini in gričevju južno od Krke izredno gostoto romanskih cerkva.¹¹³ To dokazuje močno cerkveno aktivnost, ki se je nedvomno navezovala na vzporedno poseljevanje ozemlja. Nepričakovan in izviren dokaz o teh aktivnostih je prineslo odkritje pečata pičenskega škofa Popona v oltarni menzi cerkve sv. Martina v Velikih Malencah pri Čatežu, nedvomno iz časa posvetitve oltarja oziroma nove cerkve. Ta cerkev je bila podružnica župnije sv. Križ v Podbočju, kar dokazuje še večjo starost tamkajšnje župnijske cerkve.¹¹⁴ Datacijo nam omogočajo omembe pičenskega škofa – Popon iz koroške rodbine Albeck je bil kot vikar oglejskega patriarha dejaven od 1180 dalje, v letih 1181, 1182, 1191 in 1200 je celo izkazan v stiškem samostanu, kjer je posvečeval oltarje.¹¹⁵ Med 1214 in 1220 pa je bil prisoten na Dolenjskem v družbi vojvode Bernarda, ko je ta daroval kmetije v svojem gospostvu Raka Freisingu.¹¹⁶ Na enem teh obiskov je očitno posvetil cerkev v Velikih Malencah.

Za obdobje najbolj intenzivne kolonizacije južno od Krke bi lahko označili drugo polovico 12. stoletja. Domnevamo lahko, da je mir, sklenjen z Ogrsko leta 1131, ki je po poročilu življenjepisa salzburškega nadškofa Konrada iz 1170–77 omogočil živahno kolonizacijo na ozemlju Štajerske, tako da »se je cela Marka napolnila z vasmi, gradovi in kmetovalci«, ustvaril podobne pogoje tudi na Dolenjskem.¹¹⁷ Tudi načrtno ustanovitev meščanske nasel-

¹¹¹ Češki kralj Otokar v listini iz 1254 našteva ministeriale, med njimi s Prežeka in Mokrega Polja, ki so bili nekoč last *comitis Albrehti de Weisselberch et nobilis viri dicti Preis* (gl. op. 104). Oba se zadnjič kot živa omenjata v zgodovinskih virih 1209 oz. 1211, torej sodijo ti zelo verjetno še v 12. stoletje (gl. op. 101).

¹¹² *Item nemus iuxta monasterium ipsum situm, quod fuit nobilis viri nomine Pris*. UBK II, št. 162, str. 127. O posesti Mokronoških gl. op. 105.

¹¹³ Začnejo se že v Dragi pri Beli Cerkvi na levem bregu in nadaljujejo južno od reke v Gutenwerdu, Čadražah, Polhovici, D. Gradišču, Mokrem Polju, D. Stari vasi, Šentjakobu, Sp. Ržišču, ter vzhodno od Kostanjevice v Frlugi, Gradcu, V. Malencah in Šentviški Gori nad Čatežem. Zadnikar, Romanika (kot v op. 85), str. 210, 214, 218, 227, 247–264, 265, 267, 272, 273, 276, 295, 315, 561 (zemljevida na str. 195, 277); prim. Miklavčič, Premik (kot v op. 38), str. 137 sl.

¹¹⁴ Cerkev v V. Malencah je bila v novem veku podružnica župnije Čatež, ki je bila tudi sama še v 15. stoletju filiala župnije sv. Križ v Podbočju. Mlinarič, Kostanjeviška opatija (kot v op. 92), str. 237–238; prim. Miklavčič, Premik (kot v op. 38), str. 137 sl.; Höfler, O prvih cerkvah (kot v op. 23), str. 38.

¹¹⁵ Mlinarič, Stiška opatija (kot v op. 57), str. 67. Popon se kot pičenski škof v virih omenja v velikem časovnem razponu od 1180–1231, zato Miklavčič meni, da gre za dva škofa z istim imenom (Premik (kot v op. 38), str. 137 sl.). Gl. Gradivo IV, št. 707, 736; Gradivo V, št. 22, 232, 307; MDC III, št. 1385. Zadnjič nastopa v krogu patriarha leta 1231 (Gradivo V, št. 545). Gl. še genealoško tabelo XI v prilogi MDC IV/2 (Klagenfurt 1906).

¹¹⁶ MDC IV/1, št. 1693; CDAF I, št. 127; Gradivo V, št. 232.

¹¹⁷ Gl. op. 55. Tudi podroben študij kolonizacije srednje Štajerske je potrdil, da je bilo težišče krčenja in poseljevanja obmejnega ozemlja v 12. stoletju. Gl. Fritz Posch nazadnje v razpravi *Die Leistungen der Steiermark im Kampf gegen Ungarn, v: 800 Jahre Steiermark und Österreich 1192–1992. Der Beitrag der Steiermark zu Österreichs Größe*, hrsg. Othmar Pickl, Graz 1992, zlasti str. 82 sl.

bine Kostanjevice kot žarišča ekspanzije zelo verjetno sodi že v čas koroškega vojvode Hermana (pred leto 1181). Naselbina je okrog 1215 oziroma 1220 že uveljavljena, vendar je zelo dejavni vojvoda Bernard nastopil svojo vladavino šele leta 1202, zato bi ustanovitev in uspešen razcvet Kostanjevice težko umestili v kratko obdobje po tem letu. Dotedaj je bil vojvoda njegov bolehn in do 1191 mladoletni brat Ulrik II., katerega aktivnosti v virih skorajda ni zaslediti. Najbolj logična domneva je, da je oporišče nastalo v času predhodnikov, verjetno njenega očeta Hermana (1161–1181), katerega posest je izkazana v bližnji Raki.¹¹⁸ Plansko zasnovan centralni kraj kot upravno, cerkveno in – po logiki družbene nuje – tržno središče, je bil sestavni del načrtne kolonizacije in integracije novih območij. Najlepši primer za to imamo na bližnjem Štajerskem, kjer so ambiciozni in neverjetno sposobni mejni grofje Otokarji že sredi 12. stoletja imeli v kolonizacijskem območju v srednjem delu dežele več meščanskih naselbin (Gradec, Hartberg, Fischau, Maribor).¹¹⁹ Tudi Spanheimi so na Koroškem že v 12. stoletju posedovali več urbanih središč – Velikovec, Celovec, Št. Vid.¹²⁰ Skoraj samoumeven se zdi sklep, da so imeli podobne centralne kraje že tedaj tudi na svojih kranjskih gospostvih, ki so imela prvovrsten strateški in prometni položaj – v Ljubljani in Kostanjevici. Žal pa o tem nimamo trdnega dokaza v ohranjenih virih.

Kot dokončni *terminus ante quem* za poselitev in integracijo teritorija južno od Krke v imperij bi lahko vzeli letnico 1228. Tega leta je bila namreč kot privatna osvojitve Višnjegorskih tudi cerkveno priključena oglejskemu patriarhatu že dežela »onstran hribovja« – Bela krajina. Tedaj se je v Črnomlju v krogu patriarha Bertolda pri tem pravnem dejanju nahajala cela množica dolenskega plemstva, ki je verjetno prej aktivno sodelovala s svojim fevdnim gospodom pri osvajanju province. Med njimi so bili tudi ministeriali iz Mokrega Polja, Prežeka in Hohenaua – iz območja, ki je bilo očitno že trdno del Kranjske.¹²¹

Zgoraj skiciran razvoj se lepo ujema s sliko o celotni zahodni ogrski meji od Donave do Mure in Drave, kot nam jo posredujejo viri 12. in 13. stoletja. Približni mejni črti med imperijem in Ogrsko, ki se je stabilizirala po vojnah 11. stoletja in v primeru ugodnih naravnih barier potekala po rekah in hribovjih, je na ogrski strani sledil obsežen, več deset kilometrov globok neposeljen pas gozdov in močvirij, nekakšen »vakuum«. Ta pas so le na redkih mestih sekale glavne prometnice, ki so jih v globini ogrskega ozemlja zapirale močne dodatne utrdbe nasipov, jarkov in palisad ter stari komitatni gradovi – Moson, Sopron, Vasvár, na smeri proti Ptujju tudi Varaždin. To je bil takoimenovani *gyepű* sistem.¹²² Kot je videti, so se ogrski vladarji sprva malo brigali za gospodarsko izkoriščanje in nadzor mejne pustote. Šele sredi 12. stoletja imamo prve vesti o obrambnih stražnih naselbinah (»strelci«),

¹¹⁸ Gl. August Jaksch, *Geschichte Kärntens bis 1335*, I. Band, Klagenfurt 1928, str. 319 sl.; Dopsch, *Die Länder* (kot v op. 33), str. 332 sl.

¹¹⁹ UBSt I, št. 499, 546. Iz teh virov je jasno razvidno, da je šlo za neagrarne – meščanske naselbine, imenovane *forum*, s prebivalci *forenses*, ki so živeli po posebnem pravu – *ius forense*. Nedvomno gre Otokarjem pripisati tudi ustanovitev mesta Maribora. V listini Otokarja IV., izdani v Mariboru okrog 1190, kot priča nastopa Ditrik *de oppido superiori*. Ker je Maribor načrtno ustanovljen centralni kraj (tloris, ime), je nedvomno mišljen zgornji del že obstoječe neagrarne naselbine, ki je kmalu zatem tudi dejansko potrjena. V viru iz let 1202–1220 nastopata kot priči meščan – *Wolfhart civis* in kožar – *Gotschalch pellifex*, leta 1209 pa v Mariboru kot že oblikovanem meščanskem naselju biva in listini vojvoda Leopold VI. Babenberški (*in foro nostro Marhpurch*). Gl. Gradivo za zgodovino Maribora (=GZM) I, ur. Jože Mlinarič, Maribor 1975, št. 27, 43, 47; Gradivo IV, št. 779; V, št. 44, 154.

¹²⁰ Gl. MDC III, št. 521, 838, 839, 1412, 1481; MDC IV/1, št. 1575, 1632.

¹²¹ UBK II, št. 59; Gradivo V, št. 486.

¹²² Prim. Vjekoslav Klaić, »Indagines« i »portae« u hrvatskoj i Slavoniji, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, Nove serije sv. VII, 1903/4, str. 1–9.

medtem ko organiziranja zemljiških gospodstev ogrskega plemstva v tem pasu tedaj še ni zaslediti.¹²³ Z nemške strani pa je prodor v neposeljeno mejno območje nastopil že precej zgodneje v 12. stoletju pod vodstvom ambicioznih in podjetnih velikašev, ki so postavljali gradove in kolonizirali pokrajino. Glede na svoj položaj in »argumente moči« so si lahko z večjim ali manjšim uspehom pridobitve zavarovali in ohranili, pri čemer verjetno ni manjkalo spopadov. Tako se je pas mejne pustote ožil in dejansko postajal vse bolj prava mejna črta.¹²⁴ Prav tak razvoj imamo tudi v območju Slovenskih Goric, kjer je redka poselitev s strani nemške države posegla že do začetka 12. stoletja daleč v gričevje do približne linije Radgona–Ptuj, kot nam dokazujejo listine Spanheimov – istih, ki so se izkazali kot najprodnarnejši tudi ob spodnji Krki.¹²⁵ Nestabilnost mejnega pasu je jasno izražena v enem od teh dokumentov iz let 1106–1124, kjer je rečeno, da so bili kraji opustošeni in spremenjeni v pustinjo zaradi pogostih sovražnih (ogrskih) vpadov.¹²⁶ V nadaljevanju 12. stoletja pa so nemški obmejni plemiči ohranili in utrdili svoje teritorije ter celo izvedli ekspanzijo na ogrsko ozemlje. Močni salzburški ministerial Friderik III. Ptujski je ob izteku 12. ali v začetku 13. stoletja zasedel obsežen del ogrske obmejne pustote vzhodno od Ptuja do Ormoža, za katero je izrecno rečeno, da je bila »pusta in neobljudena« – *vacua et inhabitata*.¹²⁷ Tu je pri Veliki Nedelji naselil nemški viteški red, ki je bil kot cerkvena in hkrati vojaška institucija lahko dober garant obrambe in gospodarske integracije območja. V nadaljnjih desetletjih je bilo območje intenzivno kolonizirano in tako trajno priključeno Štajerski oziroma imperiju.

V kolikšni meri je v teku poseljevanja ozemlja preko Krke na Dolenjskem v 12. stoletju prihajalo do podobnih spopadov in eventuelnih plenilnih vpadov s hrvaške strani, nimamo nobenih vesti, vendar o tem skoraj ni dvoma. Ob pogostih hudih napetostih med imperijem in Ogrsko, ki jih v 12. stoletju ni manjkalo, so ogrske vojske vpadale tako v Avstrijo kot na Štajersko – nedvomno iz Slavonije tudi na Kranjsko. O tem nam da slutiti že omenjena situacija na salzburških posestih ob Savi, saj je bil Rajhenburg eden od salzburških gradov, postavljenih »*super Ungaros*«. ¹²⁸ Konec stoletja je bila iniciativa, kot v območju Ptuja, že v rokah nemških mejašev. To nam posreduje edini, a zato toliko bolj slikovit dokument, ki priča o

¹²³ Eden najzgodnejših poznanih ukrepov ogrskega vladarja v mejni pustoti je bil leta 1183 ustanovitev cistercijskega samostana sv. Gotharda v Monoštru s strani kralja Bele III. Samostanu je bilo ob ustanovitvi podeljeno tudi obsežno obmejno ozemlje – kasnejše gospodstvo gradu Dobra (Neuhaus) na Gradiščanskem, takoj za današnjo slovensko državno mejo. Franc Kovačič, *Gradivo za prekmursko zgodovino*, ČZN 21, 1926, str. 1; Kos, *K postanku ogrske meje* (kot v op. 49), str. 150; *Gradivo V*, št. 901.

¹²⁴ Prim. Max Weltin, *Der Kampf um das westungarische Grenzgebiet – das heutige Burgenland*, v: Dopsch, *Die Lander* (kot v op. 33), str. 262 sl.; Kos, *K postanku ogrske meje* (kot v op. 49), str. 144 sl.

¹²⁵ MDC III, št. 500, 539, 574, 608; *Gradivo III*, št. 408; IV, št. 22, 71, 82. Prim. Kos, *K postanku ogrske meje* (kot v op. 49), str. 145; Štih, *Salzburg, Ptuj* (kot v op. 13), str. 535. V dokumentu iz let 1106–1124 se omenja vrsta vasi Spanheimov, med njimi Negova in naselja v bližini Radgone. Radgona na otoku sredi Mure je bila verjetno prednja vojaška izpostava koloniziranega ozemlja. Prvič se izrecno omenja v virih 1182 kot središče zemljiškega urada štajerskih vojvod, dedičev tamkajšnjih posesti Spanheimov (UBSt I, št. 620; *Gradivo IV*, št. 659). Morda bi lahko ugotovili kakšne vzporednice med nastankom in razvojem Radgone in Kostanjevice kot najbolj izpostavljenih oporišč Spanheimov ob meji.

¹²⁶ ... *et loca iam dicta crebra hostium irruptione devastata et in solitudine maximam fuerant ex parte redacta*. MDC III, št. 539; *Gradivo IV*, št. 22.

¹²⁷ ... *cum predictam terram memorandus pater noster de manibus Vngarorum eripiens, licet uacuum adhuc et inhabitatum primo sue subivgavit potestati* ... UBSt II (Graz 1879), št. 203; *Gradivo V*, št. 370; Kos, *K postanku ogrske meje* (kot v op. 49), str. 146, 149; isti, *Urbarji* (kot v op. 17), str. 12; Štih, *Salzburg, Ptuj* (kot v op. 13), str. 541 sl.

¹²⁸ Gl. op. 55.

obmejnih bojih med Kranjsko in Slavonijo.¹²⁹ Iz njega je razvidno, da je grof Albert Višnjegorski proti koncu vladavine ogrskega kralja Bele III. (1173–1196) iz svojega gradu Mehovo pogosto vpadal v obmejne predele Slavonije in pobijal, plenil, ropal ter požigal, pri čemer je verjetno zlasti močno trpela tedaj še ogrska Bela krajina.¹³⁰ Po kraljevem naročilu je župan goriške županije Štefan, prednik rodu Baboničev, z močno vojaško silo napadel Albertovo ozemlje, ga v bitki popolnoma potolkel ter opustošil Mehovo in celotno gospostvo (*antefato Mihoua nec non dominio et possessionibus penitus in favillam redactis*). Albert je bil celo prisiljen prositi kralja za mir in priseči, da ne bo nadalje več ogrožal ogrskega ozemlja. Po smrti kralja Bele III. pa je na ogrskem prišlo do hudih dinastičnih bojov med pretendentoma za prestol, Emerikom in Andrejem, ki so najsrdečije potekali prav v mejnih predelih Slavonije in s prekinitvami trajali od 1196–1204.¹³¹ To je bil izjemno ugoden trenutek za prisvojitvev ogrskega obmejnega ozemlja in v ta čas najverjetneje sodita tako dokončna zasedba Bele krajine s strani Višnjegorskih kot ozemlja pri Ormožu s strani Ptujskih.¹³² Bela krajina je zatem v kratkem času doživela oblikovanje zemljiških gospostev, doseljevanje kranjskega plemstva in kolonizacijo.¹³³ Henrik Andeški, dedič posesti grofov Višnjegorskih, je leta 1228 podelil stiškemu samostanu dve kmetiji *ultra montem citra Hungariam* – onstran gora, tostran Ogrske – kar se zelo verjetno nanaša na osvojeno Belo krajino, ki je sedaj na Kolpi mejila z »Ogrsko«.¹³⁴ Istega leta je bila celotna pokrajina tudi cerkveno priključena oglejskemu patriarhatu oziroma nemški državi.¹³⁵ Upravičeno smemo sklepati, da je bilo tedaj ozemlje »tostran gora«, med Krko in slemen Gorjancev, že trdno v okviru Kranjske.

Prva desetletja 13. stoletja so bila očitno obdobje, ko je meja med cesarstvom in Ogrsko dobivala trdne obrise. Z zadnjimi opaznejšimi vojaškimi osvojitvami, zlasti pa z aktivnim krčenjem in kolonizacijo pridobljena območja so bila postopno upravno, gospodarsko in cerkveno vključena v teritorije na eni ali drugi strani meje. Odločilen pri tem je bil občutek pripadnosti obmejnih zemljiških gospodov eni ali drugi »deželi« oziroma deželnemu knezu (kralju), kar je seveda determiniralo pripadnost podložnega kmečkega prebivalstva. Pri natančnejšem razmejevanju pristojnosti, ki je ob takem razvoju postalo nujno, pa so bistveno vlogo imeli obmejni gradovi. Šele trdne vojaške postojanke so dokončno opredeljevale potek demarkacijske črte – državne meje. Takšen razvoj in probleme, ki so se ob tem pojavljali, zelo lepo ilustrira sporazum, ki sta ga v štajerskem Gradcu 6. junija 1225 sklenila

¹²⁹ Gre za takoimenovani Emericianum – listino ogrskega kralja Emerika iz let 1202–1204 (CD II, št. 332; Gradivo IV, št. 921). Listina je v sedanji obliki falsifikat, ohranjen kot transsumpt v kasnejšem prepisu. Vendar pa je dotična vsebina nesporno verodostojna in prevzeta iz avtentične Emerikove listine, kot je prepričljivo pokazal Ludwig von Thallóczy, *Die Geschichte der Grafen von Blagay*, Wien 1898, str. 4 sl., 13 sl.; prim. Hauptmann, O postanku (kot v op. 38), str. 98 sl.

¹³⁰ Gl. moja izvajanja v Kosi, Templarji (kot v op. 38), str. 19 sl. (enako v ZČ 48, 1994, str. 163 sl.).

¹³¹ Alfons Huber, *Studien zur Geschichte Ungarns im Zeitalter der Arpaden*, Archiv für österreichische Geschichte 65, Wien 1884, str. 156–163; Vjekoslav Klaić, O hercegu Andriji (1197–1204), Rad JAZU 136, Zagreb 1898, str. 200–222. Z listino kralja Andreja II. iz leta 1209 so bile na primer zagorskemu županu Vratislavu potrjene posesti ob meji z imperijem, ki jih je izgubil ali so bile uničene po ukazu Emerika v času vojne: ... *quando etiam inter nos et bone memorie fratrem nostrum Hemericum regem discordia uertebatur, ob piissimam susceptionem et fidele seruitium, quod nobis exhibuit, iacturam non modicam tam domus sue combuste quam rerum ceterarum precepto dicti fratris nostri tunc regis passus fuisset* ... Šlo je za posesti v Zagorju in tudi ob spodnji Bregani. CD III, št. 76.

¹³² Gl. op. 127.

¹³³ Gl. Kos, Bela krajina (kot v op. 38), str. 219 sl., 230 sl., 425 sl. Celotno cerkveno upravo v Beli krajini pa je leta 1268 vojvoda Ulrik III. Spanheim, dedič gospostva Višnjegorskih in Andeških, daroval nemškemu viteškemu redu. AH I, št. 11, str. 27.

¹³⁴ UBK II, št. 56; Gradivo V, št. 483.

¹³⁵ Gl. op. 121.

avstrijski in štajerski vojvoda Leopold VI. ter ogrski kralj Andrej II.¹³⁶ Posamezni členi sporazuma so določali na primer vračanje okupiranih ozemelj, dokazovanje legalne pridobitve zemljišč, izpolnjevanje dolžnosti podložnikov do legalnega zemljiškega gospoda, plačevanje desetnin od obdelovalnih tal, pravico do postavljanja mlinov na mejnih rekah in vprašanja postavljanja gradov ob meji.¹³⁷ Do podobnih sporazumov je, zlasti po zaključku vojnih spopadov, prihajalo tudi kasneje. V bratislavskem miru, ki je bil sklenjen julija 1271 po vojni kralja Otokarja Premisla z ogrskim kraljem Štefanom V., se izrecno omenja tudi meja Kranjske proti Slavoniji. V zelo obsežnem tekstu mirovnega sporazuma je bilo govora o vrnitvi številnih ogrskih obmejnih gradov, ki so jih zasedli pristaši kralja Otokarja, o ponovni vzpostavitvi mej, kot so veljale do smrti kralja Bele IV. (†1270) in o reševanju manjših obmejnih spornih zadev, za katere so bili za posamezne dežele določeni pooblaščenici pogajalci. Za mejo Kranjske s Slavonijo sta bila pooblaščenca Otokarjev kranjski glavar, tedaj Ulrik von Dürenholz, in z druge strani ban Slavonije Joakim.¹³⁸

V zvezi z ozemljem ob spodnji Krki je potrebno opozoriti še na en problem, ki je begal slovenske zgodovinarje. Konec 13. stoletja je namreč najmočnejša slavonska velikaška rodbina Babonićev posedovala vrsto vasi na Kranjskem v pasu med Krko in Gorjanci in celo na levem bregu reke, ki jih je v več darovnicah podelila kostanjeviškemu samostanu.¹³⁹ Te posesti so nekateri zgodovinarji interpretirali kot lastnino hrvaškega plemstva na nekdanjem hrvaškem ozemlju, ki se je ohranila v njihovih rokah še do tega časa.¹⁴⁰ To je popolnoma izključeno. V 12. in 13. stoletju, do teh darovnic, nimamo v virih niti najmanjše sledi o hrvaški posesti med Krko in Gorjanci in prejkone ni nikdar obstajala. Nimamo je niti za Belo krajino onstran gora – za resnično nekdanje hrvaško ozemlje – ki je bila dosti bližje sedežem hrvaškega plemstva, zlasti Babonićev, in bi lažje pričakovali ohranitev starih vezi. Kot smo videli, so razmeram ob meji v 12. stoletju dajali pečat vojaški spopadi in v končni fazi ekspanzija, kolonizacija in integracija novih območij proti Ogrski v cesarstvo. V tem procesu je imelo bistveno vlogo ambiciozno in bojovito nemško obmejno plemstvo, tradicionalno izkušeno v »veščinah«, ki jih je zahtevalo vsakodnevno življenje ob meji. Spomnimo se, kako je sam ogrski kralj 1161 prosil salzburškega nadškofa, naj ukroti Friderika Ptujskega, ki je

¹³⁶ Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich IV/2, Ergänzende Quellen 1195–1287, ed. Oskar v. Mitis, Heide Dienst, Christian Lackner, Wien–München 1997, št. 1099; Heide Dienst, Zum Grazer Vertrag von 1225 zwischen Herzog Leopold VI. von Österreich und Steier und König Andreas II. von Ungarn, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung (=MIOG) 90, 1982, str. 1–49 (objava dokumenta na str. 47); kratek regist v Gradivo V, št. 419, vendar brez omembe členov glede mejnih vprašanj.

¹³⁷ Dienst, Zum Grazer Vertrag (kot v op. 136), str. 29 sl.

¹³⁸ ... *circa confina Karinthie, Carniole et Marchie ex parte regis Vngarie banus totius Sclauonie, ex parte nostra capitaneus Karinthie, Carniole et Marchie deputabuntur*. Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae V, ed. Jindřich Šebánek, Sáša Dušková, Praha 1981, št. 636, 637, str. 247 sl. Obdobje Otokarjevega osvajanja Kranjske 1270–71, ki je potekalo ob vzporednih spopadih z Ogrsko, v slovenskem zgodovinsko opisju še ni bilo podrobneje orisano. V dogajanje in konspiracije z Ogrsko so bili aktivno vključeni izvoljeni oglejski patriarh Filip Spanheim, ki se je boril za svojo kranjsko dediščino, ter zlasti Nikolaj s štajerskega Lemberga in Viljem Svibenski, ki so vsi izrecno omenjeni v bratislavskem miru. Ogrski kralj se je moral zavezati, da Nikolaju in Viljemu, ki sta pribežala k njemu, ne bo nudil več zaščite in podpore. V teku spopadov so Otokarjevi pristaši zasedli nekatera obmejna območja Slavonije – grad župana Farkaša v Zagorju in ozemlje ob kranjski meji, kjer so celo zgradili grad Samobor (CD VI (Zagreb 1909), št. 86). Ogrski kralj Ladislav je 1272 gospostvo Samobor skupaj z mestom za velike zaslugе podelil prebeglemu Nikolaju Lemberškemu, ki mu je Otokar na štajerskem oplenil vse posesti in ga izgnal (CD V, št. 84, str. 639).

¹³⁹ AH I, št. 21, 25, str. 47, 62; Mlinarič, Topografija (kot v op. 41), str. 55 sl.

¹⁴⁰ Gl. Blaznik, Zemljiška gospostva (kot v op. 22), str. 7; Božo Otorepec, Stari Grad pri Novem mestu in njegovi lastniki, Dolenjski zbornik 1990, Novo mesto 1990, str. 61; Kos, Med gradom in mestom (kot v op. 21), str. 38; isti, Gradovi (kot v op. 48), str. 128.

plenil ogrsko ozemlje,¹⁴¹ ali pa na plenilne vpade Alberta Višnjegorskega iz gradu Mehovo v Slavonijo. Ali je sploh mogoče v takšnih specifičnih razmerah domnevati, da bi iz neznanih razlogov tolerirali znotraj svojih teritorijev posest sovražnih velikašev z one strani državne meje. Odgovor je vsekakor negativen. Realpolitika vsakdanjega življenja v srednjem veku je bila dosti bolj brezobzirna – zemljiška posest je pomenila moč, oblast, okoli pridobivanja posesti z vsemi sredstvi se je vse vrtelo. To nam dokazujejo nešteti primeri uzurpacij cerkvenega premoženja, s čimer so mnogi odličniki pogosto tvegali celo ekskomunikacijo. Zelo vprašljivo je tudi, ali lahko slavonskemu plemstvu v 11.–12. stoletju pripisujemo že v tolikšni meri razvito ekonomsko in organizacijsko strukturo, da bi lahko v svoja gospostva vključevalo – in ob vseh turbulentah celo dlje časa vzdrževalo – posesti, ki so bile od Slavonije ločeno z obsežnim gozdnatim hribovjem. Poznavanje razmer ob vsej zahodni ogrski meji nam govori nasprotno. Obdobju medsebojnih pustošenj je sledilo obdobje prosperitete – kolonizacije, gradnje, v katerem je imelo absolutno iniciativo nemško plemstvo. Celó do take mere, da je uspelo prodreti v ogrsko upravno in ekonomsko strukturo obmejnih komitatov. Ogrski vladarji so od srede 12. stoletja namreč vabili in v svojem pasu ob meji s ciljem kolonizacije, organizacije zemljiških gospostev in obrambe podeljevali posesti plemstvu iz cesarstva. Tako so nastajali celo primeri dvojnih vazalov – ogrske krone in knezov imperija.¹⁴² Ni pa mi znan niti en obraten primer, da bi ogrsko (ali slavonsko) plemstvo v tem času kakorkoli posedovalo zemljišča znotraj imperija.

Štefan iz rodu Baboničev se je konec 12. stoletja srdito spopadel z Višnjegorskimi in opustošil gospostvo Mehovo. Ob tem je obstoj njegove posesti globoko v območju kranjskih velikašev nemogoč. K takemu mnenju napeljujejo tudi konkretni argumenti. Za mnoge od lokacij, ki so konec 13. stoletja v celoti ali delno v posesti Baboničev, lahko ugotovimo prej že lastništvo kranjskih gospodov. V darovnici iz 1295 je Štefan III. Babonić, ban Slavonije, med drugim podelil kostanjeviški cisterci vas Črmošnjice ležečo prav pod mehovskim gradom – *sub castro dicto Meichau*. V tej vasi je pred tem že imel posest Ulrik s Prežeka iz rodu višnjegorskih ministerialov.¹⁴³ Druge s strani Baboničev darovane posesti so bile v vaseh Slatnik (vzhodno od Novega mesta – 1322 tu izkazana tudi posest plemičev z Mehovega),¹⁴⁴ Struga ob Krki (že 1251 dokazana kot freisinška),¹⁴⁵ Groblje na Šenjernejskem polju (1249 tu posest Spanheimov, darovana Kostanjevici),¹⁴⁶ Karlče pri Kostanjevici,¹⁴⁷ Stankovo nad Velikimi Malencami,¹⁴⁸ severno od Krke pa v Zburah (že 1291 tu izkazana posest Freisinga)¹⁴⁹ in Radovlji pri Klevevžu. Leta 1300 je ban Štefan podelil Kostanjevici še desetine od posesti v vaseh Zbure, Groblje, Struga in Sela pri Orehku (vzhodno od Novega mesta).¹⁵⁰ Te desetine so imeli dotedaj v zastavi od Baboničev gradiščani s Starega Gradu nad Otočcem, zato so nekateri zgodovinarji sklepali celo na baboniško lastništvo oziroma izvor gradu.¹⁵¹

¹⁴¹ Gl. op. 55.

¹⁴² Prim. Weltin, *Der Kampf* (kot v op. 124), str. 264 sl.; Dienst, *Zum Grazer Vertrag* (kot v op. 136), str. 29, 31.

¹⁴³ Leta 1264 je v *Sherczenicz iuxta Maichou* podelil osem kmetij Stični. UBK II, št. 339; Mlinarič, *Topografija* (kot v op. 41), str. 58.

¹⁴⁴ Mlinarič, *Topografija* (kot v op. 41), str. 68.

¹⁴⁵ CDAF I, št. 157; UBK II, št. 180; Blaznik, *Zemljiška gospostva* (kot v op. 22), str. 6, 21, 60.

¹⁴⁶ UBK II, št. 162

¹⁴⁷ Mlinarič, *Topografija* (kot v op. 41), str. 58.

¹⁴⁸ Tu je že 1288 Radoslav Babonić daroval svojo lastnino Kostanjevici – Mlinarič, *Topografija* (kot v op. 41), str. 56, 59.

¹⁴⁹ Blaznik, *Zemljiška gospostva* (kot v op. 22), str. 20, 33.

¹⁵⁰ AH I, št. 21, str. 47; Mlinarič, *Topografija* (kot v op. 41), str. 59–60.

Vendar pa se ta omenja že 1251 kot freisinški,¹⁵² kar se ujema z bližnjo staro freisinško posestjo pri Beli Cerkvi, medtem ko so bili prvi znani gradiščani od 1300 dalje Čreteški, star rod višnjegorskih ministerialov. Kot smo videli, je bila kranjska posest Baboničev razpršena in pogosto v istih naseljih pomešana z drugimi posestniki. Zato je neutemeljeno iskati sto ali dvesto let starejši izvor te posesti kot ostanka nekdanjega hrvaškega ozemlja, še zlasti, ker njen del leži celo na levem bregu Krke. Baboniči so verjetno do nje prišli na enega od običajnih načinov (nakup, dota ipd.), ki pa iz virov ni več razviden. Nenazadnje so bili konec 13. stoletja sorodstveno povezani z Goriškimi grofi, tedaj vodilnim velikaškim rodom v Marki in Beli krajini, kmalu zatem pa je veja rodbine celo prestopila med kranjsko plemstvo.¹⁵³ Tudi s kostanjeviškim samostanom so bili v zelo dobrih odnosih, kot kažejo omenjene darovnice, in so v njem že 1269 hranili svoje družinske privilegije.¹⁵⁴

Na osnovi dosedanjega izvajanja bi lahko v procesu poseljevanja in integracije ozemlja južno od spodnje Krke h Kranjski ločili več časovnih oziroma teritorialnih faz:

1. Poselitev Novomeške pokrajine od zavoja reke Krke pri Soteski do gričevja in gozdov vzhodno od Novega mesta, ki se je verjetno začela že v 11. stoletju. Glavna oporna točka je leta 1162 prva (posredna) omemba gradu Mehovo na skrajnem jugu tega območja, na meji z (ogrsko) Belo krajino. To fazo prostorsko v grobem zarisuje obseg kasnejšega deželskega sodišča Mehovo. Glavna sila v tem prostoru so grofje Višnjegorski s svojimi ministeriali.

2. Na integracijo zgornjega območja se navezuje vojaška osvojitve Bele krajine onstran hribovja, ki je bila izpeljana konec 12. ali v začetku 13. stoletja. Dokončno jo potrjuje cerkvena priključitev pokrajine Ogleju leta 1228. Da je šlo za »privatno« osvojitve, najverjetneje grofov Višnjegorskih, ki je imela poseben status zunaj Kranjske, je bilo jasno še leta 1277, ko je Rudolf Habsburški podelil provinco v zastavo Goriškemu grofom.¹⁵⁵

¹⁵¹ Kos, Med gradom in mestom (kot v op. 21), str. 38; isti, Gradovi (kot v op. 48), str. 128, neargumentirano trdi, da so bili graditelji hrvaški plemiči, da je bil grad v 13. stoletju v rokah Baboničev oziroma leta 1300 v posesti bana Štefana III. Listina iz 1300 ne omogoča nikakršnega sklepanja na neposredno povezavo Baboničev s Starim Gradom oziroma njegovimi gradiščani. Prim. Otorepec, Stari Grad (kot v op. 140), str. 61.

¹⁵² Koroški vojvoda Bernard je 1251 Freisingu vrnil med drugimi posestmi, ki so večinoma ležale severno od Krke, tudi *Altenburch*, kar bi bil prav lahko bližnji Stari Grad (gl. op. 106). Otorepec to možnost izpodbija in domneva, da gre za napako v ediciji listine, kjer bi moralo stati *Altendorf* – po njegovem bližnja Stara vas pri Škocjanu, kjer naj bi se fresinška posest tudi kasneje omenjala (Otorepec, Stari Grad (kot v op. 140), str. 60). Vendar pa je *Altendorf* freisinških urbarjev iz let okrog 1306 in 1318 dejansko Gorenja Stara vas pri Loki južno od Krke, precej stran od sklopa posesti v listini 1251 (Pavle Blaznik, Urbarji freisinške škofije, Viri za zgodovino Slovencev IV, Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4, SAZU, Ljubljana 1963, str. 175, 217). Zato Otorepčev argument ni utemeljen in obstaja velika možnost, da gre za prvo omembo Starega Gradu, čeprav freisinškega lastništva kasneje ne zasledimo več.

¹⁵³ Milko Kos, Odnosaji med goriškim grofovima i hrvatskim plemstvom u srednjem vijeku, Vjesnik hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva 19, 1917, str. 3 sl.; Otorepec, Stari Grad (kot v op. 140), str. 62.

¹⁵⁴ CD V (Zagreb 1907), št. 977.

¹⁵⁵ Kralj Rudolf je grofu Albertu Goriškemu za 600 mark srebra zastavil grad Mehovo s trgov v Črnomlju in vsem pripadajočim, kar je pomenilo celotno provinco Belo krajino (*castrum Michowe cum foro ad ipsum pertinente nomine Zermenli ac aliis attinentiis suis*). V posebni klavzuli pa je bilo določeno, da bo kralj grofu povrnil zastavno vsoto, če bo ta v teku časa lahko dokazal, da je grad Mehovo s pripadajočim njegov (*si processu temporis dictum castrum probare potuerit, esse suum, ad solutionem predictarum marcarum nichilominus nos teneri*). Rudolf torej ni bil prepričan, ali Bela krajina sodi v sklop ostalega dominija Kranjske, ki je prišel po padcu Otokarja pod kraljevo pristojnost. Zakaj in kako naj bi goriški grof skušal dokazati svoje lastništvo nad Mehovim, ni jasno. Morda so imeli Goriški že neke starejše pravice do tega gospostva, ki nam niso znane. AH I, št. 66, str. 239. Prim. Štih, Goriški grofje (kot v op. 77), ki pa omenjene klavzule ne omenja; Kos, Bela krajina (kot v op. 38), str. 223.

3. Prvenstveno pod vodstvom Spanheimov in njihovih ministerialov poselitev obsežne ravnine od Krke do vznožja Gorjancev (širše območje Šenjernejskega polja), območja Kostanjevice in gričevja vzhodno od nje. Časovna opora za datacijo so omembe višnjegorskih gradov Prežeka in Hohenaua na jugozahodu tega teritorija (konec 12. stoletja), urbane naselbine Kostanjevice (1220), ministerialov kostanjeviških (1228, s sedežem na Starem Gradu nad Podbočjem) ter posvetitev cerkve v Velikih Malencah (pred 1231). Ta proces je imel težišče v 12. stoletju in je morda potekal bolj ali manj vzporedno s sosednjo Novomeško pokrajino. Obseg tega območja približno kaže ozemlje kasnejšega deželskega sodišča Kostanjevica.

Na zavest o zgodnji priključitvi in močni integriranosti območij med Krko in Gorjanci h Kranjski do druge polovice 13. stoletja, kaže formulacija v listini iz 1274. Ko je češki kralj Otokar kot dedič zadnjega spanheimskega vojvode Ulrika III. od oglejskega patriarha terjal vse pravice, ki jih je imel njegov predhodnik od Ogleja v fevdu, je bila ena od terjatev tudi *iudicia a Craymperch usque ad Haltenprunnen* – javna oblast nad Kranjsko in Marko, ki je segala od Karavank do potoka Studene (*Kaltenprunn*) vzhodno od Kostanjevice.¹⁵⁶ Kranjska se je torej formalno zaključila tik Kostanjevice in območje jugovzhodno od mesta proti Bregani vanjo (še) ni zajeto. Tam namreč Krka, umaknjena pod hribovje na južni rob rodovitnega Krškega polja, z obsežnimi gozdovi, ki jo spremljajo ob levem bregu (Krakovski gozd), predstavlja dosti izrazitejšo naravno mejo kot zahodnejše in je očitno formalno-pravno (teoretično) pomenila starejšo mejo javne oblasti kranjskega mejnega grofa. Tudi hribovje Žumberka onstran razvodja na jugu, ki je bilo verjetno šele v teku intenzivne kolonizacije, ni zajeto. Takemu mnenju pritrjuje še en dokument – testament zadnjega Spanheima, izvoljenega salzburškega nadškofa Filipa iz leta 1279. V njem sta med obsežno posestjo Spanheimov na Kranjskem naštetu tudi gradova Žumberk in Gračeno, vendar s pristavkom, da se ne ve, ali sodita k imperiju ali ne – *Item Sycherberch et Gretschin, utrum hoc ad imperium pertineat an non nescimus*.¹⁵⁷ Ta zveza jasno kaže, da sta imeli območji obeh gradov še vedno nek poseben status neodvisno od ostalega posestnega sklopa Spanheimov na Kranjskem (*dominium Carniole*), s katerim je po Otokarjevem padcu razpolagal vladar. To lahko razumemo kot indic, da je šlo za »privatno prisvojitve« oziroma kolonizacijski prodor Spanheimov, in sicer kasneje kot v ravninskem ozemlju zahodno od Kostanjevice, ki je že bilo trdno del Kranjske in s tem imperija.

4. Ozemlje Gračena bi lahko smatrali kot eno od faz širitve Kranjske. Leta 1279 v virih prvič omenjena utrdba ob meji s Slavonijo je stala v gričevju nad krajem z zgovornim imenom Podgračeno ob Savi, jugovzhodno od Čateža.¹⁵⁸ Omenja jo tudi seznam kranjskih posesti koroškega vojvode iz leta 1311, ki navaja med ostalim *Gratse der turn ouf der mark untz ouf di Briganie gehort ze dem lande ze Chernden* – stolp Gračeno v Marki z ozemljem do Bregane, ki je bilo podložno koroškemu vojvodi Henrikmu, gospodu Kranjske.¹⁵⁹ Gre za gričevnat teritorij med spodnjo Krko in državno mejo na rečici Bregani, ki je kasneje tvoril

¹⁵⁶ MDC V, ed. Herman Wiessner (Klagenfurt 1956), št. 151.

¹⁵⁷ MDC V, št. 392.

¹⁵⁸ Njeno pravo lokacijo je ugotovil šele Milko Kos, Doneski k historični topografiji Kranjske v srednjem veku, ZČ XIX–XX, 1965–1966, str. 139 sl. Dotedaj je prevladovalo mnenje, kateremu se je pridružil tudi Hauptmann, da je utrdba stala na mestu Starega Gradu nad Podbočjem (Hauptmann, Nastanek (kot v op. 16), str. 50). Vendar pa gre na tistem mestu nedvomno za lokacijo kostanjeviške trdnjave (gl. Predovnik v op. 97).

¹⁵⁹ MDC VIII, št. 47; Das älteste Tiroler Kanzleiregister 1308–1315, ed. Alois Zauner, FRA II/78, Wien 1967, št. 172, str. 181; Alphons Dopsch, Ein Verzeichnis des Besitzes der Herzoge von Kärnten in Krain und der Mark (von 1311), MIOG 22, 1901, str. 455–462.

zaokroženo gospostvo.¹⁶⁰ Kdaj je bila trdnjava zgrajena ali prišla v roke Spanheimom, se natančneje ne da ugotoviti. Vendar viri iz let 1251 in 1254 dokazujejo, da je oblast vojvode Ulrika III. proti Slavoniji že sredi 13. stoletja segala do Bregane, ki je bila kot meja priznana tudi z ogrske strani, torej so Spanheimi do tedaj že priključili ta košček današnje Slovenije.¹⁶¹ Utrdba Gračeno je zanimiva še z enega drugega vidika. Edina od ostalih omenjenih gradov južno od Krke (Landestrost, Hohenau, Preisekk, Sicherberg, Sicherstein) nima nemškega, temveč le ime slovanskega izvora, kar bi lahko kazalo, da je niso ustanovili s kranjske (»nemške«) strani. Morda je šlo za starejšo hrvaško obmejno utrdbo, ki so jo Spanheimi zavzeli pred sredo 13. stoletja in utrdili novo mejo na Bregani. K temu mnenju napeljuje tudi dejstvo, da je zagrebška škofija še v 14. stoletju štela zaključeno območje Gračena kot *districtus Grachan* v okvir svoje dieceze, kot bomo videli kasneje.¹⁶²

5. Peto območje oziroma fazo ekspanzije Kranjske pomeni kolonizacija in politična integracija obsežnega hribovja Žumberka. Gonilna sila so bili ministeriali Spanheimov iz Kostanjevice oziroma njihove veje, ki so se naselile na novih gradovih Žumberk (Sicherberg) in Sicherstein.¹⁶³ Grad Žumberk daleč onstran slemena Gorjancev se prvič posredno omenja leta 1265,¹⁶⁴ Sicherstein pa šele 1299.¹⁶⁵ Ker je vprašanje drugega gradu zelo pomembno za nadaljnjo razpravo, se bomo kasneje ustavili pri vprašanju njegove problematične lokacije. Kolonizacija Žumberka se je začela že zgodaj v 13. stoletju in je bila sredi stoletja v polnem teku, tako da je bilo lahko leta 1249 kostanjeviškemu samostanu že podarjenih več kot 50 kmetij v žumberških vaseh.¹⁶⁶ Kako intenziven je bil proces kolonizacije in kolikšno ozemlje,

¹⁶⁰ Utrdbo Gračeno so imeli od srede 14. stoletja do izumrtja rodu 1456 od deželnih knezov v zastavi grofje Celjski (gl. Kos, Med gradom in mestom (kot v op. 21), str. 19). Večkrat se omenja kot *herrschaft Gratschach* in je bilo sedež deželskega sodišča za območje od spodnje Krke do državne meje na Bregani. Do 15. stoletja je v okviru gospostva nastal nov grad Mokrice. Celjski grofje so Mokrice podeljevali v fevd vključno z nižjim sodstvom, medtem ko je višje sodstvo ostalo na Gračenu. 1464 pa je cesar Friderik III. prenesel še višje sodstvo na Mokrice, ki so tako prevzele nekdanjo funkcijo Gračena. Stara utrdba se od konca 15. stoletja ne omenja več in je očitno propadla. Zelo verjetno lahko nekdanji obseg gospostva Gračena enačimo z ozemljem novoveškega deželskega sodišča Mokrice, ki je segalo na zahod do Pirošice. Kaj je nekdanje Gračeno, je razvidno iz fevdne podelitve gradu Mokrice s pripadajočim, ki ga je grof Ulrik II. Celjski leta 1455 podelil Sigmundu Sebiacherju. Kot kraji, ki sodijo pod Mokrice, oziroma *die vormallen in unser urbar gen Grattschon gehortt haben*, so naštet: Nova vas, Rajec, Perišče, Brezje, Bogovo selo, Ponikve, Laze, Koritno, Velika in Mala Dolina, Cirknik, Sobenja vas ter Globočice. Fevdna knjiga grofov Celjskih 1436–1456, ARS, rokopis I 3r, fol. 23'; Hauptmann, v: Erläuterungen (kot v op. 16), str. 480.

¹⁶¹ CD IV, št. 382; UBK II, št. 207. Gl. podrobneje na str. 90.

¹⁶² Gl. spodaj str. 84 sl. Položaj Gračena bi lahko primerjali z gradom Borl ob vnožju Haloz nad Dravo, prednjo ogrsko postojanko v mejnem pasu pred Ptujem. Grad je pred sredo 13. stoletja prišel v roke gospodom Ptujskim in kasneje *de facto* postal del Štajerske, čeprav so ga Madžari še 1337 terjali nazaj in trdili, da stoji na ogrskem ozemlju (... *de castro Anchenstain in partibus Hungarie sito, in ungarico Bornyl dicto*). Objava dokumenta pri Josef Lampel, Die Landesgrenze von 1254, Archiv für österreichische Geschichte 71, priloga 30, str. 445. Prim. Milko Kos, Meja proti Ogrski in Hrvatski v štajerskem Podravju, v: Poetovio–Ptuj 69–1969. Zbornik razprav ob tisočdevetstoletnici, Maribor 1969, str. 88; Štih, Salzburg, Ptuj (kot v op. 13), str. 542; Kos, Med gradom in mestom (kot v op. 21), str. 61.

¹⁶³ Gl. Andrej Komac, Kostanjeviški kastelani in njihove veje v 13. in 14. stoletju, v: Vekov tek (kot v op. 61), (v tisku).

¹⁶⁴ UBK II, št. 355. Za mnenje, da je nastal najkasneje do leta 1200, kot pravi Kos, Gradovi (kot v op. 48), str. 120, ni pravih osnov. Težko bi verjeli, da se strateško tako izpostavljena utrdba ne bi več kot pol stoletja do 1265 omenjala niti enkrat v mnogih ohranjenih listinah Spanheimov. Verjetno je bila zgrajena kasneje, ko je intenzivna kolonizacija že zajemala ozemlje onstran hribovja Gorjancev.

¹⁶⁵ Kot priča v listini se 1299 prvič omenja *Otte von Sicherstain*. GZL II (Ljubljana 1957), št. 1.

¹⁶⁶ Prim. Mlinarič, Topografija (kot v op. 41), str. 43.

kjer se je oblikovala nova meja imperija, je bilo v njegovem teku poseljeno, nam kažeta urbarja gospodstev Žumberk (1498) in Sicherstein (1507).¹⁶⁷ K pridobljenemu teritoriju je sodilo tudi širše območje današnjega kraja Vivodina (nem. *Herzogtum*).

Vivodina

Slovenskim zgodovinarjem dolgo ni bila popolnoma jasna vsebina imena Vivodina.¹⁶⁸ Vendar so viri z začetka 16. stoletja popolnoma jasni – Vivodina je kraj, območje (*platz und ort; erd(s)trich; grundt*), ki je ležalo poleg gospodstva Žumberk.¹⁶⁹ Gre za gričevnato pokrajino med Žumberkom na severu, Belo krajino na zahodu in Kolpo na jugu, ki je nekdaj tvorila zaključeno zemljiško gospodstvo, natančneje – zemljiški urad. Danes sodi pod Hrvaško, dejansko nepoznano pa je dejstvo, da je bila cel pozni srednji vek do 16. stoletja del Kranjske. To jasno izpričuje pismo kranjskih deželno knežjih upraviteljev iz leta 1540 – »Vivodina, ki je bila pred časom posest avstrijskih knezov« (*Hertzogthumb so vor zeiten des hauss Ossterreich aigenthumb gwesst ...*).¹⁷⁰ Nekdanje širše pokrajinsko ime se je do danes zožilo le na ime vasi Vivodina sredi območja. Kaj je Vivodina zajemala v preteklosti, nam dokazuje nekaj dokumentov 15. stoletja, zlasti pa hrvaški urbarji, davčni popisi in listine 16. in 17. stoletja. Kot je znano iz listine celjskih grofov iz leta 1428, sta vasi Brašljevec in Kašt že ležali v Beli krajini (*in der Mettlik*), torej izven območja Vivodine.¹⁷¹ Zahodna meja gospodstevine je zelo verjetno vseskozi potekala po potoku Kamenica, ki je v 16. stoletju pomenil mejo deželskega sodišča Metlika.¹⁷² Posredno nam približen obseg gospodstva nakazuje v listini iz leta 1444 omemba vivodinske župnije in njenih podružničnih cerkva, ki so bile v upravi kostanjeviške opatije in potom nje pod oglejskim patriarhatom: sv. Miklavža v Obrežu ob Kolpi (*zu sand Nichlan ... capellen zu Obbris*), sv. Lovrenca (v vasi Vivodina, današnji sedež župnije), sv. Janeza (morda sv. Ivan nad vasjo Visoče na severu gospodstva), tedanja župnijska cerkev sv. Jurija pa je verjetno identična s sv. Jurijem pri

¹⁶⁷ Dušan Kos, Urbarji za Belo krajino in Žumberk (15.–18. stoletje) I, Viri za zgodovino Slovencev 13, Novejši urbarji za Slovenijo 1, SAZU, Ljubljana 1991, str. 231 sl. Gospodstvo Sicherstein je vključeno v urbar kartuzije Pleterje iz 1507, objavljen kot dodatek v Mlinarič, Kartuzija (kot v op. 38), str. 234 sl.

¹⁶⁸ Milko Kos je leta 1943 v prispevku Vojvoda in knez v krajevnih imenih, GMS 24, 1943, str. 77–83, menil, da Vivodina pomeni vojvodsko posest na splošno, in v tem smislu tolmačil *oberes herzogthumb* računskih knjig 15. stoletja kot deželno knežjo posest severno od Gorjancev, v katero naj bi vključevali Novo mesto, Mehovo, Sicherstein, Kostanjevico, *das niderherzogthumb* pa kot nekdanjo kranjsko posest onkraj Gorjancev v Žumberku. K temu so ga zavedle navedbe v deželno knežjih računskih knjigah iz 1436–39 in 1463–69, ki vključujejo zemljiški urad *am Obern herzogthumb*, kjer pa so lokacije Novo mesto, Mehovo, Sicherstein in Kostanjevica omenjene le v obračunih v zvezi z izdatki urada, nikakor pa upravno niso sodile pod ta urad (gl. op. 197). Za napotek zahvala kolegu dr. Matjažu Bizjaku. Milko Kos je dopuščal, da bi bilo lahko v zvezi z vojvodsko posestjo ime kraja Vivodina vzhodno od Metlike. Kosovo razlago imena Vivodina je povzel Dušan Kos v svoji razpravi o Beli krajini (kot v op. 38), str. 220, vendar je zavrnil povezavo med krajevnim imenom Vivodina na današnjem hrvaškem ozemlju ter kranjsko vojvodsko posestjo.

¹⁶⁹ *Hertzogthumb so an Sichelberg gaintzt ...; ... ertrich das Hertzogthumb genant, an die herschafft Sichelberg stossend ...* Aleksa Ivić, Dolazak uskoka u Žumberak, Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskoga arkiva IX, Zagreb 1907, dokumenti št. XXVIII, XXIX, XXX, XXXI, XXXII, str. 137 sl.; Monumenta Habsburgica regni Croatiae Dalmatiae Slavoniae, vol. II, ed. Emil Laszowsky, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium (=MSHSM) 38, Zagreb 1916, št. 474.

¹⁷⁰ Ivić, Dolazak uskoka (kot v op. 169), št. XXVIII, str. 138.

¹⁷¹ Franc Komatar, Ein Cartular der Karthause Pletriach, Mitteilungen des Musealvereines für Krain (=MMK) XIV, 1901, št. 56, str. 54.

¹⁷² Kos, Bela krajina (kot v op. 38), str. 228 sl. (op. 115), 121.

Dojutrovici.¹⁷³ Natančno pa nam vivodinska naselja našteva kasnejši urbar hrvaškega gospostva Ozalj iz leta 1642, ki je tedaj zajemalo tudi Vivodino (*sudčia Vivodinska*). Najbolj vzhodne vasi med njimi so bile Obrež, Furjaniči, Gorniki, Dvorište in Hrastovica.¹⁷⁴ Naselja vzhodnejše od teh so sodila v drugi sodni območji ozaljskega gospostva s središči v Vrhovcu nad Kolpo ter v Prekrižju (današnji kraji s pridevkom Prekriški). Na severu proti gospostvu Žumberk je Vivodina nedvomno vključevala vasi Tupčina (*Tupschendorff*), od koder so v letih 1436–39 dajali gornino in vinsko desetino zemljiškemu uradu Vivodina,¹⁷⁵ ter Oštrc (danes Zgornji in Spodnji).¹⁷⁶

Kdaj je bilo območje Vivodine zaseleno in priključeno Kranjski, ni znano. Maks Miklavčič je domneval, da je bilo osvojeno s kranjske strani istočasno kot Žumberk oziroma Bela krajina.¹⁷⁷ Vendar so cerkev sv. Jurija v Vivodini, kasnejši sedež župnije, s patronatom in vso pripadajočo posestjo šele 1321 podelili kostanjeviškemu samostanu hrvaški Babonići, v čigar dedni lasti je bila dotedaj, kar je tudi prva ohranjena zgodovinska omemba lokacije. Zanimivo pa je, da Babonići v dokumentu govorijo o *ecclesia sancti Georgii apud Siherberg*, kot da bi bila del gospostva Žumberk, torej Kranjske.¹⁷⁸ Še bolj zanimivo je, da je koroški vojvoda Henrik Goriško-Tirolski leta 1330 izdal svojo listino, s katero je Kostanjevici podelil patronatno pravico nad vivodinsko cerkvijo, in v njej trdil, da je patronat v njegovi zakoniti lasti.¹⁷⁹ Henrik je bil zastavni gospod Kranjske in tudi gospostev Žumberk in Sicherstain, kot kaže seznam njegovih kranjskih posesti iz leta 1311.¹⁸⁰ Na temelju tega lahko sklepamo, da je bilo območje Vivodine v sklopu posesti kranjskih deželnih gospodov in resnično priključeno Žumberku oz. Kranjski že v teku 13. stoletja, nedvomno šele po osvojitvi

¹⁷³ Gl. op. 200. Josip Buturac, Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, Starine JAZU 59, Zagreb 1984, str. 86, omenja, da so bile ruševine župnijske cerkve sv. Jurija v Dojutrovici.

¹⁷⁴ Vsa našeta naselja so sledeča: *Gorniki, Obriž, Cerje, Vrškovi, Zorkovci, Krasinci, Hrštovci, Hodinci, Belošići, Vuketići, Sršići, Stojalnice, Dojutrvica, Vratina vas, Gornja Hrastovica, Dvorišća, Gorni Lović, Crničevo, Dolnji Lović, Dolnja Hrastovica*. Omenjeno je, da je bilo vasi 26, torej jih v seznamu šest manjka. Radoslav Lopašić, Hrvatski urbani, Svezak I., Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium V, Zagreb 1894, str. 237 sl. Mnoga druga naselja in ledinska imena Vivodine lahko razberemo še iz posestnih listin 16. in 17. stoletja: Rudolf Strohal, Vivodinske isprave, Vjesnik kr. Državnog arkiva u Zagrebu VI, 1934, str. 125 sl.

¹⁷⁵ Gl. op. 198.

¹⁷⁶ Februarja 1438, ko so se že začeli spopadi med grofi Celjskimi in Habsburžani, ki so napovedovali hudo večletno fajdo, je Ulrik Štubenberški po pooblastilu vojvode Friderika vodil sodni proces proti celjskemu gradiščanu Joštu s Forhteneka, ki je oplnil tri deželnoknežje vasi v Vivodini, vključno s cerkvijo v Tupčini – *Dübschendorff, Rawn vnd Ostercz vnd auch ander güter am Herczogtumb* (Joseph Chmel, Materialien zur österreichischen Geschichte. Aus Archiven und Bibliotheken, Band 1/2, Graz 1971, št. XXX, str. 48). V deželnoknežji fevdni knjigi iz let 1443–1469 pa je za leto 1444 navedba, da je Spodnjo Vivodino in »gradišče« oz. neko ruševino pri Oštrcu – *Das Niederherzogthumb genant und das burgstall am Ostercz* – dobil v fevd Hans Žumberški. Notranjeavstrijska fevdna knjiga za Kranjsko 1443–1469, kodeks W 724, Haus- Hof- und Staatsarchiv na Dunaju, fol. 217; kopija na mikrofilmu v Zgodovinskem arhivu Ljubljane. V 18. stoletju je stal v Oštrcu grad, ki je prikazan na jožefinski vojaški karti iz okrog leta 1780 (*Schloss Osterz*). Morda je bil v neposredni zvezi z »gradiščem« iz 14. stoletja. Gl. op. 223.

¹⁷⁷ Miklavčič, Premik (kot v op. 38), str. 135 sl., 139.

¹⁷⁸ ... *ecclesiam sancti Georgij apud Siherberg existentem, ad nos iure hereditario et eciam iure patronatus pertinentem ... cum vtilitatibus, pertinencys et appendencys suis vniversis*. ARS, Kronološka serija listin, 1321 september 22., Zagreb (prepis B. Otorepca, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU); AH I, št. 26, str. 63; Mlinarič, Kostanjeviška opatija (kot v op. 92), str. 178.

¹⁷⁹ ... *jus patronatus ecclesie beati Georij prope Sicherberch quod ad nos de iure pertinet vobis conferimus et donamus ...* ARS, Kronološka serija listin, 1330 junij 24., Tirol (prepis B. Otorepca, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU); Mlinarič, Kostanjeviška opatija (kot v op. 92), str. 178.

¹⁸⁰ Gl. op. 159.

sosednje Bele krajine, na katero se geografsko navezuje.¹⁸¹ Ni pa moč ugotoviti, ali je šlo za prisvojitve že poseljenega hrvaškega ozemlja ali je bilo kolonizirano s kranjske strani. Njeno ime Vivodina/Herzogtum najverjetneje lahko razlagamo v smislu »posest koroškega vojvode« na robu dežele, ob državni meji. Takšno mnenje podkrepljuje še eno zanimivo dejstvo. Hrvaški zgodovinar Strohal, ki je izdal vivodinske listine 16. in 17. stoletja, omenja, da se je sodno območje Vivodina v starih spisih imenovalo »Koroška sučija«.¹⁸² Davčni registri zagrebške županije iz leta 1598 med sodnimi območji gospostva Ozalj navajajo tudi *judicatus Koruszy* in *judicatus Wywodina*.¹⁸³ »Koroški judikat« je v tem času pomenil celó samostojno enoto, ki je zajemala ožje območje okrog Lovića.¹⁸⁴ Podoben indic najdemo še v listini iz 1635, kjer je pri prodaji nekega vinograda v Vivodini omenjeno, da leži v *Loviču Koruškom*.¹⁸⁵ Na temelju teh oznak in navedb lahko vidimo, da se je ozemlje Vivodine in posameznih lokacij v njej še v 16. in 17. stoletju povezovalo s Koroško oziroma Korošci. Menim, da edino logično razlago za to lahko iščemo v obdobju, ko so bili koroški vojvode deželni gospodje Kranjske in so kolonizirali ter imperiju priključili široko območje Žumberka. To pa se lahko nanaša le na Spanheime (do 1269) ali na Goriško-Tirolske (do 1335), kajti avstrijskih Habsburžanov viri nikoli ne omenjajo kot »Korošce«. Takšen sklep nam potrjuje tudi zanimiv kratek spis o zgodovini vivodinske župnije z naslovom *Paroccia S. Georgii prope Sicherberg sive in Ducatu*, ki je morda nastal v kostanjeviškem samostanu in je ohranjen v prepisu iz 18. stoletja.¹⁸⁶ V uvodnem delu kot možen izvor pokrajinskega imena Vivodina neposredno navaja koroške vojvode in omenja, da je že vojvoda Bernard tam precej posesti podelil samostanu. Glede latinskega imena *in Ducatu*, ki ga uporablja ta spis, imamo neposredne vzporednice v avtentičnih dokumentih te dobe. V letih 1295 in 1300 listine hrvaških Baboničev za kostanjeviški samostan pri navajanju raznih vasi ob spodnji Krki izrecno označujejo njihovo lego s formulacijo *sitas in ducatu ... Mainhardi ducis*, oziroma *in ducatu Karynthie*.¹⁸⁷ Podobno že listina Spanheimov s prvo posredno omembo gradu Žumberk iz leta 1265 navaja med pričami Engelbera Žumberškega z diktirano *de Sicherberg in Carinthia*.¹⁸⁸ Torej so dolenski kraji oziroma grad Žumberk ležali »v koroškem dukatu«, drugače rečeno, v dominiju koroškega vojvode. Navedeni primeri so zadosti trden argument za mnenje, da pokrajinsko ime Vivodina/Herzogtum/Ducatus resnično izhaja iz obmejne posesti koroških vojvod, in tudi pridevke »koroški« pri vivodinskih toponimih lahko povezujemo z obdobjem koroških vojvod na Kranjskem.

Kako je cerkev v Vivodini prišla v dedno last hrvaških Baboničev, je uganka. Morda to

¹⁸¹ Ni pa bila nikoli del Bele krajine oziroma goriške »grofije v Marki in Metliki«, kot kaže njena popolnoma drugačna posestna zgodovina. Grofje Goriški nad Vivodino niso imeli pristojnosti. Gl. Peter Štih, *Dežela Grofija v Marki in Metliki*, v: Vilfanov zbornik (kot v op. 66), str. 123–146.

¹⁸² Strohal, Vivodinske isprave (kot v op. 174), str. 125.

¹⁸³ Josip Adamček, Ivan Kampuš, Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću, Izvori za hrvatsku povijest 3, Zagreb 1976, str. 416 sl.

¹⁸⁴ To območje je v ozaljskem urbarju iz leta 1642 spet vključeno pod urad *sudčia Vivodinska*. Lopašić, Hrvatski urbari (kot v op. 174), str. 203, 237 sl.

¹⁸⁵ Strohal, Vivodinske isprave (kot v op. 174), št. 32, str. 156.

¹⁸⁶ ARS, Zbirka rokopisov, Dolski arhiv, fascikel 179. Uvodni del se glasi: *Tractui illi terrae aut verius montium, qui nunc tribus centuriis Croatarum limitanea militiae adscriptorum definitur, neque semper angustis adeo limitibus circumscriptus fuerit, olim Ducatui nomen erat; inde ut apinor quod Banis totius Sclavoniae, qui Ducum quoque dignatione honorabantur, pareret; quamvis et Ducibus Carinthiae iidemque Marchiae Dominis paruisse compertum sit: quippe Bernardus Dux non contemnendam ejus tractus monasterio contribuerat* ... V nadaljevanju sledijo prepisi treh srednjeveških listin, ki zadevajo župnijo v Vivodini (1321 september 22., Zagreb; 1330 junij 24., Tirol; 1444 avgust 5. – o teh gl. v razpravi zgoraj).

¹⁸⁷ AH I, št. 21, 25, str. 47, 62.

¹⁸⁸ UBK II, št. 355.

lahko povezujemo z dejstvom, da so Babonići dobili od avstrijskega vojvode Friderika leta 1308, v času češke nasledstvene vojne med Habsburžani in Henrikom Goriško-Tirolskim, za posojena finančna sredstva v zastavo obsežne kranjske posesti, med njimi tudi zemljiško gospostvo Žumberk (*urboram integram in Sicherberg*), pol gospostva v Kostanjevici in stolp Gračeno, kar so verjetno zasedli v teku bojev.¹⁸⁹ Te posesti so očitno posedovali še 1316, ko jim je kralj Friderik k dolžni vsoti dodal za izkazano zvestobo in službo še 350 mark srebra, in jih nakazal na že od prej zastavljene posesti.¹⁹⁰ V tem času bi lahko v okviru žumberškega gospostva v Vivodini sami postavili novo cerkev ali pa že obstoječo lastniško cerkev podelili Kostanjevici.¹⁹¹ Morda si lahko »dvovladje« nad vivodinsko cerkvijo sv. Jurija razlagamo prav z negotovimi razmerami te turbulentne dobe – vojvoda Henrik je bil njen posestnik *de iure*, Babonići pa so jo *de facto* držali v svoji posesti. Vojvoda Henrik je leta 1330, ko je verjetno spet imel Žumberk v svojih rokah, le »legaliziral« pristojnost kostanjeviške opatije nad cerkvijo.¹⁹² S podelitvijo Kostanjevici je cerkev dokončno prišla pod cerkveno jurisdikcijo Ogleja, kjer se omenja že v desetinskem seznamu iz leta 1323 za Žumberkom kot *S. Georius*.¹⁹³ Vendar pa je prvotno očitno sodila pod pristojnost zagrebške škofije, ki jo je še 1334 kot župnijsko cerkev z dvema podružnicama vključevala v svoj seznam župnij (*ecclesia beati Georgii de Vyuodina matrix*).¹⁹⁴

Vivodinsko gospostvo je bilo kasneje v 14. stoletju izpričana kranjska deželno knežja posest, vendar ločena od žumberškega gospostva. Habsburžani so jo (ali le del?) podeljevali v zastavo skupaj s Kostanjevico in drugo svojo obsežno posestjo na Dolenjskem, tako pred 1365 goriškemu grofu Albertu IV., nato Ortenburžanom in verjetno tudi grofom Celjskim.¹⁹⁵ V dveh listinah o zastavitvi iz leta 1386 se vivodinska posest omenja kot *vierczig huben in der Metlik genant das Herczogtum*, oziroma *huben und gueter gelegen in dem herzogentum zu der Metlik*.¹⁹⁶ V prvi polovici 15. stoletja imamo v virih prvič izpričano, da se je gosposčina

¹⁸⁹ GZM II (Maribor 1976), št. 120. Kot omenja Janez Vetrinjski v svoji kroniki, so bili Babonići poleg grofov Goriških in Ortenburških glavni zavezniki Habsburžanov, s pomočjo katerih so ti v bojih na Kranjskem zlomili moč koroškega vojvode. Iohannis abbatis Victoriensis Liber certarum historiarum, Tom. II, MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum, ed. Fedor Schneider, Hannover–Leipzig 1910, str. 344, 382.

¹⁹⁰ ... *super pignora que dux Stephanus antea a nobis habuisse dinoscitur* – GZM III (Maribor 1977), št. 39, 40.

¹⁹¹ Druga možnost je verjetnejša, kajti leta 1334 je cerkev v zagrebških popisih že izkazana kot župnijska z dvema podružnicama (gl. op. 194).

¹⁹² Da so se Babonićem zastavljena gospostva postopno vračala nazaj v posest Henrika Goriško-Tirolskega, dokazuje primer stolpa Gračeno. Leta 1323 sta ga brata Svibenska odkupila iz zastave Babonićev (*von den Ungeren*) in obljubila vojvodi Henrikmu, da mu bosta s stolpom zvesto služila in mu ga v primeru izplačila zastavne vsote brez nasprotovanja predala. 1323, maj 6., St. Zenoberg, originalna listina v Haus-Hof- und Staatsarchiv na Dunaju (po prepisu B. Otorepca, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU).

¹⁹³ *Rationes decimarum Italiae nei seculi XIII e XIV. Venetiae–Histria Dalmatia*, Studi e testi 96, ed. Pietro Sella e Giuseppe Vale, Citta del Vaticano 1941, str. 40.

¹⁹⁴ Ivan K. Tkalčić, *Povjestni spomenici zagrebačke biskupije II*, Zagreb 1874, str. 93; Buturac, *Popis župa* (kot v op. 173), str. 86. Pri navedbi je dostavek, ki kaže, da je vivodinska cerkev nekdanj dejansko priznavala zagrebško jurisdikcijo, v času nastanka seznama pa ne več: ... *cuius rector Lypoldus nomine nunc non obedit Johanni moderno archidiacono de Guerche, obediebat tamen Petro archidiacono de Guerche antea*. Sredi 14. stoletja se je Vivodina nahajala v sklopu cerkva, nad katerimi je skušal Zagreb ponovno uveljaviti cerkveno jurisdikcijo in tamkajšnjega župnika je zaradi nepokoravanja zadelo izobčenje (gl. spodaj str. 83 sl.).

¹⁹⁵ Podrobneje o tem gl. Štih, Dežela (kot v op. 181), str. 134–135.

¹⁹⁶ ARS, Listine grofov Celjskih, 1386 junij 21., Brugg v Aargauu (prepis B. Otorepca, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU); 1386, april 26., Brugg v Aargauu (Štih, Dežela (kot v op. 181), str. 134, op. 97). Zanimiv je pridevek *in der Metlik*, ki pa pomeni le neprecizno formulacijo zaradi geografske bližine Bele krajine, kajti formalno Vivodina ni bila del goriške deželice »grofija v Marki in Metliki«.

razdelila na dva dela – Zgornjo in Spodnjo Vivodino. V deželnoknežji računski knjigi za Kranjsko za leta 1436–39 je naveden dislociran zemljiški urad v Zgornji Vivodini (*ambt am Obern herczogtumb*), ki je bil upravno priključen gospodstvu Kostanjevica (morda je ta del identičen z zgoraj omenjeno posestjo v Vivodini, ki je bila že v 14. stoletju podeljevana v zastavo skupaj s Kostanjevico).¹⁹⁷ Zgornja Vivodina je zajemala severni del z vasema Tupčina in Oštrc ter vključevala tudi župnijsko cerkev sv. Jurija,¹⁹⁸ Spodnja Vivodina pa je pomenila večji južni del vse do Kolpe. Tudi geografsko gledano je delitev utemeljena z neposeljenim gozdnatim slemenom z značilnim ledinskim imenom *Boršt* (kranjski izvor imena je nedvomno). Od tega časa dalje lahko sledimo ločeni posestni in hkrati tudi politični zgodovini obeh delov.

Okrog leta 1444 je imel Hans Žumberški (*Hans Sicherberger*) od deželnega kneza v fevdu deželsko sodišče Žumberk, cerkveni fevd župnijske cerkve pri Žumberku, ter poleg manjše razdrobljene posesti tudi Spodnjo Vivodino ter »gradišče« v Oštrcu (*das Nider Herczogtumb genant und das burkchstatt am Ostercz*).¹⁹⁹ Datiran z avgustom istega leta 1444 pa je ohranjen prepis izredno informativne listine, ki jo je za kostanjeviški samostan izdal grof Štefan Frankopan (kot smo videli, so kostanjeviški cistercijani upravljali župnijo v Vivodini). Iz dokumenta je razvidno, da je prišlo že nekaj let pred tem do spora in nepokorščine Spodnje Vivodine do župnijske cerkve sv. Jurija, ki je stala v Zgornji Vivodini.²⁰⁰ Zato je grof Štefan opisal, kdaj in kako so se pri treh podružničnih cerkvah, ki so stale v Obrežu ob Kolpi (sv. Nikolaj), v današnjem kraju Vivodina (sv. Lovrenc) ter pri sv. Janezu na severu, od nekdanj izvajali obredi, ter obenem določil izpolnjevanje obveznosti vivodinskih podložnikov do župnika oz. župnije. Bistvena je navedba, da grof ukazuje pokorščino svojim podložnikom v Spodnji Vivodini (*die vnserm am Niederherczogtumb*). Na temelju tega dokumenta lahko sklepamo, da so imeli tedaj Spodnjo Vivodino v svoji posesti hrvaški Frankopani. Ali so bili kot deželnoknežji fevdniki nasledniki Hansa Žumberškega ali pa so dobili ločeno le del posesti na nek način v svoje roke, se na osnovi obstoječih virov ne da ugotoviti. Vendar pa ima frankopansko gospodstvo svoje trdno utemeljeno in verjetno ozadje.

Grofje Frankopani so bili ravno v tem času v izredno tesnih povezavah s Kranjsko in Habsburžani. Prav grof Štefan je bil v letih 1436–1443 in 1453–1454 kranjski deželni glavar in je kot službeni fevd dobil v upravo tudi ljubljanski grad.²⁰¹ Kralj Friderik IV. ga v privilegiju iz 1443, s katerim je njemu in njegovim dedičem dovolil kovati lastne novce po dunajskem kovu, imenuje celo kot svojega svetnika (*königlicher Rath*).²⁰² V letih 1444–

¹⁹⁷ Deželnoknežja računski knjiga za Kranjsko 1436–1439, ARS, Vicedomski arhiv, škatla 101, fol. 9 (za informacije in prepis zahvala kolegu dr. Matjažu Bizjaku).

¹⁹⁸ Tupčina je v računski knjigi 1436–39 vključena v deželnoknežji urad *am Obern herczogtumb* (gl. op. 197). Oštrc poleg Tupčine je v sklopu deželnoknežje posesti *am Herczogthumb* izkazan v listini iz leta 1439 (gl. op. 176). Župnijska cerkev sv. Jurija pri Dojutrovici je ležala v Zgornji Vivodini (gl. op. 200).

¹⁹⁹ Notranjeavstrijska fevdna knjiga za Kranjsko 1443–1469 (kot v op. 176), fol. 217. Zapis o posesti tega fevda sodi po mnenju kolega dr. Matjaža Bizjaka v leto 1444.

²⁰⁰ *Als etlich jare das niedertail am Hercztumb ein czwitracht vnd in vngehorsam gewesen sint zu irrer rechten pharkirchen zu sand Jorgen am Obernherczogtumb ...* 1444, avgust 5., prepis iz 18. stoletja v ARS, Zbirka rokopisov, Dolski arhiv, fascikel 179, prepisi listin samostana Kostanjevica, pola 30; Mlinarič, Kostanjeviška opatija (kot v op. 92), str. 231.

²⁰¹ Eduard M. Lichnowsky, *Geschichte des Hauses Habsburg V*, Wien 1841, št. 3529, 3670; VI (Wien 1842), št. 22; VIII (Wien 1844), št. 8c (str. DXV), 1742e (str. DXIX), 1870b (str. DXXVII); GZL III (Ljubljana 1958), št. 49, 50; Georg Kozina, *Die Landeshauptleute von Krain bis gegen das Ende des 15. Jahrh.*, Jahresbericht der K. K. Ober-Realschule in Laibach 1864, str. 42 sl.; Vjekoslav Klaić, *Krčki knezovi Frankopani*, Zagreb 1901, str. 227 sl.

²⁰² Lichnowsky, *Geschichte* (kot v op. 201) VI, št. 527 (str. LXV).

1447 je funkcijo kranjskega glavarja opravljal njegov brat Dujm.²⁰³ Leta 1437 se je Štefan skupno s svojimi brati s pogodbo celo zvezal s Habsburžani, da jim bo deset let nudil pomoč s 1000 jezdecami proti vsem nasprotnikom na Kranjskem, v Marki, na Krasu ali v Istri (očitno naperjeno proti grofom Celjskim, s katerimi so Habsburžani kmalu zatem začeli hudo vojno).²⁰⁴ V tem obdobju bi zelo verjetno lahko prišlo do podelitve v fevd ali zastave dela deželnoknežje Vivodine Frankopanov. Pridobitev te posesti se tudi lepo vklaplja v koncept posestne politike Frankopanov, ki je bila v tem obdobju intenzivno usmerjena v mejno območje z imperijem, in se navezuje na ostala frankopanska gospodstva v tem prostoru – Ribnik, Ozalj, Lipovec, Samobor.²⁰⁵

Medtem ko je bilo, kot je videti, od tedaj dalje gospodstvo Frankopanov nad Spodnjo Vivodino trdno uveljavljeno, se Zgornja Vivodina še celo 15. stoletje nahaja v deželnoknežji upravi kot del gospodstva Kostanjevica. To je jasno razvidno v poročilu o oplenitvi Vivodine leta 1438 (*güter am Herzogthumb, So zu seiner herschafft Lanndstrost gehorn*).²⁰⁶ Seznam izrednega davka za princeso Katarino leta 1446 vključuje Vivodino (*Am herzogthumb*) med kranjska deželnoknežja gospodstva (*Empter in Krayn*).²⁰⁷ Leta 1463 se zemljiški urad *am obern Herzogthumb* omenja v pismu cesarja Friderika III. njegovemu tamkajšnjemu uradniku Jörgu Wurczpuchlerju,²⁰⁸ ter v letih 1463–69 ponovno v deželnoknežji računski knjigi.²⁰⁹

V viharjih razmerah ob turškem pustošenju konec 15. stoletja se je oblast Frankopanov v Spodnji Vivodini še utrdila in obenem povzročila postopno odcepitev od Kranjske. Leta 1507 je bila posest grofa Bernardina Frankopana²¹⁰ v Vivodini – sina nekdanjega kranjskega glavarja Štefana – že vključena v popis ogrskega kraljevega davka v okviru zagrebške županije in je skupaj s staro hrvaško občino Krašić v dolini Kupčine na vzhodu zajemala celih 550 oziroma leta 1517 že 650 *portas* (selišč). V popisu 1517 je navedena kot *Craysthychy et districtus Wywodina cum pertinentiis domini Bernardini comitis*.²¹¹ Frankopani so si začeli prisvajati tudi patronat nad vivodinsko župnijo, ki je pripadala kostanjeviškimi cistercijanom, in ozaljski gradiščan je leta 1530 v imenu svojega gospoda protestiral, ko je kranjski deželni glavar Ivan Kacijaner postavil duhovnika *in plebem Wywodyna*.²¹² Pri tem

²⁰³ Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493) nach Archiven und Bibliotheken geordnet, Heft 12, hrsg. Heinrich Koller, P.-J. Heinig. Die Urkunden und Briefe des Österreichischen Staatsarchivs in Wien, Abt. Haus-, Hof- und Staatsarchiv: Allgemeine Urkundenreihe, Familienurkunden und Abschriftensammlungen (1440–1446), bearbeitet von Thomas Willich, Wien-Weimar-Köln 1999, št. 196, str. 173; Božo Otorepec, Privilegijska knjiga mesta Kamnika iz leta 1528, Kamniški zbornik IV, Kamnik 1954, št. 9, str. 95; Lichnowsky, Geschichte (kot v op. 201) VIII, št. 1261 (str. DXVII).

²⁰⁴ Chmel, Materialien (kot v op. 176), št. XXVII, str. 46.

²⁰⁵ Ribnik onstran Kolpe, ob meji z Belo krajino, so Frankopani kupili leta 1394 (CD XVII, št. 426). Kraljevi grad in gospodstvo Ozalj jim je 1398 in 1399 zastavil in 1412 dokončno prodal kralj Sigismund (CD XVIII (Zagreb 1990), št. 270, 293; Lopašić, Hrvatski urbari (kot v op. 174), str. 200.

²⁰⁶ Chmel, Materialien (kot v op. 176), št. XXX, str. 48.

²⁰⁷ GZL X (Ljubljana 1965), št. 58.

²⁰⁸ Ernst Birk, Urkunden-Auszüge zur Geschichte Kaiser Friedrich des III. in den Jahren 1452–1467 aus bisher unbenützten Quellen, Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen X, Wien 1853, št. 686, str. 402.

²⁰⁹ Pod naslovom *Herzogthumb das ambt*. V sledečem uvodu pa ... *nüotz vnd guld des ampts an dem oberen hertzogtumb* ... ARS, Vicedomski arhiv, škatla 101, fol. 17 (za kopijo zahvala kolegu dr. Matjažu Bizjaku).

²¹⁰ Predstavnik ozaljske veje rodbine s sedežem v gradu Ozlju ob Kolpi. Gl. Klaić, Krčki knezovi (kot v op. 201), str. 266 in genealoška tabela v prilogi; Lopašić, Hrvatski urbari (kot v op. 174), str. 201 sl.

²¹¹ Adamček, Kampuš, Popisi (kot v op. 183), str. 22, 89. O pomenu davčne enote *porta* oz. selišče, ki je ustrezala enemu kmečkemu gospodarstvu, gl. prav tam, str. XVIII sl.

²¹² Monumenta Habsburgica (kot v op. 169) I, MSHSM 35 (Zagreb 1914), št. 322, str. 316.

je omenjal, da naj bi bila posest s patronatom v rodbini njegovega gospoda že »več kot tristo let« (!). Grof Štefan Frankopan Ozaljski se je še istega leta pritožil celo kralju Ferdinandu, ki je interveniral pri slavonskem banu, naj ga obvesti glede pravic do *ius patronatus cuiusdam plebanatus vulgo Wyuodina*.²¹³ O Zgornji oziroma Spodnji Vivodini v virih 16. stoletja ni več govora. Prihod Uskokov v od Turkov opustošeno območje je popolnoma spremenil razmere. Deželni knez je za naselitev Uskokov, ki je bila v večjem delu izpeljana v 1530- in 1540-ih letih, namenil prvenstveno gospostvo Žumberk.²¹⁴ Leta 1540 pa so kranjski deželni komisariji predlagali kot eno glavnih območij za naselitev Uskokov tudi Vivodino, ki je bila večinoma opustošena (*das zu guetn thailt oed ligt; ... in dem öden ertrich das Hertzogthumb genant*).²¹⁵ Pri tem so izjavili, da meji na gospostvo Žumberk in da je bila pred časom lastnina deželnega kneza (*Hertzogthumb so an Sichelberg graintzt vnnd vor zeiten des hauss Ossterreich aigenthumb gwesst ...*).²¹⁶ Nekdanje deželnoknežje lastništvo nad Vivodino je bilo torej še splošno znano. Ker pa kraljici Ani, ki je v imenu kralja Ferdinanda vodila zadevo, ni bilo jasno, kdo jo je tedaj dejansko posedoval, je o tem zahtevala podrobnejše informacije.²¹⁷ Od kranjskih deželnih organov je dobila odgovor ... *das graff Steffan von Franngepan dasselb yetzo in besitzung hat*.²¹⁸ Malo kasneje je dobila potrditev o tem tudi od kralja Ferdinanda – ... *ertrich das Hertzogthumb genant ... graff Steffann von Frankhepan zuegehorig* – ki je ukazal, da se morajo glede naselitve Uskokov nadalje s Frankopanom pogajati kranjski deželnoknežji komisariji.²¹⁹ Tako imamo v virih trden dokaz, da je bila Vivodina nekdanja kranjska deželnoknežja lastnina, vendar v začetku 16. stoletja v posesti hrvaških Frankopanov in *de facto* upravno že šteta k zagrebški županiji oziroma Slavoniji. Jurisdikcija je v tem času očitno že labilna – naselitev Uskokov v Vivodini predlagajo kranjski deželni organi in trdijo, da je bila prej deželnoknežja, kralj Ferdinand pa zahteva informacije o patronatu nad vivodinsko župnijo od slavonskega bana.

V frankopanski Vivodini zaradi obojestranskega nezaupanja očitno ni prišlo do tako obsežne uskoške naselitve kot v Žumberku, čeprav so o tem potekala pogajanja.²²⁰ Predvsem je pomembno, da so Frankopani uspeli Vivodino obdržati pod svojo oblastjo in ta ni prišla pod upravo uskoškega glavarstva v Žumberku in kasneje Vojne krajine. V Vivodini je obstajala samostojna občina z nižjim sodstvom, ki je sodila pod ozaljsko gospostvo.²²¹

²¹³ Prav tam, št. 441, str. 415.

²¹⁴ Podrobneje gl. spodaj str. 91.

²¹⁵ Ivić, Dolazak uskoka (kot v op. 169), št. XXVIII, str. 138, št. XXXII, str. 141.

²¹⁶ Prav tam, št. XXVIII, str. 138.

²¹⁷ *Von wegen der erbringung der Vsskokhen dieweil ir anzaigt am ort genant das Herzogthumb, so zum gueten fall öd sein vnd an die herrschaft Sichelberg stossen solle, aber daneben nicht vermeldet, wem solch erdrtrich vnd grundt dieser zeit zuegehorig, damit darauf gehandelt werden möcht, so ist vnser beuelch, das ir euch desselben erkundet vnd vns berichtet.* Monumenta Habsburgica (kot v op. 169) II, št. 474.

²¹⁸ Ivić, Dolazak uskoka (kot v op. 169), št. XXXI, str. 140.

²¹⁹ Prav tam, št. XXXII, str. 141; Monumenta Habsburgica (kot v op. 169) II, št. 486.

²²⁰ Grofa Štefana Frankopana je skrbela zlasti nepokorščina Uskokov in škoda, ki bi jo lahko pri tem utrpel. Kraljica Ana je predlagala kranjskim pogajalcem, naj ga pomirijo z utemeljitvijo, da bodo tako njegovi podložniki dosti bolje zaščiteni pred Turki in da bo Uskokom nadrejen odločen glavar, ki jih bo držal v pokorščini. Monumenta Habsburgica (kot v op. 169) II, št. 486. Vendar je do uskoške naselitve v določeni meri prišlo tudi v Vivodini, saj kostanjeviška opatija leta 1568 od svojega vikarja ni dobivala več nobenih dajatev, češ da so Uskoki poselili večino vivodinske župnije. Mlinarič, Kartuzija (kot v op. 38), str. 191; isti, Kostanjeviška opatija (kot v op. 92), str. 324, 364.

²²¹ Od 16. stoletja dalje je ohranjenih na desetine zlasti posestnih listin občine Vivodina z lastnim pečatom. Gl. Strohal, Vivodinske isprave (kot v op. 174), str. 125 sl.

Oblast nad celotnim območjem (*Judicatus Wywodina*) v okviru zagrebške županije in slavonske banovine je imel leta 1598 grof Jurij Zrinjski kot posestnik gradu Ozlja in dedič po tamkajšnjih Frankopanih, medtem ko je cerkveno upravo v Vivodini še vedno vodila kostanjeviška opatija, zaradi česar je prihajalo do sporov.²²²

Nekdanji deželnoknežji urad Zgornja Vivodina je bil v sklopu naseljevanja Uskokov v Žumberku očitno vključen v območje, ki je prišlo pod oblast uskoškega glavarja in s tem bodoče Vojne krajine, medtem ko je Spodnja Vivodina ostala pod civilno upravo zunaj tega teritorija. To nam najnatančneje dokazuje jožefinska vojaška karta iz okrog leta 1780.²²³ Južna meja Slunjskega regimenta Vojne krajine proti zagrebški županiji (Spodnji Vivodini) poteka natanko tako, da še vključuje v Vojno krajino vasi Tupčina in Oštrc, ki sta v 15. stoletju sodili h Gornji Vivodini. Ta meja nam zelo verjetno vsaj približno kaže razmejitve med nekdanjima Kranjski pripadajočima teritorijema Zgornje oziroma Spodnje Vivodine, ki se je uveljavila ob koncu srednjega veka. Spodnji del se je dejansko že do začetka 16. stoletja izločil iz Kranjske in verjetno se je državna meja imperija vzhodno od Bele krajine že tedaj ustalila na potoku Kamenica, meji deželskega sodišča Metlika, kjer kot slovensko-hrvaška državna meja poteka še danes.²²⁴ Žumberška vojna krajina pa se je formalno-pravno izločila iz Kranjske šele sredi 18. stoletja.²²⁵

Ko je hrvaški zgodovinar Adam Krčelić v 18. stoletju pisal zgodovino zagrebške škofije, mu ni bilo več jasno, kako in zakaj je imela cerkveno pristojnost nad vivodinsko in žumberško župnijo kostanjeviška opatija in potem nje oglejski patriarh. Zdelo se mu je razumljivo, da je tako v Beli krajini, saj so belokranjske župnije v civilnopravnih zadevah sodile pod Kranjsko, kateri so prispevale tudi davčno, medtem ko je Vivodina sodila pod Slavonijo in sodna oblast nad območjem nikakor ni pripadala Kranjski (*quod Judicatus Vivodinae nullatenus ad Carniolae Provinciam spectaret*).²²⁶ Očitno mu nekdanja pripadnost Kranjski in imperiju ni bila več poznana. Kmalu zatem je bil ukinjen še zadnji relikv nekdanjih, iz srednjega veka izvirajočih razmer, in ljubljanski nadškof je leta 1789 uradno predal župniji v Žumberku in Vivodini zagrebški škofiji (*parochias in Croatia sitas ... Vivodina et Sichelburg*).²²⁷

Lokacija gradu Sicherstein

Točen položaj Sichersteina je bistvenega pomena za razjasnitev vprašanja, kaj je nekdanjajemalo prvotno hrvaško ozemlje ob meji z imperijem. Do nedavnega je veljalo, da naj bi Sicherstein stal na vzpetini Gradec nad samostanom Pleterje oziroma v dolini na mestu

²²² Adamček, Kampuš, Popisi (kot v op. 183), str. 417 sl.; Lopašić, Hrvatski urbari (kot v op. 174), str. 202; Mlinarič, Kostanjeviška opatija (kot v op. 92), str. 324.

²²³ Josephinische Landesaufnahme, Sectio 62: Theil des Sluiner Regiments, Crain, Agramer und Severiner Comitatus, Österreichisches Staatsarchiv (Kriegsarchiv), Wien. Za kopije kart zahvala kolegu dr. Vincencu Rajšpu.

²²⁴ Gl. Kos, Bela krajina (kot v op. 38), str. 220, 230.

²²⁵ Podrobneje gl. spodaj str. 91.

²²⁶ Balthasar Adami Kercselich Historiarum cathedralis ecclesiae Zagrabiensis, Zagrabiæ 1770 (faksimilni ponatis: Institut za suvremenu povijest, Biblioteka Hrvatska povjesnica 1, Zagreb 1994), str. 29–30; hrvaški prevod Baltazar Adam Krčelić, Povijest stolne crkve zagrebačke, Institut za suvremenu povijest, Biblioteka Hrvatska povjesnica 2, Zagreb 1994, str. 36–37.

²²⁷ Miklavčič, Premik (kot v op. 38), str. 5.

samega samostana, vendar sta obe lokaciji napačni.²²⁸ Ponoven natančen pretres virov nam je dal kar nekaj novih konkretnih opor za določitev položaja utrdbe. Leta 1330 je Henrik Sichersteinski svoji ženi kot protidaro za doto podelil precejšnjo posest svoje rodbine, ki je med drugim ležala tudi v vaseh Žumberka onstran grebena Gorjancev – v Petričkem selu, Griču, Tomaševcih in *Huntsdorfu* – za katere je rečeno, da ležijo »*pei Sicherstein*«. ²²⁹ Sichersteinski so morali zaradi zadolževanja od leta 1374 dalje pretežni del svoje posesti odprodati. Najobsežnejša prodaja je bila izvršena leta 1374, ko so grofom Celjskim za poravnavo dolgov prepustili trdnjavo in gospodstvo Sicherstein in neke grajske ruševine pri Kravjaku (*unsers rechten freyen aygens unser veste Sicherstein mitsammt dem burgstall zu dem Krawyak*), pridržali pa so si posest v dolini »tostran gozdov«, torej pod Gorjanci, ki je bila predana Celjskim kasneje (največ 1381 in 1383).²³⁰ Grofje so celoten dominij Sichersteinov leta 1407 podarili svoji novi cerkveni ustanovi, kartuziji Pleterje.²³¹ V pogledu podarjene posesti sta najbolj izčrpna potrdilna listina grofov Friderika II. in Ulrika II. iz leta 1447, ki poimensko navaja vse daritve,²³² in pleterski urbar iz leta 1507, h katerima se bomo še vrnili.

Dušan Kos je na osnovi omenjenega dokumenta iz leta 1374 prišel do sklepa, da sta trdnjava Sicherstein in »gradišče« (*burgstall*) ležala skupaj pri Kravjaku (danes hrvaški Kravljak, vas nad Bregano v vzhodnem Žumberku).²³³ Vendar pa podatki iz nekaterih ohranjenih listin tega ne potrjujejo, temveč kažejo na drugo lokacijo gradu. Še danes obstoječe vasi, katerih lego omenjena listina iz 1330 postavlja poleg gradu Sicherstein, ležijo okrog deset kilometrov zahodno od Kravjaka.²³⁴ Kraj Sopote »pri Sichersteinu« (*in dem Suppat bey Sicherstain*), kjer je bila leta 1377 izvedena prodaja ene hube grofu Hermanu Celjskemu, je od Kravjaka oddaljen še dlje proti zahodu.²³⁵ Najbolj zgovorna pa je potrdilna listina pleterskih posesti iz 1447, ki na kar nekaj mestih posredno nakazuje položaj gradu, predvsem pa jasno razlikuje lokaciji Sichersteina ter gradišča pri Kravjaku. V njej je na prvem mestu omenjen obsežen gozd, ki se je začel na zahodu ob poti preko svete Jere (danes Trdinov vrh) v Metliko, ter potekal na vzhod »*ze tal zwischen Lantstros und Sicherstain*

²²⁸ Za to možnost, ki jo je prvi predstavil Valvasor, se je zavzel že Hauptmann v svoji razpravi o razvoju Kranjske leta 1929 (kot v op. 16, str. 50), natančneje pa jo je argumentiral leta 1961 Ivo Pirkovič, K topologiji freisinških posesti na Dolenjskem, Kronika 9, 1961, str. 180. Teza se je uveljavila v slovenskem zgodovinopisju – prim. Kos, Gradivo za historično topografijo (kot v op. 76) II, str. 551; Ivan Jakič, Vsi slovenski gradovi, Ljubljana 1997, str. 299; z določeno skepso jo sprejema tudi Mlinarič, Kartuzija (kot v op. 38), str. 88 in op. 486, ter delno Kos, Med gradom in mestom (kot v op. 21), str. 36. Kos je kasneje upravičeno popravil svoje mnenje (Gradovi (kot v op. 48), str. 119), vendar tudi njegova nova rešitev ni pravilna, kot bomo videli kasneje.

²²⁹ ... *pei Sicherstein* datz Petrissendorf segs hueb, datz dem Grats ain hueb, datz Thomasdorf zwelf hieben, datz Huntsdorf zwo hueb die ain und zwainzich besezzen hueb *pei Sicherstein*. ARS, Samostanske listine – Pleterje, 1330 november 30., Sicherstein (prepis B. Otorepca, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU). Po urbarju pleterske kartuzije iz 1507 so ti kraji sodili v urad onstran gora, *officium transmontem*. »Huntsdorf« je bila danes izginula vas v bližini ostalih treh, kot je razvidno tudi iz zaporedja krajev v urbarju. Mlinarič, Kartuzija (kot v op. 38), str. 91–92, 241.

²³⁰ Komatar, Ein Cartular (kot v op. 171), št. 2–6, str. 35 sl. Prim. Mlinarič, Kartuzija (kot v op. 38), str. 92 sl.; Kos, Med gradom in mestom (kot v op. 21), str. 36; isti, Gradovi (kot v op. 48), str. 119–120.

²³¹ Komatar, Ein Cartular (kot v op. 171), št. 17, str. 41; Mlinarič, Kartuzija (kot v op. 38), str. 104 sl.

²³² ARS, Samostanske listine – Pleterje, 1447 september 3., Celje (prepis B. Otorepca, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU); Komatar, Ein Cartular (kot v op. 171), št. 78, str. 62 sl.; prim. Mlinarič, Kartuzija (kot v op. 38), str. 144 sl.

²³³ To utemeljuje z mnenjem, da je potrebno citat brati tako, kot da bi bila za *burgstall* vejica – *veste Sicherstein mitsammt dem burgstall, zu dem Krawyak*. Kos, Gradovi (kot v op. 48), str. 119.

²³⁴ Gl. op. 229.

²³⁵ ARS, Listine grofov Celjskih, 1377 maj 4. (prepis B. Otorepca, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU).

hinab gen Stoydras«, torej med Kostanjevico in trdnjavo Sicherstein proti Stojdragi, ter dalje ob Bregani proti Mokricam (*vncz an die Brigan gen Mokricz werts*). V nadaljevanju je še enkrat posebej označena širina gozdnega pasu, ki se je raztezal med Sicherstainom in kostanjeviškim samostanom – *nach der brait get der wald von Sicherstain hinüber uncz gen Landestrost werts ob dem kloster*. Gre za obsežen gozdni pas, ki so ga na zahodu sestavljala strma neposeljena pobočja Gorjancev nad Šentjernejskim poljem, vzhodno od Kostanjevice pa s posameznimi zaselki posejano gričevje. Omenjen topografski opis izključuje možnost, da bi Sicherstain stal pri Kravjaku, saj je trdnjava omejevala gozdni pas v osrednjem delu, šele v nadaljevanju na vzhod pa je ta potekal proti vasi Stojdraga, ki leži v neposredni bližini Kravjaka. Lokacija gradu je morala biti v gozdovih visoko nad Kostanjevico. To podkrepljujejo še drugi argumenti. Dokument v nadaljevanju našteva pleterska naselja, ki so skupaj z gozdom nekoč sodila v sichersteinsko gospodstvo, in začenja s sklopom vasi onstran slemen Gorjancev. Eden od krajev, omenjen za Petričkim selom in pred Tomaševci in Sopotami, je bil »*Huntzperg ze negst bei der vesten Sicherstain*«, torej ležeč neposredno poleg trdnjave. Gre za danes izginulo vas, ki je v pleterskem urbarju 1507 zajeta za Petričkim selom, Gričem in Tomaševci v uradu »*officium transmontem*«. ²³⁶ V listini o poravnavi posestnega spora med pleterskim samostanom in gospodvom Žumberk iz leta 1450 se podobno omenja izginula vas *Raswor .. bei dem haws Sicherstain gelegen*, ki je v urbarju 1507 navedena pred Sopotami in Sošicami (morda današnje Reštovo?). ²³⁷ S tem se nam je verjetno območje lokacije gradu zožilo na neposredno bližino omenjenih vasi, ki jih poleg Sichersteina postavlja že listina iz leta 1330. ²³⁸ Pomembno je, da pleterski urbar prav v tem območju za Petričkim selom in Gričem našteva še pet drugih, že tedaj opustelih vasi, katerih točne lokacije ne poznamo. ²³⁹ Torej je šlo za večjo zgoščenost naselij in prebivalstva, med katerimi je stal grad Sicherstein.

K izključitvi domnevnega položaja Sichersteina pri Kravjeku prispeva tudi nadaljevanje listine iz leta 1447. Ta namreč v drugem delu našteva pleterske vasi v gričevju vzhodno od Kostanjevice, ki so v urbarju 1507 vključene skupaj s kraji pod Gorjanci v drug zemljiški urad kot predhodno navedena naselja v Žumberku. Poleg Stojdrage, Osunje in Novega sela sta tudi Mali Kravjak in Veliki Kravjak z »*Burgstallom*«. To je dokončen dokaz, da imamo opraviti z dvema ločenima območjema in objektoma – grad Sicherstein se vedno omenja v povezavi z vasm v žumberškem hribovju, »gradišče« pri Kravjaku pa v sklopu popolnoma drugih naselij deset kilometrov stran. Da pa se nam rešitev problema še malo zaplete, je zgodovina poskrbela z dokumentom iz leta 1353. Hans Kostanjeviški z materjo sta zastavila Henriku Sichersteinu svoj delež na raznih posestih, med drugim *an dem purkstal ze dem Newenhaus*, v Velikem Kravjaku, Malem Kravjaku, Stojdragi idr. ²⁴⁰ Torej je poleg »gradišča« pri Kravjaku v tem času stala tudi neka nova utrdba Sichersteinov, »Neuhaus«. To se popolnoma ujema z ugotovitvami hrvaških arheologov, ki so v letih 1989–1993 izkopali objekte na točki Tuščak (602 m) pri Kravjaku. Odkrili so zidove dveh srednjeveških stolpov, od katerih glede na najdbe eden nikoli ni bil dokončan oziroma naseljen, drugi pa je bil v

²³⁶ Mlinarič, Kartuzija (kot v op. 38), str. 241 sl. Na Državni topografski karti 1:25000, Geodetska uprava republike Slovenije 1997, list 160, je jugovzhodno od Tomaševcev kota Paskovac 635m, kar bi z imenom lahko kazalo na nekdanjo vas »Huntzperg«.

²³⁷ ARS, Samostanske listine – Pleterje, 1450 junij 1., Celje (prepis B. Otorepca, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU).

²³⁸ Gl. op. 229.

²³⁹ Mlinarič, Kartuzija (kot v op. 38), str. 241–242.

²⁴⁰ ARS, Samostanske listine – Pleterje, 1353 november 13. (prepis B. Otorepca, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU).

uporabi, vendar je ta prenehala po požaru. Večje zasnove z bivalnimi objekti (palacijem) grad nikoli ni imel.²⁴¹ V požaru uničeni stolp bi tako lahko bil »*purkstal*« – ruševina listine iz 1353, drugi, nedokončani stolp pa »*Neuhaus*«. Zakaj stolp ni bil nikoli naseljen, ne vemo. Dejstvo pa je, da je rodbina Sicherstein kmalu zatem bankrotirala in vso posest odprodala. Celotna lokacija je postala »*Burgstall*« kasnejših dokumentov. Nesporno pa ti objekti pri Kravjaku niso grad Sicherstein, kot smo dokazali. Verjetno gre za manjši obrambni objekt na vzhodni meji posesti Sichersteinov, ki jo je bilo potrebno utrditi, saj je skupaj z naselji Kravjak in Stojdraga ležala tik ob državni meji imperija na rečici Bregani.

Glede na dosedaj ugotovljena dejstva naj v nadaljevanju predstavim oziroma predlagam možno rešitev problema lokacije Sichersteina. Onstran današnje slovensko-hrvaške državne meje se namreč nahajata dve lokaciji z grajskimi ruševinami: naselje Stari Grad Žumberački z ruševino Gradina, jugozahodno od vasi Tomaševci nad enim od izvornih pritokov reke Kupčina, ter jugovzhodno od njega ruševina Stari Grad (oz. Novi Grad) s cerkvijo sv. Nikole, nad današnjim naseljem Žumberak.²⁴² Obe lokaciji jasno ločuje hrvaška stroka kot »Stari grad Žumberak« in »Žumberački novi grad«.²⁴³ Vendar pa ne srednjeveški niti kasnejši zgodovinski viri nikoli ne govorijo o dveh gradovih Sichelberg (Žumberk). V 17. stoletju je bil žumberški grad še delno ohranjen in v njem je bil sedež uskoškega glavarstva. Njegovo sliko prinaša Valvazor v Slavi vojvodine Kranjske.²⁴⁴ Iz slike je jasno razvidno, da gre za staro, nedvomno še srednjeveško grajsko zasnovo, ki je bila delno že porušena.²⁴⁵ A Valvazor je poleg tega poznal tudi ruševino, ki je stala nad izviri Kupčine, vendar jo je zmotno imel za stari grad Prežek.²⁴⁶ To je današnja lokacija pri naselju Stari Grad Žumberački, ki je bila tudi arheološko raziskana in nedvomno ugotovljene srednjeveške ostaline.²⁴⁷ Ohranjeni grad z Valvazorjeve slike je torej takoimenovani »Žumberački novi grad«. Da je tudi ta zelo verjetno stal že vsaj v 14. stoletju, dokazujejo dokumenti zagrebške škofije iz 1349, ki omenjajo žumberško cerkev *sancti Nicolai de Syhembergh* – to pa je še danes stoječa cerkev sv. Nikolaja poleg »Novega gradu« z odkritimi gotskimi prvinami.²⁴⁸ Drugi argument je urbar žumberškega gospostva iz leta 1498. Ta v razdelku o gorskih pravicah navaja tudi lokacijo *pey dem Öden geslos*, kar zelo verjetno pomeni ruševino, oddaljeno okrog dva kilometra od žumberškega gradu.²⁴⁹ Torej sta v Valvazorjevem času obstajala dva srednjeveška

²⁴¹ Damjan Lapajne, Spomenička baština Žumberka, v: Žumberak: Baština i izazovi budućnosti. Zbornik u čast 700-te obljetnice prvog spomena imena Žumberak, Stari grad Žumberak 1996, str. 30 sl.

²⁴² Obe ruševini sta kot *Altes Schloß Sichelburg* in *Schloß Sichelburg* označeni že na jožefinski vojaški karti iz okrog leta 1780 (Josephinische Landesaufnahme (kot v op. 223), Sectio 63. Gl. še Izletniška karta Spominsko območje Žumberak–Gorjanci 1:50000, Geodetski zavod SRS, Mladinska knjiga 1986 (na njej je južnejša ruševina poleg cerkve sv. Nikole označena kot Novi grad); Državna topografska karta republike Slovenije 1:25000, Geodetska uprava republike Slovenije 1997, lista Kostanjevica 160, Drašiči 176.

²⁴³ Gl. Lapajne, Spomenička baština (kot v op. 241), str. 32 sl.

²⁴⁴ Valvazor XII, str. 74.

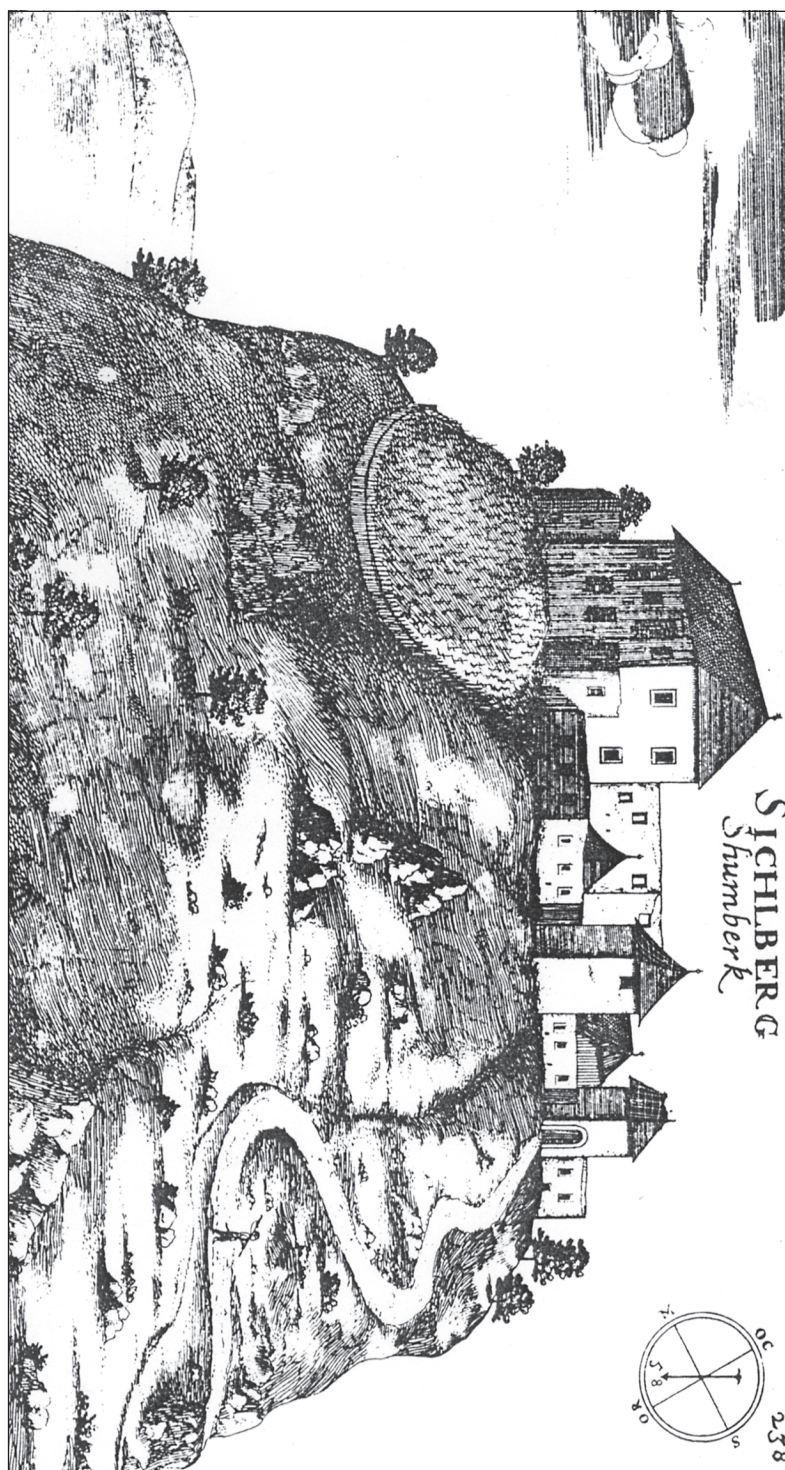
²⁴⁵ Njen tloris in opis, ki dokazujeta staro poreklo, prinaša nekaj desetletij pred Valvazorjem (1639) tudi cesarski inženir Pieroni. Oba dokumenta sta ponatisnjena v članku Anton Koblar, Čegav je Žumberk, Izvestja muzejskega društva za Kranjsko (=IMK) VIII, 1898, str. 138 in priloga.

²⁴⁶ Valvazor XI, str. 454; prim. Radoslav Lopašić, Žumberak. Crte mjestopisne i poviestne, Zagreb 1881, str. 4; Koblar, Čegav je Žumberk (kot v op. 245), str. 139–140; Blaznik, Zemljiška gospostva (kot v op. 22), str. 51 sl.; Kos, Gradovi (kot v op. 48), str. 122.

²⁴⁷ Lapajne, Spomenička baština (kot v op. 241), str. 33 sl.

²⁴⁸ Tkalcic, Povjestni spomenici (kot v op. 194), str. 51; Lapajne, Spomenička baština (kot v op. 241), str. 51.

²⁴⁹ Kos, Urbarji (kot v op. 167), str. 249. Kos v ediciji urbarja ne omenja dveh grajskih ostalin in možnosti, da gre *pey dem Öden geslos* za ruševino v neposredni bližini žumberškega gradu. V opombi 85 se odloči za lokacijo Stari Grad v Podbočju pri Kostanjevici, a brez argumentacije. Vendar pa se na prejšnji

Grad Žumberk (Johann W. Valvasor, *Topographia Ducatus Carnioliae modernae*, 1679)

grajska objekta, oba s tipično srednjeveško lego vrh vzpetine, vendar se je pravo ime porušenega že izgubilo. Med ljudstvom se je do 18. stoletja za ruševino uveljavilo ime »Stari grad Žumberk« (*altes Schloß Sichelburg*), kot dokazuje jožefinski vojaški zemljevid, nastal okrog 1780 na podlagi terenskega dela vojnih kartografov (južnejši, tedaj še stoječi grad je označen kot *Schloß Sichelburg*).²⁵⁰ Konec 19. stoletja je Radoslav Lopašič ugotovil Valvazorjevo zmoto glede Prežeka in postavil domnevo, da je ruševina Stari Grad prvotni grad Žumberk, medtem ko naj bi bil *Sichlberg* z Valvazorjeve grafike zgrajen v času Uskokov v 16. stoletju (tudi ta je 1793 pogorel in je bil nadalje v ruševinah). S tem se je uveljavilo mnenje o dveh žumberških gradovih, ki ga je kmalu sprejelo tudi kranjsko zgodovinoписje in se drži do danes.²⁵¹ Vendar zgodovinski viri ne dajejo najmanjše opore za mnenje o starejšem in novejšem gradu. Vseskozi se omenja le eden – Sichelberg.²⁵²

Tu se sama od sebe ponuja rešitev problema, ki je le na prvi pogled predrzna. Ali ni morda Stari Grad nekdanji izginuli Sicherstein? Njegova lega se ujema z opisom iz 1447 – ležal je na robu neposeljenega gozda, točno južno od Kostanjevice, ki je gozd omejevala na severu. To lego še dodatno potrjuje listina iz 1487 o razsodbi spora glede tega gozda med samostanom Pleterje in žumberškim gospodstvom. V njej je bil gozd razdeljen na dve polovici – južna je označena kot *der ander halb wald gegen Sicherberg und Sicherstain*.²⁵³ To dokazuje, da sta oba gradova ležala blizu skupaj na južni strani slemena Gorjancev. Glavni argument in dokaz pa je lokacija ruševine Starega Gradu v neposredni bližini vasi Petričko selo, Grič in Tomaševci na vzhodni ter Sopote na zahodni strani, kamor Sicherstein postavljajo listine iz let 1330, 1377 in 1447. Lahko rečemo, da je istovetnost Starega Gradu in Sichersteina nedvomna. Položaj relativno blizu gradu Žumberka, sicer v sosednji dolini, ni sporen. Družini Sicherstein in Sichelberg sta bili v sorodu in tudi posesti enega in drugega

strani urbarja omenja kot del gospodstva Žumberk tudi dvor pod Sichersteinom (*ain hof vntter Sichelstain gelegen*). Navajanje gorskih pravic »pri pustem gradu« bi se zato prav lahko nanašalo na bližnji Sicherstein. Dodatni argument je pleterska listina iz leta 1447, ki dokazuje vinograde v bližini Sichersteina – omenja se vinska desetina pri izginuli vasi *Huntzperg ze negst bei der Veste Sicherstain* (kot v op. 232). Ker je v poglavju žumberškega urbarja o gornini na prvem mestu govora o lokaciji Pečno jugovzhodno od žumberškega gradu, sledi pa lokacija *pey dem Öden geslos* brez natančnejše oznake, ni samo po sebi umevno, da gre za preskok h Kostanjevici onstran hribovja, v drugo deželno sodišče. Stari grad v Podbočju – dejansko prvotni grad oziroma trdnjava Kostanjevica – je bil dokazano v uporabi celjskih grofov še do leta 1431, tudi nadalje pa so grad in gospodstvo upravljali grajski oskrbniki, tako še 1472 (gl. Predovnik, Grofje Celjski (kot v op. 97), str. 190 sl.; Kos, Gradovi (kot v op. 48), str. 117–118). Zato je težko verjetno, da bi bil leta 1498 že *Ödes geslos*. Prvič se dokazano navaja kot opuščen šele leta 1581 v gorninskem registru kostanjeviškega samostana (Mlinarič, Topografija (kot v op. 41), str. 124). »Pustega gradu« žumberškega urbarja zato ne moremo brez pomislekov enačiti s Starim Gradom v Podbočju.

²⁵⁰ Gl. op. 242.

²⁵¹ Lopašič, Žumberak (kot v op. 246), str. 3 sl.; Koblar, Čegav je Žumberk (kot v op. 245), str. 135 sl.; Lapajne, Spomenička baština (kot v op. 241), str. 32 sl.

²⁵² Koblar je domneval, da so stari grad uničili Turki konec 15. stoletja, nakar je bil zgrajen novi. Vendar pa je v virih 15. in 16. stoletja, ki zelo verno dokumentirajo posestno zgodovino gradu Žumberka, vseskozi govora le o enem in istem gradu. Novi na drugi lokaciji bi bil investicijsko precejšen zalogaj, ki bi v primeru deželnoknežje posesti, kot je bil Žumberk, moral pustiti odmev v virih. Vendar o tem ni nobenih vesti. Celo nasprotno. Ivan Lenković je leta 1546 ob prevzemu nove funkcije uskoškega glavarja prosil kralja, da bi smel uporabiti nekaj sto renskih goldinarjev za popravilo žumberškega gradu, ki je bil v razsulu, in bi v nasprotnem popolnoma razpadel. ... *geschloss Sichlberg ... also zerrissen unnd pawföllig, das vasst niemant mer darinnen wonnen mag ... wo disem geschloss mit pesserung unnd flichwerch nit von stundann hilff beschehen, so wierdt es inn khurtz alles ze hauffenn fallen*, kar gotovo ne kaže na novejši grajski objekt. Ivič, Dolazak uskoka (kot v op. 169), št. XXXVI, str. 144; Koblar, Čegav je Žumberk (kot v op. 245), str. 218. Poleg tega Valvazorjeva podoba gradu nikakor ne prikazuje objekta, ki bi bil v času najhujše turške nevarnosti zgrajen po fortifikacijskih načelih 16. stoletja, kot na primer grad v Brežicah.

gospodstva v žumberškem hribovju so ležale blizu skupaj, celo v nekaterih istih vaseh, kot kažejo urbarji iz 1498 in 1507. Po izumrtju Sichersteinskih in prehodu njihove posesti na samostan Pleterje je grad propadal. Sicer se še omenja pri označevanju lege krajev v potrdilu pleterskih posesti leta 1447 kot *vest*,²⁵⁴ tri leta zatem kot *haws Sicherstain*,²⁵⁵ vendar kartuzijani verjetno niso videli koristi od oddaljenega gradu. Ta je do konca stoletja propadel. Žumberški urbar 1498 govori le še o »pustem gradu« (*pey dem Öden geslos*),²⁵⁶ v pleterskem urbarju 1507 pa se sploh ne omenja več. Z njim je izginilo tudi njegovo pravo ime.

Zahteve zagrebške škofije v 14. stoletju

Za zaključek prikaza o širjenju Kranjske in oblikovanju nove meje imperija bomo predstavili še vir, ki bo lepo zaokrožil dosedanje ugotovitve s pogledom »z one strani« – s hrvaške perspektive. Gre za statute zagrebškega kapitlja iz srede 14. stoletja, ki so pri tej problematiki premalo upoštevani in jih je po mojem mnenju potrebno ponovno kritično ovrednotiti.²⁵⁷ Iz njih je razvidno, da je zagrebška škofija, natančneje – njen goriški arhidiakonot (ime po Gorici v bližini dan. Budačkega), še v 14. stoletju odločno zahtevala desetine iz župnij oziroma cerkva, ki so bile že več kot stoletje v okviru nemške države. Zato je prišlo do spora zlasti z nemškim viteškim redom, ki je imel v rokah cerkveno upravo v Beli krajini. V tem sporu se je Zagreb skliceval na stare pravice (*ex institutione et ordinacione antiqua*), torej na staro jurisdikcijo škofije.²⁵⁸ Ozemlje *provinciole Methlice, de Syhenstain, de Syhembergh et de Grachan* je tedaj za zagrebško škofijo uradno sestavljalo enega od treh distriktov/provinc goriškega arhidiakonata. Izrecno je rečeno, da do vključno Semiča v Beli krajini leži blizu, vendar zunaj meja oglejske in znotraj zagrebške cerkvene province, meja pa poteka proti severu po grebenu hribovja (torej po Gorjancih).²⁵⁹ To dokazuje tudi seznam

²⁵³ ARS, Samostanske listine – Pleterje, 1487 junij 15. (prepis B. Otorepca, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU).

²⁵⁴ Kot v op. 232.

²⁵⁵ Kot v op. 237.

²⁵⁶ Gl. op. 249.

²⁵⁷ Statute je objavil Tkalčič v: Povjestni spomenici (kot v op. 194), o desetinskem sporu str. 48 sl. Vire je zadnji interpretiral v svoji izvrstni študiji o Beli krajini v srednjem veku Dušan Kos (kot v op. 38), str. 422 sl., vendar menim, da je premalo upošteval nekatere momente tega dogajanja, oziroma jih je zelo sugestivno tolmačil v skladu s svojo tezo, da zagrebška škofija ni imela prvotno nobene lastne cerkvene organizacije v Beli krajini.

²⁵⁸ Tkalčič, Povjestni spomenici (kot v op. 194), str. 49. Dušan Kos trdi, da zagrebške pravice »niso nikdar obstajale, saj ... zagrebška škofija ni imela cerkvene organizacije v Beli krajini« (Bela krajina (kot v op. 38), str. 422). Za to trditev ni nobenega trdnega dokaza.

²⁵⁹ ... *redditus sive proventus decimales in eadem provinciola (de Methlica, op. M. K.) et locis sibi adherentibus esse de pertinentiis decimationis capituli supradicti, tamquam de existentibus infra limites zagrabiensis dyoecesis usque ecclesiam beatissimi Stephani regis Hungarie de Zemch inclusive, que ecclesia cum sua parochia et capellis circa et extra limites aquilegiensis dyoecesis existit parte in illa, et abhinc limes protenditur per cacumen moncium versus aquilonem directe quodammodo, ecclesias de Syhenstain, de Syhembergh et de Grachan ad zagrabiensis ecclesie dyoecesim includendo* ... (Tkalčič, Povjestni spomenici (kot v op. 194), str. 49–50; CD X, št. 353). Dušan Kos omenja, da je bilo bistvo spora v pripadnosti desetine in ne v jurisdikciji župnij. Vendar je šlo tudi za jurisdikcijo. V uvodu v statute je izrecno rečeno, da sporno ozemlje (*provincia*) Bele krajine, Žumberka in Sichersteina *ad decimationem et ad obedienciam* archidiacono de Guerche debitam bene pertinet ad nos et ipsum archidiaconum de iure, in v nadaljevanju, da tamkajšnji kleriki *nullam obedienciam exhibent suo archidiacono* (prav tam, str. 48). V teku spora so prišli duhovniki omenjenega območja v konflikt z arhidiakonom tudi glede prejemanja zakramentov – *super receptione sacramentorum ab ipso archidiacono* – in bili zato sojeni (prav tam, str. 55). Kot bo razvidno v nadaljevanju, je tudi papež priznaval pristojnost zagrebške cerkve nad tem območjem.

fara zagrebške dieceze iz leta 1334, pred začetkom spora, ki natančno našteva vse cerkve Bele krajine, Vivodine in Žumberka (s tega vidika prvovrsten vir). V zaključku seznama je jasno rečeno, da so to vse zagrebške cerkve tostran gora (*citra montes*).²⁶⁰ Da pretenzije zagrebškega kapitlja nad nekdanjim ozemljem škofije niso bile namišljene in le rezultat »prevejane politike«, temveč so se opirali na neke legitimne stare pravice, kaže več momentov – zahteve so bile posredovane papežu v Avignon, še več, ta je odločil v prid Zagreba in mu prisodil desetine ter celo izobčil sicer elitni in ekskluzivni katoliški nemški viteški red v Beli krajini. Izobčenje je bilo februarja 1349 tudi dejansko javno razglašeno po opolnomočencih zagrebške škofije v trgu Metlika, torej na ozemlju imperija.²⁶¹ Naslednje leto so bili zaradi nepokorščine Zagrebu izobčeni še poimensko naštetih duhovniki Bele krajine in cerkva v Vivodini in Žumberku.²⁶² Ne moremo dvomiti, da je bilo potrebno papeški kuriji v takem sporu predložiti zelo konkretne in prepričljive argumente, in po drugi strani, da so tam zelo natančno vedeli, kakšen je bil (nekdanji) obseg oziroma jurisdikcija zagrebške cerkve. Menim, da ima še posebno težo dejstvo, da papež Klement VI. v svoji buli iz leta 1345 izrecno navaja nemški viteški red in njegove kraje v Beli krajini kot del zagrebške dieceze – torej ji priznava jurisdikcijo nad Belo krajino.²⁶³ To z drugimi besedami pomeni, da cerkvene pravice Ogleja, kot jih je 1228 v Beli krajini utemeljil patriarh Bertold, sredi 14. stoletja še niso bile popolnoma legitimne. Seveda pa so Oglej kot višja instanca in v Beli krajini nemški viteški red ter v Žumberku kranjski kleriki kot neposredni »upravljalci« kljub temu že več kot stoletje s podporo osvajalcav – nemškega plemstva – v novopridobljenem območju izvajali cerkvene funkcije.²⁶⁴ Na to jasno kažeta tudi seznam izredne papeške desetine iz leta 1296 in desetinski seznam iz 1323, ki v okvir oglejske dieceze oziroma arhidiakonata Kranjske in Marke vključujeta župnije v Žumberku, Vivodini ter Beli krajini.²⁶⁵

Ob tem velja opozoriti še na dosedaj spregledano podrobnost – goriški arhidiakon Ivan v opisu poteka desetinskega spora leta 1339 jasno izpričuje, da terja nazaj desetine, ki so jih uzurpirali predhodniki tedanjega komturja križnikov v Beli krajini Henrika (*decimas .. ab aliquibus suis predecessores .. usurpatas*), in to v času hudih vojn v ogrskem kraljestvu

²⁶⁰ Tkalčič, Povjestni spomenici (kot v op. 194), str. 92–93. Seznam je glede na zadnje objave in ugotovitve Josipa Butorca nastal v letu 1334, torej še pred začetkom desetinskega spora. Butorac, Popis župa zagrebačke biskupije od god 1334, v: Kulturno-poviestni zbornik zagrebačke nadbiskupije u spomen 850-godišnjice osnutka, I. dio, Zagreb 1944, 409 sl.; isti, Popis župa (kot v op. 173), str. 43 sl. (v nadaljnjem uporabljam to izdajo). Pri prvi objavi je na str. 416 karta zagrebške škofije in njenih župnij, ki je ponatisnjena v Nada Klaić, Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku, Zagreb 1976, str. 267.

²⁶¹ Obenem je bilo naročeno duhovnikom v Metliki, Črnomlju, Vinici, Semiču, Podzemlju, Žumberku in Vivodini, da morajo vsako nedeljo in praznike v svojih cerkvah objavljati izobčenje komturja in redovnih bratov. Ekskomunikacija po zagrebških poslancih je bila torej razglašena na ozemlju cesarstva, tostran državne meje, kar je pomembno in kaže na samozavest zagrebške škofije pri argumentiranju njenih zahtev. Tkalčič, Povjestni spomenici (kot v op. 194), str. 51, 53; CD XI (Zagreb 1913), št. 193, str. 253 sl.

²⁶² Tkalčič, Povjestni spomenici (kot v op. 194), str. 54 sl.

²⁶³ *Herricum commendatorem et fratres domus hospitalis sancte Marie Theutonicorum de Chernomel, dicte dyoecesis ... percepcio decimarum proveniencium ex fructibus terrarum, possessionum et aliorum bonorum consistencium in loco dicte provinciole de Methlica et eius adherenciis dicte dyoecesis* (Zagrabien-sis, op. M. K.). Tkalčič, Povjestni spomenici (kot v op. 194), str. 51 sl; CD XI, št. 193.

²⁶⁴ Gl. Kos, Bela krajina (kot v op. 38), str. 420. Tako je npr. leta 1337, tik pred izbruhom spora z zagrebško škofijo, goriški grof Ivan (gospod Bele krajine) vzel v zaščito vse cerkve in posesti nemškega viteškega reda v Beli krajini – ravno tiste, ki so bile nato na udaru s strani zagrebške škofije. Die Urkunden des Deutsch-Ordens Zentralarchivs zu Wien, vol. 1 (1170–1809), ed. Gaston von Pottenegg (Prag–Leipzig 1887), št. 1130, str. 297.

²⁶⁵ *Rationes decimarum* (kot v op. 193), str. 36, 40.

(*tempore manifestarum guerrarum in regno Hungarie*).²⁶⁶ Zagreb je očitno izgubil belokranjske desetine že precej pred letom 1339. Katere boje na Ogrskem je imel v mislih, je težko reči. Potekali so v prvih desetletjih 14. stoletja ob utrjevanju kralja Karla Roberta, predstavnika nove anžujske dinastije na prestolu, kot tudi v razsulu zadnjih desetletij 13. stoletja pod zadnjimi Arpadoviči. Morda pa sega ta podatek še celo dlje nazaj. Kaj se je z desetninami dogajalo v 13. stoletju do omenjenega desetinskega seznama 1296, ki že kaže na njihovo pripadnost Ogleju, ni znano, vendar jih je očitno zagrebška škofija nekoč dejansko dobivala.²⁶⁷ Desetinski spor se je verjetno polegel do okrog leta 1370, ko so se belokranjski križniki dogovorili z zagrebško škofijo za plačilo pavšalnega davka namesto desetine.²⁶⁸ Tudi v Žumberku in Vivodini Zagreb ni uspel. Tamkajšnje župnije so ostale cerkveno podložne oglejskemu patriarhatu in šele leta 1789 so bile predane zagrebški škofiji.²⁶⁹ Vendar pa ni zanemarljivo, da je spor za desetine ponovno izbruhnil v letu 1513, ko so bili križniki v Beli krajini znova izobčeni, in zagrebški kapitelj je še 1554, 1647, 1681 in 1741 pošiljal apele na državni zbor in cesarja, naj mu reinkorporira župnije v Beli krajini in in s tem vrne dohodke. Po drugi strani pa so belokranjski župniki v 17. in 18. stoletju očitno v določeni meri priznavali jurisdikcijo Zagreba, kot kažejo njihova pisma tamkajšnjemu škofu.²⁷⁰

Kaj lahko zaključimo na osnovi teh zanimivih virov? Pretenzije Zagreba v 14. stoletju nedvomno kažejo v grobih obrisih obseg zagrebške škofije, kakršnega je imela od ustanovitve konec 11. stoletja. Po navedbi vira iz 1339 je cerkvena meja na severu potekala po grebenu hribovja – *per cacumen moncium* – torej po obširnem pasu gozdov od Kočevskega Roga prek Gorjancev, ki je ločeval državi. Vse cerkve zagrebškega seznama iz 1334 so ležale »tostran gora« (*citra montes*).²⁷¹ Zagrebška cerkev je torej v 14. stoletju vehementno terjala nazaj samo vse tisto, kar je ležalo južno od razvodnice na Gorjancih. Šlo je za cerkve oziroma teritorije Bele krajine, Žumberka, Sichersteina in Gračenega.²⁷² Medtem ko v Beli krajini lahko govorimo o vojaški osvojitvi starega hrvaškega ozemlja s strani Kranjske (o čemer pričajo tudi viri), pa je v hribovitem Žumberku nedvomno šlo za postopno kolonizacijo večinoma neposeljenega ozemlja in s tem za dolgotrajnejše upravno, sodno in gospodarsko vključevanje v okvir Kranjske, ki so ga izvajali spanhajmski ministeriali in kostanjeviški samostan. Vključno s tem procesom je nastajala tudi cerkvena organizacija – *ecclesias de Syhenstain, de Syhembergh*, ki so bile, kot pove že ime, ustanovljene z nemške (kranjske) strani.²⁷³ Ob tem ostaja odprto vprašanje cerkve v Vivodini, ki je morda ob priključitvi območja Kranjski že stala.²⁷⁴ Ko se je to ozemlje poselilo in gospodarsko napre-

²⁶⁶ Tkalčič, Povjestni spomenici (kot v op. 194), str. 49; CD X, št. 353.

²⁶⁷ Argument Dušana Kosa (Bela krajina (kot v op. 38), str. 423), da Zagreb ni imel tradicije pobiranja desetine po Beli krajini, ker se v računu papeške desetine za zagrebško škofijo iz let 1332–37 ne omenja nobena od tamkajšnjih župnij, ni utemeljen (gl. CD X, št. 34). Do uzurpacije desetine je očitno lahko prišlo že precej pred tem letom.

²⁶⁸ Janko Barle, Nekoliko podatkov za zgodovino belokranjskih župnij, IMK XI, 1901, str. 52–53; Kos, Bela krajina (kot v op. 38), str. 423.

²⁶⁹ Miklavčič, Premik (kot v op. 38), str. 135; Lopašić, Žumberak (kot v op. 246), str. 21–22.

²⁷⁰ Barle, Nekoliko podatkov (kot v op. 268), str. 54 sl.; isti, Še nekaj doneskov o prepiru med križniki v Beli krajini in kapitulom zagrebškim, IMK XI, 1901, str. 189 sl.; Lopašić, Žumberak (kot v op. 246), str. 21–22.

²⁷¹ Gl. op. 259.

²⁷² To je še en posreden dokaz, da je grad Sicherstein stal na južni strani Gorjancev.

²⁷³ Tudi tamkajšnji duhovniki so v času spora sredi 14. stoletja po imenih sodeč Nemci – Dietrich pri cerkvi sv. Nikolaja pri žumberškem gradu oz. pri Sichersteinu in Leopold v Vivodini, za razliko od npr. Radoslava v Vinici in Gonslava v Črnomlju. Tkalčič, Povjestni spomenici (kot v op. 194), str. 51, 54–55.

²⁷⁴ Gl. zgoraj str. 72.

dovalo je postalo interesantno za zagrebško škofijo, ki je pristavila lonček in terjala desetino od svojega nekdanjega, čeprav prej pustega območja. V zvezi s tem je zanimivo, da zagrebški vir uporablja za označevanje tega ozemlja preprosto poimenovanja po sedežih (»nemških«) zemljiških gospodstev, ki jih na enem mestu opredeljuje kot distrikte (*in districtibus de Syhenstan et Syhembergh*), medtem ko se za Belo krajino skoraj dosledno uporablja naziv provinca Metlika (*provincioli Methlice*), ki ga je podobno uporabil že oglejski patriarh Bertold ob cerkevni priključitvi pokrajine 1228 (*in regione que Metlica dicitur*).²⁷⁵ Tudi to posredno kaže na njihov različen zgodovinski položaj oziroma razvoj. Bela krajina je očitno imela že določeno regionalno identiteto, torej tudi pred kranjsko osvojitvijo že vsaj redko poselitev. Zato je neumestno trditi, da v Beli krajini zagrebška škofija v sto letih od ustanovitve ne bi imela nobene cerkvene organizacije.²⁷⁶ Omenjeni zagrebški dokumenti trdijo nasprotno – da je bil patrocinij cerkve v Semiču sveti ogrski kralj Štefan (kar omenja v svojem pismu tudi papeški legat Gvido leta 1350) in da je cerkev ustanovil kralj Bela (*de fundacione regis Bele*),²⁷⁷ kar je popolnoma verjetno.²⁷⁸ Za razliko od omenjenih treh območij pa je pri ozemlju obmejne utrdbe Gračeno (*districtus Grachan; ecclesias de Grachan*) v zagrebških terjativah zaslediti drugačno obravnavo. Teoretično se sicer še omenja kot del zagrebške škofije v spisku cerkva iz 1334 in v teku sledečega spora, vendar konkretne zahteve za to območje niso bile oblikovane. Videti je, da se je Zagreb temu ozemlju, ki je že od srede 13. stoletja imel trdno mejo na Bregani, dejansko že odpovedal.²⁷⁹ Celoten teritorij na južni strani razvodja od Kočevskega Roga prek Gorjancev je bil torej v cerkvenem pogledu še v 14. stoletju sporen in celo papež ga je prisodil nazaj zagrebški škofiji, medtem ko je bil v posvetnem pogledu *de facto* že več kot sto let del imperija. S strani ogrskih oblasti nimamo nobenih virov o poskusih povrnitve tega ozemlja²⁸⁰ in cerkvene ambicije niso imele ekvivalentne podpore z laične strani. Zato tudi niso uspele.

²⁷⁵ Gl. op. 121.

²⁷⁶ Tako Kos, Bela krajina (kot v op. 38), str. 416 sl.

²⁷⁷ Tkalčič, Povjestni spomenici (kot v op. 194), str. 54, 93; CD XI, št. 447. Glede na to, da je ogrski kralj lahko ustanovil cerkev v Beli krajini najkasneje do vključitve v oglejsko diecezo leta 1228, prideta v pošteve Bela II. (1131–1141) in Bela III. (1173–1196). Neutemeljena je trditev, da Bela III. ni mogel biti njen ustanovitelj, ker zaradi višnjegorske zasedbe Bele krajine ni imel nobene moči (Kos, Urbarji (kot v op. 167), str. 38, op. 5). Po njegovem ukazu je župan Štefan Goriški v povračilo za višnjegorsko plenjenje napadel in opustošil gospostvo Mehovo. Bela III. je bil najmočnejši ogrski vladar 12. stoletja in se je celo sam vojaško vpletal v sosednje pokrajine v imperiju. Prim. mojo argumentacijo v Kosi, Templarji (kot v op. 38), str. 19 sl.

²⁷⁸ Patronatske pravice Zofije Višnjegorske nad belokranjskimi cerkvami leta 1228 tega ne izključujejo. Njen oče je bil najverjetnejši osvajalec pokrajine – komu pripade pristojnost nad cerkvami, če ne osvajalcu. Identičen primer imamo pri osvojitvi ogrskega ozemlja vzhodno od Ptuja. Friderik III. Ptujski je podelil nemškemu viteškemu redu osvojeno posest pri Veliki Nedelji z desetini in (že obstoječo) cerkvijo, njegov sin Friderik IV. pa je 1235 roku posebej podelil še patronatsko pravico – ... *ius patronatus quod mihi conpetebat in ecclesia que uocatur ad sanctam Dominicam*. UBSt II, št. 203, 324, 337; Gradivo V, št. 370, 633, 647.

²⁷⁹ Za razliko od ostalega območja, kjer so navedene konkretne cerkve in imena duhovnikov, ki so bili zaradi nepokoravanja Zagrebu celo izobčeni, se pri Gračenem takšni ukrepi niso izvedli. V spisku iz 1334, ki sistematično našteva vsa območja in cerkve goriškega arhidiakonata, je za to ozemlje celo poseben dostavek: *Retulit eciam magister Demetrius ... quod eo tempore, quando fuerat cancellarius Stephani bani existens laycus, fuerat informatus, quod districtus de Grachan erat de archidiaconatu de Guerche et sit dioecesis zagradiensis*. Iz njega je razvidno, da je bila izpeljana poizvedba, če je območje Gračena nekoč res sodilo pod goriški arhidiakonot, in je bilo šele naknadno vključeno v seznam. Tkalčič, Povjestni spomenici (kot v op. 194), str. 93.

²⁸⁰ Za razliko od npr. gospostva Borl ob Dravi, ki ga je ogrski kralj v vseh mirovnih pogodbah s Habsburžani zamenjal nazaj (gl. op. 162).

Ti podatki iz virov zagrebške škofije so prvovrsten dokaz o nekdanjem obsegu dieceze in hkrati poteku nekdanje državne meje med cesarstvom in ogrsko-hrvaško državo. Kot pri vsej zahodni ogrski meji se je seveda meja cerkvenih provinc skladala z državno. To pa je obenem dokaz, da hrvaška cerkvena in politična pristojnost dejansko nikoli ni zajemala ozemlja do spodnje Krke oziroma Šentjernejskega polja, kot se je domnevalo.²⁸¹ Zagreb v 14. stoletju sam postavlja mejo svojih terjatev na sleme hribovja. Če bi imel kakršnekoli stare legitimne pravice, bi lahko terjal mejo na Krki! Pravo prvotno mejo med državama je nedvomno pomenil širok pas gozdov Gorjancev in Žumberka. Kranjska kolonizacija je vanj hitro napredovala, po svoje oblikovala novo mejo, in zagrebška škofija je sredi 14. stoletja poskušala uveljaviti vsaj naravno in najbolj logično mejno črto – po razvodju hribovja, kar pa ji ni uspelo. Za razliko od historičnega argumenta pri Beli krajini in argumenta naravne meje pri Žumberku pa seveda Zagreb ni mogel z ničemer utemeljevati jurisdikcije nad gosto poseljenim ter politično in cerkveno v Kranjsko popolnoma integriranim severnim podgorjem Gorjancev. Hrvaški dokumenti tako v celoti potrjujejo naše predhodne ugotovitve.

Ecclesia sancti Bartholomei de Syhenstan – župnija Šentjernej?

Prav statuti zagrebškega kapitlja so pripeljali nekatere raziskovalce k sklepu, da sta jurisdikcija škofije in staro hrvaško ozemlje nekdanj segala do spodnje Krke in po njej vse do Kronovega. V njih se namreč pri naštevanju cerkva omenja, zgolj na enem mestu, tudi *ecclesia sancti Bartholomei de Syhenstan*.²⁸² Glede na patrocinij in na domnevno lego gradu Sicherstein pri Pleterjah so jo enačili z župnijo v Šentjerneju, medtem ko so *ecclesia de Grachan* glede na napačno lociranje gradu Gračeno na Stari Grad nad Podbočjem istovetili z župnijo sv. Križa v Podbočju.²⁸³ Vendar pa je takšna interpretacija nedvomno napačna. Vir sam jo izključuje, saj postavlja mejo cerkvene jurisdikcije na sleme Gorjancev tako, da je zagrebška škofija vključevala cerkve Žumberka, Sichersteina in Gračenega, ki so torej vse ležale na južni strani hribovja. Grad Sicherstein je stal v bližini žumberškega gradu na današnjem hrvaškem ozemlju, kot smo dokazali zgoraj. Zelo verjetno je stala nekje tam tudi njemu pripadajoča cerkev sv. Bartolomeja. Zgovorno je dejstvo, da se v istem viru pri cerkvah *de Sihembergh* in *de Syhenstan* v letih 1349 in 1350 navaja isti duhovnik – Ditrik,²⁸⁴ ki bi po logiki omenjene napačne interpretacije moral službovati v Šentjerneju in v žumberški župniji onstran gora. To je glede na položaj Šentjerneja sredi izredno gosto poseljene agrarne pokrajine in po drugi strani oddaljenost in odročnost žumberške župnije, ki pa je spet imela gosto poselitev in precej prebivalstva, praktično izključeno. Šentjernejska župnija je bila izredno aktivna – leta 1602 je imela kar 23 podružničnih cerkva, od katerih jih je bil velik del že srednjeveških – in tamkajšnji župnik je bil nedvomno več kot polno zaposlen.²⁸⁵ Dejansko se v virih kot župnik Šentjerneja leta 1352 omenja neki Amalrik, in ne Ditrik (*Amelreich pharrer von sand Bartholome*).²⁸⁶

²⁸¹ Gl. naslednje poglavje.

²⁸² Tkalčič, Povjestni spomenici (kot v op. 194), str. 54.

²⁸³ To mnenje je zapisal že 1881 Radoslav Lopašić, Žumberak (kot v op. 246), str. 13, 18 sl., prevzel pa ga je Hauptmann v svojem prikazu razvoja Kranjske – gl. Nastanek (kot v op. 16), str. 49–50; isti, O postanku (kot v op. 38), str. 97; Kos, Postanek in razvoj (kot v op. 38), str. 30. Pojavlja se tudi v novejših zgodovinskih prispevkih, prim. Höfler, O prvih cerkvah (kot v op. 23), str. 39 (op. 25), ter prispevka Boža Otorepca in Marinke Dražumerič v: Zbornik župnije Šentjernej, ur. Marinka Dražumerič, Stane Granda, Šentjernej 1999, str. 53, 289.

²⁸⁴ Tkalčič, Povjestni spomenici (kot v op. 194), str. 51, 54.

²⁸⁵ Gl. France M. Dolinar, Drobne zanimivosti iz starejše zgodovine šentjernejske župnije, v: Zbornik župnije Šentjernej (kot v op. 283), str. 181 sl.

²⁸⁶ GZL I, št. 57.

Zagrebski dokumenti na enem mestu izrecno omenjajo cerkev sv. Nikolaja v Žumberku – *sancti Nicolai de Syhembergh*,²⁸⁷ kjer je služboval omenjeni Ditrik, kar je nedvomno še danes stoječa cerkev sv. Nikolaja poleg ruševin žumberškega gradu. Ni znano, ali je tedaj že šlo za župnijsko cerkev ali ne.²⁸⁸ Vendar je poleg te cerkve že tedaj v žumberškem hribovju obstajala druga – sv. Mihaela v kraju Kalje, ki pa je bila sedež župnije. Omenja se že leta 1318 v listini Otona Sichersteina, ko ji je ta podelil neke desetine z namenom, da se pri župniji ustanovi mesto kaplana (*pharre datz sand Michel ze Sycherberch*).²⁸⁹ Sichersteini so imeli očitno interes po nastavitvi kaplana, saj so imeli v bližini močno posest. Vendar pa te cerkve oz. župnije, ki bi jo skupaj s cerkvijo sv. Nikolaja najlažje upravljal isti župnik, zagrebški dokumenti ne omenjajo. Morda lahko pod navedbo »sichersteinska cerkev« (*ecclesia de Syhenstain*) razumemo prav to župnijo. Patronat nad njo sta si leta 1405 lastila tako Nikolaj Žumberški kot kostanjeviški samostan, nekoč pa je bil verjetno v rokah rodbine Sicherstein.²⁹⁰ Kaj pa je bila potem cerkev sv. Bartolomeja *de Syhenstan*? Lahko je šlo za eno od mnogih podružničnih cerkva v Žumberku, ki je danes ni več ali je bil njen patrocinij kasneje spremenjen. Morda je šlo za cerkveni objekt, ki so ga hrvaški arheologi odkrili neposredno poleg ruševine nekdanjega Sichersteina (Žumberaškega Starega Gradu), za katerega ne vemo, komu je bil posvečen.²⁹¹ Da je takšna možnost verjetna, kaže v zagrebškem seznamu iz 1334 tudi omemba cerkve sv. Križa v Žumberku – *ecclesia sancte crucis de Sihembergh*²⁹² – katere lokacija nam je danes neznana ali pa gre za kakšno od obstoječih s spremenjenim patrocinijem. Seveda ni govora o župniji sv. Križa v Podbočju, severno od Gorjancev, ki ni imela zveze z oddaljenim Žumberkom, saj je na koncu seznama rečeno, da cerkve ležijo »tostran gora«. Prav tako cerkev sv. Bartolomeja *de Syhenstan* ni imela zveze s Šentjernejem. Dopustiti pa moramo tudi možnost, da bi v zagrebških virih pri poimenovanju cerkva prišlo do napak, saj so dejansko izražali le cerkvene pretenzije nad ozemljem, ki je ležalo v sosednji državi in bilo izven njihove efektivne pristojnosti. Morda je bila pod imenom sv. Bartolomeja mišljena prav župnijska cerkev sv. Mihaela v Kalju, kar bi lahko zadovoljivo razložilo zagrebške navedbe. Drugače si težko razložimo, da so v Zagrebu v okviru zahtevane jurisdikcije nad gosposčinami Žumberka in Sichersteina med številnimi navedenimi cerkvami pozabili prav na sedež župnije v Kalju. Upoštevati pa moramo tudi, da se je v 16. stoletju po turških plenitvah in z naseljevanjem pravoslavnega uskoškega prebivalstva poselitvena in cerkvena podoba Žumberka temeljito spremenila. To je vključevalo propad mnogih starih katoliških, postavljanje pravoslavnih cerkva in tudi spreminjanje patrocinijev.²⁹³ Staro tezo o obsegu nekdanjega hrvaškega ozemlja ob spodnji Krki, ki temelji zgolj na imenu patrocinija cerkve, brez podpore kakršnihkoli drugih dokazov, moramo zato gladko zavrniti.

²⁸⁷ Tkalčić, Povjestni spomenici (kot v op. 194), str. 51.

²⁸⁸ V obdobju Vojne krajine, vsaj od konca 16. stoletja, je bil sedež žumberške župnije pri Miklavževi cerkvi. Gl. Mlinarič, Kostanjeviška opatija (kot v op. 92), str. 364, 471 sl.

²⁸⁹ ARS, Kronološka serija listin, 1318 julij 4. (prepis B. Otorepca, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU); Mlinarič, Kostanjeviška opatija (kot v op. 92), str. 176.

²⁹⁰ 1405, marec 14., prepis iz 18. stoletja v ARS, Zbirka rokopisov, Dolski arhiv, fascikel 179, prepisi listin samostana Kostanjevica, pola 19–20; Mlinarič, Kostanjeviška opatija (kot v op. 92), str. 179, 226.

²⁹¹ Lapajne, Spomenička baština (kot v op. 241), str. 34.

²⁹² Tkalčić, Povjestni spomenici (kot v op. 194), str. 93.

²⁹³ Gl. seznam žumberških cerkva iz leta 1768 v Mlinarič, Kostanjeviška opatija (kot v op. 92), str. 471 sl.; prim. Lapajne, Spomenička baština (kot v op. 241), str. 44 sl.

Zaključek

Kot smo prikazali v dosedANJI razpravi, se je v teku dveh stoletij predvsem s kolonizacijo in krčenjem obmejnega gozda oblikovala nova meja imperija južno od spodnje Krke. Videti je, da je bil ta proces s hrvaške strani precej manj intenziven kot s kranjske. V začetku 13. stoletja je bila poseljena rodovitna ravnina južno od spodnjega toka Bregane, kjer se hrvaška naselja omenjajo v listini iz leta 1209.²⁹⁴ V neposredni bližini je bilo ustanovljeno tudi svobodno kraljevsko mesto Samobor, pomembna obmejna trgovska naselbina, ki je dobilo 1242 že drugič potrjene kraljevske svoboščine.²⁹⁵ Južneje pa je hrvaška poselitev sredi 13. stoletja zajemala bolj ali manj šele podgorje in spodnje dele dolin, ki so se zajedale v Žumberk. To je jasno razvidno iz dokumenta, v katerem je slavonski ban Štefan leta 1249 natančno preveril in opisal meje zemljiških gospodstev podgorske županije, ki je ležala ob državni meji.²⁹⁶ Hrvaški obmejni gradovi, ki jih v virih zasledimo šele od srede 13. stoletja, so se nizali na vrhovih ob vzhodnem in južnem robu Žumberka – danes neznan kraljevski kastrum Bregana, Samobor, Okić, Lipovec, Podgorje in Ozalj ob Kolpi. Leta 1251 prvič omenjeni Lipovec je bil po besedah listine kralja Bele IV., ki govori o njegovi postavitvi, zgrajen »v slavo in utrditev kraljestva« (*ad honorem et confortacionem regni*).²⁹⁷ Kot meja posesti gradu se v tem dokumentu omenja tudi mejni jarek (*indagines*) v območju spodnje Bregane, ki se je stekal v Savo, ob katerem so mejili z »Nemci« (*ubi commetanei sunt Theutonici*).²⁹⁸ Ogrska obrambna linija, nastala v 13. stoletju, je potekala južno od pasu hribovja Gorjancev–Žumberka. Znotraj tega pasu nimamo dotedaj nobene omembe hrvaških naselij niti obrambnih objektov (z možno izjemo utrdbe Gračeno na vzhodnem robu). Še toliko manj verjetno je, da bi kdaj obstajali v severnem podgorju Gorjancev, kar je posredno še en indic, da ne moremo govoriti o ogrski, kaj šele stari hrvaški politični pristojnosti ob spodnji Krki severno od Gorjancev. Za razliko od hrvaške je kranjska kolonizacija do srede 13. stoletja že napredovala globoko v hribovje, kot kaže ustanovna listina samostana Kostanjevica leta 1249.²⁹⁹ Par let kasneje je bila meja med državama že trdno uveljavljena na rečici Bregani, vsaj v njenem spodnjem toku. Ko je leta 1254 koroški vojvoda in gospod Kranjske Ulrik III. potrdil daritev Reinbota Hertenberškega stiškemu samostanu, je v listini omenil tudi, da je bil temu obljubljen pokop v samostanu, če bi umrl kjerkoli med goro Ljubelj in Bregano, »ki deli našo deželo in ogrsko kraljestvo« (*quae terram nostram et Regnum Hungariae dividit*).³⁰⁰ Leta 1283 je bila v Zagrebu izpeljana prodaja gradu Lipovec

²⁹⁴ CD III, št. 75 (pravilno 76). Omenja se več posestnih sklopov, med njimi Otok ob Savi (danes Samoborski otok) in kot meja ene od posesti izliv Bregane.

²⁹⁵ CD IV, št. 149; Klaić, Povijest (kot v op. 28), str. 260.

²⁹⁶ CD IV, št. 356. Med najbolj severnimi kraji so naštet Kupeć dol, Toplice Svetojanske, Slavetić, Brebrovac, Krašić ob južnem vznožju Žumberka, ter gora Kostanjevac vzhodno od Bele krajine (morda v območju kasnejšega istoimenega naselja).

²⁹⁷ CD IV, št. 382. V tej listini je omenjen tudi nelociran kraljevski *castrum Bregana*.

²⁹⁸ Preko mejnega jarka in okopov je vodil vstop na ozemlje cesarstva (*porta indaginis*) z ogrsko carino (*tributum porte*). Omenjeno v listini iz leta 1280 (CD VI, št. 317). Kralj Ladislav IV. je leta 1274 podelil županu Ivanu mesto Samobor vključno s carino na mejnem prehodu – *villam in Sclauonia existentem Zamabur nuncupatam ... cum tributo porte prope ipsam villam in regni nostri confinio existentis*. CD VI, št. 86; Klaić, »Indagines« (kot v op. 122), str. 5 sl.

²⁹⁹ Gl. str. 58.

³⁰⁰ UBK II, št. 207. Pucljev prepis iz 18. stoletja po originalu ima nedvomno napako, ki ustvarja nesmiselno zvezo: ... *infra montem Leybel et per Germaniam, quae terram nostram et Regnum Hungariae dividit* (Idiographia (kot v op. 7), str. 29). Že Wladimir Milkowicz, Die Klöster in Krain, Archiv für österreichische Geschichte 74, 1889, str. 275, je predložil edino možno logično rešitev *Pregoniam* – Bregani.

in v listini so bile zelo podrobno opisane meje gospostva. Meja na jugozahodu se je začela ob izviru Bregane (*incipit in capite aque Bregana*) in se po poteku vzhodno in severno mimo Samobora spet zaključila na Bregani, oziroma ob njenem nekdanjem izlivu v Savo (*ubi aqua Bregana quondam cadebat in Zaua*).³⁰¹ Zanimivo je, da ni opisana zahodna meja proti Kranjski v notranjost Žumberka oziroma Gorjancev. Na osnovi tega lahko sklepamo, da je tam mejo veskozi pomenil tok Bregane, ki sicer začenja in končuje opis ostale meje, ali pa, da v obsežnem gozdnatem pasu državna meja še ni bila definirana.³⁰² Kot kažejo sezname naselij v kostanjeviških, žumberških in pleterskih urbarjih ter hrvaških davčnih popisih, ki z ene ali druge strani nikjer ne sežejo preko Bregane, je soteska globoko v hribovje vrezane reke kasneje pomenila mejo v svojem celotnem toku od izliva v Savo do izvira, nakar je meja prečila hribovje ter dosegla Kolpo nekje jugovzhodno od Vivodine.³⁰³ V začetku novega veka se je vzhodno od Metlike ustalila na potoku Kamenica in tekla dalje po Kolpi.³⁰⁴ Tako je velik del žumberške pokrajine vključno z Vivodino postal del dežele Kranjske oziroma Marke. Še v celem 16. stoletju se grad Žumberk z gospostvom in vsemi danes hrvaškimi vasi izrecno omenja kot »*Schloss Sichelberg in Fürstenthumb Crain gelegen*« (1501, 1526, 1543, 1564, 1571).³⁰⁵ Vendar je ob turških vpadih 15. in 16. stoletja, naseljevanju Uskokov in oblikovanju Vojne krajine celo območje spremenilo etnično in cerkveno podobo in postopno ušlo izpod oblasti dežele Kranjske. Propadajoča zemljiška gospostva (Žumberk, samostana Pleterje in Kostanjevica ter peščica drugih posestnikov) so morala prepustiti svoje posesti deželnemu knezu za naselitev Uskokov. Zaradi spornih obmejnih vprašanj, ki so nastala ob novih razmerah v Žumberku, je že leta 1550 po kraljevem ukazu prišlo do srečanja poslancev Kranjske in Hrvaške v Samoboru, kjer naj bi se razpravljalo o poteku meje.³⁰⁶ Vendar pa tedaj meja verjetno še ni bila spreminjana. Šele sredi 18. stoletja je oblast Kranjske tudi formalno prenehala in žumberška krajina je bila upravno priključena Vojni krajini oziroma karlovškemu generalatu. Ob tem je bila potegnjena nova mejna črta po slemenu Gorjancev, ki se je z manjšimi popravki ohranila do danes, ko tvori slovensko-hrvaško državno mejo. Vse ozemlje Žumberka pa je bilo po ukinitvi Vojne krajine leta 1881 priključeno civilni Hrvaški.³⁰⁷

³⁰¹ CD VI, št. 379.

³⁰² Očitno je do kolonizacije tega obmejnega hribovitega območja s hrvaške strani prišlo šele kasneje in sicer iz smeri novega gradu Samobor, ki so ga v času češkega gospostva nad Kranjsko 1270–76 na hrvaškem ozemlju postavili ljudje kralja Otokarja (CD VI, št. 86). V davčnem seznamu iz leta 1598 se v okviru gospostva Samobor navajajo vse še danes obstoječe hrvaške vasi v Samoborskem gorju, ki segajo vse do toka mejne reke Bregane, a ga nikjer ne presežejo. Gl. Adamček, Kampuš, Popisi (kot v op. 183), str. 403 sl.

³⁰³ V potrditvi obsežnih posesti na Gorjancih kartuziji Pleterje s strani celjskih grofov leta 1447 je Bregana označena kot posestna meja. Obsežen podarjeni gozdni pas je potekal od vasi Stojdraga *an die Brigan gen Mokricz* (gl. op. 232). Vas Tihočaj južno nad izviri Bregane je še sodila v gospostvo Žumberk, torej h Kranjski, kot je znano iz leta 1530, ko je zaradi naseljevanja Uskokov prihajalo do napetosti z gradiščanom hrvaškega Jastrebarskega. V dokumentu je rečeno, da je Tihočaj *vedno* sodil pod grad Žumberk – *in terris, que semper pertinuerunt castro Sichelberg wlgro Tihoxay nomine* ... Monumenta Habsburgica (kot v op. 169) I, MSHSM 35, št. 460, str. 433. Sosednji vasi Pečno in Goljak sta v okviru gospostva Žumberk izkazani v urbarju 1498 – Kos, Urbarji (kot v op. 167), str. 232. Na jugu Žumberka so kot »*Dorfschaften in Krain*« v pritožbi na deželnoknežje komisarje glede Uskokov 1538 navedene med drugim vasi Kostanjevac, Jurkovo selo in Kupčina – Koblar, Čegav je Žumberk (kot v op. 245), str. 215.

³⁰⁴ Prim. Kos, Bela krajina (kot v op. 38), str. 220, 229–230; isti, Urbarji (kot v op. 167), str. 35 sl., 103.

³⁰⁵ Koblar, Čegav je Žumberk (kot v op. 245), str. 171 sl., 216 sl.

³⁰⁶ Emil Laszowski, O uredjenju medja Hrvatske naprama Kranjskoj god. 1550, Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva VIII, 1906, str. 178 sl.

³⁰⁷ Gl. Koblar, Čegav je Žumberk (kot v op. 245), str. 211 sl.; Mlinarič, Kartuzija (kot v op. 38), str. 180 sl. 198 sl.; isti, Kostanjeviška opatija (kot v op. 92), str. 277 sl.; Kos, Bela krajina (kot v op. 38), str. 228 sl.

Zusammenfassung

... quae terram nostram et Regnum Hungariae dividit ... (Die Entstehung der Reichsgrenze in Unterkrain im Mittelalter)

Miha Kosi

Der Großteil des heutigen slowenischen Territoriums gehörte seit dem Ende des 10. Jahrhunderts zum mittelalterlichen »Heiligen Römischen Reich«. Die ältesten bekannten Stützpunkte an der Grenze des Reichs gegen Ungarn und Kroatien befanden sich in Ptuj (Pettau) und Brestanica (Reichenburg). Der genaue Grenzverlauf kann in dieser frühen Phase nicht festgestellt werden. Die Grenze dürfte so wie ein breiter unbesiedelter Wald- und Moorstreifen ausgesehen haben, so wie das an der gesamten westlichen Grenze Ungarns der Fall war. Eine genaue Grenzlinie zwischen den Staaten bildete sich heraus in den darauffolgenden Jahrhunderten im Zuge der Agrarkolonisation des Grenzwaldes sowie durch militärische Eroberungen an einigen Grenzabschnitten. Vor allem im 13. Jahrhundert pendelte sie sich auf einer Linie ein, die das Imperium und Ungarn/Kroatien bis zu den großen politischen und ethnischen Veränderungen zur Zeit der Türkeneinfälle im 16. Jahrhundert voneinander abgrenzte. Die vorliegende Abhandlung befaßt sich mit der Bildung der Reichsgrenze im südöstlichen Teil Krains (Unterkrain).

Aufgrund der Schenkungsurkunden Heinrichs II., Konrads II. und Heinrichs IV. wurde das krainische Grenzgebiet im 11. Jahrhundert endgültig unter weltliche und geistliche Besitzer verteilt. Zu den bedeutendsten zählten das bayerische Bistum Freising sowie die Kärntner Grafen von Friesach-Seltschach, deren Besitz über die Gräfin Hemma bald an das Kärntner Stift und das spätere Bistum Gurk überging. Ältere slowenische Historiker vertraten die Auffassung, der krainische Fluß Krka (Gurk) habe die ursprüngliche Grenzlinie zwischen dem Imperium und dem kroatischen Slawonien gebildet. Die These beruhte auf einer irrigen Interpretation der Quellen des 14. Jahrhunderts, vor allem auf der Forderung des Bistums Zagreb (Agram) nach der einstigen kirchlichen Jurisdiktion. In der Tat kann in so früher Zeit nur von einem breiten unbesiedelten Grenzstreifen die Rede sein, von einem Niemandsland, bestehend aus dem Niederwald südlich des krainischen Flusses Krka (Gurk) sowie aus dem weitgestreckten Höhenzug der Gorjanci/Žumberak (Uskokengebirge). Für diesen Landstrich liegen bis zum Ende des 12. Jahrhunderts weder auf krainischer noch auf kroatischer Seite Beweise für eine Kolonisation vor. In diesem Jahrhundert konsolidierten einige angesehene weltliche und kirchliche Feudalherren des Reichs ihre Besitztümer unmittelbar an der Grenze: die Salzburger Bischöfe nördlich der Save (Brestanica/Reichenburg) und die bayerischen Grafen von Bogen südlich der Save (Krško/Gurkfeld), ferner die Kärntner Herzöge von Spanheim (Raka/Arch und Kostanjevica/Landestrost), die Freisinger Bischöfe (Otok/Gutenwerd), westlich von diesen die Grafen von Weichselburg, die Erben der Grafen von Friesach-Seltschach und der Gräfin Hemma. Sie besaßen alle die nötigen wirtschaftlichen und menschlichen Ressourcen für die Agrarkolonisation des Grenzstreifens und den Ausbau von strategischen Stützpunkten.

Für den Abschnitt der Reichsgrenze südlich des Flusses Krka (Gurk) in Krain kann von einer militärischen Eroberung des Territoriums durch einzelne Militäraktionen, wie einige Historiker vermuteten, nicht die Rede sein. Dazu liegen keine historischen Quellen vor. Es handelt sich um das dichtbewachsene Waldgebiet der Gorjanci/Žumberak (Uskokengebirge), das zweifelsohne durch Rodung und Kolonisation im Laufe des 12. und 13. Jahrhunderts gewonnen wurde. Militärisch erobert wurde seitens der Grafen von Weichselburg zu Beginn des 13. Jahrhunderts nur die bis dahin kroatische Bela krajina (Weißkrain) jenseits des Gebirges (sie wurde 1228 von Patriarch Berthold von Andechs unter die kirchliche Verwaltung des Patriarchats von Aquileia, des Imperiums also, gestellt). Im behandelten Raum zeichnet man seit dem Ende des 12. Jahrhunderts in den Quellen zahlreiche neue feudale Zentren - kleinere Ministerialensitze und bedeutendere Burgen, städtische Siedlungen (Kostanjevica/Landestrost, Otok/Gutenwerd) sowie eine schnelle Ausweitung des Kirchennetzes (zahlreiche romanische Kirchen). Somit wurde die Wirtschafts-, Verwaltungs- und Kirchenstruktur südlich des Flusses Krka (Gurk) ausgebaut. An den äußersten Positionen befanden sich die Burgen Gračeno, Žumberk (Sichelburg), Sicherstein und Metlika (Möttling), die die neue Grenze des Imperiums gegen das Ungarisch-Kroatische Königreich bildeten. Die Verschiebung der Reichsgrenze und die Integration des neuen Territoriums waren Ergebnis eines langwierigen komplexen Prozesses. Die bedeutendste Rolle spielten dabei die Kärntner Herzöge,

vor allem Bernhard und Ulrich III. aus dem Geschlecht der Spanheimer samt ihren Ministerialen. Die Spanheimer gründeten in der Verfolgung ihrer Grenzpolitik die Stadt Kostanjevica (Landestroß/später Landstraß) samt Burg sowie 1234 das Zisterzienserkloster Kostanjevica (Landestroß). Die Stadt stellte eine der ältesten planmäßigen Stadtgründungen in slowenischen Landen dar. Ihr Stadtrecht diente vielen anderen Städten in Unterkrain als Vorbild. Die Burg Kostanjevica (Landestroß) war in der Mitte des 13. Jahrhunderts eine der sechs Hauptburgen (*castra capitalia*) der Familie Spanheim.

Wie aus den Quellen des 14. und 15. Jahrhunderts ersichtlich ist, konsolidierte sich die neue Grenze des Imperiums entlang dem Fluß Bregana an seinem gesamten Lauf, durchquerte das Hügelland und erreichte den Fluß Kolpa östlich von Metlika (Möttling). Zum Reich bzw. dem Krain einverleibten Gebiet gehörte das gesamte Hügelland des Žumberak sowie die Region Vivodina (Herzogtum), was bisher in der Geschichtsschreibung übersehen wurde. Die Vivodina hatten sich entweder schon die Herzöge von Spanheim angeeignet oder spätestens bis zum Beginn des 14. Jahrhunderts ihre Nachfolger die Grafen und Herzöge von Görz-Tirol. Für die nächsten zwei Jahrhunderte war das Gebiet nachweislich Bestandteil des Habsburger Besitzes in Krain. Den größeren Teil der Vivodina erhielten im Laufe des 15. Jahrhunderts die kroatischen Adeligen Frankopani (die Grafen von Krk/Veglia), die damals engste Beziehungen zu den Habsburgern unterhielten. In den Wirren der Türkenkriege am Anfang des 16. Jahrhunderts, als das ethnische Bild der ganzen Region sich grundlegend veränderte, schlossen die Frankopani das Gebiet der Vivodina auch verwaltungsmäßig der Banschaft Slawonien an. Auch die landesfürstliche Herrschaft Sichelberg konnte den Veränderungen nicht entgehen. König Ferdinand bestimmte sie zur Uskokensiedlung, die in den 30er und 40er Jahren des 16. Jahrhunderts stattfand. So geriet das weitere Gebiet des Žumberak in den Rahmen der Militärgrenze. Nach der Aufhebung der letzteren wurde es 1881 Kroatien angeschlossen. Die neue Grenze zwischen Kroatien und Krain (Slowenien) verläuft seit dieser Zeit auf dem Bergrücken der Gorjanci (Uskokengebirge).

Äußerst interessante und unterschiedlich interpretierte Dokumente des Bistums Zagreb (Agram) aus der Mitte des 14. Jahrhunderts beleuchten die alte Reichsgrenze auch aus der südlichen Perspektive. Es handelt sich um Ansprüche des am Ende des 11. Jahrhunderts gegründeten Bistums Zagreb auf die kirchliche Jurisdiktion über das Gebiet, das das Bistum durch den Anschluß an das Reich im 13. Jahrhundert *de facto* verloren hatte. Das Gebiet wurde dem Patriarchat von Aquileia untergestellt. Zagreb forderte im 14. Jahrhundert das Gebiet der Bela krajina (Weißkrain) und der krainischen Herrschaften Vivodina, Sichelberg, Sicherstein sowie Gračeno für sich. Ältere slowenische Historiker vertraten die Ansicht, die Zagreber Ansprüche würden auf den ehemaligen Umfang des Bistums hinweisen sowie auf das ehemalige Territorium des kroatischen Staates, das das gesamte Gebiet bis zum Fluß Krka (Gurk) in Krain umfassen sollte. Von Schlüsselbedeutung für diese Interpretation war die Lokalisierung der Burg Sicherstein und der zugehörigen Bartholomäuskirche, die in der Ebene nördlich der Gorjanci-Gebirge (Uskokengebirge) angenommen wurden. Eine eingehende Untersuchung der Quellen des 14. und 15. Jahrhunderts ergab jedoch, daß die Burg auf der südlichen Seite des Gebirges nahe der Burg Sichelberg lag. Eine Analyse der Zagreber Dokumente wies nach, daß das Bistum nur das Gebiet zurückforderte, das sich bis zum Gebirgskamm und nicht nördlich davon erstreckte. Die ehemalige Grenze des Bistums Zagreb und somit die Staatsgrenze stellten die Berge und Wälder der Gorjanci/Žumberak (Uskokengebirge) dar. Eine erschließende Kolonisation, zum Teil aber auch militärische Erfolge Krains verschoben die Reichsgrenze im 12. und 13. Jahrhundert weit über die Wasserscheide hinaus in Richtung Süden. Nach der Reform des Bistums Zagreb versuchte dieses Anfang des 14. Jahrhunderts wenigstens die kirchliche Jurisdiktion über das ehemalige Gebiet zurückzugewinnen (es handelte sich in erster Linie um die Zehenten), es hatte jedoch, trotz der Unterstützung seitens des Papstes, keinen Erfolg. Das Gebiet blieb mehrere Jahrhunderte lang Bestandteil des Kaiserreichs. Alle ältesten kroatischen Burgen aus dem 13. Jahrhundert standen am südlichen Vorgebirge. Im Innern des Žumberak sind keine älteren kroatischen Siedlungen bekannt. Das Gebiet wurde vom Norden, von Krain aus, besiedelt. Im Rahmen der neuentstandenen krainischen Grundherrschaften aus dem 13. und 14. Jahrhundert sind dagegen mehrere Dutzend neue Dörfer überliefert. Die derart erhärtete Reichsgrenze blieb das ganze Spätmittelalter hindurch stabil bis zu den Wirren des 15. und 16. Jahrhunderts, die eine neue Grenzverschiebung auf den Bergrücken der Gorjanci (Uskokengebirge) zur Folge hatten.

HISTORIA**znanstvena zbirka oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani**

V zbirki HISTORIA, ki jo izdaja oddelk za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, so do sedaj izšle monografije:

Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas : zbornik, Lipica, 29. maj – 1. junij 1996. – Ljubljana 1997. – 1.000 SIT

Mojega življenja pot: spomini dr. Vladimirja Ravniharja. – Ljubljana 1997. – 1.500 SIT

Janez Peršič, Židje in kreditno poslovanje v srednjeveškem Piranu. – Ljubljana 1999. – 1.000 SIT

Mikužev zbornik. – Ljubljana 1999. – 2.000 SIT

Navedene knjige lahko dobite na Filozofski fakulteti, v knjižnici oddelka za zgodovino, Ljubljana, Aškerčeva 2 (tel. 01/241-1200).

Mojca Kovačič

»Prijazne, pobožne, skromne, čednostne in plemenite« – Kako je Paolo Santonino videl in opisal ženske in kako so ženske dejansko živele

Uvod

»O, Gospod! Kako je to mogoče? Kako verjeti, ne da bi zašli v zmoto, da je lahko tvoja neskončna modrost in tvoja popolna dobrota ustvarila nekaj, kar ni vseskozi dobro? Mar nisi ustvaril ženske namerno? In ali ji nato nisi dal takih nagnjenj, kot ti je povšeči? Kajti, kako je mogoče, da bi se ti kdajkoli motil? In vendar, toliko težkih obtožb, sodb in obsodb proti njej! Ne morem razumeti, zakaj tak odmik. Če je res, Gospod Bog, da je ženska polna odvratnosti, kot mnogi zatrjujejo – in ker sam praviš, da več enakih pričevanj velja kot dokaz, to že mora biti res – moj Bog! **Zakaj se nisem rodila kot moški** (poudarila M.K.), da bi ti moja nagnjenja služila, da se ne bi v ničemer motila in da bi bila tako popolna, kot zase trdijo moški? Toda, ker tega nisi hotel in ker s svojo dobroto nisi segel do mene, oprosti moji šibkosti v tvoji službi, Gospod Bog, in jo blagoslovi sprejeti, kajti služabnik, ki najmanj dobi od svojega gospodarja, je v njegovi službi najmanj obvezan.«¹

Ob branju *Knjige o mestu dam* Christine de Pizan so me tele njene uvodne besede in obžalovanja, da se je morala roditi kot ženska, zelo pritegnile. Začela sem se namreč spraševati, kakšno je bilo življenje neke ženske oziroma žensk v srednjem veku. S čim so se ukvarjale in kaj se je od njih pričakovalo oziroma zahtevalo? Kako in kdo je oblikoval norme in pravila, katerih so se morale držati in si ne drzniti od njih odstopati?

Zanimanje za tako imenovano zgodovino žensk se je povečalo šele v zadnjih dvajsetih letih. Prej, že od antike dalje, so bila namreč v središču historiografskih interesov dejanja velikih mož. »... Svetovna zgodovina je človeška zgodovina, to pomeni zgodovina moških in njihovega razvoja. Samo slučajno so se k temu pridružile ženske in zgodovina njihovega razvoja. Zaradi tega so tudi zapisane samo, ali predvsem, dejanja moških; razvoj časa se namreč študira na podlagi razvoja moških ...«² Tudi knjig in raziskav, napisanih na to temo, je vedno več, a poudariti moram, da so te večinoma v tujem jeziku, in da je potrebno za slovenski prostor narediti še marsikaj, da ne rečem vse.³ Glede na to, naj bo tale članek skromen prispevek k osvetlitvi te teme.

¹ Christine de Pizan, *Knjiga o mestu dam*, Delta, Ljubljana 1999, str. 37.

² Heide Dienst, *Frauenalltag in erzählenden Quellen des Spätmittelalters*; v: *Frau und Spätmittelalterlicher Alltag*, Internationaler Kongress Krems an der Donau, Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs, Nr. 9, Verlag der Akademie der Wissenschaften, Dunaj 1985, str. 214. Te zgoraj citirane besede je leta 1913 zapisal Heinrich Finke v uvodu k svoji knjižici o ženskah v srednjem veku.

³ Nekaj svojih razprav sta ženskam namenila tudi Darja Mihelič, *Žena v piranskem območju do srede 14. stoletja*, v: *ZČ*, 1978, 32, št. 1/2, str. 23–36; ista, *Srednjeveška tržačanka v ogledalu mestnega statuta*, v: *Etnolog*, N. vrsta (Ljubljana), 1997, 7=58, str. 87–102; ista, *Odnos oblastnih ustanov do žensk in otrok v srednjeveških mestih severozahodne Istre*, v: *Acta Histriae*, 1999, št. 7, str. 329–348; ista, *Ženska čast v istrskih mestih* (Trst, Koper, Izola, Piran, 14.–15. stoletje), v: *Acta Histriae*, 2000, letn. 8, št. 1=IX, str. 29–40; ista, *Udeležba žena v kazenskih procesih* (Piran, 1302–1325), v: *Etnolog*, N. vrsta (Ljubljana), 2001,

Po vsej verjetnosti je ležal vzrok nezanimanja za zgodovino žensk v tem, da so se z zgodovino ukvarjali in jo pisali predvsem moški (kar je posledica dejstva, da ženske do predkratkim niso bile univerzitetno izobražene); saj je tudi Georges Duby rekel, da ga to področje resnično zanima, vendar pa je zgodovina žensk najbrž nekaj, kar bi morale pisati ženske same. Kar pa je zopet dvorezno, saj lahko zgodovinarji namreč s takšnim načinom dela ženske spet potisnejo in zaprejo v sfero zasebnega.⁴

»...– Težave se pojavljajo tudi zaradi posebnosti uporabljenih virov oziroma večkrat zaradi pomanjkanja le-teh.«⁵ Vendar pa to absolutno ne drži, saj je virov veliko in v le-teh lahko najdemo ogromno podatkov o zgodovini žensk. Zelo pomembne so družinske kronike, ki so jih, sicer v manjšem številu, včasih pisale tudi ženske. Nadalje bogati so tudi samostanski arhivi, saj so v samostanih živele mnoge pismene nune, ki so zapisovale svoje misli in pisale kronike samostanskega življenja in dogodkov. Prav gotovo se je v samostanskih arhivih ohranilo mnogo ženskih zapisov in verjetno je to pravo mesto, kjer je treba iskati glasove žensk.⁶ Pri natančnejšem branju virov pride na dan presenetljivo veliko zanimivih podatkov, ki jih prej sploh nismo pričakovali. Vse kar potrebujemo je samo drugačen način iskanja in pogled z druge strani.

In med iskanjem virov, katere je bilo moč pogledati z drugega zornega kota, so mi prišli pod roke tudi Popotni dnevniki Paola Santonina, ki so nastali med letoma 1485 in 1487. V teh treh letih so namreč potekale po naših krajih vizitacije oglejskega patriarha in med popotno družčino je bil kot kancler tudi Santonino. In ker je on, po mnenju Klause Voigta, poročal v stilu svojega časa: z zanimanjem za vse in vsakogar, zelo podrobno in najverjetneje na podlagi vsakodnevnih zabeležk,⁷ najdemo v njegovih dnevnikih poleg mnogih tematskih področij, ki so vsebinsko dovolj bogata za samostojne publikacije tudi številne razkrojene podatke, ki predstavljajo majhne, a nepogrešljive zidake pri obravnavanju določenih vprašanj. Glede na to so se zgodovinarji lotili že mnogih tem.⁸ Kljub temu, da nam ta vir nudi obilo zanimivih podatkov tudi o življenju, pomenu in vlogi žensk v poznem srednjem veku, ga pa še nihče ni obravnaval iz tega vidika.

Vsekakor je Santonino svoje »Popotne dnevnike« pisal za svoje sodobnike in ne za nas. Mi postavljamo vprašanja, na katere njegovo delo nikdar ni imelo namena odgovarjati. Naše zanimanje se v veliki meri razlikuje od avtorjevega, kot tudi od interesov njegovega takratnega bralstva, in ker v nobenem primeru nismo neposredni naslovljenci »Popotnih

letn. 11=62, str. 45–55; in Dušan Kos, Dediščine, dedno pravo in plemstvo na Kranjskem in slovenskem Štajerskem v 13. in 14. stoletju, v: Celjski zbornik, 1994, str. 35–55; isti, Življenje, kot ga je pisala dota: vloga poročnih prejemkov v življenju kranjskega in slovenještajerskega plemstva v 14. stoletju, v: Zgodovina za vse, 1994, 1, št. 2, str. 58–69; isti, Gorenjski samostani in plemstvo do začetka 15. stoletja, v: Kranjski zbornik, 1995, str. 57–64; isti, V primežu pobožnosti, karierizma in (samo)preskrbe (od konca 13. do začetka 15. stoletja), v: ZČ, 1996, 50, št. 1, str. 21–46; isti, Kdor z mestom ne trpi, naj se z mestom ne krepí: Ptujski statut iz leta 1376, člen 94., Ljubljana: Ministrstvo za kulturo, Uprava Republike Slovenije za kulturno dediščino, 1998; in še referat, Vitez in ugrabljenka: nasilnik in njegova žrtev?, na Mednarodni znanstveni konferenci, Govorica nasilja; povzetek je objavljen v: Mateja Sedmak (ur.), Program in povzetki, 2001, str. 23–25.

⁴ Pogovor s Christine Klapisch-Zuber; v: Delta, Revija za ženske študije in feministično teorijo, leto 1997, letnik 3, št. 1–2, Društvo za kulturološke študije, Ljubljana 1997, str. 29 in 32; pogovarjala se je Eva D. Bahovec, ki je besedilo tudi prevedla in priredila za objavo.

⁵ Gl. op. 2.

⁶ Pogovor, str. 31.

⁷ Helmuth Hundsichler, Pavel Santonino v Sloveniji (1486 in 1487), Stvarnost in mentaliteta v potopisu iz pozne gotike; v: Zgodovinski časopis (=ZČ), št. 2, letnik 50, leto 1996, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana 1996, str. 193.

⁸ Glej, prav tam; navedene raziskave v op. 2 in 3, str. 187.

dnevnikov«, niti sodobniki, tudi ne posredujemo takratnega miselnega obzorja.⁹ Zaradi tega se mi je zdelo nujno potrebno – če pač želim pisati o življenju in razmišljanju takratnih žensk in ga ne meriti z modernimi merili ter v skladu z lastnimi predstavami – vključiti konkretna razmišljanja pripadnic lepšega spola, saj se na podlagi njihovih lastnih zapiskov lažje preselimo v njihov čas.

Najti kakšna ženska pričevanja v izrazito moškem času, kot je pozni srednji vek bil, pa ni lahko, saj so bile številne ženske – če so bile sploh pismene – v tistem času zgolj komaj opazne senčne lutke v ozadju biografij najrazličnejših mogočnikov.¹⁰ A kljub temu jih je mogoče. Med njimi so tudi, in to prvi ženski, *Spomini Helene Kottanner*, dvorne dame in zaupnice ogrske kraljice Elizabete. Če njeni spomini v prvi vrsti osvetljujejo posege izredno ambicioznega Ulrika Celjskega v veliko srednjeevropsko politiko, so za nas veliko bolj zanimivi zaradi osebnih tonov v njenem pripovedovanju. Iz tega stališča sem ta dragoceni vir tudi obravnavala, saj me je predvsem zanimalo, kako ženska sama opisuje in vidi svoje življenje.

Poleg Santoninovega »poročila o dejstvih« in Heleninih spominov se mi je zdelo zanimivo in nujno vključiti še tretjo stran – pogled »zagrizene feministke«. To pa je Christine de Pizinin zagovor pravic žensk, v *Knjigi o mestu dam*, v katerem se je avtorica odločila soočiti z množico stereotipov, predsodkov in zmot mišljenja. Iz njenega razmišljanja se lahko najbolj nazorno seznanimo, kako je ženske videla in razumela takratna, izrazito moška družba.

Moško pojmovanje žensk je povzročilo idealizacije in norme, ki so močno vplivale tudi na samo obnašanje žensk, le-te pa so bile brez moči, da bi se postavile proti takšnemu pogledu na svoj spol. Popolnoma so sprejele splošno uveljavljeno mnenje o ženski »slabosti« in napakah in se oblekle v obleko, ki so jo skrojili drugi – moški. »Zasmilila se nam je tvoja nesreča in hočemo te iztrgati iz tvoje nevednosti; zaradi nje si tako zaslepljena, da zavračaš tisto, kar z vso gotovostjo veš, in se hočeš pridružiti nekemu mnenju, ki mu ne verjameš, ga ne poznaš, in ki temelji zgolj na nakopičenih tujih predsodkih. Podobna si tistemu bedaku iz vsem znane zgodbe, ki so ga našemili v ženska oblačila, ko je zaspal v mlinu, in ko se je prebudil, je bolj verjel lažem tistih, ki so se iz njega norčevali, češ da se je spremenil v žensko, kot da bi se oprl na lastno izkustvo.«¹¹ Takšne norme in modeli so v srednjem veku, veliko bolj kot v kateremkoli drugem obdobju, določali vlogo ženske v družbi.¹² »Duša se ujema s konstitucijo telesa. Ženska telesa so šibka in nestabilna. Torej sta ženska želja in volja nestabilni in nestanovitni.« Ta silogizem, ki ga je v delu *O vladanju* zapisal aristotelovec Julij iz Rima, do obisti pa so ga potrjevali domala vsi takratni in poznejši intelektualci, zgoščeno povzema takratno predstavo o ženskem spolu.¹³

Vodilna nit teoretskega razmišljanja in znanstvenega dokazovanja je ženske znova in znova postavljala v položaj nepopolnega moškega, moškega, ki mu nekaj manjka. Ženska je bila opredeljena kot bitje, ki je nesimetrično moškemu, hkrati pa je ženskost pomenila nekaj manj – manj v razmerju do moškega, ki je bil postavljen kot norma, kriterij in osnovno merilo človeškosti.¹⁴

Še posebej je potrebno poudariti dejstvo, da so vse to, kar je bilo povedanega o ženskah v srednjem veku, povedali moški. In to tisti, ki so zavrnil njihovo družbo in jih je njihov

⁹ Prav tam, str. 188 in 189.

¹⁰ Igor Grdina in Peter Štih, *Spomini Helene Kottanner*, Ženski glas iz srednjega veka, Zbirka Korenine, Nova revija, Ljubljana, str. 9.

¹¹ Christine de Pizan, *Knjiga*, str. 38 in 39.

¹² A History of Women in the west, II. Silences of the Middle Ages, ur. Christiane Klapisch-Zuber, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England 1998, str. 7.

¹³ Eva D. Bahovec, Christine de Pizan in problem začetka; v: Christine de Pizan, *Knjiga*, str. 7 in 8.

¹⁴ Prav tam, str. 8.

položaj silil v celibat in častnost, po čemer se srednji vek od drugih obdobji tudi razlikuje. Pisano besedo je namreč kontrolirala duhovščina, ki je bila, zaradi pomanjkanja vsakodnevnih stikov s predstavnicami ženskega spola, zelo ostra v svojih kritikah o ženskih napakah in nepopolnostih. »Zagotovo, ljubi otrok – kot si tudi sama videla kje drugje – kdor govori zoper odsotnega, z lahkoto dobi pravdo! Zagotovim ti lahko, da teh knjig niso napisale ženske!«¹⁵ Glede na to, da so bili ti moški popolnoma odrezani od žensk, saj so živeli in delali v izključno moških univerzah, bili zaprti za samostanskimi zidovi in v skriptorijih ter v šolah in fakultetah teologije, so si svoje znanje pridobivali izključno iz knjig. Zaradi tega pa je bilo njihovo pojmovanje žensk veliko bolj popačena kot pa realna slika. Zatorej tudi ni presenetljivo, da je bila klerična misel, le-to pa so prevzeli tudi vsi ostali moški: pesniki, pisatelji in učenjaki, v tem obdobju mizoginična.¹⁶

Po logiki bi lahko sklepali, da se je takšno mišljenje spreminjalo in tudi spremenilo od antike, prek srednjega in novega veka do današnjih dni, vendar pa to optimistično sklepanje še zdaleč ne drži.¹⁷ Podobno kot so se srednjeveški komentarji, črpajoč iz Svetega pisma in tradicije, držali »kot pijanec plota« misli cerkvenih očetov, ki so živeli in delali v prvih petih stoletjih našega štetja, se jih verjetno tudi današnji. Srednjeveški avtorji so namreč sovražili vsako idejo novosti. Kadar so vpeljevali novosti so bili popolnoma sposobni skriti se za tradicijo in se pretvarjati, da se vračajo k izvirnim virom. Ustvarjali so torej novo iz starega in na ta način usmerjali svet po lastnih željah in interesih.¹⁸

Razlog, da se ženske niso že prej spopadle s takšnimi zmotami pa leži v problemu vzgoje in omejenega dostopa žensk do vednosti, saj se tudi miselni vzorci glede vzgoje niso spreminjali skozi stoletja.¹⁹ Družba je bila naravnana pač tako, da se ji ne zdelo potrebno, »da bi se ukvarjale (ženske namreč, op. M.K.) z moškimi zadevami, kot sem ti že povedala. Zanje je dovolj, da izpolnjujejo običajne naloge, ki so jim jih zaupali.«²⁰ Ženskam se v srednjem veku zdel njihov položaj povsem normalen in samoumeven, saj sploh niso vedele, da je lahko drugače. To pa ne pomeni, da so ženske imele zgolj šibke umske sposobnosti in se niso bile zmožne soočiti s problemi, ki bi presežali njim »določeno območje«. »Ponavljam ti in ne boj se več nasprotnega: če bi bila navada, da bi pošiljali deklice v šolo in jih metodično poučevali znanosti, kot to počno z dečki, bi se naučile in razumele vse zahtevne umetnosti in znanosti enako kot oni.«²¹

Torej, namen tega članka je z upoštevanjem vseh teh faktorjev – splošnega uveljavljene- ga mnenja o ženskah, mnenja žensk o samih sebi, mentalitete takratne družbe –, na podlagi virov in seveda s pomočjo literature napisati prispevek k zgodovini ženske oziroma žensk v poznem srednjem veku. Pokukali bomo v položaj, vlogo, dolžnosti ter opravila ženske v njenih posameznih življenjskih obdobjih: ob rojstvu, vzgoji in izobrazbi, poroki, v življenju v zakonski zvezi, v samostanu, ob oblačenju, preživljanju prostega časa,... Že na tem mestu pa moram opozoriti na dejstvo, da je Santonino prihajal v stik s častnimi pripadniki dežel- nega višjega sloja (predvsem župniki, pripadniki nižjega plemstva in predstojniki/icami samostanov). Zaradi tega se lahko veliko bolj podrobno seznanimo z življenjem tega družbe- nega sloja in malo oziroma nič z življenjem preprostega (kmečkega) ljudstva.

¹⁵ Christine de Pizan, Knjiga, str. 157.

¹⁶ A History, str. 7, 15 in 16.

¹⁷ Lepo nam prikaže – v svojem članku Nina Kozinc, Ženske iz vatikanske zakladnice; v: Delta, str. 75–92 – primerjavo z nekdanjimi pogledi na ženske in pogledi sedanjega papeža.

¹⁸ A History, str. 16 in 17.

¹⁹ Dagmar Thoss, Frauenerziehung im späten Mittelalter; v: Frau; str. 301–323.

²⁰ Christine de Pizan, Knjiga, str. 98.

²¹ Prav tam, str. 98.

Nekaj podatkov o piscih virov in virih samih

Paolo Santonino in njegov dnevnik

Paolo Santonino, po poklicu pravnik, poročen in oče številnih otrok, je bil doma iz Srednje Italije in sicer iz južne Umbrije.²² Na Furlansko je prišel v času sediskvance²³ oglejskega patriarhata, ki je trajala od 19. marca 1465, od smrti patriarha in kardinala Ludovika Trevisana, do nastopa patriarha in kardinala Marka Barbo (1471–1491). Prvič srečamo kancelerja Santonina v listini oglejskega vikarja, ferentinskega škofa Andreja, z dne 27. aprila 1469 (bil je njegov privatni kancler), zadnjič pa leta 1506 pod patriarhom Dominikom Grimanijem, potem ko mu je v isti službi leta 1510 sledil njegov sin Avguštin.²⁴

Ta mož nas kljub temu, da je kot kancler oglejske patriarške kurije, večinoma lastnoročno napisal 16 zvezkov aktov iste kurije za čas 1472 – 1494 in akte, ki jih vsebuje Visitationum Liber za leta 1488 – 1495, veliko bolj zanima zato, ker je, pač v zvezi s svojo kanclersko službo, ustvaril svojevrsten spis, ki ga imenuje *Itinerarium*. Usoda je hotela tako, da se njegovi zapiski niso širili niti s prepisovanjem niti s tiskanjem. Pred približno sto šestdesetimi leti sta se ta spis in njegov avtor bežno omenjala v furlanski literarni zgodovini s pripombo, da se je spis ohranil v Vatikanski biblioteki.²⁵

In kako se je znašel v tej biblioteki? Za njegov spis je moral zvedeti in se zanimati patriarh kardinal Dominik Grimani, ki mu ga je potem Santonino podaril. Grimani ga je moral brati z zanimanjem, saj je živo opisoval velik del njegove škofije, ki ga sam ni mogel obiskati, a se je vendarle želel poučiti o tamkajšnjih razmerah, šegah in navadah. Iz Grimanijeve knjižnice je dobil rokopis njegov nečak kardinal Marino (†1546), potem ga je junija 1547 kupil Viljem Sirleto in končno je meseca aprila leta 1549 prišel v Vatikansko biblioteko, kjer je ohranjen le avtograf. In tako se je nanj pozabilo, vse dokler ni leta 1937 in 1938 opozoril nanju kardinal Giovanni Mercati pri študiju rokopisa Cod. Vat. Lat. 3795. In tako smo dobili Santoninov *Itinerarium*, ki ga je za izdajo priredil nadškofijski arhivar v Vidmu msgr. Giuseppe Vale pod naslovom *Itinerario di Paolo Santonino in Carinthia, Stiria e Carniola negli anni 1485 – 1487*.²⁶

Slovenci pa smo morali na slovensko izdajo počakati še osemindeset let, ko je leta 1991 pri Mohorjevi družbi izšel prevod Primoža Simonitija.²⁷ Le-ta, podobno kot nemški prevod,²⁸ ne vsebuje Valejevega obširnega uvoda in njegovega komentarja. Slovenski prevod vsebuje samo Santoninove zapiske s potovanja, medtem ko je moč v Valejevi razpravi najti tudi biografske podatke o Santoninu in podatke s teksti, ki nam pojasnjujejo razmere v oglejski škofiji (turške vpade, posledice vojne med cesarjem Friderikom III. in ogrskim

²² Paolo Santonino, *Die Reisetagebücher des Paolo Santonino 1485 – 1487*, iz latinščine prevedel Rudolf Egger, Verlag Ferd. Kleinmayr, Klagenfurt 1947, str. 5.

²³ To je obdobje, ko je papežev ali škofov sedež zaradi smrti izprazen in upravo vodi kamerleng oziroma vikar stolnega kapitlja.

²⁴ Josip Turk, *Santoninov Itinerarium*, Glasnik muzejskega društva za Slovenijo XXIV, 1943, separati odtis, Ljubljana 1943, str. 95.

²⁵ Prav tam.

²⁶ Prav tam; *Itinerario di Paolo Santonino in Carinthia, Stiria e Carniola negli anni 1485 – 1487* (Biblioteca Apostolica Vaticana, Studi e testi 103), Citta del Vaticano, 1943, 80, str. IX–X, 303.

²⁷ Paolo Santonino, *Popotni dnevniki 1485 – 1487*, Mohorjeva družba, Celovec, Dunaj, Ljubljana 1991.

²⁸ Paolo Santonino, *Reisetagebücher*.

kraljem Matijo Korvinom ter trenje oglejskih patriarhov s cesarjem in goriškimi grofi zaradi patronatov, ki so jih ti dobili po celjskih grofih) ter tako potrjujejo ali dopolnjujejo podatke Santoninovega Itinerarija.²⁹ Leta 1999 pa je skupina italijanskih zgodovinarjev izdala še Santoninove dnevnike v latinskem originalu skupaj z italijanskim prevodom.³⁰

Če imajo Santoninovi uradni spisi značaj pisarniških aktov de mandato, pa ima njegov Itinerarij značaj čisto samostojnega literarnega spisa, pisanega v gladki humanistični latinščini in, kakor vsi Santoninovi akti, v kaligrafični humanistični pisavi. Gradivo za svoj spis si je nabral, ko je kot kancler oglejskega patriarha za časa patriarha Marka Barbe³¹ leta 1485, 1486 in 1487 spremljal, seveda za dobro plačilo, njegovega generalnega vikarja kaprulanškega škofa Petra Karla na njegovi vizitaciji Koroške (južno od Drave), Kranjske in Štajerske.³² V prvem letu, od 29. septembra do 11. novembra 1485, jih je pot vodila po Koroškem v Ziljski dolini; drugo leto, od 25. avgusta do 1. oktobra 1486 je pot šla preko Gorenjske na Koroško v Dravsko dolino in v tretjem letu, od 7. maja do 8. junija 1487 je sledila vizitacija Spodnje Štajerske. To je bila prva vizitacija izza časa razkola³³, torej prva po dolgi dobi petdesetih let. Odslej pa so se le-te v naših krajih izredno hitro ponavljale.³⁴ Kar je Santonino na svojih poteh videl in doživel, je hotel opisati sebi v spomin, svojim videmskim prijateljem pa v pouk in zabavo ter morda v zagovor proti kakšnim obrekovalcem, češ da se je podal le na zabavno in trgovsko potovanje.³⁵

Helena Kottanner in njeni spomini

Helena Kottanner se je rodila okrog leta 1400 kot hči zahodnomadžarskega nižjega plemiča Petra Wolframa in po imenu neznane prebivalke Soprona (Ödenburga). O Helenini mladosti in njeni izobrazbi ne vemo ničesar. Najprej se je poročila s someščanom Petrom Szekelesom, ki se je že leta 1402 omenjal kot mestni svetnik in od leta 1408 kot župan mesta Ödenburga. Dve leti po njegovi smrti (1430) se je poročila s komornikom Johannom Kottannerjem, ki je šele leta 1426 dopolnil osemnajst let. Iz obeh zakonov je imela otroke, od

²⁹ Josip Turk, *Itinerarium*, str. 95.

³⁰ Paolo Santonino, *Itinerario in Carinzia, Stiria e Carniola (1485–1487)*, ur. Roberto Gagliardi, *Instituti editoriali e poligrafici internazionali*. Pisa, Rim, 1999.

³¹ Za patriarha ga je imenoval njegov stric papež Pavel II. Oglejski patriarh se je veliko ukvarjal z diplomatskimi posli in je zato zaupal vlado svoje škofije vikarjem. V tej službi najdemo najprej Angela Feletto, škofa v Feltre (1472 – 1482), ki je vodil vso oglejsko škofijo. Za njim pa se pojavi zopet poseben vikarij za avstrijske dežele, pičenski Paskazij iz Gračišča (1482 – 1488).

³² Josip Turk, *Itinerarium*, str. 95 in 96.

³³ Leta 1420 so Benečani strmoglavili svetno oblast oglejskega patriarha v Furlaniji in Istri. Takrat je bil oglejski patriarh Ludvik II, ki se je pred Benečani zatekel k celjskim grofom (1420–1430). Neurejene razmere so se še povečale, ko se je patriarh Ludvik – zaradi nasprotstva do Benečana papeža Evgena IV. – na baselskem cerkvenem zboru postavil proti njemu, ker je ponovno hotel pridobiti s pomočjo koncila svetno oblast v beneškem delu patriarhata. Tudi po smrti Ludvika II. je trajal razkol v patriarhatu dalje in na oglejsko stolico so bili imenovani po dvojni patriahi, eden od baselskega papeža in koncila, drugi od papeža Evgena IV. Šele pogodbe, ki jih je leta 1446 in kasneje sklenil papež Evgen s cesarjem Friderikom, so obnovile – istočasno z edinstvom v cerkvi nasploh – tudi edinstvo v oglejskem patriarhatu, obenem pa svetni oblasti dale močan vpliv v cerkvenih zadevah.

³⁴ Vasko Simonti, Paolo Santonino, *Popotni dnevniki*; v: ZČ, leto 1992, letnik 46, št. 1, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana 1992, str. 131–133; Josip Turk, *Itinerarium*, str. 96; Josip Gruden, *Cerkvene razmere med Slovenci v petnajstem stoletju in ustanovitev ljubljanske škofije*, Leonova družba, Ljubljana 1908, str. 74.

³⁵ Josip Turk, *Itinerarium*, str. 95 in 96.

katerih sta samo dva poznana po imenu: Wilhelm (Szekeles) in Katarina (Kottanner).³⁶ Katarino omenja tudi v svojih spominih.

Leta 1436 se je pojavila Helena na dvoru vojvode Albrehta V., ki je bil kot zet in naslednik cesarja Sigismunda leta 1437 okronan za madžarskega in leta 1438 še za češkega kot tudi za rimsko-nemškega kralja. Helena je bila sodeč po njenih lastnih izjavah vzgojiteljica Albrehtove hčere Elizabete. In v tej službi je leta 1439 tudi prišla na Madžarsko, kjer je po smrti vojvode, v službi njegove vdove Elizabete in njenega novorojenega sina Ladislava, pomagala izpeljati krajo svete krone.³⁷ Ta čas je tudi zelo natančno opisala v svojih spominih.

Njena pričevanja je verjetno po nareku zapisal neki pisar, kajti rokopis št. 2920, ki ga hrani dunajska nacionalna knjižnica je brez dvoma nastal pod pisanja večšimi prsti, dvorne dame pa so si v 15. stoletju le redko mazale roke s tinto. Zgodovinarjem so spominski zapiski Helene Kottanner znani dobrih 150 let. Leta 1834 je o njih poročal Johann Czech, leta 1846 pa so bili prvič natisnjeni. Dve desetletji kasneje jih je Gustav Freytag uporabil in na ta način tudi populariziral v svojih znamenitih *Podobah iz nemške preteklosti*, medtem ko je njihovo moderno znanstveno izdajo pripravil Karl Mollay (1971).³⁸

Slovenci pa smo spomine Helene Kottanner lahko spoznali v prevodu Antona Janka, ki je leta 1999 izšel v knjigi Petra Štiha in Igorja Grdine *Spomini Helene Kottanner*.³⁹

Christine de Pizan in Mesto dam

Ta začetnica feminizma se je rodila okoli leta 1365 v Benetkah, od koder je bila njena mati. Njen oče, Tommaso di Benvenuto da Pizzano (predstavljal se je z imenom »iz Pizana« ali »iz Bologne«), je kmalu po Christininem rojstvu dobil službo astrologa in zdravnika na dvoru francoskega kralja Karla V. Nekaj let pozneje se mu je v Parizu pridružila tudi njegova družina.

Tako je Christine de Pizan preživela večji del svojih mladih let na francoskem dvoru. Tu je imela dovolj možnosti, da si je pridobila dobro izobrazbo, pri čemer jo je spodbujal oče. Brala je dela številnih avtorjev, od Ovida, Boetija⁴⁰, Vincenca iz Beauvaisa do takrat v Franciji še neznanega ali komaj poznane Danteja, in, ne nazadnje, do glavnega vira *Knjige o mestu dam*, Giovannija Boccaccia.

Ko je bila stara petnajst let, se je poročila z Estiennom du Castelom, ki je bil deset let starejši od nje in je končal univerzitetni študij. Iz njenih del je mogoče sklepati, da je bil zakon zelo srečen. »Tako je bilo tudi v tvojem zakonu, saj ti je mož v celoti ustrezal, da boljšega ne bi mogla zahtevati; nihče se, po tvojem mnenju, ne bi mogel z njim kosati v dobroti, milini, zvestobi in nežni ljubezni.«⁴¹

³⁶ Harald Tersch, *Österreichische Selbstzeugnisse des Spätmittelalters und Frühen Neuzeit (1400–1650)*, Eine Darstellung in Einzelbeiträgen, Böhlau Verlag Ges.m.b.H und Co. KG, Dunaj, Köln, Weimar 1998, str. 39.

³⁷ Prav tam.

³⁸ Peter Štih in Igor Grdina, *Spomini*, str. 9.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Anicius Boethius se je rodil okrog leta 480 in umrl okrog leta 524. Za časa Teoderika Velikega, ki ga je obtožil veleizdaje in dal usmrtiti, je bil rimski politik, filozof, konzul in dvorni minister. V ječi je napisal delo *Uteha filozofije*. Njegovi prevodi in komentarji nekaterih Aristotelovih in Porfirijevih spisov so bili do visoke sholastike glavni vir poznavanja Aristotela v srednjem veku.

⁴¹ Christine de Pizan, *Knjiga*, str. 158.

Podobno kot prej oče, jo je zdaj tudi mož, ki je v letu njune poroke postal dvorni tajnik, spodbujal k izobraževanju in pisanju. Povezan je bil s skupino mladih intelektualcev, ki so pozneje postali prvi francoski humanisti. Gojili so latinsko prozo, brali Petrarco in Boccaccia ter si dopisovali z italijanskimi intelektualci.

Leta 1389, ko je bilo Christine de Pizan petindvajset let, je njen mož nenadoma umrl. Postal je žrtev epidemije, ko je spremljal Karla VI. na kraljevi misiji. Christine se je takrat odločila in prisegla, da se ne bo nikoli več poročila: »*Sama sem in sama hočem biti ...*«, se glasi eden njenih najbolj znanih verzov.

Ker so imeli dvorni uslužbenci takrat doma poseben prostor, v katerem so pripravljali pisma in druge dokumente za kraljevi pečat, se je lahko umaknila v »*svojo delovno sobo*«⁴². Takrat je torej, v »lastni sobi«, kot bi rekla Virginia Woolf, ki jo je v nasprotju z mnogimi drugimi ženskami Christine de Pizan imela, odkrila Boetijevo delo ter se odločila, da se bo posvetila študiju.

Kot vdova s tremi majhnimi otroki (s hčerjo in dvema sinovoma) in brez dediščine se je lotila preživetja s pisanjem. Kmalu je postala priznana lirična pesnica, pa tudi uradna biografinja Karla V. Dobivala je naročila za razna dela in danes velja za prvo poklicno pisateljico v zgodovini. Spoznala se je na takratne postopke objavljanja pisane besede. Nadzorovala je prepisovanje in iluminiranje svojih del.

Na področje zagovora žensk sodi več njenih del. Prvo med njimi, *Pismo bogu ljubezni*, je nastalo leta 1399, za najpomembnejše pa danes šteje *Knjiga o mestu dam* iz leta 1405.⁴³ To je knjiga prelomne vrednosti, ki je imela, med drugim, tudi velik vpliv na prvo generacijo žensk, ki so postale vidne in so imele pomembno vlogo v javnem življenju: Luiza Savojska, Margareta Navarska, Ana Francoska in ne nazadnje Margareta Avstrijska – vse so imele in brale knjige Christine de Pizan.⁴⁴

Torej Christine de Pizan ni pozabljena avtorica, ki bi jo po dolгих šestih stoletjih ponovno, in vendarle prvič, vpisali v zgodovino. Njeno delo ni tonilo v pozabo prej, preden se je porazgubil interes za srednji vek. Priznana je bila že v svojem času, v katerem so jo prevajali, citirali, predelovali, povzemali ter primerjali s tako slovitimi pisci, kot sta bila Cicero in Kato. In nenazadnje so njena dela tudi tiskali. V prvi polovici 16. stoletja je izšlo vsaj sedem izdaj različnih del Christine de Pizan.

Z izdajo *Knjige o mestu dam* v slovenskem jeziku leta 1999 pa smo se lahko lažje tudi pri nas seznanili z njenim časom in predvsem z njenim razmišljanjem.

Življenje se začne z rojstvom

»*Žensko je bilo povsem potrebno ustvariti, zaradi razlogov, ki jih navaja Sveto pismo, in sicer kot pomoč možu; vendar ne kot pomoč pri katerem koli delu, kot so nekateri trdili, zakaj kadar gre za navadno delo, običajno moškemu pomaga nek drug moški in ne ženska; temveč zgolj kot pomoč pri razmnoževanju.*«⁴⁵ Tako je Tomaž Akvinski, na več mestih v

⁴² Prav tam, str. 35.

⁴³ Več o njeni bibliografiji glej: Christine de Pizan, *Knjiga*, str. 316–319.

⁴⁴ Podatke o njenem življenju sem povzela po: Življenje in delo Christine de Pizan; v: Christine de Pizan, *Knjiga*, str. 312–315; največ podatkov o njenem življenju pa je mogoče razbrati iz njenih del: iz avtobiografskega romana *Kristinina vizija*, alegoričnih pesnitev *Knjiga o spremenljivi sreči* in *Knjiga o dolgi poti do učenosti*,...

⁴⁵ Tomaž Akvinski, *Summa Theologica* 13, vprašanje 92, člen 1; citirano po: A History, str. 284.

svoji knjigi *Summa Theologica*, razlagal čemu potrebujemo ženske. Srednjeveška družba, še posebej aristokracija, se je strinjala z mnenjem, da je Bog ustvaril žensko zgolj za rojevanje otrok – kajpada dedičev.⁴⁶ »Skratka, splošno priznano mnenje moških je, da ženske nikoli niso bile kaj prida koristne in da so dobre samo za rojevanje otrok in predenje volne.«⁴⁷

Vsak zakon je veljal za nesrečnega, če se v njem niso rodili otroci. »Ima ženo, Marjeto po imenu, ki mu je podobna v prijaznosti, pobožnosti, skromnosti, čednosti in plemenitosti; je hči plemenitega gospoda Janeza Säckla (Sachkel) in četrta zakonska žena (poudarila M.K.) prej imenovanega Andreja. S svojo plodnostjo mu je podarila potomstvo, ki mu zavoljo jalovosti prejšnjih treh žena (poudarila M.K.) ni bilo dano. Stara je kakih dvajset let in že mu je rodila fantka nenavadne lepote, trajno poročstvo medsebojne ljubezni.«⁴⁸

Tudi prizadevanje cerkve, da bi bile poroke brez otrok enakovredne tistim z otroci, med laično populacijo ni imelo nikakršnega uspeha.⁴⁹ Takšne ženske, ki ni mogla imeti otrok, se je prav kmalu oprijel sloves razuzdanosti, saj naš kronist o ženi štajerskega plemiča Hartmana Holleneškega z Majšperka pravi, da »čeprav je ta vitez plemenit in bogat, vendar nima prave sreče s svojo ženo Omelijo, ki ima napako jalovosti in (tako pravijo) ni povsem neoporečnega življenja (poudarila M. K.).«⁵⁰

Cilj vsakega zakona:
rojstvo otrok.

Glede na to ni prav nič presenetljivo, da so ženske v srednjem veku, še posebej tiste iz višjih družbenih slojev, obupano iskale razno razne nasvete in zdravila v primeru, da niso mogle zanositi. Niso se zatekale samo k romanjem, zaobljubam, molitvam, žrtvovanjem Devici in drugim primernim svetnikom, temveč tudi k praksi čarodejstva, ki je cerkev sicer ni dopuščala. Na žalost je o slednji malo znanega. Vendar ni dvoma o uporabi aromatičnih zeliščnih kopeli, zdravil in napitkov.⁵¹

Seveda je bilo moško potomstvo veliko bolj zaželeno in veselje ob rojstvu sina je bilo znatno večje kot ob rojstvu hčere. »Toda ne morem molče mimo navade, ki je tako razširjena med moškimi in celo med nekaterimi ženskami. Namreč, ko na koncu nosečnosti ženske rodijo deklico, se često dogaja, da so možje nezadovoljni in se pritožujejo nad tem, da jim niso dale sinu; njihove žene pa, neumnice, namesto da bi se iz vsega srca veselile, da jim je Bog dovolil srečno roditi, in bi mu morale biti od srca hvaležne, so tudi same nezadovoljne, ker vidijo, da so takšni njihovi možje. Kako je mogoče, da se tako žalostijo? Ali torej mislijo, da so deklice svojim staršem v večje breme kot dečki ali da jim prinesejo manj ljubezni ali da se z njimi manj ukvarjajo kot njihovi sinovi?«⁵² Ta velik pomen moškega potomstva za nadaljevanja rodu, in sicer imena, poklica ali družbenega položaja družine, se je ujema s splošno uveljavljenim mnenjem o manjvrednosti žensk. To mnenje se je v družbi izoblikovalo tako skozi antične kot tudi teološke strokovnjake in to predvsem skozi krivdo žensk za

⁴⁶ A History, str. 284.

⁴⁷ Christine de Pizan, Knjiga, str. 113.

⁴⁸ Paolo Santonino, Popotni dnevniki, str. 29.

⁴⁹ A History, str. 285.

⁵⁰ Paolo Santonino, Popotni dnevniki, str. 70.

⁵¹ A History, str. 286.

⁵² Christine de Pizan, Knjiga, str. 148 in 149.

izvirni greh. Glede na to so se med ljudmi uveljavile razne razne predstave o lažjem rojstvu sina kot hčere, ki pa so bile vendarle le posledica večje porodne teže deklic kot dečkov.⁵³ Prav tako so verjeli tudi modrim, ki »namreč mislijo, da je mleko žene, ki rodi sina, boljše od tiste, ki ima hčer.«⁵⁴

To poveljevanje dečkov pa je privedlo celo do nevarnejših dejanj kot je bila neenakost pri prehranjevanju. Po mnenju Paola da Certalda je bilo namreč dečke, zaradi njihove biološke superiornosti, ki je imela za posledico večjo fizično aktivnost, potrebno hraniti obilneje kakor deklice. Tako zdravniki kot tudi avtorji poučnih traktatov so trdili, da mora mati hčer prenehati dojit prej kakor sina, saj naj bi deklice potrebovale manj hrane kot dečki. Ženske so namreč, po mnenju zdravnika Bernarda Gordona, za opravljanje svojih gospodinskih poslov potrebovale manj moči kakor moški.⁵⁵

S samim dejanjem poroda se v poznosrednjeveškem izročilu ukvarjajo razna poročila: slikovni viri, hagiografska poročila, medicinska in zdravilstvena literatura ter kronike. Zbirke receptov nam od časa do časa posredujejo, na kakšen način se lahko zanosi, kako prepoznamo nosečnost in kakšnega spola bo otrok.⁵⁶ »Zakaj vsi njeni zdravniki so ji govorili, da nosi sina v sebi, in zaradi tega je bila polna upanja.«⁵⁷ Znanje in izkušnje antike ter arabskih in srednjeveških strokovnjakov v zvezi s tako bistvenim problemom človeštva, kot ga predstavlja rojevanje otrok, njihova nega in vzgoja, so se tudi pri nas v srednjem veku zbirali v najrazličnejših rokopisih po samostanih. Tako je na primer v benediktinskem samostanu v Gornjem gradu že v 14. stoletju nastal rokopisni traktat o seksologiji ter o ženskah in njihovem ustroju, sto let poznejši pa je nemški prevod Razesovega traktata o otroških boleznih, danes v Semeniški knjižnici v Ljubljani.⁵⁸

Žene so v preteklosti rojevale v bolj naravnem sedečem položaju, morda v posebnih porodnih stoli, ki so jih hranili na gradovih. Pri porodu so pomagale služabnice in najbližje babice. »Tedad je milostna gospa vstala in začela s težkim delom, jaz pa sem poslala po ogrsko dvorno služabnico, ki ji je bilo ime Aessin (Elizabeta) Margit. Ta je takoj prišla; bila pa je tam tudi neka služabnica, Fronacherinn (Frodnach) po imenu. Obe sem pustila pri svoji milostljivi gospe. Zatem sem odšla po babico, ki jo je poslala gospa von Schaunberg. Ležala je v moje mlade gospe sobi. ... In ko je prišla k moji milostljivi gospe, ni trajalo niti pol ure in že nam je vsemogočni Bog podaril mladega kralja.«⁵⁹

Glede na omejena sredstva, s katerimi so babice razpolagale, in možne komplikacije je bil strah pred porodom povsem upravičen. V veliki meri so bile namreč povsem nepoznana tako zdravila, ki bi pospešila popadke kot tudi kirurške klešče. Število žensk, pri katerih se je prva nosečnost končala usodno, je bilo temu ustrezno visoko.⁶⁰ Ni pa raziskano, koliko so v posameznih težjih primerih pri porodu pomagali tudi zdravniki, v drugi polovici še židovski, po letu 1514, ko so počasi začeli tudi na Kranjskem organizirati javno zdravstveno službo, deželni fiziki.⁶¹

⁵³ Alltag im Spätmittelalter, ur. Harry Kühnel, Verlag Styria, Gradec, Dunaj, Köln 1996 (posebna izdaja), str. 157–160.

⁵⁴ Spomini Helene Kottanner, prevod Antona Janka; v: Peter Štih in Igor Grdina, Spomini, str. 66.

⁵⁵ Shulamith Shahar, The History of Women in the Later Middle Ages – A General View and Problems of Research; v: Frau, str. 10 in 11.

⁵⁶ Alltag, str. 158.

⁵⁷ Spomini Helene Kottanner, str. 59.

⁵⁸ Maja Žvanut, Od viteza do gospoda, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana 1994, str. 140.

⁵⁹ Spomini Helene Kottanner, str. 59.

⁶⁰ A History, str. 298 in 290.

⁶¹ Maja Žvanut, Od viteza, str. 140.

Po porodu je morala biti ženska »očiščena«. Tak prizor nam na gradu Rožek na Koroškem opisuje tudi Santonino. »*Toda pred večerjo je naš škof na prošnjo taistega mogočnega gospoda Andreja stopil v spalnico mogočne gospe Regine Mordax, njegove žene, ki je po domači navadi še zmeraj ostajala doma po nedavnem porodu: slovesno jo je blagoslovil z dojenčkom in s tem opravil nalogo, ki sicer pritiče župniku. In ko je vstopil, je ni pozdravil, ampak šele po blagoslovu sta si izmenjala pozdrav in si izmenjala roke; takega običaja se namreč drže v deželi, pravijo.*«⁶²

Nezaželena nosečnost

*Jaz, sirota, ki skrivaj
sem ljubila in do zdaj
vešče skrivala ljudem,
vem, da čaka me porod:
ko napel se je život,
vse izdal je njih očem...*⁶³
Anonimno

Niso si pa vse ženske želele otrok in te so po vsej verjetnosti posegale tudi po kontracepciji ali splavu. Zaradi pomanjkanja virov si ne moremo dovoliti zaključkov glede razširjenosti takšnih praks in metod. Pisci tekstov, povezanih s tem vprašanjem so bili običajno kleriki in teologi. Ti so domnevali, da je med »njihovo čredo« prav gotovo obstajala vsaj želja po kontroli rojstev. Ta je bila običajno največja v primerih, kjer je bil motiv za spolni kontakt užitek ali poželenje, kot so bile zunajzakonske afere in bordeli. Na podlagi teh pičlih klerikalnih polemik pa ni upravičeno sklepati, da so srednjeveške ženske razvile lastno znanost glede kontracepcije.⁶⁴

Vendar nam navzlic temu poznavanje takih postopkov razodeva demografsko stanje vsaj pri zrelih (več kot tridesetletnih) ženskah iz skupine malega meščanstva, pri katerih se je materinstvo zaustavilo precej pred menopavzo. Ženski upor proti rojevanju se je postavil po robu tako imenovanim spolnim junaštvom moških, o katerih so radi pripovedovali pravljicarji, najrajši v psalmih ali očenaših, in slavili duhovnike ter menihe, absolutno najboljše pod soncem v tovrstnem »športu«. Čeprav ni coitus interruptus nikjer zavržen ne potrjen, lahko spričo zagrizenosti, s katero so moralisti obsojali neko drugo kontracepcijsko navado, in upoštevanje iznajdljivosti mladih žen vsaj v toskanskih mestih, o katerih nam priča La Ronciere⁶⁵, sklepamo, da je bila na začetku 15. stoletja zelo razširjena najbrž dokaj nova navada – analno občevanje.⁶⁶

Po ljudskem prepričanju je morala ženska, ki je hotela zanositi, prvih nekaj trenutkov po spolnem odnosu preživeti v popolni relaksaciji. Že nedolžno kihanje bi lahko povzročilo

⁶² Paolo Santonino, Popotni dnevniki, str. 56.

⁶³ Srednjeveški cvetnik, Latinska lirika srednjega veka, izbral, prevedel in komentiral Primož Simoniti, Slovenska matica, Ljubljana 2000, str. 417; odlomek iz pesmi z naslovom Zapuščena.

⁶⁴ A History, str. 288 in 289.

⁶⁵ Geschichte des privaten Lebens, 2. Band: Vom Feudalzeitalter zur Renaissance, Hrsg. von Georges Duby, S. Fischer Verlag GmbH, Frankfurt am Main 1990, str. 212 in 213.

⁶⁶ Pascal Dibie, Etnologija spalnice, *cf., Ljubljana 1999, str. 87.

izločitev semenčec. Seveda pa, če otroka ni želela, je lahko kihala kolikor ji je srce poželelo in čim več skakala naokoli.⁶⁷

Podobno pomanjkanje informacij obstaja tudi glede splavov. Poseben problem je predstavljal dejstvo, da nosečnosti niso mogli dovolj hitro prepoznati. Kot vemo danes, je nevarnost pri splavu toliko večja, kolikor višja je nosečnost. Kot sredstvo, ki je povzročilo splav, je bila v srednjem veku zelo razširjena goba ergot, ki je napadala rž. Vendar pa je bila zelo strupena v velikih odmerkih, ki so jih priporočali pri visoki nosečnosti. Zaradi tega sta zelo pogosto mati in zarodek umrla skupaj.⁶⁸

Zaradi tega so se ženske velikokrat zatekale tudi k drugim alternativam – kot npr. k detomoru ali zapustitvi novorojenčka –, ki so predstavljale veliko manjšo nevarnost. A kljub temu, da samo dejanje detomora zanj ni bilo nevarno, jo je na koncu koncev vseeno čakala smrt. Detomor je bil namreč zelo hud prekršek, ki se je običajno kaznoval s smrtno kaznijo.⁶⁹

Vstop v življenje

V svojem življenju se je človek najprej srečal z zakramentom krsta. Zaradi nevarnosti, katerim je bilo življenje novorojenčka izpostavljeno, je bilo zelo pomembno, da se je krst izvršil v kar se da najkrajšem možnem času. »Zgodaj zjutraj so poslali po škofa iz Ostrogona (Esztergon), da naj pride in naj pomaga mladega kralja napraviti kristjana. Ta je prišel, in župnik iz Bude, ki so mu rekli mojster Franc, ta je bil tudi tam.«⁷⁰ Kot je še danes navada sta bila, tako rojstvo kot tudi krst, tudi v srednjem veku priložnost za slavlje. »...; in ko je plemeniti in zvesti grof Ulrik Celjski zvedel, da se mu je rodil kralj in prijatelj, ki je bil njegov nečak in gospod, se je zelo razveselil in tudi Hrvati in drugi grofje in gospodje in vsa dvorna služinčad. Tedaj je plemeniti grof Celjski zaukazal napraviti kres veselja in so šli s plamenicami na vodo in so se veselili vsi še dalj kot do polnoči.«⁷¹ Ravno zaradi nujnosti hitrega krsta pa Pankrac Turjaški leta 1489, ko se mu je rodila hči, zaradi smrti tasta Dujma Frankopanskega ni mogel prirediti običajnega velikega krstnega slavlja. Zadovoljiti so se morali le s skromnim obredom v grajski kapeli.⁷²

Vzgoja in izobrazba

Takoj ko je otrok prerasel plenice, so ga oblekli tako, da je bil podoben majhnemu odraslemu. S tem je bila že na zunaj vidna razlika med spoloma. Različna pa je bila seveda tudi vzgoja fantov in deklet. Vzgoja deklic in izobrazba žensk, ki bi nudila več kot samò učenje opravljanja hišnih opravil, je bila zelo redka izjema. Na splošno se je zdelo obiskovanje šole nepotrebno in nepomembno. »Zato sem močno začudena spričo mnenja nekaterih moških, ki trdijo, da ne bi želeli, da njihove žene, hčere ali sorodnice študirajo, iz strahu, da si ne bi pokvarile svoje nravi.«⁷³ Iz deklice je bilo potrebno v dobrih desetih letih narediti

⁶⁷ Geschichte, str. 213.

⁶⁸ A History, str. 290.

⁶⁹ Prav tam, str. 290–292.

⁷⁰ Spomini Helene Kottaner, str. 67.

⁷¹ Prav tam.

⁷² Maja Žvanut, Od viteza, str. 139 in 140.

⁷³ Christine de Pizan, Knjiga, str. 193; tako se sprašuje, ko spozna koliko dobrih del so naredile ženske, zlasti izobražene.

ženo, ki bo večša ročnih del, šivanja, tkanja, predenja, vezenja, ki bo poznala vse skrivnosti pripravljanja hrane, ki bo znala voditi gospodinjstvo in po potrebi gospodarstvo, nadzorovati delo na polju in v hlevu in ki bo večša nege bolnika. »*Dejstvo je, da vsi moški, zlasti pa tisti bolj izobraženi, ne delijo zgoraj omenjenega mnenja, namreč da je izobraženost žensk nekaj slabega. Je pa res, da ga veliko število tistih manj izobraženih podpira, kajti ne bi jim bilo všeč, da bi bile ženske bolj učene od njih. Tvoj oče, velik astronom in filozof, ni mislil, da lahko znanost ženske pokvari; nasprotno, veselilo ga je – kot dobro veš – da imaš sposobnosti za literaturo. Ženski predsodki tvoje matere pa so bili tisti, ki so preprečili, da bi v mladosti poglobila svoje znanje, kajti hotela te je omejiti v okvir ročnih del, ki so običajna zaposlitev žensk* (poudarila M.K.).«⁷⁴

Zaradi tega so bili tudi redki primeri, da bi ženske lahko naredile kakšno, od teh opravi oddaljeno, poklicno kariero. Te izjeme so se pojavile med plemkinjami, katerim so namenili pri izobrazbi več pozornosti. Proti koncu srednjega veka je morala biti stopnja pismenosti med njimi že kar visoka, saj poznamo že primere korespondence med plemiškimi ženami, znan pa je tudi primer, ko je oče najel učitelja, da bi hčer naučil pisati: to je bil okoli leta 1495 Jurij Scheyer na gradu Soteska. Vendar se je stvar končala slabo, saj je bil učitelj mlad in se je zaljubil v svojo učenko, ona pa vanj. Verjetno sta hotela pobegniti in sta zato v podporo svoji ljubezni iz grajske cerkve pobrala dragocenosti v vrednosti štirideset dukatov. Vse skupaj pa je prehitro prišlo na dan in fanta so zaprli ter utopili. Sčasoma pa je postalo znanje branja in pisanja nekaj povsem samoumevnega.⁷⁵

Na dvorih, kjer je bila mati le del otrokovega življenja, so za vzgojo skrbele predvsem vzgojiteljice. Otrok je večino časa preživel v njihovi družbi in od njih tudi dobil prve vtise o življenju. »*Zatem pa je njegova milost poslala sle na Dunaj in njegovo najmlajšo hčerko, gospo Elizabeto, so mu z njeno služinčadjo vred pripeljali v Bratislavo. Vse to se je zgodilo. Takrat sem bila jaz, Helena Kotanerica, tudi zraven ...*«⁷⁶ V svojih spominih nam Helena Kottanner omogoča vpogled v svoj življenjski svet na madžarskem kraljevem dvoru, in tako lahko nekaj izvemo o kvalifikacijah, znanju ter predizobrazbi, ki jo je imela kot vzgojiteljica kraljevih otrok. Kot izkušena se je izkazala pri izbiri dojlje in pri prepoznavanju nekaterih znamenj, »*po katerih sem dobro spoznala, da do rojstva otroka ni več daleč.*«⁷⁷ Zelo pomembno vlogo je odigrala tudi pri samem kronanju kralja, saj je bil »*v mojem naročju okronan pri svetega Štefana oltarju.*«⁷⁸ Na poti iz cerkve svetega Petra pa je »*plemenita kraljica svojega sina zelo počastila in se je ponižala pred njim, tako da sem jaz uboga ženska tega dne morala hoditi pred njeno milostjo, takoj zraven plemenitega kralja, zato ker sem njegovo milost držala v naročju, ko so ga mazilili in kronali.*«⁷⁹ Kako pomiriti jokajočega otroka, je ponazorila na poti v deželo pri Györu, ko ga tudi dojlja ni mogla pomiriti, »*sem ga vzela v naročje in sem ga nesla dober kos poti in dojlja je šla z menoj, dokler se nisva utrudili, in potem sem ga spet položila v zibko.*«⁸⁰

Plemiški deklici je bilo treba zaradi njene bodoče vloge v družbi omogočiti tudi pouk v plesu, petju in igranju na kak instrument, naučiti jo je bilo treba uglajenega dvornega vedenja, za razvedrilo pa tudi osnov lovskih veščin. Zelo pomembno vlogo pri izpolnitvi doma pridobljenega znanja so imeli tudi ženski samostani. Za to so v tem času za dekleta

⁷⁴ Prav tam, str. 195.

⁷⁵ Alltag, str. 175; Maja Žvanut, Od viteza, str. 77.

⁷⁶ Spomini Helene Kottaner, str. 53.

⁷⁷ Prav tam, str. 66.

⁷⁸ Prav tam, str. 76.

⁷⁹ Prav tam, str. 77.

⁸⁰ Prav tam, str. 79.

Igranje na instrument: eden od idealov vzgoje za plemiško deklico; igralna karta. Južna Nemčija ali Avstrija, 1453–1457. Dunaj, Kunsthistorisches Museum. (Foto: Photostudio Milap, Dunaj.)

prihajali v pošte v tudi tuji dvori, saj je bila v določeni starosti ločitev od staršev za določen čas običajna vzgojna metoda.⁸¹

Tudi Santonino na mnogih gradovih omenja venček deklet, ki so spremljale domačo gospo. »Na dvorišču zgornjega gradu nam je prišla naproti mogočna in plemenita gospa Omelija Trautmannsdorfer (Trauttenstarferin) z dvema deklicama občudovanja vredne skromnosti in ljubkosti, ki sta bili v lepoti in čednosti na moč podobni svoji gospe.«⁸² O vdovi Magdalenii Raunach, ki je v neki vasi kosila s popotniki in je »tjakaj prišla z družino, s slugami in deklami, med katerimi so bile tri čednostne in zale device«⁸³, pa ve povedati, da je kot botra hotela peljati nekaj deklet k birmi in da je »to tista gospa, ki je imela več let v uku in vzgoji princeso Kunigundo Avstrijsko, preljubo hčerko presvetlega cesarja.«⁸⁴ V kakšni starosti in za koliko časa so pošiljali dekleta v tak uk, ni znano, verjetno pa podobno kot fante okoli njihovega dvanajstega ali trinajstega leta.

Poroka

*V popóldanskem bleščanju zelenih host in gmajn
se béli nad vrhovi samotni Drachenstein.
Iz oken sredi stolpa med blagi šum dreves
vrvíjo zvoki lutnje, kot da hité na ples.
V dvorani slavnih dedov v spokojni poltemi
galjardo si popeva cvetoča grajska hči.
Kot strune, uglašene na isti zven po dve,
tako v njej uglašeno je rádstno srce:
na krilih pesmi pleše in plava prek gozdov
tja na gradič v dolini, ki je gradič Njegov.
V dvorani pa v polmráku po stenah vsenaokrog
s podob jo zro obrazi; in njih pogled je strog.
Kaj ni pradedu Hansu na lica legla skrb?*

*Ji ni ded Sigismund z očmi pokazal grb?
In Wilhelm, ji ne kaže vsenaokrog vzdolž
sten ovalnih fresk z gradovi in njihovih imen?
Od slike pa do slike deklè s pogledom grè
in lahni hod galjarde pod prsti ji zamre.
Nikoli! – govorijo od vseh strani oči.
Nikoli, ljubo dete, se **to** ne dogodi!
In kot da lutnja joče, po gradu zadržé
pavane tožni stih: Ko v grob me polože ...
Pod gradom pa iz hoste, kot tih odmev glasú,
prepeva kukavica: ku-kú ku-kú ku-kú.*

Janez Menart⁸⁵

⁸¹ Maja Žvanut, *Od viteza*, str. 77.

⁸² Paolo Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 59.

⁸³ Prav tam, str. 56.

⁸⁴ Prav tam.

⁸⁵ Janez Menart, *Pridige in balade*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1990, str. 32 in 33, pesem z naslovom *Lutnja*

Na izoblikovanje vzorcev porok, vključno s povprečno starostjo ženina in neveste, so vplivala ekonomska in demografska valovanja. Veliko plemiških družin je bilo v krizi in dota, ki jim je pri poroki s hčerjo iz premožnejše družine pripadla, je bila ena od možnosti, da napolnijo svojo izčrpano blagajno. Različni družbeni sloji so si izoblikovali vsak svojo strategijo za sklepanje dobičkonosnih porok. Za nižje plemstvo se je kot zelo dobičkonosna alternativa izkazala zveza z bogato meščansko hčerjo. Obe strani sta imeli od tega koristi: plemič si je lahko gospodarsko opomogel, sorodstvo meščanske neveste pa se je na drugi strani lahko veselilo socialnega prestiža, ki ga je takšna zveza prinesla. Veliko vlogo sta igrali tudi religija in filozofija, saj si je srednjeveška cerkev prizadevala za čim večji vpliv na poročno prakso in moralo udeležencev.⁸⁶

Cerkev je le počasi lahko vsilila svoj vpliv in pogled na poroko kot zakrament in monogamno, doživljenjsko zvezo. Še zelo dolgo so se med ljudstvom ohranile t.i. skrivne (necer-kvene) poroke, ki so se sklepale brez prisotnosti duhovnikov in kljub temu, da jih je cerkev začela preganjati pod grehom, jim ni mogla odreči veljavnosti. In šele v prvi polovici 17. stoletja je nedvomno obveljala splošna obveznost cerkvenih zakonov in neveljavnost drugih zakonov.⁸⁷

Soglasje med ženinom in nevesto, da hočeta skleniti zakon je postalo, z uveljavitvijo konsenzualnega načela, odločilno za sklenitev zakonske zveze. Ta razvoj je pomenil spremembo ne samo v odnosih med fevdalnimi podložniki in zemljiškimi gospodi – ker je sedaj podložnik lahko samostojno odločal –, ampak tudi med starši in otroci ter med spoloma. Ali je to pomenilo, da so sedaj lahko mladi ljudje sami odločali o svojih bodočih partnerjih, da so bile mladoletne punce sedaj vključene ali celo samostojne v težkem procesu iskanja primernega moža in so odločala, če se bodo sploh poročile in ali je konsenz pomenil, da so bile žene spoštovane kot enakopravne partnerice svojih mož v vseh zadevah?

Eno je bila teorija in nekaj povsem drugega praksa. Poroke so bile zelo pomembno sredstvo za pridobivanje ali ohranitev moči ter posesti, zato je povsem logično, da mlada dekleta višjih slojev niso mogla in smela odločati o tem. Tudi fantje niso imeli nič več pravic pri odločanju, še posebej, če so bili dediči posesti. Načelo konsenza je tako ostalo samo v besedah, ki sta jih ženin in nevesta izmenjala pred duhovnikom, dejansko pa je odločitev o sklepanju zakonske zveze ostala še naprej predvsem v rokah staršev.⁸⁸

Torej je bil razum, podžgan s skrbjo za napredek in preživetje rodu, tisti, ki je odločal o izbiri zakonskega partnerja. Čustva so bila ob začetku skupnega življenja popolnoma postranskega pomena. Ljubezen seveda ni iznajdba poznejših stoletij, tudi srednjeveškemu človeku sta bili ljubezen in sreča ideal, a to je bila stvar, ki se je navadno razvila šele v zakonu – če se je – ob prilagajanju zakoncev na skupno življenje. V večini primerov pa so bili uporabni nadomestki za ljubezen »nežnost«, »skrb« in »poštenost« v smislu lojalnosti.⁸⁹ »Enaka sta si v poštenju, lepoti in plemenitosti in zatorej še sedaj živita v posebni medsebojni ljubezni in popolni slogi,...«⁹⁰

Žena je prinesla v zakon doto (denar in morebitne nepremičnine) in balo, ki je po njeni smrti pripadla njenim dedičem (otrokom oziroma, če teh ni imela, njenim sorodnikom), mož pa ji je bil praviloma dolžan zagotoviti enak znesek v dveh delih, zaženilu, na katerem je

⁸⁶ A History, str. 272; Alois Niederstätter, *Das Jahrhundert der Mitte, An der Wende vom Mittelalter zum Neuzeit*; v: Österreichische geschichte 1400 – 1522, Ueberreuter, Dunaj 1996, str. 54.

⁸⁷ Sergij Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, Slovenska matica, Ljubljana 1996, str. 252 in 253.

⁸⁸ A History, str. 273; Sergij Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 254.

⁸⁹ Maja Žvanut, *Od viteza*, str. 130 in 131.

⁹⁰ Paolo Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 59.

imela ona po njegovi smrti le užitek, ob njeni morebitni ponovni poroki ali smrti pa je pripadel moževim dedičem, in jutrnjo, s katero je lahko prosto razpolagala.⁹¹

Glede na to, da je iniciativa za sklepanje zakonskih zvez praviloma prihajala s strani ženina oz. njegove družine in prijateljev, so bili pri starosti nevest gotovo bolj pragmatični kot pri starosti ženinov. Dekleta so nekako prvič poročali med njihovim 18. in 21. letom. Tudi, ko Santonino na svoji poti posebej poudari starost žen, omeni dvajset let. »*Barbara Flaschberger (Flosperger), hči gospoda na gradu Flaschbergu, ki je bilo o njem zgoraj povedanega dovolj, njegova žena (namreč Jurija Venda, kastelana na gradu Prižanku; op. M.K.), stara dvajset let,...*«⁹²

Neenak par, Hans Baldung Grien, 1507.

Če je žena umrla, se je plemič zaradi otrok in gospodarstva navadno zelo hitro spet poročil, zato niso bili nič neobičajnega zakoni, v katerih je bila starostna razlika med zakoncema precejšnja – ostarel plemič in njegova dvajset ali trideset let mlajša druga ali tretja žena. »...in četrta zakonska žena prej imenovanega gospoda Andreja. ...stara je kakih dvajset let in že mu je rodila fantka nenavadne lepote...«⁹³ Sicer Santonino ne pove ničesar o starosti njenega moža, vendar glede na to, da je bila to že njegova četrta žena, lahko sklepamo, da je moral biti verjetno že kar v letih.

Naletimo pa tudi na primere, ko se je vdova ponovno poročila z dokaj mlajšim moškim. Tudi Helena Kottanner se je po smrti svojega prvega moža leta 1430 znova poročila. In sicer je, s privolitvijo svojih najbližjih sorodnikov ter na priporočilo dunajskega mestnega sveta in dunajskega stolnega prošta, vzela komornika Johanna Kottannerja, ki je šele leta 1426 dosegel polnoletnost.⁹⁴

»Kajti možje so tisti, ki vladajo ženam, in ne žene možem!«⁹⁵

Odredba, »žene naj bodo podrejene svojim možem kakor Gospodu, mož je namreč glava ženi, kakor je Kristus glava Cerkvi, ker jo je odrešil, saj je njegovo telo. In kakor je cerkev podrejena Kristusu, tako naj bodo v vsem žene možem.«⁹⁶, zapisana že v Novi zavezi, v pismu Efežanom, tudi v poznem srednjem veku ni izgubila svoje vrednosti. V očeh cerkve kakor tudi med laiki, je bilo priporočilo za dober zakon, da mož vlada in žena brezpogojno uboga. Kadar le-ta tega ni storila, je imel mož pravico, da svojo ženo disciplinira in kaznuje, saj so tako posvetni kot tudi cerkveni zakoni poudarjali moževo odgovornost za svojo ženo.⁹⁷

⁹¹ Maja Žvanut, *Od viteza*, str. 131.

⁹² Paolo Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 31.

⁹³ Prav tam, str. 29.

⁹⁴ Harald Tersch, *Selbstzeugnisse*, str. 39.

⁹⁵ Christine de Pizan, *Knjiga*, str. 158.

⁹⁶ Sveto pismo Nove zaveze, Jubilejni prevod ob štiristoletnici Dalmatinove Biblije, Nadškofijski ordinariat v Ljubljani, Ljubljana 1984, str. 537.

⁹⁷ A History, str. 275 in 276.

*Ljubosumnež pretepa svojo ženo. Guillaume de Loris
in Jean de Meun, Le Roman de la Rose, Dunaj,
Österreichische Nationalbibliothek. Cod. 2568. f. 70v.,
Sev. Francija, okrog 1430.*

Pregovor: »Konj, bodisi dober bodisi slab, potrebuje ostrogo; ženska, bodisi dobra ali slaba, potrebuje gospodarja in včasih tudi palico.«, ki ga je v 14. stoletju zapisal neki Florentinec, poln modrih izrekov, dobro zajema takratno mišljenje.⁹⁸

»Oh, draga Kristina, dobro veš, koliko žensk lahko vidimo, kako po krivdi kakega krutega moža zapravljajo svoje nesrečno življenje v verigah zakona, v katerem so trpinčene še bolj kot sužnji Saracenov. Oh, Gospod, kako se pustijo pretepati neprestano in brez razloga! Oh, koliko nedostojnosti, podlosti, zmerjanj, žalitev in sramotitev toliko hrabrih žensk prenaša brez najmanjšega ugovarjanja. In še koliko drugih, ki nosijo breme številnega potomstva, vidimo umirati od lakote in bede, medtem ko se njihovi možje vlačijo v krajih razvrata in ponočujejo v vseh gostilnah po mestu! In ko se možje vrnejo, mar ne dobijo te ženske namesto večerje klofuto? Povej, če se motim in če ni taka usoda večine tvojih sosed?«⁹⁹

Iz tega je lepo razvidno, kakšna je bila mentaliteta takratnih moških in pa tudi samih žensk. Ženske so bile pač tako vzgojene – da postanejo zveste žene, podrejene svojemu možu – in zato se jim ni zdelo nič nenavadnega, če so se moški nad njimi tudi fizično izživljali. To je moč razbrati tudi iz naukov, ki jih je dal Jožef Lamberg svojim hčeram. Pravi namreč, da če dobijo pobožnega moža, naj bodo do njega ljubeznive in dobre in naj živijo z njim častivredno. Prav tako, naj mu ne dajo vzroka, da bi z njimi ravnal grdo, saj bo tako ravnal z njimi dobro. Če pa bi slučajno njihov mož brez razloga ravnal z njimi slabo, naj o tem ne razsojajo same, temveč Bog in naj bodo z njim vseeno dobre, saj drugače ne gre.¹⁰⁰

Dejstvo, da so takšne nasvete delili in pisali moški je znano in razumljivo za ta čas. Veliko bolj me čudi dejstvo, da je Christine de Pizan, v svoji Knjigi o mestu dam, ki naj bi bila ravno naperjena zoper takšne moške zmote, v svojem zaključnem nagovoru ženskam zapisala: »In ve, drage prijateljice, ki ste poročene, ne jezite se, da ste na ta način podrejene svojim možem, kajti za ljudi ni vedno koristno, če so svobodni. To dokazujejo besede, ki jih je Božji angel rekel Ezdri, namreč da so tisti, ki so se predali svoji svobodni volji, padli v greh, se uprli Našemu Gospodu in poteptali pravične, to pa jih je potegnilo v uničenje. Naj se tista, ki ima blagega, dobrega in razumnega moža in jo ta iskreno ljubi, zahvali Gospodu, saj to ni majhna usluga, temveč največje dobro, ki ga lahko prejme na tej zemlji. **Naj mu kar najbolj služi in ga z zvestim srcem ljubi – kar je tudi njena naloga** (poudarila M.K.) – naj pri tem živi v miru in moli Boga, da bo še naprej varoval njuno zvezo in ohranil njuno življenje. Tista pa, katere mož ni ne dober ne slab, se mora prav tako zahvaliti Gospodu, da

⁹⁸ Prav tam, str. 13.

⁹⁹ Christine de Pizan, Knjiga, str. 157 in 158.

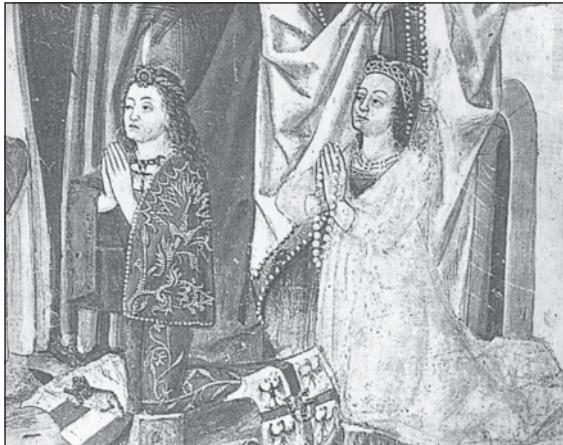
¹⁰⁰ Maja Žvanut, Od viteza, str. 135.

ji ni dal še slabšega; na vso moč se mora truditi, da pomirja njegove izpade in da živita mirno in skladno s svojim položajem. In tista, čigar mož je sprijen, nezvest in zloben, se mora potruditi in ga prenašati, zato da ga iztrga iz sprijenosti in ga vrne, če more, na pot razuma in dobrote. Če pa kljub vsemu njenemu trudu mož še naprej vztraja v slabem, bo njena duša nagrajena za to pogumno potrpežljivost in vsi jo bodo blagoslovili in branili.«¹⁰¹ Takšno pisanje je še en dokaz, kakšna je bila mentaliteta takratne družbe. In po vsej verjetnosti tudi Christine de Pizan glede odnosov med zakoncema ni bila nobena izjema. V takratni družbi je bilo povsem sprejeto in razumljivo dejstvo, da ženska pri izbiri svojega partnerja ni imela nobene besede in zato je lahko dobrega in poštenega moža pripisala le srečnemu naključju.

Njihovo brezpogojno ubogljivost nam opiše tudi Santonino v prizoru o umivanju, o katerem sem nekaj več zapisala v posebnem poglavju o osebni higieni. Čeprav je bila to gesta gostoljubja, je morala »na možev ukaz«¹⁰² gospa Barbara Flaschberger umiti Santonina. S tem prav gotovo ni izkazala gostoljubja žena, temveč mož, saj je ženo jemal kot svojo lastnino in jo je radodarno delil s prišlekom. Nič drugače ni bilo pri mizi, kjer je bilo prav tako potrebno gostu izkazati gostoljubje. In tudi tukaj, če je bila pri kosilu seveda prisotna, je to naloga opravila žena. »Potlej smo sedli k drugemu kosilu, kjer je moral Santonino **na ukaz imenovanega gospoda viteza** (poudarila M.K.) zasedeti prostor tik zraven omenjene Omelije: ta mu je lastnoročno večkrat ponudila za pitje vrč, iz katerega sta pila ona sama in njen dobri mož.«¹⁰³

Možje so nadzirali vsako najmanjšo podrobnost v ženinem življenju in tako tudi njene religiozne aktivnosti. »In danes je hotela svoji čisti dobrotljivosti dodati še duhovno vez (šla je namreč k birmi; op. M.K.), da bi držala še trdneje in dlje – z **moževu privolitvijo** (poudarila M.K.).«¹⁰⁴

Odnosi med zakonci so bili vsakršni, od zelo skladnih preko znosnih do hladnih. »Sicer pa ti zagotavljam, da takih nerazumevanj ni v vsakem zakonu; so pari, ki živijo v popolni ubranosti, kjer zakonca drug z drugim živita v ljubezni in zvestobi, ker sta oba dobra, mila in razumna. Seveda obstajajo slabi možje, vendar najdemo tudi sijajne, častivredne in

Leonard, zadnji goriški grof,
in njegova žena Paola Gonzaga kot
ustanovitelj na freski vkapeli gradu
Bruck, Lienz.

¹⁰¹ Christine de Pizan, Knjiga, str. 304 in 305.

¹⁰² Paolo Santonino, Popotni dnevniki, str. 31.

¹⁰³ Prav tam, str. 74.

¹⁰⁴ Prav tam, str. 32.

¹⁰⁵ Christine de Pizan, Knjiga, str. 158.

modre; ženske, ki se z njimi omožijo, so rojene pod srečno zvezdo in Bogu se imajo zahvaliti za srečo, ki jim jo daje na tej zemlji.«¹⁰⁵

Seveda tudi naš popotnik naleti na različne odnose med zakonci. O zakonski zvezi med goriškim grofom Leonhardom in Paolo Gonzaga iz Mantove, ki je bila sklenjena iz političnih razlogov, pripomni »Lienz ima grad in odlično utrjeno trdnjavo, oboje štirikotne oblike, za lučaj daleč od predmestja; grad leži ob reki navzgor in ime mu je Bruck (Pruch). V njem ima po navadi svojo rezidenco – tako pravijo – svetla gospa grofica Pavla s svojim dvorom. Baje namreč prej omenjeni gospod grof prebiva pogosteje v mestu kakor tam gori.«¹⁰⁶ Mogoče sta omenjena zakonca živela celo ločeno, kar glede na vnaprej določene poroke tudi ne bi bilo nič čudnega (podobno je za celjskega grofa Friderika II. in njegovo ženo Elizabeto predvidevala tudi Nada Klaić.¹⁰⁷). Enej Silvio Piccolomini nas v svojem delu *De Statu Europae* seznani tudi z goriškim grofom Henrikom in z njegovim »spoštljivim« odnosom do svoje žene. Takole pravi: »V tej deželi vlada Henrik, goriški grof, mož, ki je slabši kot ženska; sredi noči vleče svoje sinove iz spanja in jih sili piti ter se čudi, kako lahko spijo žejni. In ker oni tega niso hoteli in so vino odklanjali, se je obrnil k svoji ženi in ji rekel: 'Te imaš ti od nekoga drugega, **ti kurba** (poudarila M.K.), moji otroci to že niso, saj celo noč spijo brez žeje.'«¹⁰⁸ Tukaj je seveda jasno, da žena ni bila nikakršna prostitutka, ampak jo je s tem izrazom goriški grof samo poniževal, ne meneč se za to, ali so njegove psovke utemeljene ali ne. Takšne in drugačne vzdevke so uporabljali seveda tudi drugi možje.¹⁰⁹

V večini primerov pa avtor Popotnih dnevnikov žene opiše kot čednostne, dostojanstvene, plemenite in vredne svojega imena. »Na kratko povedano: po pravici bi smela ta zanesljiva in v vsem nadvse primerna gospa veljati in biti spoštovana kot gospodarica in kraljica te dežele, saj ji ne manjka prav nič tistega, kar pristaja najimenoitnejši gospe, dasi je še zelo mlada.«¹¹⁰ Potemtakem so tudi njihovi zakoni lahko bili srečni. »...enaka sta si v poštenju, lepoti in plemenitosti in zatorej še zdaj živita v posebni medsebojni ljubezni in popolni slogi, vendar za zdaj še nimata potomstva; čeprav sta zato manj zadovoljna, sta se navzlic temu rada in brez godrnjanja vdala v božjo voljo.«¹¹¹

Po vsej verjetnosti je tudi Santonino ocenjeval ženske po merilih, ki so v takratni družbi za njih veljala. Da jih je videl in opisoval kot dobre žene, gospodinje in kuharice, ki so skromne, čednostne, pobožne, prijazne, dobrotne, častivredne, ljubke, zale in lepe, ne pomeni nič drugega kot to, da so se obnašale kot se je takrat za njihov spol in stan pričakovalo. To nam dokazujejo tudi vsi vzgojni traktati, ki so deklicam oziroma ženskam priporočali prav takšne kreposti.¹¹² »Naj nobena od vas ne vztraja zagrizeno v prepričanjih, površnih in brez podlage – v ljubosumju, trmi, nespoštljivem govorjenju ali pohujšljivih dejanjih – kajti to so stvari, zaradi katerih se vznemirja duh in izgublja razum in so še posebej neprijetne in nespodobne pri ženski.«¹¹³

¹⁰⁶ Paolo Santonino, Popotni dnevnik, str. 14.

¹⁰⁷ Glej Nada Klaić, Zadnji knezi Celjski v deželah svete krone, Celjski zbornik 1982, posebna izdaja, Celje 1982, str. 41.

¹⁰⁸ Meinrad Pizzinini, Das Städtische Leben von Lienz; v: Das Leben in der Stadt des Spätmittelalters, Internationaler Kongress Krems an der Donau, 20. – 23. September 1976; Veröffentlichung des Instituts für Mittelalterliche Realienkunde Österreichs Nr. 2, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Dunaj 1980; str. 108.

¹⁰⁹ Brigitte Rath, Prostitution und Spätmittelalterliche Gesellschaft im Österreichisch-Süddeutschen Raum; v: Frau, str. 560.

¹¹⁰ Paolo Santonino, Popotni dnevnik, str. 84.

¹¹¹ Prav tam, str. 59.

¹¹² Več o vzgoji glej: Dagmar Thoss, Frauenerziehung.

¹¹³ Christine de Pizan, Knjiga, str. 305.

V teh časih je pri plemstvu za idealno veljala žena, kakršna je bila Margareta Herberstein (Žigova svakinja), ki je umrla leta 1518. Njen nagrobni napis jo slavi kot krepostno, vrlo gospodinjo, ki je učinkovito vodila hišo, da je njen mož lahko opravljal službo (štajerskega) vrhovnega vojaškega poveljnika. Takih žena baje ni bilo veliko, nadaljuje napis, bila je modra, pokorna in tiha, izogibala se je nesramežljivim besedam, v hiši ni trpela zla, rodila je štirinajst otrok.¹¹⁴

Najdemo lahko tudi nekaj nasprotnih primerov, kjer so žene šibale in udrihale po možeh, in ki potrjujejo sum, da se ženske – zelo, zelo redke – niso vedno pasivno vdale v usodo in so bile sposobne braniti svoje interese. »Vendar če je res, da mnoge sijajne ženske, kot sem ti rekla, trpinčijo njihovi zlobni možje, je treba priznati, da obstajajo tudi zelo hudobne ženske in to brez razloga, čeprav gre za manjšino. Dejansko, če bi ti rekla, da so vse žene dobre, bi me hitro obtožili za laž. Toda o tem ne bom govorila, kajti te vrste ženske so izkrivljene in tako rekoč izrodki.«¹¹⁵

Uporaba fizične sile ni bila tipična za ženske, ampak so večkrat posegle po jezikanju, ignoriranju moževih ukazov ali jih na skrivaj niso ubogale.¹¹⁶ Kako pa je družba, tudi same ženske, gledala na takšne »izkrivljenke«, nam je lepo razvidno iz Christininega komentarja.

Podjarmljen mož: Israhel van Meckenem, okrog 1480/1490.

Kar je tudi še dodaten dokaz, da so se ženske glede svoje vloge v zakonski zvezi povsem strinjale z uveljavljenim mnenjem.

Seksualno življenje znotraj in zunaj zakonske zveze

»Gospa, na svetu obstaja naravna privlačnost moških do žensk in žensk do moških; tega ne narekuje kak družbeni zakon, temveč telesno nagnjenje; gnani od spolne želje se zaradi njega ljubijo z ljubeznijo in strastjo. Ne vedo, kaj v njih prižiga te ognje strasti, vendar vsi moški in ženske poznajo to stanje, ki mu pravimo ljubezen.«¹¹⁷

Tudi Santonino popolnoma nič ne skriva, da ga ženske v veliki meri privlačijo. Samo spomnimo se na redovnice v samostanu Studenice (o tem prizoru natančneje v nadaljevanju),

¹¹⁴ Maja Žvanut, *Od viteza*, str. 135.

¹¹⁵ Christine de Pizan, *Knjiga*, str. 159.

¹¹⁶ A History, str. 276.

¹¹⁷ Christine de Pizan, *Knjiga*, str. 230.

kjer se sicer ni zgodilo nič nespodobnega, a o mislih in željah, ki so se pletle po glavah naših popotnikov, ni potrebno, ne vem kako, na debelo in široko razlagati. Tudi bližina žensk pri večerji mu ni bila neprijetna, saj pravi: »Potlej smo sedli k drugemu kosilu, kjer je moral Santonino na ukaz prej imenovanega gospoda viteza zasesti prostor tik zraven omenjene Omelije: ta mu je lastnoročno večkrat ponudila za pitje vrč, iz katerega sta pila ona sama in njen dobri mož. Ker ni bilo težko izpolniti ukaza, se je Santonino zlahka uklonil. ... Zares je prelepa in v cvetu svoje mladosti, šegava in prijetna.«¹¹⁸

Glede na to, da je celotno srednjeveško miselnost usmerjala cerkvena doktrina, je treba spolnost razumeti kot nujo za spočetje otrok in še zdaleč ne kot predajanje spolnim užitkom, katerih se je bilo potrebno bati in se jim izogibati. John Bromyard, neki angleški dominikanec, je označil poroko kot »doživljenjsko brzdanje strasti«, ki je občasno prekinjeno z resnimi poskusi zanositve.¹¹⁹

Tako duhovščina kot tudi laiki so bili prepričani, da je sposobnost spolnega življenja bistvenega pomena za poroko – zaradi potomcev – in da se tisti, ki ne morejo imeti spolnih odnosov, ne morejo primerno poročiti.¹²⁰ Vendarle pa je bilo moraliste in pridigarje strah, da se ne bi par in predvsem žena razcvetela, zato so v besedilih dokaj strogo predpisovali, da se po njihovem dokaj nečloveška nagnjenja ne bi sprevrgla v navado. Seksualno slo so zakoncem namreč, cerkveni učitelji že vsaj od Avgušтина naprej, odmerjali kot v lekarnah hud strup, ki je v zelo majhnih odmerkih zdravilen.¹²¹ Med vrsticami njihove zadržanosti pa lahko kljub temu razberemo, da so tedanji pari poznali in uporabljali položaje, ki so jih, vsemu navkljub, omogočale ženska iznajdljivost in spretnost ter dolga ljubezenska zavezanost –, pri kateri užitek pač ni bil izvzet.¹²²

Zaradi tega, ker je bila spolnost rezervirana zgolj za ustvarjanje družine, niso bili redki primeri prešuštvojanja. Tudi pri tem so imeli možje veliko večjo svobodo kot žene. »Ne moreš biti pogosto s svojo damo in težko je za mladega moža kot si ti, da ostane deviški. Zakaj ne poskusiš služabnic?« Takšne pripombe dvorjanov ne namigujejo samo na gospodarjevo popolno oblast nad služabniki oziroma v tem primeru služabnicami, temveč tudi na njegove pravice, ki jih imel kot zakonski mož. Možje so jo namreč v primeru prešuštva odnesli povsem nekaznovano, kljub temu, da so zakoniki in javno mnenje v takšnih primerih predpisovali smrtno kazen. Uradno so bili bordeli namenjeni samskim vajencem ali popotnikom in vstop duhovnikom, poročenim moškim in Židom ni bil dovoljen. A v praksi se je dogajalo nekaj povsem drugega. Možje, ki so bili ujeti *in flagrante delicto* (v strastnem pregrešku) so bili kaznovani z zelo milo globo, medtem ko so bili Židje za vedno pregnani iz mesta.

Povsem druga pesem pa je bila z ženami. Glede na to, da je bil poglavitni namen poroke dobiti legitimnega moškega naslednika, je bilo seksualno življenje žensk strogo nadzirano in pravica do njihovih teles pridržana samo za njihove zakonske partnerje. Za poročene ženske, kakor tudi za deklice, ki so bile namenjene za poroko, je bilo povsem normalno, da niso imele pravic nad lastnim telesom. Na podlagi tega je velika večina hčera iz višjih družbenih slojev preživela zadnjih nekaj let pred poroko za samostanskimi zidovi.

¹¹⁸ Paolo Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 74.

¹¹⁹ James A. Brundage, *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*, The University of Chicago Press, Chicago in London 1987, str. 503.

¹²⁰ Prav tam, str. 504 in 505.

¹²¹ Nina Kozinc, *Ženske*, str. 84.

¹²² Pascal Dibie, *Etnologija*, str. 87.

¹²³ Brigitte Rath, *Prostitution*, str. 560.

Čeprav redko, pa vendarle so tudi ženske tu in tam skočile čez plot. »*Bilo bi veliko bolje, da greš v javno hišo, kjer jih bo lahko sto prišlo k tebi.*« Takšnih in podobnih žalitev so bile deležne zakonolomske žene, ki niso bile v očeh svojih mož nič boljše od prostitutk.¹²³ Kljub temu, da so svoje avanture seveda poskušale obdržati kot skrivnost, pa so nekatere med njimi ujeli in jih postavili pred sodišče. V veliki večina sta bila oba, tako žena, ki je grešila kot tudi njen ljubimec, obsojena na smrt.¹²⁴

Kakšne pa so bile metode usmrtitve žensk obsojenih na smrt? Ponavadi so bile ženske zažgane na grmadi ali tiste iz višjega sloja obglavljene s sekiro, medtem ko so bili moški obešeni. Dejstvo, da so bili moški zažgani na grmadi samo v primeru najhujših zločinov, dokazuje, da so se zavedali pošastnega trpljenja, ki ga je povzročala ta oblika usmrtitve.¹²⁵

Ženska opravila

»Možu, ki bo našel krepostno in preudarno ženo, ne bo nikoli ničesar manjkalo. Njen ugled je velik po vsej deželi, njen mož ji zaupa. Kajti ona mu zagotavlja dobrine in blaginjo vse življenje. Ona išče in nabavlja volno, torej daje delo svojim služabnicam, da se posvečajo koristnim nalogam; ona oskrbuje svoj dom; to nalogo vzame nase. Kot trgovska barka je, ki prinaša kruh in dobrine. Nagradi tiste, ki si to zaslužijo, in si jih pridobi za zaupne prijatelje. Pri njej je hrane v izobilju, tudi za služabnike. Preden kupi zemljišče, se pozanima o njegovi vrednosti; po zaslugi svoje razsodnosti je posadila trto, ki je obogatila njen dom. Ledja si je opasala z močjo in roke si je utrdila z nenehnimi in koristnimi opravili. Luč njenega dela ne ugasne nikoli – niti sredi noči. Ukvarja se z najbolj plemenitimi opravki, in vendar nikoli ne opusti ženskih del, temveč pri njih dejavno sodeluje. Roko ponudi revežem in siromakom v pomoč. Ker je skrbna, se v svoji hiši ne boji ne snega ne mraza in tisti, ki jih ima v oskrbi, so oblečeni v težka oblačila. Odeva se s svilo in škrlatom, s častjo in plemenitim ugledom. Njen mož, ki sedi med deželnimi starostmi, je spoštovan. Ona pa izdeluje tkanine iz finega lanu in jih prodaja; odeta je z močjo in slavo. Njena radost bo večna. Njena usta širijo besede modrosti in milina vodi njen jezik. Ona bedi nad zalogami v shrambi in ne pase lenobe. Po nraveh njenih otrok lahko vidiš, kdo je njihova mati, in njihova dejanja govorijo o njeni sreči. Pohvalo si zasluži za dober videz svojega moža. Čeprav njene hčere niso več otroci, jim ukazuje v vsaki stvari. Prezira varljivo slavo in ničevno lepoto. Taka ženska, ki se boji Gospoda, bo hvaljena; nagradil jo bo s plodom njenih del, ki jo hvalijo vsepovsod.«¹²⁶

Vsepovsod, na knežjih dvorih, v mestih in na kmetiji, v vseh družbenih slojih, so bila dela ločena na ženska in moška. »Ampak, draga moja Kristina, prav tako bi se lahko vprašali, zakaj Bog ni hotel, da bi moški opravljali ženska dela ali ženske moška. Na to vprašanje je treba odgovoriti tako: preudaren in skrben gospodar je različna domača opravila porazdelil med člane družine, tako, da tisto, kar opravlja eden, ne počne drugi. Bog je hotel, da mu moški in ženska različno služita, da se podpirata in drug drugemu pomagata, vsak na svoj način. Tako je torej obema spoloma dal tako naravo in lastnosti, ki so potrebne za izpolnjevanje njunih nalog, četudi se človeška bitja včasih motijo glede tega, kaj jim pristoji...«¹²⁷

Ženska delovna sfera je običajno pomenila nadzor znotraj gospodinjstva, in sicer skrb za hišo, vrt, otroke, služabnike in majhno živino. Tudi pri Santoninu je mogoče razbrati delitev na ženska in moška opravila.

¹²⁴ A History, str. 277–279.

¹²⁵ Shulamith Shahar, History of Women, str. 15 in 16.

¹²⁶ Christine de Pizan, Knjiga, str. 125 in 126.

¹²⁷ Christine de Pizan, Knjiga, str. 64 in 65.

Cosme Tura in Francesco Tossa, z Triumf Minerve (detajl), okrog 1470. Moralisti so v svojih spisih priporočali, naj se ženske ukvarjajo s koristnimi ročnimi deli. Primere njihovih zaposlitev (tkanje, vezenje) kaže ta slika. (Ferrara, Palazzo Schifanoia)

Medtem ko moški višjega sloja opravljajo politične in reprezentativne naloge, kot je spremstvo ali uradni pozdravi škofa, sreča Santonino ženske le za grajskimi zidovi – pa še to vedno v spremstvu in pod nadzorom moških – oziroma v cerkvi. Tako cerkvena kot tudi posvetna literatura sta pogosto priporočali takšno tradicionalno delitev in iz pisanja Christine de Pizan je razvidno, da je bilo to splošno uveljavljeno v družbi. Ni pa to pogojeno s tem, da ženske ne bi bile sposobne ali dovolj pametne za opravljanje »moških« del.

»Če pa bi hoteli trditi, da ženske niso dovolj pametne, da bi se naučile prava – izkušnje očitno dokazujejo nasprotno. Kot bova videli kasneje, so bile številne ženske – in še danes jih najdemo – zelo velike filozofinje in so obvladovale še veliko težje in plemenitejše vede, kot so pisani zakoniki in človekovi predpisi. Po drugo strani, če bi kdo hotel trditi, da ženske nimajo nobenega naravnega nagnjenja za politiko in oblast, bi ti lahko navedla primere mnogih slavnih žensk, ki so v preteklosti vladale. In da boš bolje uvidela resnico, te bom spomnila še na nekatere tvoje sodobnice, ki so po smrti svojega moža tako dobro vodile zadeve, da neizpodbitno dokazujejo, kako nobena naloga ni pretežka za bistrourno žensko.«¹²⁸ In ne samo v teh, najbolj skrajnih primerih (učenjakinje, vladarice,...), temveč tudi v vsakdanjem življenju so se vloge večkrat obrnile. Tako lahko najdemo tudi situacije, ko so bili moški aktivni pri tkanju, produkciji tekstila in hrane. Na nekaj podobnega je naletel tudi Paolo Santonino v vasi Bitnje blizu Kranja, »kjer se dobi veliko platna. Pravijo, da tod pozimi vrtijo preslico in tkejo tako moški kakor tudi ženske.«¹²⁹

Niso pa se dela razlikovala samo med ženskami in moškimi, ampak seveda tudi med samimi ženskami. Ženske višjih slojev so se ukvarjale in ubadale z drugimi opravili in problemi kot ženske srednjega in nižjega stanu.

Ženske iz nižjega plemstva so se lahko zaposlile na kraljevih ali knežjih dvorih, kjer so opravljale dela kot so: vzgoja otrok, uprava gospodinjstva in financ, sodelovanje pri dvornem ceremonialu in družabnem življenju in organizacija številnih potovanj. Nekatere od teh služb so bile po svoji naravi začasne (dvorna dama, dvorna upraviteljica, vzgojiteljica otrok).¹³⁰ Helena Kottanner nam je v svojih spominih zelo lepo in podrobno opisala, kakšne dolžnosti je imela kot vzgojiteljica kraljevih otrok. Le-te pa niso bile omejene samo na vzgojo otrok, saj ji je Elizabeta zelo zaupala in ji zaradi tega naložila tudi pomembnejšo

¹²⁸ Prav tam, str. 65.

¹²⁹ Paolo Santonino, Popotni dnevniki, str. 40.

¹³⁰ Maja Žvanut, Od viteza, str. 87.

nalogo – sodelovanje pri kraji krone. Pri tej nalogi se je izkazala kot odgovorna, pametna in vredna zaupanja. Kaj pa je lahko takšna služba na dvoru prinesla? »*Tedaj sem pokleknila pred plemenito kraljico in sem njeno milost spomnila na dela, ki sem jih storila njeni milosti in tudi plemenitemu kralju in tudi drugim njene milosti otrokom, vsemu plemenitemu knežjemu rodu. Tedaj mi je plemenita kraljica podala roko in rekla: 'Vstanite! Če Bog da in se bo stvar dobro izšla in pride do miru, tedaj **bom vas in ves vaš rod povzdignila*** (poudarila M.K.); vse to ste pošteno zaslužili in ste zame in za moje otroke storili, česar sama ne bi ne hotela ne mogla.' Tedaj sem se ponižno priklonila in se njeni milosti zahvalila za dobre obete.«¹³¹

Službe na dvoru so lahko prinesle tudi občasne in stalne denarne nagrade, nagrade v obliki podelitve nepremičnin in dohodkov ter dragocenih predmetov, priložnosti za sklenitev ugodne zakonske zveze (»*Svoj čas je bila nekaj let na dvoru gospoda cesarja, tedaj, ko je bil taisti gospod Sigismund cesarski dvorjan in je opravljal službo varuha cesarskih dragocenosti in srebrnine. Ker sta bila taistemu gospodu cesarju zavoljo svojih številnih čednosti nadvse draga, ju je zvezal v zakon.*«¹³²), pri čemer se je vladar navadno izkazal hvaležnega še s poročnim darilom (»*Vrhu tega je dobil taisti gospod Sigismund s svojo prej imenovano preljubo ženo od cesarja za poroštvo trajne ljubezni v dar mnogo raznovrstnih dragocenih oblačil; oba jih rada nosita in se krasita z njimi.*«¹³³), običajno s srebrno pivsko posodo ali pa kar z doto.

Žena plemiča je bila nepogrešljiva partnerica svojega moža pri vzgoji in odločitvah glede bodočnosti otrok, v primeru njegove smrti tudi kot njihova varuhinja, kot nositeljica družinskih povezav, kot voditeljica gospodinjstva in v moževi odsotnosti vsaj deloma tudi gospodarstva. Ustvarjanje družine in skrb zanjo je bilo njeno najbolj naravno poslanstvo. Poročena žena je večji del svojega življenja nosila, dojila in vzgajala svoje otroke in nadzorovala gospodinjstvo in hišno služinčad. Tudi za njo se ni spodobilo fizično delo.¹³⁴

Plemkinje so se vedno zanimale za kuho, za nove, eksotične jedi, ki so bile končno tudi statusni simbol. Tako tudi Santonino izkusi njihove izvrstne specialitete. »*Medtem ko smo se zahvaljevali za prejeto okrepčilo, je prišla mogočna Omelija s svojim dekleti, ki je pripravila vse zgoraj opisane jedi včerajšnjega in današnjega dne, in z vso uglajenostjo in sramežljivostjo prosila za zamero, če ni zadostila dostojanstvu in pričakovanju gostov. Spodobno smo ji odgovorili, kakor je terjal trud za imenitno opravljeno nalogo, in se ji vsi čez in čez zahvaljevali.*«¹³⁵ Vendar si je njihovo udeležbo pri kuhi verjetno treba predstavljati bolj kot nasvet, nadzor in sodelovanje pri dokončni obliki – serviranju, kot pa, da bi jih resnično »*skuhala sama gospa Omelija s svojimi slonokoščenimi rokami.*«¹³⁶ Z lastnimi rokami so se plemkinje lotile le ročnih del, finega šivanja in vzenja. Kar pa verjetno ne velja tudi za meščanske žene, ki so morda res same pripravljale jedačo za goste. »*Na mizo so prinesli deset jedi, vsako boljšo in imenitnejšo od prejšnje; pripravila jih je gospa Uršula, žena taistega Gašperja (beljaškega meščana; op. M.K.), lepa in čednostna gospodinja, s tako finočo, da bi človek rekel: saj so jih prinesli sredi iz Florence!*«¹³⁷ V obeh primerih pa so ženske, potem ko so gostje brez problemov pospravili (pre)obilno kosilo, prišle vprašati in se opravičiti, »*če je bilo kaj narobe; ker pa je imenitno opravila delo in ni zagrešila nobene*

¹³¹ Spomini Helene Kottaner, str. 77.

¹³² Paolo Santonino, Popotni dnevniki, str. 59.

¹³³ Prav tam, str. 61.

¹³⁴ Maja Žvanut, Od viteza, str. 147.

¹³⁵ Paolo Santonino, Popotni dnevniki, str. 61.

¹³⁶ Prav tam, str. 74.

¹³⁷ Prav tam, str. 63.

napake, smo ji vsi zlahka izkazali milost, jo hvalili in se ji priporočili.«¹³⁸ To je vsaj malo odtehtalo njeno naporno delo. Kar predstavljamo si, koliko časa je morala prebiti v kuhinji, da je pripravila vso to ogromno količino hrane. Že pogled na prazno mizo pa je bila verjetno najlepša in najboljša nagrada za opravljeno delo.

Osebna higiena in vloga žensk pri umivanju

V poznem srednjem veku so pisci v samostanih prenehali opozarjati pred nevarnostmi, ki jih povzroča kopanje. Kopanje in parne kopeli so se uveljavile med vsemi sloji prebivalstva, tako da sedaj ni bilo več primerno zaničevalno in sumničavo gledati na umivanje od nog do glave. Pozivati so začeli tudi k rednemu menjavanju spodnjega perila.¹³⁹ Samo kot zanimivost naj omenim dogodek, ki nam dokazuje, da se v krajih, kjer je Santonino potoval, to očitno še ni prijelo. »Tukaj je to noč avstrijski duhovnik s svojimi **že čisto črnimi in zamazanimi spodnjicami** (poudarila M.K.) zamašil okno spalnice, da severni veter ne bi škodoval glavi in želodcu našega škofa, ki je ležal nasproti okna,«¹⁴⁰ kar se je našemu Santoninu zdelo kot »okretna pamet in čudovita preudarnost našega Avstrijca«¹⁴¹.

Ženska kot strežnica gosta. Entlausung die laus.

Poznali so dva načina kopanja in sicer kad ali parno kopel, torej samostojno ali v družbi. Večkrat sta se umivali dve osebi hkrati. To pa zaradi družabnosti ali gostoljubja. Za najvišjo dolžnost gostoljubja je namreč veljalo, da se je gostu pripravila kopel. V večini primerov pa je bilo izkazovanje takšnega gostoljubja dolžnost ženske, saj so bili največkrat moški tisti, ki so bili deležni takšne pozornosti in telesne bližine.¹⁴²

»Ta dan je plemeniti in mogočni gospod Jurij Vend, kastelan na gradu Prižanku (Briesinch, Priessenegg), resnično najbolj omikani in čez vse žlahtni gospod, kar jih poznam, na večer povabil Santonina, naj gre z njim v kopel, da bi s telesa očistil naslago umazanije, ki se mu je nabrala na dolgem potovanju. Malo pozneje je, rekel bi, **na njegov ukaz, vstopila** (poudarila M.K.) **prežlahtna gospa Barbara Flaschberger (Flosperger)**, hči gospoda na gradu Flaschbergu, ki je bilo o njem zgoraj povedanega dovolj, njegova žena, stara dvajset

¹³⁸ Prav tam.

¹³⁹ Geschichte, str. 559.

¹⁴⁰ Paolo Santonino, Popotni dnevniki, str. 13.

¹⁴¹ Prav tam.

¹⁴² Geschichte, str. 349 in 559–560.

let, zelo lepa in predvsem priljudna in dobrotna, vendar vselej spodobno čednostna in skromna. Na možev ukaz je Santonina, ki se je sprva branil, potlej pa se, ker je bilo že tako sklenjeno, uklonil in privolil, prav nežno podrgnila z belimi in mehki rokami po telesu do trebuha exclusive. Potlej mu je umila glavo in jo dodobra očistila; naposled je z obilnim polivanjem vode taistemu Santoninu očedila ude od trebuha do peta vsakršne nesnage. In po opravljenem delu se je zahvalila, ker je izvolil tako potrpežljivo prenašati izkazano uslugo (poudarila M.K.). To bi nemara kdo, ki ne pozna krajevnih običajev, štel čednostni gospe v greh, njenemu možu pa očital nespamet in lahkomišljenost, da je pripeljal v kopel svojo lastno, povrh tega tudi mlado in lepo ženo, da bi bila na uslugo tujcu. A če bo pazljivo pretehtal deželne šege, bo štel vse to obema v najvišjo hvalo in krepost. Zakaj vsi pravijo, da se po stari navadi tako ravna s prišleki (ob pravičnem upoštevanju stanovskega položaja oseb), ki se čutijo tako kot gostje sprejeti s posebno ljubeznijo in častjo.«¹⁴³

Očitno pa je bila ta šega izkazovanja gostoljubja v krajih, od koder je prihajal Santonino že opuščena, saj se mu je zdela tuja in nenavadna. Medtem ko so se je v naših krajih še vedno držali. In kar se zdi najbolj zanimivo je to, da se je žena omenjenega kastelana po opravljeni kopeli zahvalila za potrpežljivost.

Kar pa se tiče v kasnejšem poglavju omenjenega opisa umivanja škofove glave v ženskem samostanu Studenice, je treba na tem mestu povedati naslednje. Ker je bila v srednjem veku navada, da so premočeni gostje oblekli obleko, ki jim jo ponudil gospodar (v našem primeru prednica samostana), je tako od naporene poti popolnoma preznojen škof preoblekel svojo spodnjo srajco in se poslužil obleke, ki so mu jo ponudili v samostanu. Očitno je več ljudi iz popotnega spremstva izrabilo priložnost za osebno higieno, vendar pa nam žal Santonino ne poroča podrobno o tem. Lahko samo sklepamo, da se je kopanje poleg umivanja glave razširilo tudi na striženje las, britje in morda tudi na nego nohtov, česanje ali pa vendarle zgolj na umivanje nog.¹⁴⁴

Duhovniki in ženske

*...Far sme imeti sto kurb, pa nihčè mu ne reče besede,
dasi vso noč se pri svoji smrdeči kuharici valja,
zjutraj pa pride k oltarju osran kot svinja h koritu.
V tem so najhujši ti leni menihi in candraste nune;
noč in dan se kurbajo, potem pa morijo otroke;...*

Janez Menart¹⁴⁵

Tudi v naših krajih so se po župnijah in beneficijah razširile razvade, ki so bile v 15. stoletju splošne. Zelo pogosta je bila združitev mnogih beneficijev v posesti ene osebe, ki je kljub temu, da jih ni upravljala sama, prejela od njih večji del dohodkov. Do mnogih razvad je prišlo v bogoslužju (duhovniki marsikje niso brali vseh delov maše) in pri po-

¹⁴³ Paolo Santonino, Popotni dnevniki, str. 31.

¹⁴⁴ Helmut Hundsichler, Realien zum Thema »Reisen“ in den Reisetagebüchern des Paolo Santonino (1485–1487); v: Die Funktion der schriftlichen Quelle in der Sachkulturforschung, Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs 1, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Dunaj 1976; str. 124–126.

¹⁴⁵ Janez Menart, Pridige in balade, str. 100, odlomek iz Pridige o svetem zakonskem stanu, ki bi ga hoteli ti hudičevi farji ino menihi zavreči.

deljevanju zakramentov (večkrat so se podeljevali le za denar). Duhovniki so se vdajali posvetnemu življenju in uživanju, živeli so v konkubinatih, izvrševali krčmarsko obrt, se vdajali lovu in kockarstvu ter se oblačili po šegi laikov.¹⁴⁶

Že ljubljanska sinoda leta 1448 je poskušala med klerom odpraviti, kar je bilo slabega.¹⁴⁷ Vendar pa je videti, da ni imela trajnega uspeha, saj nam Santonino na več mestih opisuje razrahljane moralne razmere duhovščine.

»Poleg tega se je tako v Dravski in Ziljski dolini kakor tudi v sosednjih in bližnjih krajih (tako sem izvedel od poučenih ljudi) vgnezdila neka zloraba, ki je naravnost nasprotna oglejskemu sedežu: tako za župnijske kakor tudi za podružnične cerkve je navada, da v času vakance prezentirajo duhovnike posvetni laiki že kakih trideset let in več, vse te cerkve pa je pred tem kratko malo podeljeval patriarh. Tudi neka druga napaka se je že zdavnaj razširila po teh krajih, ki (če se ne motim) pripomore bolj k pogubljenju kot zveličanju duš: da namreč kuracijski duhovniki na posamezne kvatrne nedelje med službo božjo ovčice, zaupane jim v varstvo, odvežejo vsakršnih večjih in manjših izobčenj ne glede na to, zakaj so jih zadala, čeprav ne povedo, s kakšnimi pooblastili počnejo tako. Duhovniki dobivajo za tako nespametno odvezo oziroma ponovno povezavo s cerkvijo po eno kokoš na vsako hišo; taka kokoš se imenuje 'futrna kokoš', se pravi kokoš, ki tehta en funt in odtehta eno izobčenje.«¹⁴⁸

Pustimo ob strani vse druge napake v življenju in delu duhovnikov in se posvetimo le rdeči niti – ženskam.

Že cerkveni zbori so na veliko razglabljali in uvajali raznorazne ukrepe proti omajane-mu moralnemu življenju duhovnikov. Vendar po drugi strani ravno na podlagi teh vidimo, kako zelo je bilo cerkveno življenje v krizi. V srednjem veku je bila namreč zelo razširjena prostitucija. Še posebej so se vlačuge v večjem številu pojavljale tam, kjer se je zbralo večje število ljudi. Takšne priložnosti za zaslužek so bili tudi cerkveni koncili. V času koncila v Konstanci (1414 – 1418) je pisec kronike koncila jezdil od hiše do hiše in prešteval vlačuge. Te so se zadrževale deloma v hišah, deloma v hlevih, vinskih sodih ali na ulicah. Skupno je naštel 1500 prostitutk. Trinajst let kasneje, na koncilu v Bazlu (1431 – 1449), pa jih je bilo moč najti že 1800.¹⁴⁹

V prostitucijo so bile ženske večkrat potisnjene zaradi ekonomskih potreb in pogosto-krat so moške njihov način zaslužka odobraval. Glede na to je večina od njih izhajala iz nižjega družbenega razreda.¹⁵⁰ Prostitutke pa so metale slabo luč na celotno žensko popula-cijo, saj so moški na podlagi le-teh opravičevali svoje zmotno mišljenje o ženskah. To pa, da so oni zahajali k njim in varali svoje žene, se jim ni zdelo nič napačnega. »Kajti ni pravično, če eni strani prizadeneš škodo pod pretvezo, da drugi pomagaš, kot so storili, ko so v nasprotju z dejstvi obsodili vedenje vseh žensk. To ti lahko dokažem z izkušnjo. Denimo, da so to počeli, da bi nore spravili k pameti; to bi bilo tako, kot če bi obsodila ogenj – ki je vendar dobra in potrebna prvina – z izgovorom, da se nekateri z njim opečejo, ali pa vodo, ker se nekateri v njej utopijo. Enako bi lahko rekli za vse dobre stvari, saj jih lahko upora-bimo v dobrem ali slabem. Kakor koli že, ni treba obsojati žensk, če jih norci napak izkoriščajo.«¹⁵¹

¹⁴⁶ Milko Kos, Zgodovina Slovencev, Od naselitve do petnajstega stoletja, Slovenska matica, Ljubljana 1955, str. 353.

¹⁴⁷ Josip Gruden, Cerkevne razmere, str. 24–34.

¹⁴⁸ Paolo Santonino, Popotni dnevniki, str. 23.

¹⁴⁹ Alltag, str. 44 in 45.

¹⁵⁰ A History, str. 278.

¹⁵¹ Christine de Pizan, Knjiga, str. 50.

Dejstvo, da je znaten del poznosrednjeveške duhovščine živel v konkubinatih, ima tudi ekonomske vzroke. Veliko duhovnikov se je namreč ukvarjalo s krajevnim gospodarstvom, kar pa je terjalo vpeljavo gospodinjstva organiziranega kot delitev dela. Sodelovanje žensk in otrok pri delu je bilo gospodarsko potrebno in je ustrezalo življenju v vaških skupnostih, iz katerih je od 15. stoletja naprej izviralo vedno več duhovnikov.¹⁵² »*Taisti gospod Štefan ima gospodinjo, staro štirideset let, kar zalo žensko in odlično kuharico.*«¹⁵³

Cesar Sigismund je sicer na koncilih v Konstanci in Bazlu predlagal ukinitve celibata, vendar mu to ni uspelo. Ta ukrep bi po vsej verjetnosti pripomogel k dvigu ugleda priležnic. Te so bile pogosto izpostavljene zaničevanju in posmehu prebivalstva.¹⁵⁴ To pa glede na Santoninovo pisanje, da ima »večina duhovnikov gospodinje, in sicer mlade in zale, te pa imajo še dekle. In vendar se ljudje nad tem ne spotikajo, zakaj malodane povsod jih častijo,

Duhovnik z dvema ženskama v postelji: pomanjkanje seksualne morale številnih duhovnikov je bila zanimiva tema tudi za umetnike; perorisba, Vigil Raber, okrog 1520/30.

spoštujejo in imajo v visokih čisljih«¹⁵⁵, za naše kraje ne moremo trditi. Vendarle pa ne moremo kriviti samo ekonomskih danosti za odstopanje od norm. Podobne pojave je moč dokazati tudi pri dobro situiranih duhovnikih oziroma višjem kleru.¹⁵⁶

Ženske v samostanih

Náš popotnik Paolo Santonino nas v svojih dnevnikih dvakrat seznani tudi z moralno krizo življenja v ženskih samostanih. V drugem letu svojega potovanja se je Santonino ustavil v samostanu »*blažene Device, dominikanskega reda, v Velesovem (Michelstetin), ki je podložen sedežu oglejskega patriarha. V samostanu je dvanajst redovnic, ki so se zaobljubile po pravilu svetega Dominika. Njihova prednica je gospa Doroteja Ecker (Eccher), preudarna petdesetletnica, ki ima čez tisoč ducatov letnih dohodkov.*«¹⁵⁷ Ta samostan je bil tudi prvi med ženskimi samostani, ki je nastal pri nas. Ustanovili so ga gospodje s Kamna, ministeriali andeških grofov, leta 1238. Prve redovnice so prišle iz samostana Ziegelhofen

¹⁵² Alois Niederstätter, *Jahrhundert*, str. 69.

¹⁵³ Paolo Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 36.

¹⁵⁴ Alois Niederstätter, *Jahrhundert*, str. 69.

¹⁵⁵ Paolo Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 37.

¹⁵⁶ Alois Niederstätter, *Jahrhundert*, str. 70.

¹⁵⁷ Paolo Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 42.

¹⁵⁸ Melita Pivec Stele, *Starejši ženski samostani v Sloveniji*, ponatis iz *Kronike* št. 3., leto 1940, Ljubljana 1940, str. 151.

¹⁵⁹ Paolo Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 42.

na Dunaju. V redovnih zadevah so bile odvisne od dominikancev v Čedadu.¹⁵⁸ »*Gospo prednico voli v času vakance njen konvent in potrdi jo patriarhov sedež*«¹⁵⁹ v osmih dneh, če ni bilo pritožb. »*Pod sabo ima tri farne cerkve: cerkev svete Marije v Cerkljah (Cirlach), cerkev v Šenčurju (ad S. Georgium) pri Kranju in cerkev svete Marjete v Velesovem. Za prvi dve prezentira duhovnika, ki ju potlej potrdi patriarhov sedež, v tretji postavlja vikarja, ki ga sme vsak hip odstaviti.*«¹⁶⁰

V 15. stoletju so bile med nunami skoraj izključno plemiške hčere. To je tudi posledica tega, da so ambicioznejši starši svoje hčere za nekaj let pošiljali v ženske samostane, kjer so lahko doma pridobljeno znanje še izpopolnile. Samostani so bili pač vodilne ustanove na področju kulinarike (»*kosilo je bilo čudovito sestavljeno in imenitno pripravljeno in pri njem ni manjkalo številnih in raznovrstnih jedi izvrstnega okusa.*«¹⁶¹), finih ročnih del in zdravilstva, pa tudi glasbene vzgoje (»*Nune so prepevale na visoko postavljenem koru z nadvse prijetnimi in sladkimi glasovi, in pevsko nalogo so opravile po vseh zahtevah umetnosti, vsem nam v velik užitek.*«¹⁶²) in, kakor je bilo zaželeno, vzgoje v kreposti. S poukom in vzgojo plemiških hčera so se torej velesovske nune ukvarjale že prej. V začetku 16. stoletja pa je kranjsko plemstvo naslovilo prošnjo na oglejskega patriarha, da bi dovolil samostanu Velesovo ustanoviti zavod za vzgojo deklet, češ da ostanejo deklice v samostanski šoli bolj verne, kot če se jih vzgaja v posvetnih. Samostan je to dovoljenje dobil leta 1505. To nedvomno govori o povečanem zanimanju plemiških staršev za bolj sistematično vzgojo njihovih hčera.¹⁶³

Med nunami srečamo znana imena kranjskih plemiških rodbin: Turjačani, Ostrovharji, Galenbergi, Lichtenbergi, Peteneki, Apfalterji, Ortenburžani,... Plemstvo si je v cerkveni krizi 15. stoletja na najrazličnejše načine, z ustanavljanjem beneficijev, župnij in kaplanij, s sodelovanjem v bratovščinah, z darovnicami samostanom, zagotovilo precejšen vpliv na cerkveno upravo. To pa je bil tudi čas, ko so plemiške družine svoje otroke še posvečale cerkvi, pri čemer so merile na visoke položaje v njeni hierarhiji. Samostani so bili namreč za ženske edina možna cerkvena kariera, medtem ko so moški imeli še mnogo drugih poti.¹⁶⁴

Premoženje samostana je stalno naraščalo po volilih, ki so jih nune prinesle s sabo, ko so vstopile v samostan, ter z dobrim gospodarstvom. Samostan se je odlikoval po svoji dobrodelnosti do revežev (zlasti Gerlohsteinova ustanova) in pri odkupu krščanskih ujetnikov iz oblasti Saracenov. Podložnikom se je godilo dobro, tlaka ni bila velika. Zato samostan tudi ni trpel od kmečkih uporov, pač pa od turških napadov (zlasti leta 1471 in 1472), v katerih je služil grad Kamen kot zavetišče.¹⁶⁵ »*Imenovani samostan leži na ravnem in je pozidan v kotu ali naročju gora; v bližini ima na griču nov grad, kamor se zatekajo nune ob vpadih sovražnikov.*«¹⁶⁶

Tako kot je cerkvena kriza zajela duhovnike, je začela propadati tudi samostanska disciplina in verska vnema. Ugnezdile so se tudi razne razvade. »*Potlej so bile izprašane o spoštovanju redovnih pravil, upravljanju z duhovnimi in časnimi dobrinami, porabi dohodkov, opravljanju službe božje in podobnih stvareh. Ko so priznale, da imajo navado sem ter tja odhajati iz klavzure in samostanskega območja*¹⁶⁷ in včasih obiskovati sorodnike, da

¹⁶⁰ Prav tam.

¹⁶¹ Prav tam.

¹⁶² Prav tam.

¹⁶³ Maja Žvanut, Od viteza, str. 77 in 78.

¹⁶⁴ Maja Žvanut, Od viteza, str. 77 in 122–123; Melita Pivec-Stele, Ženski samostani, str. 151.

¹⁶⁵ Melita Pivec-Stele, Ženski samostani, str. 151.

¹⁶⁶ Paolo Santonino, Popotni dnevniki, str. 42.

¹⁶⁷ Glede klavzure so imele nune z ozirom na nezdravo lego samostana dovoljenje do skupnega obiska gradu Kamna in pristave in te olajšave so ostale veljavne tudi po splošni poostitvi klavzure 1742.

imajo malone vse osebno lastnino in da ne kosijo in ne večerjajo skupaj v refleksoriju, jim je bilo z dobrimi in prijaznimi besedami zabičano, naj se v prihodnje zdržijo takihle prekrškov, pa **tudi moških naj ne vodijo v samostan** (poudarila M.K.). Za bogoslužje v svoji cerkvi imajo gospe redovnice **štiri kaplane, in sicer mlade, ki prebivajo zunaj samostana, vendar zelo blizu** (poudarila M.K.).¹⁶⁸

V tretjem letu svojega potovanja, »ko je njegova častita prevzvišenost prišla opravljat škofovska opravila v deželo onstran gora in posebno v Savinjsko pokrajino, ki jo vodi častiti gospod arhidiakon Valentin, župnik v Konjicah«¹⁶⁹, se Santonino pobleže seznaniti s samostanom, »ki se sicer imenuje samostan blažene Device od milostnega studenca v Studenicah«¹⁷⁰ in življenjem v njem. Škofa in njegovo spremstvo je nadvse prijazno sprejela takratna prednica »častita gospa Ana Lilienberger (lilienbergherin), plemenita in s posebno skromnostjo obdarjena žena.«¹⁷¹

Samostan Studenice pri Poljčanah, ki leži v dolini pod Bočem, je ustanovila leta 1237 Zofija Rogaška. V redovnih zadevah so bile nune odvisne od dominikancev v Ptuj, vendar ni znano od kod so prve redovnice prišle. Samostanu so bile vtešene župnije Slivnica, Poljčane in Laporje. »Samostan ima mastne dohodke.«¹⁷² Po darilih, dotah in ustanovah v 14. in 15. stoletju so Studenice postale tako bogate, da so veljale za najbogatejši samostan na Štajerskem.¹⁷³ Kljub velikemu bogastvu pa Santonino opazi, »da zunanje obzidje grozi, da se bo podrlo«¹⁷⁴, a to poveže z »malomarnostjo prejšnjih prednic«.¹⁷⁵

Tudi ta samostan ni ušel strahovitemu pustošenju Turkov, ki pa mu niso prizadejali škode s požiganjem, ampak so v cerkvi samo oplenili kelihe in križe. »Gospa prednica in redovnice so ušle njihovim rokam; že ko so vdrli v samostan, so zbežale skozi stranska vrata in se zatele na varno v bližnjo gozdnato goro.«¹⁷⁶

Podobno kot v samostanu Velesovem so tudi tukaj nune poslušale škofovo pridigo. Spet je najprej »s primernim nagovorom in očetnim opominjanjem« razčistil med prednico in nunami nek »razdor, ki je poprej vladal med njimi.« In jih je »potlej po najboljših močeh spodbujal, naj se oprimejo častivrednega in hvalevrednega življenja.«¹⁷⁷

Kljub temu, da o kakšnem vzgojnem zavodu v Studenicah nimamo poročil, lahko sklepamo, da so se redovnice tudi tukaj ukvarjale s poukom in vzgojo deklic, saj je bila to njihova redovna dolžnost.¹⁷⁸

Ko je naša družina čez nekaj dni ponovno prišla v Studenice, je prišlo do zanimivega dogodka, ki ga Santonino nazorno opiše. »Gospa prednica in njene sestre so nas sprejele tako ljubeznivo, da se ne da povedati. Predvsem je bila za gospoda škofa, ki je bil od poti z gore ves preznojen, pri priči nared do gležnjev segajoča srajca, katere ovratnik je bil pretkan z zlatom in svilo. Rad jo je oblekel; v njej pa je bil videti kot kak nemški primas, a ko je čeznjo nadel svojo obleko in je lišp spodnjega oblačila pokukal na dan pri vratu, bi ga človek komaj razločil od pehotnega konetabla. Potlej so škofa peljali na bolj odmaknjen kraj v

¹⁶⁸ Paolo Santonino, Popotni dnevniki, str. 42.

¹⁶⁹ Prav tam, str. 65.

¹⁷⁰ Prav tam, str. 68.

¹⁷¹ Prav tam.

¹⁷² Prav tam.

¹⁷³ Melita Pivec-Stele, Ženski samostani, str. 151 in 152.

¹⁷⁴ Paolo Santonino, Popotni dnevniki, str. 68.

¹⁷⁵ Prav tam.

¹⁷⁶ Prav tam.

¹⁷⁷ Prav tam, str. 69.

¹⁷⁸ Josip Gruden, Zgodovina slovenskega naroda, III. zvezek, Celovec 1913, str. 494.

samostanu in tam mu je v navzočnosti vsega kapitlja redovnic **ena od mlajših in lepših umila glavo** (poudarila M.K.), druga pa mu je nadela ogreto pokrivalo in mu zavila glavo vanj. In upravitelj samostana ga je iz sklede polival z vodo. Naš škof je potrpežljivo prenašal vse te usluge: **kdo pa bi tudi zavrnil kaj takega od devic, pa še lepih povrhu?** (poudarila M.K.) Vendar se pri tem nikdar ni zgodilo nič nespodobnega, vsaj v dejanju ne, v duhu in željah pa se je nemara komajda ostajalo v mejah vzdržnosti. (poudarila M.K.)¹⁷⁹ Še en primer, kakšne »pohujšljivosti« in želje so šle takratnim cerkvenim predstavnikom po glavi, pa čeprav samo v mislih. Ali bi lahko sklepali, da ravno zaradi te težke vzdržnosti Santonino sploh ni dopustil, da bi bil deležen raznih uslug, »ki so jih bili deležni tudi drugi, vendar samo spodobnih«¹⁸⁰? Iz tega opisa dobimo tudi natančno sliko umivanja v poznem srednjem veku, o katerem smo nekaj več že povedali.

Obleka naredi človeka

Prav tako kot je bil način prehranjevanja, stanovanje in oprema stanovanja statusni simbol, je to predstavljala tudi obleka. Višji družbeni sloji in premožnejši ljudje so se hoteli že na zunaj ločiti od »manjvrednejšev«. Manj premožni pa so se v okviru svojih možnosti držali istega principa. Morebiti so se zaradi tega kdaj pa kdaj, morali čemu tudi odreči ali potrpeti.¹⁸¹

V svojih popotnih dnevnikih nam je Santonino zapustil le opise razkošnejših oblačil višjih slojev, saj so bili lokalni gostitelji, s katerimi je naša popotna delegacija v prvi vrsti prihajala v stik, častni pripadniki deželnega višjega sloja (predvsem župniki, pripadniki nižjega plemstva in tudi predstojniki/ice samostanov).

Santonino torej ni spoznal življenja preprostega (kmečkega) ljudstva. To pa ne pomeni, da jih ni srečeval. Vendar ti za Santonina predstavljajo le nepomembno maso, ki je ob cerkvenih dogodkih v večjem številu »postavala« okrog imenitnih gostov in lačno gledala na pečene piščance in najboljše ribe v žafranovi omaki.

Visoke dame, ki so upodobljene na tej sliki, nosijo dragocene obleke, a nad tem se nihče ne zgraža in tudi same se ne vedejo pri tem ošabno. Seveda niso bile nenehno tako oblečene, ampak samo kadar so se pojavile v javnosti. Oblačilni redi niso veljali za plemiče, ampak v prvi vrsti samo za posnemovalce plemiških oblek; Oblačilni red mesta München: Fritz, zlatarska umetnost

¹⁷⁹ Paolo Santonino, Popotni dnevniki, str. 80 in 81.

¹⁸⁰ Prav tam, str. 81.

¹⁸¹ Alltag, str. 248.

Glede na to lahko nekaj več povemo le o načinu oblačenja plemičev oziroma plemkinj, ki nas v tem članku še posebej zanimajo.

V oblačilni kulturi je 15. stoletje prineslo seksualizacijo obleke, torej take kroje, ki so poudarjali spol, proti čemur je svoj glas zlasti povzdignila cerkev. Že ljubljanska sinoda je leta 1448 ostro kritizirala razvade v oblačenju, posebno višjih stanov. Prepovedala je predolge ali prekratke suknje, čez prsa pretesne jopiče, kakršne so zlasti nosili vitezi, preširoke rokave in ovratnike, ki so bili tudi značilni za višji sloj, saj je na ta način z obilico dragocenega blaga kazal svoj položaj, pa suknje z razporki ob strani ali zadaj. Prepovedani so bili modni plašči z bogato nagubanimi rokavi in tesni čez pleča, prav tako plašči brez rokavov, ki so puščali gole roke. Nezaželeni so bili pasovi s srebrnimi okraski in okroglimi zaponkami ali pa dolgi lasje. Svilen obleka je bila dovoljena le prelatom in ljudem z akademsko stopnjo. Odklanjala je skratka visoko modo, ki pa se je že trdno udomačila pri vseh, ki so si jo lahko privoščili.¹⁸² To nam, z opisom razkošnih oblačil, na več mestih prikaže tudi Santonino.

»Ta dan je bila napravljena v črno obleko, na ovratniku in rokavih okrašeno z veliko zlata in z biseri in dragimi kamni, Na prsi ji je visela zlata verižica z velikim in dragocenim ametistom, opasana pa je bila z dolgim pasom ali opasico, pretkano z zlatom, z dvema glavicama masivnega, čistega zlata na konceh; po očetni šegi ji je glavo pokrivalo čudovito vezena avba s prelepim okrasjem iz zlatih vrtin in muh. Skratka – vsa je bila lepa, vsa bleščeča in zala in sijajna.«¹⁸³

Pri opisu gospe Omelije Hollenške je omenjeno tudi žensko pokrivalo avba, ki je bila sicer v 15. stoletju na Slovenskem še redka in je postala šele v 16. stoletju poglavitno žensko pokrivalo. Pri nas je bila v poznem srednjem veku najbolj priljubljena peča. Tako avbe in peče so nosile žene iz vseh vrst prebivalstva. Poleg teh dveh so v 15. in 16. stoletju izpričani in omembe vredni tudi dekliški trakovi.¹⁸⁴

In naslednji dan se je prišla od gostov posloviti v drugačni in še lepši obleki. *»k nam je prišla tudi gospa Omelija, napravljena v rdečo ali, kot pravijo, škrlatno obleko, precej lepšo in dragocenejšo od včerajšnje, zakaj cel desni rokav je bil izvezen in ozaljšan s prelepim, fino vezeno iz bisernih jagod, in to velikih, ki so kazale razne figure. Vezena se je nadaljevala do njenih snežnobelih, sijočih ramen in vratu. Na ovenčani in lepo počesani glavi je nosila drugačen okras kakor včeraj. Poleg tega ji je ljubki stas opasoval pas iz masivnega, čistega zlata brez siceršnjih dodatkov; ne spominjam se, da bi bil kdaj videl lepšega. Vanj je bilo v lepem redu vdelenih veliko dragih kamenčkov. Obleka je imela tri komolce dolgo vlečko, ki jo je za gospo nosil eden od zaupnejših služabnikov čez levo roko. Obleka sama in pas sta po zatrejevanju poznavalcev presegala vrednost petdesetih zlatnikov.«¹⁸⁵*

Dragoceno blago, drago kamenje, široki rokavi in obilica krzna so bili tisti zunanji znaki, s katerimi je plemič takrat in tudi pozneje dokazoval svojo drugačnost in večvrednost.¹⁸⁶ Da je bila obleka res prestižnega pomena in dragocenost, nam dokazuje spet poročilo našega potopisca. Cesar Friderik je namreč Sigismundu, kastelanu na gradu Bekštanj, in njegovi ženi dal *»v dar mnogo raznovrstnih dragocenih oblačil; oba jih rada nosita in se krasita z njimi.«¹⁸⁷* (poudarila M.K.)

¹⁸² Maja Žvanut, Od viteza, str. 183.

¹⁸³ Paolo Santonino, Popotni dnevniki, str. 74.

¹⁸⁴ Angelos Baš, Noša na Slovenskem v poznem srednjem veku in 16. stoletju, Mladinska knjiga, Ljubljana 1970, str. 19–31.

¹⁸⁵ Paolo Santonino, Popotni dnevniki, str. 76 in 77.

¹⁸⁶ Maja Žvanut, Od viteza, str. 185.

¹⁸⁷ Paolo Santonino, Popotni dnevniki, str. 61.

Poleg materiala in kroja so imele pomembno sporočilno funkcijo tudi barve oblačil. Rdeča je bila rezervirana za praznike in za politično življenje, modra je bila znamenje zvestobe, zelena upanja in vere. Bela je bila rezervirana za perilo in spodnja oblačila. Rumen in rjava sta imeli v srednjem veku negativni predznak, a tudi črna je bila sprva barva podrejenih.¹⁸⁸ A vendar je kasneje črna morala izgubiti ta pomen, saj Santonino sreča tako goriško grofico, »ki je nosila temno svilen obleko, zelo okrašeno z manjšimi in večjimi biseri«¹⁸⁹, kot tudi že omenjeno Omelijo Hollenško »napravljeno v črno obleko«¹⁹⁰.

Vendar so bili to ekstremi, saj so bili plemiči prav gotovo v vsakdanjem življenju skromnejši. Upoštevati moramo namreč dejstvo, da je škofova delegacija s Santoninom prišla kot gost, ki so ga ljudje pričakovali in so se nanj pripravili. Zato so povsem razumljive tako razkošne pojedine kot tudi lepše in plemenitejše obleke.

Za kratek čas

Kot vrsta zabave, hkrati pa tudi telesna priprava za vojno in koristen način pridobivanja hrane, je bil za plemiče in plemkinje lov. Na lovu so moški in ženske nosili posebne obleke, v navadi so bila posebna orožja kot privilegiran lovski pripomoček, dovoljen samo plemstvu, pa tudi ujede, navadno sokoli in skobci. Pri večjih lovskih odpravah si moramo predstavljati tudi dame, ki jim na rokah sede s čepicami pokriti sokoli.¹⁹¹

Uplenjena divjad je prišla prav za prehrano, vsestransko pa je bilo uporabno tudi krzno divjih živali. »Skoraj vsi se oblačijo v grobo sukno, pokrivajo pa se s *kučmami iz kožuhovine* (poudarila M.K.). Plemenite gospe nosijo v tem času *plašče iz lisičjih kožuhov* (poudarila M.K.), ki sicer niso lepi, zato pa dragi in zelo koristni, da se človek ubrani mraza in slabega vremena.«¹⁹²

Pri našem plemstvu je moralo biti vsaj nekoliko v navadi tudi udomačevanje divjih živali. Verjetno se je le-to uveljavilo, morda celo samo pri ženskah, kot bizarna moda, saj se Santonino ni mogel nagledati udomačenega merjasca. »Gospa Omelija je sama zredila mladega vepra – tedaj je bil že leto dni star –, ki ga je krotka gospa tako udomačila, da ne stori nikomur nič hudega in ves čas hodi po hiši ko kak domač pes, razen kadar mogočni gospod odide z gradu: tedaj gre za njim, tik za konji, kamor koli se odpravi, in se z njim vrača domov. Sam bi imel kaj takega za laž, ko bi ne videl na svoje oči, danes je namreč veper teklen za svojim gospodarjem od cerkve svetega Janeza na prej omenjeno Goro milosti pet milj daleč po gozdu, skozi vode in podrast v veliko začudenje vseh naših. Vrh tega ima taisti veper še eno čudovito znamenje krotkosti: če ga kdo počehlja ali narahlo popraska z rokami, se precej rade volje uleže na tla in obleži pri miru, dokler ga čehljaš. V vsem tem zasluži prej omenjena gospa posebno hvalo, saj je s svojo prizadevnostjo in spretnostjo ukrotila in udomačila divjo gozdno zver.«¹⁹³

Lov je bil samo napol dejavnost prostega časa in družabni dogodek in je bil precej odvisen od vremena. Ob popoldnevih, še bolj pa seveda v zimskem času, se je plemiška družina skupaj z morebitnimi gosti predajala najrazličnejšim družabnim igram. Mednje so spadale že iz antike znane kocke in različne igre na ploščah (mlin, dama), v srednjem veku pa sta se priljubila tudi šah

¹⁸⁸ Maja Žvanut, *Od viteza*, str. 185.

¹⁸⁹ Paolo Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 17.

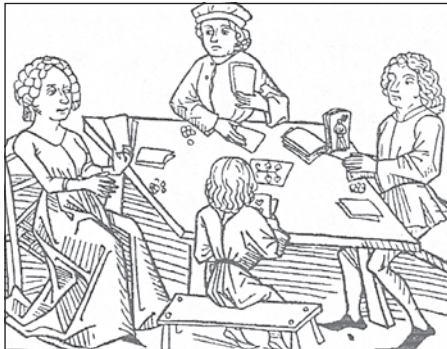
¹⁹⁰ Prav tam, str. 74.

¹⁹¹ Maja Žvanut, *Od viteza*, str. 148–150.

¹⁹² Paolo Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 37.

¹⁹³ Prav tam, str. 74 in 75.

in karte. »Po kosilu je prišla k nam plemenita gospa Veronika Lichtenbergerjeva s hčerko Katarino, po očetovi in materini strani iz viteškega rodu, žena rajnega mogočnega gospoda Boltežarja Wagna (Wagern), kastelana v Vitanju, in dolgo posedela z nami vsem v kratek čas. Omenjena Katarina, njena hči, je igrala karte z gospodom Danijelom, kaplanom našega škofa, za klofute; kadar je dobila, je krepko udarila po poražencu.«¹⁹⁴

Skupina, ki igra karte za denar. Iz: Ingold, *das goldene Spiel*, Augsburg, 1472 (po: W. Worringer, *Die Altdeutsche Buchillustration*, München, 1921, abb. 3).

Niso pa kartali in kockali samo za zabavo in družbo, temveč tudi za denar. Cerkev navodila, ki prepovedujejo hazardska razvedrila ob določenih dnevih, jasno kažejo, kako široko se je razmahnila taka praksa med ljudmi in to ne le med svetnimi, ampak tudi med duhovščino.¹⁹⁵

Najbolj priljubljena plemiška zabava, ob kateri nista smela manjkati glasba in ples, je bila prav gotovo gostija. V družinskih krogih so bili povodi za tako prireditve: krst, zaroka, poroka in smrt, po Santoninovih pričevanjih sodeč pa tudi obiski visokih gostov. »Naposled smo vstali od večerje, ki smo jo vlekli kaki dve uri, in tedaj so piskači ali fistulatorji (kakor jim pravijo) zaigrali za ples. Taisti gospod vitez je najprej zaprosil Santonina, naj se zavrti z gospo Omelijo; ko pa se je ta opravičil zaradi neizkušenosti v tej umetnosti, je odgovoril, da ga rad nauči, in tako je prijel preljubo ženo za roko in nemudoma zaplesal. Ko je končal, je spet pozval Santonina, naj se zavrti s prelepo gospo, ki se je pred njim in Santoninom že postavila za ples; in ko se je tajnik opravičeval z dostojanstvom svoje službe in prav toliko z neizkušnostjo in zares odklonil, je bilo videti, da mu je gospa močno zamerila, ker se je čutila zavrnjeno. Po nekaj plesih je bil na vrsti še en imeniten požirek z izvrstnim medenim pecivom in sladkim vinom. Potlej smo šli spat, saj je minila druga ura noči; v zgornji jedilnici smo se poslovili od zgoraj omenjenega gospoda viteza in Omelije z njunimi domačimi, ki so se po našem odhodu spet zavrteli in plesali še dve uri.«¹⁹⁶

Funkcija plesa je bila večplastna: bil je družabna igra, urejal je družbeni red in imel je veliko reprezentančno vlogo. In kot družabno igro z določenimi pravili nam ga je predstavil tudi Santonino v zgoraj opisanem odlomku. Družbeni red pri plesu so namreč določala nekatera pravila, npr., da ima gospodar vedno pravico do prvega plesa, pri starodavnih plesih v verigi pa so bile privilegirane osebe vedno na prvem mestu.¹⁹⁷

¹⁹⁴ Paolo Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 85.

¹⁹⁵ Darja Mihelič, *Hazard*, Knjižica Annales 3, Zgodovinsko društvo za Primorsko, Societa storica del Litorale, Koper/Capodistria 1993, str. 24–32.

¹⁹⁶ Paolo Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 75 in 76.

¹⁹⁷ Maja Žvanut, *Od viteza*, str. 155.

Ples je bil zabava v prostem času plemičev.

Poleg plesa je imela tudi glasba važno vlogo v človekovem življenju. Vedno je bila del plemiške samozavesti, bodisi da jo je izvajal plemič sam ali pa so mu krasili slovesnosti najeti profesionalci. V Santoninovih zapisih je obilo podatkov o obeh možnostih. Posebej zanimiv je bil »igrc svetlega gospoda Lenarta, grofa goriškega, ki je na več načinov igral na cister in na lovski rog, uganjal vseh vrst norčije z gibom in besedo in spravil s svojimi šalami vse goste v smeh in dobro voljo, da so se sprostili in docela opomogli.«¹⁹⁸ Kadar so bili na gradu gostje, se je spodobilo, da so jih med obedi zabavali najeti muzikantje z instrumentalno ali vokalno glasbo. Peli so tudi gostje sami »ob spremljavi cistra (ki ga je imel gospod Gašper) za razvedrilo in našemu škofu v uteho.«¹⁹⁹ Prav tako pa tudi gostitelji, saj je Hartman Orneški »na moč dobre volje in dobrotljiv, skoraj vso pot z enim od svojih gospodičev prepeval pesmi v svojem jeziku, da bi gospodu škofu in njegovim izkazal še več in še prijetnejšo ljubeznivost.«²⁰⁰

Videli smo že, da je bila glasba tudi sestavni del dekliške vzgoje. Ženske so namreč v srednjem veku pogosto upodabljali ob harfi ali z lutnjo.

Zaključek

»Kajti ti gospodje ne svetujejo ženskam, naj se varujejo pasti, ki jim jih nastavljajo moški. In vendar je vse preveč res, da moški pogosto goljufajo ženske s svojo zvijačnostjo in dvoličnostjo. Nobenega dvoma pa ni, da so tudi ženske del ljudstva Boga, da so človeška bitja z isto pravico kot moški in da ne pripadajo kakšnemu drugemu rodu ali drugačni vrsti, ki bi jo lahko izključili iz moralne vzgoje. Moj zaključek je torej tak: če bi delali za skupno blaginjo, torej v korist obeh strani, ki ju to zadeva, bi nagovorili tudi ženske, naj jih posvarijo pred pastmi, ki jim jih nastavljajo moški, enako kot so glede žensk posvarili moške.«²⁰¹

Kljub temu, da pomeni roditi se kot moški ali ženska le biološko dejstvo, je vendarle že samo rojstvo zaznamovalo usodo nadaljnjega življenja. Ženske so bile že od samega rojstva

¹⁹⁸ Paolo Santonino, Popotni dnevniki, str. 7.

¹⁹⁹ Prav tam, str. 43.

²⁰⁰ Prav tam, str. 74.

²⁰¹ Christine de Pizan, Knjiga, str. 231.

dalje pri marsičem prikrajšane. Po mojem mnenju je najpomembnejše dejstvo to (kar sem že nekajkrat poudarila), da niso imele enakih možnosti pri izobrazbi, saj bi bil v nasprotnem primeru njihov položaj prav gotovo veliko boljši. Z »boljši« pa mislim, da bi se zavedala svojega položaja in bi lahko same marsikaj popravile, kar tudi vidimo na primeru Christine de Pizan. Vendar pa je bila tudi ona otrok svojega časa. Marsikaj v zvezi z ženskim položajem v družbi se je tudi njej zdelo samoumevno.

Torej, če na kratko povzamem. Deklicam so že od malih nog dopovedovali, kakšna je in mora biti njihova vloga na tem svetu. Vzgajali so jih v skromne, tihe, čednostne, ubogljive in poslušne. Učenje pisanja in branja se jim ni zdelo potrebno, saj bi le-to lahko deklicam samo škodilo za dobro poročno partijo. V zakonski zvezi je bila njihova poglavitna naloga »proizvajati« potomce in brezpogojno ubogati (prenašati tepežke, prešuštvojanja) svojega moža. Kar je, kadar so imeli goste, pomenilo tudi narediti vse, da se je gost počutil kot doma.

Preteči je moralo še kar precej stoletij, da smo si ženske izborile svojo enakopravnost in emancipacijo. Vendar pa se kljub temu, da ustava obema spoloma zagotavlja enake možnosti, razlike med spoloma še vedno pojavljajo. Danes imamo ženske sicer enake možnosti za izobrazbo kot moški, a kljub temu so ženske še vedno manj zastopane na vladajočih in vodstvenih položajih. Predsodki »o tem, da je ženska preprosto narejena za preprostejša, družbeno manj odgovorna in intelektualno manj zahtevna dela, da ji v igri, ki se ji pravi vodenja sveta, skratka pripada le vloga soproge, tajnice, prišepetovalke ali navijačice njenega moškega, na samo igrišče pa ne sme stopiti...«²⁰², o katerih govori tudi že Christine de Pizan, so namreč še vedno globoko zakoreninjeni v družbi. Ženskam še vedno ni omogočen enak dostop kot moškim do nekaterih služb, kjer bi lahko pokazale svoje sposobnosti (razen seveda redkih izjem). V Sloveniji v devetdesetčlanskem parlamentu ta hip sedi dvanajst poslank (13,3% vseh poslancev). V Drnovškovi vladi so tri ministrice. Leta 1996 so bile, od petindvajsetih veleposlanikov, štiri veleposlanice. V 192 občinskih in mestnih svetih odloča dvanajst odstotkov svetnic, še nižji je delež županj – teh je le deset. Med generalnimi direktorji šestdesetih največjih slovenskih podjetij ni nobene ženske.²⁰³

V dodiplomskem izobraževanju je položaj deklet in žensk izredno ugoden. Tu res ni diskriminacije, vendar pa je drugače v podiplomskem izobraževanju. Tam je žensk že manj kot moških, saj »dokler je dekle v družini, pri starših, ko torej še nima svojih družinskih obveznosti, ima enak interes in enake možnosti za izobraževanje kot fantje. Kakor hitro pa je obremenjena z družino – to pa je obdobje podiplomskega študija in zlasti izobraževanja ob delu – pa se ne izobražuje več toliko kot njen moški kolega.«²⁰⁴ To se pravi, da danes ni temeljno vprašanje, ki zadeva položaj žensk, možnost izobrazbe, ampak vprašanje kako uskladiti družinske in poklicne obveznosti.

Če torej zaključim, položaj ženske v poznem srednjem veku je bil z današnjega stališča res nerazumljiv, vendar pa ženske (večina od njih, bile pa so tudi svetle izjeme) takrat niso imele niti druge možnosti niti niso vedela, da bi jo morale imeti oziroma, da bi jo lahko imele, saj se jim je zdelo njihovo življenje nekaj povsem samoumevnega in normalnega.

²⁰² Slava Partlič, *Ženska je prihodnost moškega!*; v: Delo, Sobotna priloga, 10. februar 2001, str. 12.

²⁰³ Matija Grah, *Obilo gospodinj, le za vzorec gospodinjecev*; v: Delo, str. 12.

²⁰⁴ Prav tam.

Zusammenfassung

»Freundlich, fromm, bescheiden, keusch und edel« – Wie Paulo Santonino die Frauen sah und beschrieb und wie die Frauen tatsächlich lebten

Mojca Kovačič

Im vorliegenden Beitrag wird aufgrund der Reisetagebücher von Santonino, der Memoiren von Helena Kottauer und des Buches über die Stadt der Frauen von Christine de Pizan der Alltag der Frauen im Spätmittelalter beschrieben. Unter Berücksichtigung der allgemein geltenden Meinung über die Rolle der Frau in der damaligen Gesellschaft werden deren Stellung, Rolle und Pflichten sowie Verrichtungen in den einzelnen Lebensabschnitten (Geburt, Jugend, Heirat, Eheleben bzw. Klosterleben) umrissen.

Die Rolle der Frau im Mittelalter reduzierte sich auf das Gebären von Kindern, und in diesem Sinne galt auch jede kinderlose Ehe als Unglück. Außerdem waren Jungen mehr erwünscht als Mädchen, was wiederum falsche Vorstellungen von einer leichteren Geburt der Knaben als der der Mädchen weckte und gefährliche Konsequenzen wie die der Ungleichheit bei der Ernährung der Säuglinge zur Folge hatte. Bei der Geburt selbst halfen die Dienstmädchen und Ammen, und im Hinblick auf die bescheidenen Mittel, über welche die Ammen verfügten, und auf mögliche Komplikationen, war die Angst vor der Geburt durchaus berechtigt.

Ähnlich wie heute wünschten sich nicht alle Frauen im Mittelalter Kinder und griffen aller Wahrscheinlichkeit nach zu Verhütungsmitteln, Abtreibung oder Kindestötung.

Mädchenerziehung und Frauenausbildung, die über die Verrichtung von Hausarbeiten hinausging, war sehr selten. Ein Mädchen galt es in gut zehn Jahren zu einer Frau heranzubilden, die mit Fertigkeiten im Handarbeiten, Nähen, Weben, Spinnen und Sticken vertraut war und eingeweiht in alle Geheimnisse der Nahrungszubereitung, die in der Lage war, den Haushalt und nach Bedarf auch die Wirtschaft zu führen, die Feld- und Stallarbeiten zu beaufsichtigen und Kranke zu pflegen. Eine bedeutende Rolle bei der Ausbildung von Adelstöchtern spielten auch die Klöster.

Die Heirat war ein bedeutendes Mittel zur Erlangung und Erhaltung von Macht und Besitz; deswegen konnten und durften junge Mädchen aus höheren Kreisen nicht über die Wahl ihres Ehemannes entscheiden. Aber auch junge Männer hatten kaum mehr Rechte bei der Entscheidung, besonders wenn sie der Erbe waren. Verschiedene Schichten bildeten eigene Strategien zu gewinnbringenden Eheschließungen.

Die Voraussetzung für eine gute Ehe bestand sowohl in den Augen der Geistlichkeit wie auch der Laien darin, daß der Mann gebietet und die Frau bedingungslos gehorcht. Außerdem wurde die Frau dazu erzogen, ihrem Mann treu und unterwürfig zu bleiben. Daher nahm die Frau auch physische Mißhandlung durch den Mann als nichts Ungewöhnliches hin. Im Hinblick darauf, daß weder Frau noch Mann bei der Wahl des Partners mitreden durften, war das Verhältnis zwischen den Eheleuten sehr unterschiedlich: harmonisch, tolerant oder sogar kühl. Als gut galt in der damaligen Gesellschaft die Ehefrau, die bescheiden, keusch, freundlich, gütig, ehrenhaft, lieb, schweigsam und unterwürfig war. Da die gesamte mittelalterliche Mentalität durch die kirchliche Doktrin bestimmt wurde, wurde auch die Sexualität lediglich als Notwendigkeit zum Zeugen von Kindern und bei weiten nicht als Vermittlung von erotischer Freude angesehen. Aus diesem Grund kam es zu häufigen Ehebrüchen, wobei Ehemänner größere Freiheit als Ehefrauen genossen.

Die Arbeitsdomäne der Frau war die Beaufsichtigung des Haushalts, und zwar die Sorge um Haus, Garten, Kinder, Dienstpersonal und Kleintiere. Die Arbeitsteilung, die zwischen Frauen und Männern bestand, setzte sich auch unter Frauen durch. Frauen aus höheren Schichten kannten andere Verrichtungen als jene aus mittleren und niederen Schichten. Eine der hausfraulichen Pflichten bestand auch darin, das Bad für den Gast vorzubereiten und ihn auch zu waschen, was als Ausdruck der Gastfreundschaft galt.

Das sittliche Leben der Geistlichen war im 15. Jahrhundert stark erschüttert. Oft suchten sie Prostituierte auf, viele lebten auch im Konkubinat.

Frauenklöster, wo Frauen ihre zu Hause erworbenen Kenntnisse erweitern konnten, waren führende Anstalten im Bereich der Kulinarik, der feinen Handarbeiten, der Heilkunde, Musikerziehung und Erziehung zur Tugendhaftigkeit. Die Krise in der Kirche verschonte auch die Klöster nicht, wo etwa

Ordensfrauen mit Männern verkehrten. Santonino berichtet in einer Szene über Laster, die damaligen kirchlichen Würdenträgern durch den Kopf gingen.

In der Bekleidungskultur des 15. Jahrhunderts ist eine Sexualisierung der Kleidung zu beobachten, durch die das Geschlecht betont wurde, wogegen sich die Kirche wandte. Doch diese hohe Mode hatte sich inzwischen bereits bei allen eingebürgert, die sie sich leisten konnten. An mehreren Stellen wird auch bei Santonino darüber berichtet.

In ihrer Freizeit vergnügten sich die Menschen auf der Jagd, bei Karten-, Würfel- und Schachspiel, Tanz und Musik.

Nataša Golob

Fragmenti srednjeveških rokopisov v javnih zbirkah v Sloveniji

2: *Ljubljana, Semeniška knjižnica*

Ugled Semeniške knjižnice v Ljubljani, edine v celoti ohranjene starejše knjižnice, vrhu vsega naše prve javne znanstvene knjižnice, ki ji čas ni šel prehudo do živega, naj bo ob vseh znanih zakladih arhitekture, slikarstva, umetne obrti in knjižnih spomenikov večji tudi zato, ker je v njenem fondu lepo število fragmentov srednjeveških rokopisov.¹ Vsi doslej znani rokopisni fragmenti so uporabljeni kot strukturni del vezave poznejših knjig, te pa so – skoraj vse – tiskane. Zaradi prijaznosti in zaupanja kolega prof. dr. Marjana Smolika sem imela izbrano gradivo na voljo dovolj časa za zaželen popis in fotografsko dokumentacijo, za kar sem mu posebej hvaležna.

Vsaka enota je izzivalno zanimiva: fragment ima močan vizualen učinek, kadar se kot »srednjeveška obleka« ovija čez knjige (ni več v knjigi), s tem pa nastaja fizično tesen stik med dvema oblikama sporočanja, med rokopisno, kaligrafsko in individualno specifično podobo rokopisnega izdelka ter tiskano knjigo. Ta je zlagoma, kmalu po 1500, izgubila vse sledove svojega pradavnega izhodišča – sedaj je le še industrijski izdelek, malone brez napak. Knjige, ki so oblečene v fragmente, so bile povečini natisnjene v 16. in 17. stoletju. Že to nam pove, da so nekdanji rokopisi postali fragmenti – in makulturni material v rokah knjigovezov – v letih, ko so se prvi lastniki (npr. Janez Krstnik Prešeren, Marko Grbec, Filip Torriani, Frančišek Štefan Florjančič, Janez Andrej Gladič, Karel Jožef Apfalter, Franc Granda (di Grandi), mnogi možje iz družine Dolničar: Janez Anton, Janez Gregor, Frančišek Jožef in Aleš Žiga Dolničar itd.) odločali za vezave svojih knjig. Pogled na letnice natisa nam pove, da gre za povečini sodobna dela in da so bile knjige vezane v rokopisne fragmente (pa tudi v tiske na pergamentih) v letih, ki so blizu rojstnemu datumu Semeniške knjižnice. Takrat je dostopnost, raznovrstnost ponujenih tiskov in njihova ugodna cena potisnila v ozadje rokopisne knjige; za izločanje rokopisnih knjig iz zasebnih in cerkvenih knjižnic so se odločali zlasti takrat, ko rokopisi niso bili več v celoti ohranjeni, ko so bila besedila (pogosto liturgična) zastarela ali so dvomili v brezhibnost rokopisne kopije. Izločene kodekse so za mal denar odprodali knjigovezom.

Knjige iz Semeniške knjižnice so zanimive zaradi več razlogov, ne le zaradi prevlek iz fragmentov srednjeveških rokopisov. Tiskana besedila so namreč pogosto obogatena z ilustracijami (vsaj kot naslovnice in portreti avtorjev): marsikatera upodobitev se je izmaknila našemu spominu, čeprav je v njih skrito upoštevanja in poznavanja vredno likovno in

¹ Literatura o Semeniški knjižnici in knjižnih spomenikih v njej je obsežna, saj se noben pogled na starejše knjižnice tej ustanovi ne more izogniti; tu navajam le ključni deli, ki skrbno citirata druge vire in razprave: Marijan Smolik: *Semeniška knjižnica v Ljubljani*, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 54, Ljubljana 1975. Marijan Smolik: *Janez Krstnik Prešeren in prva ljubljanska znanstvena javna knjižnica*, v: *Academia Operosorum. Zbornik prispevkov s kolokvija ob 300-letnici ustanovitve* (ur. K. Gantar), Ljubljana 1994, str. 64–72.

ikonografsko izhodišče / vzporednica za tabelno in stensko slikarstvo tistega časa. Poleg tega pa so številne knjige zaznamovane s starimi bibliotečnimi signaturami ali z ekslibrisi in tudi s podpisi mož, ki so bistveno posegali v intelektualno življenje Srednje Evrope in ne samo dežele Kranjske. Nemara se bo iz primerjave datumov izdaj, primerjave fragmentov, ki so bili iz istega kodeksa, ekslibrisov in drugih evidenc dal ugotoviti kakšen podatek več o rokopisih, ki so bili še do praga 18. stoletja v naših krajih: med njimi zaenkrat izstopa skupina fragmentov, ki nedvoumno kažejo paleografske in kodikološke značilnosti rokopisov iz poznega 12. stoletja v slogu, značilnem za cistercijski samostan v Stični. Poleg »stiških fragmentov« v Semeniški knjižnici jih nekaj najdemo tudi v knjižnici Frančiškanskega samostana v Novem mestu.

Nekateri fragmenti srednjeveških rokopisov iz Semeniške knjižnice so bili doslej že na ogled ob priložnostnih razstavah, pa tudi prof. Smolik jih je študentom Teološke fakultete postavil za izpitno gradivo oz. seminarsko nalogo. Vendar zvečine še niso bili objavljeni in so prvič popisani po kodikoloških načelih; izjema so le glasbeni fragmenti, ki so znani iz več muzikoloških razprav.² Rokopisni fragmenti gredo vštrec z nekaj primerki listinskega gradiva in nekaj zgodnjimi tiski na pergamentu, ki so jih tudi uporabili za strukturne dele vezav, vendar jih nisem vključila v pričujoči razvid. – Sedaj predstavljena skupina 36 fragmentov iz Semeniške knjižnice ni popolna evidenca rokopisnih fragmentov iz te knjižnice: iz izkušenj vem, da se bo prej ali slej našel še kakšen nov fragment, ki je sedaj očem skrit kot okrepitev veznikov v legah ali kot notranja podloga hrbta; v srednjeveške fragmente so mdr. oblekli platnice poznejših rokopisnih knjig.

Popis fragmentov vsebuje: signaturo knjige v Semeniški knjižnici in morebitne olim signature, naslov besedila na fragmentu ali pa nakazuje vsebino besedila, predlaga paleografsko območje in čas nastanka, navaja število fragmentov v knjigoveški strukturi posamezne knjige, dimenzije fragmentov, opredeljuje lastnosti knjigoveškega elementa, s katerim je fragment povezan, navaja pisne in slikarske medije (in dodaja oznako slikarskih elementov), navaja izmerjene ali utemeljeno predlagane podatke o prvotni obliki in merah folija pred razrezom, tip črtne sheme, pikiranje, število vrst in dimenzije vrstične enote, posreduje podatke o nosilcu fragmenta (naslove natisnjenih del, ki jih varujejo platnice), kolofon ter lastniške in druge zgodovinske podatke. – Popis je sam po sebi »nedramatična« zbirka podatkov, ki pa je lahko zanimivo izhodišče in orientacijsko pomagalo za raznovrstne študije. Včasih je dodana še kakšna povsem zasebna opomba o ohranjenosti, ki sodi med sekundarna sporočila in pove, kako se je knjigi godilo, kako zavzeto so denimo brali Horacija in kako nedotaknjen je ostal kakšen slovar.

Sprva sem predvidevala, da bom popise srednjeveških rokopisnih fragmentov lahko objavljala v Zborniku za Umetnostno zgodovino, kjer je leta 1999 izšel tudi popis prve skupine, to so fragmenti iz Arhiva župnijske cerkve sv. Jurija v Piranu. Zato je v naslovu tega seznama zapisana številka »2«.³

Gradivo je hranjeno v svojem prvotnem okolju v ugodnih klimatskih razmerah. V dogovoru s prof. dr. Smolikom so v rokopisne fragmente vezane knjige dobile ovitke iz brezki-slinskega papirja, ki so jih pripravili v Restavratorski delavnici Arhiva Republike Slovenije, čemur je pripomogla prijaznost (in strokovni pogled) dr. Jedert Vodopivec.

² Jurij Snoj, Fragmenti srednjeveških koralnih rokopisov v ljubljanski Semeniški knjižnici, v Muzikološki zbornik XIX /1983, str. 43-51.

³ 3. Nataša Golob: Srednjeveški fragmenti v javnih zbirkah v Sloveniji. 1: Piran, Župnijski arhiv, v: Zbornik za umetnostno zgodovino XXXV/1999, str. 136-146.

Ker v Sloveniji nimamo ustreznih del in pomagal za identifikacijo besedil, kar je pri fragmentih posebej nevhvaležna naloga, mi je pri tem delu pomagal dr. Franz Lackner z Avstrijske akademije znanosti na Dunaju. Vsem trem sem nadvse hvaležna.

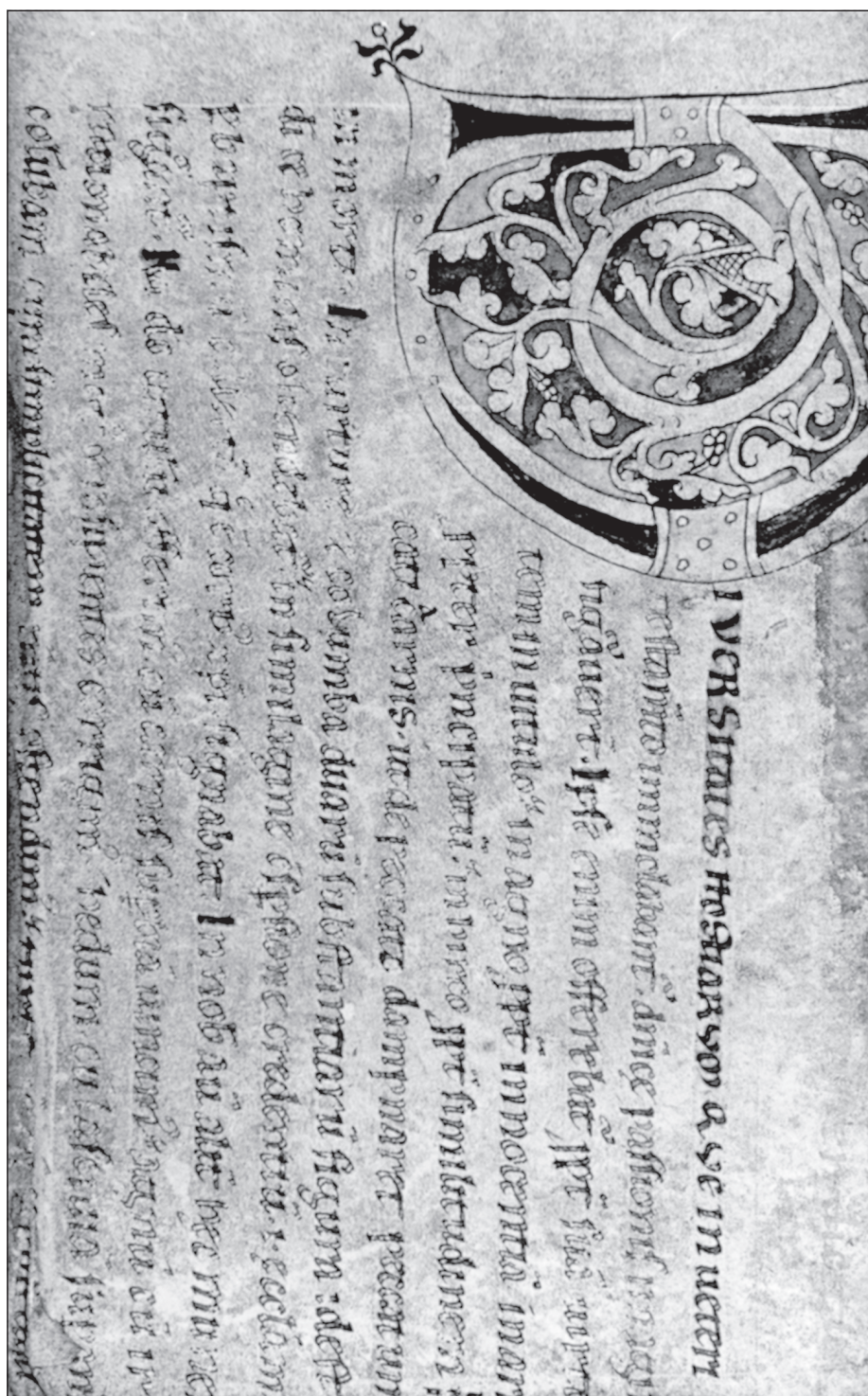
Za napake odgovarjam sama in, tako kot so v srednjem veku imeli navado, naj tudi jaz dodam prošnjo: »Prudens quisquis lector, volumen cum legeris istud, scriptori imperito veniam concede de posco eradere quod superest et non pegeriteris aptare quae desunt.«

1. Semenška knjižnica: T IV. 37 črna (sl. 1)

- Isidorus Hispalensis: Quaestiones in vetus testamentum (Leviticum); prim. Stegmüller: Repertorium biblicum III, No. 5233–5262; Díaz y Díaz: Index scriptorum latinorum medii aevi hispanorum, No. 121.
- Zgodnja gotica, poševnoovalno ožana, sredina 12. stoletja, severovzhodna Francija ali mozansko območje.
- En folij; dimenzije fragmenta z všetimi zavihki: 195 x 333 mm.
- Pergament, obojestransko popisan; uporabljen kot prevleka če tenke in toge kartonaste platnice v dim.: 168 x 100 mm.
- Pisano z rjavo tinto; cinoblasta polnila v stavčnih začetnicah, enako rubricirani incipit v dveh vrstah (Incipit Leviticus.). Slikarska iniciala D(iversitates) je vitična; gre za slog pozne mozanske romanike, s tankimi viticami in pobarvanimi vmesnimi polji (oker, kromoksid in srednjemodra) v temperi. Iniciala je slogovno blizu slikarskemu okrasu, značilnemu za skriptorij v Stavelotu (npr. Pavlova pisma, Bruselj, Bibl. Royale Ms. 10752) oz. delom iz skriptorija Bonne Espérance v diecezi Cambrai (npr. Biblija brata Henrika, Bruselj, Bibl. Royale, Ms II.2524. Prim.: Rhein und Maas, Kunst und Kultur 800–1400, Köln 1973, 2, slike na str. 352, 353, 368).
- Pisano v enostolpnem zrcalu, dimenzije pisnega polja 200–210 mm x 140–150 mm; pikiranje ni razvidno, mestoma se razločijo slepe naslonilne in vodilne črte; 29 vrst, vrstična enota 68 mm.
- Nosilec je zbornik medicinsko-agronomskih besedil: Eberhard Gockelio: »Kurzer Bericht von denen wuetenden Hunds Bissen...« Augspurg 1679; s.a.: »Gemeine Land-Haus und Kriegs Arznein...« s.l. 1684; Johannes Bohn: »De Alkali et Acidi insufficienti & pro Principiorum seu Elementorum Corporum...« Lipsiae M.DC.LXXV (1675); Jacob Barner: »Spiritus Vini sine acido...« Lipsiae M.DC.LXXV (1675)
- Lastnoročni Gobčev zaznamek na prvi naslovnici: »Ex bibliotheca Gerbeziana«.

2. Semenška knjižnica T VI. 24 rdeča

- Bodisi evangelij po sv. Luki (npr. Lk 23, 26–30) ali komentar k njegovemu evangeliju.
- Mozanska pisna šola, slog poznoromanske minuskule, ok. 1175–1180.
- Na hrbtu je nalepka s staro signaturo T. No. 147.
- Fragment enega folija, uporabljen za okrepitev hrbtna; dimenzije fragmenta: 320 x 105.
- Pergament, najbrž obojestransko popisan; osnovno besedilo je pisano z rjavo tinto, s cinobrom so potegnjeni okrasni poudarki v stavčnih začetnicah; šlo je za dvostolpno zrcalo, ohranil se je namreč del levega in del desnega stolpca z medstolpnim prostorom, ki je širok pribl. 16 mm, in spodnja margina, široka najmanj 50 mm. Zdi se, da je besedilo kopiral Bernard, pisar iz Stične; besedilo je urejeno na zrcalu z enako vrstično enoto –

Slika 1

9.8 mm – kot je bila uporabljena v obredniku (NUK, Ms 7) in z merami zrcala, ki se skoraj povsem ujemajo z merami v dveh volumnih Gregorjevih Moralij (NUK, Ms 8/I in Ms 8/IV).

- Ohranjenih je 28 vrst, s tem da je bil zgornji del folija odrezan, vidno je suho liniranje.
- Fragment je nalepljen kot okrepitev čez hrbet, platnici sta prevlečeni s »slonokoščnim« nepopisanim pergamentom.
- Nosilec: Giovanni Valverde: »Anatomia del corpo hvmano...«, Vinetia MDCVIII (1608).
- Na notranji strani platnic je več zapiskov (izračunov, podatkov o cenah in receptov).

3. Semeniška knjižnica: y VII. 17 rdeča

- Psalter (na sprednji platnici ps. 148, 149, 150 in Canticum Isaie, na zadnji ps. 135, 136 in 137; nemška pisna šola, 13. stoletje.
- En bifolij; dimenzije fragmenta (z všteti zavihki): 283 x 204 mm.
- Pergament, obojestransko popisan; bifolij je uporabljen tako, da teče veznik po sredini hrbta, na sprednji platnici je besedilo na enostolpnem zrcalu, na hrbtni platnici pa na dvostolpnem zrcalu; dim. platnice: 157 x 95 mm. Širina pisnega stolpca pri enostolpnem zrcalu je pribl. 100 mm, pri dvostolpnem je širina vsakega stolpca pribl. 50 mm, širina medstolpnega prostora pa 7 mm; širina notranje margine pri levem naslonilu pribl. 24 mm, pri desnem naslonilu (na koncu vrste) pa 24–27 mm.
- 28 vrst, vrstična enota znaša 5,3 mm; naslonilne črte zrcala so vrezane, pikiranje ni vidno.
- Pisano s temnorjavo tinto, s cinobrom so zaznamovane rubrike, enovrstične stavčne začetnice, več dve vrsti visokih lombard, za besedo »Ysaia« sledi vrstično polnilo iz treh vzporednih črt.
- Nosilec: »Apologia Roberti S. R. E. Cardinalis Bellarmini pro responsione svua ad librum Iacobi Magnae Britanniae regis etc.« Coloniae Agrippinae, M.DC.X (1610); vezano prek dveh usnjenih vezic, ki sta na spoju platnice in hrbta speljani na zunanjo stran; kartonske platnice, ki so bile precej črvojede.
- Na naslovnici je več pripisov, med njimi trije ekslibrisi: (1) Bibliotheca Oberburgensis / Sum Thomae Noni / Epi Labacensis / 25. Martij 1672; nato (2): Cathalogo inscriptij Tit. Contorneu / sist. A. 77 in na hrbtni strani: (3) Ex libris I:llm et R:mi principis Labacensis bibliot: Oberburgen. Na sprednji strani sta pripisa: Terret labor! in Aspice prae/mium.
- Več pripisov, glos in kazalk v vsej knjigi, na notranji strani platnice piše, da je knjiga dvojnik (in duplo), na 2. predlistu je napisana 68. molitev Sv. Bernarda iz Clairvauxa k Visoki pesmi s pripisom »fol. 93 in Rosp. in Apol.«.

4. Semeniška knjižnica Z VII. 14 črna

- Neidentificirano besedilo, najbrž komentar k pismom sv. Pavla o ljubezni do bližnjega; nemška pisna šola, 13. stoletje.
- Olim signatura: št. 3 iz knjižnice neznanega lastnika; na notranji strani sekundarno vlepljenega predlista je zaznamek: N.3 inscriptus: Carminum, et Epistolarum Libri 8.vo.
- En folij; dim. fragmenta (všteti zavihki): 175 x 233 mm.
- Pergament, najbrž obojestransko popisan; uporabljen kot prevleka čez trde kartonske platnice, dim. 157 x 100 mm.

- Pisano s kostanjevorjavo tinto; dva stolpca, vsak širok pribl. 70 mm, šir. medstolpnega prostora: pribl. 8 mm; šir. leve margine: 34 mm; pikiranje in liniranje ni vidno; ohranjenih je 38 vrst, vrstična enota 5,8 – 6,2 mm; okrasa ni.
- Fragment je ohranjen kot prevleka platnic knjige: »Q. Horatii Flacci Venusini: Latinorum Lyricorum facile... Venetij M.DC.XXX VI.« (1637); na koncu je priključen traktat Alda Manucija: »De Undeviginti Generibus Horatij«; izvirna naslovnica ni ohranjena, zato je vlepljen moder papir, na katerem so napisani podatki.
- Ex libris ni; nekatera Horacijeva besedila so bogato glosirana (Ad Pisones, nekatere satire, med epistolami posebej Ad Lollium); na sprednjem in hrbtnem spojnem listu je zapisan osnutek besedila v latinščini (17.stol.)

5. Semeniška knjižnica: X V. 15 črna

- Komentar k 1. pismu Korinčanom; nemška gotica, druga pol. 13. stoletja (mogoče iz iste pisne šole kot fragment št. 6).
- En folij; dim. fragmenta (z zavihki samo na stranski, tj. vertikalni obrezi): 148 x 261 mm.
- Pergament, obojestransko popisan, uporabljen kot pergamentna platnica (148 x 103 mm).
- Pisano s črno tinto, s cinobrom so podčrtane nekatere misli (primarna verzija).
- Dimenzije pisnega polja: pribl. 190 x 120 mm; pisano v enem stolpcu; naslonilne in vodilne črte so potegnjene s tinto, pikiranja ni videti; širina stolpca pribl. 120 mm, višina zgornje margine najmanj 30 mm, notranje najmanj 20 mm, zunanje najmanj 30, spodnje najmanj 60 mm; 31 vrst, vrstična enota je 6,3 mm; prvotne dimenzije folija so bile približno 280/300 x 170/180 mm.
- Pergamentna vezava brez jedra, na notranji strani polepljeno s papirjem, ki je delno natrgan in razkriva bel pergament v notranjosti; galunski trakovi za zavezovanje so odrezani; vezava je ohranjena brez resnih mehanskih poškodb, je pa precej umazana.
- Nosilec Hieronymus Megiserus: »Sententiae insigniores« Graeci Stiriae 1592.
- Številni pripisi, ex libris prvega lastnika »Ignat... P...« in letnico 1619 je druga roka delno zbrisala in spremenila v svoj ex libris »Ex Bibliotheca Ignatij Antonij Purger« (?) in v letnico 1671.

6. Semeniška knjižnica: O VII. 11 črna

- Neidentificirano besedilo, ki govori o očeh; mogoče gre za delo Petrus Lemovicensis: Tractatus de oculo morali; nemška gotica, druga pol. 13. stoletja (mogoče iz iste pisne šole kot fragment št. 5).
- Fragment enega folija; dim. fragmenta (z zavihki samo na vertikalni obrezi): 179 x 234 mm.
- Pergament, obojestransko popisan; uporabljen kot prevleka platnic (dim. 144 x 95 mm).
- Pisano s temnorjavo tinto, cinober za poudarke stavčnih začetnic in podčrtane besede.
- Pisano v dveh stolpcih, širina (desnega) stolpca pribl. 138 mm, širina medstolpnega prostora je pribl. 10–12 mm, širina spodnje margine je pribl. 68 mm, zgornja je odrezana.
- Ohranjene so vrezane naslonilne črte za okvir zrcala; ohranjenih je 26 vrst (kar je približno dve tretjini), vrstična enota je pribl. 4,3 mm.
- Ohranjeno kot prevleka čez tenke in trde kartonaste platnice, galunski trakovi za zavezovanje so odstranjeni; površinsko precej obdrgnjeno in umazano.

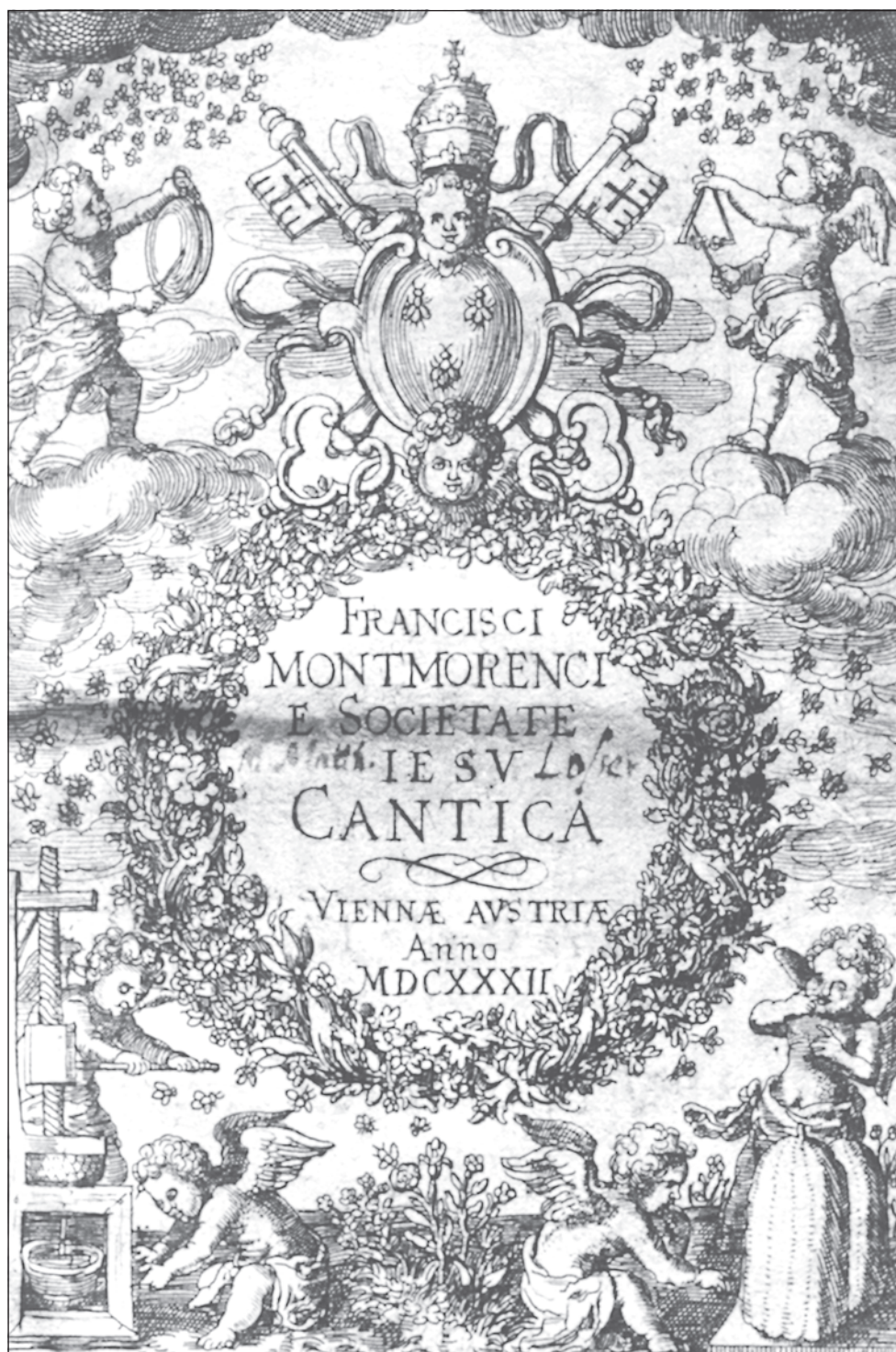
- Nosilec: Francisco de Montmorency: »Cantica«, Viennae MDCXXXII (1632).
- Na naslovnici je podpis lastnika »M. Math. Losser«, na notranji strani zadnje platnice je zaznamek »Anno d. 1680«. Bakrorezna naslovnica je ikonografsko zanimiva: izraža poklon papežu Urbanu VIII. Barberiniju: cvetlični venec, ki obdaja ime avtorja, naslov knjige ter kraj in leto izida, krona na vrhu papežev grb, sredi rojev čebel so v simbolična dejanja zapleteni angelci. Bakrorez ni podpisan.

7. Semeniška knjižnica: Z I. 17 črna

- Dve teološki besedili, pet fragmentov v glagolici in poznoromanski minuskuli (prim. z enotama 8 in 9).
- A: fragment glagolskega misala za hrbet; poznogotska glagolica, t.i. glagolica textualis oz. ustavno pismo, severnojadranski krog, 15. stoletje.
- Dimenzije hrbtnega fragmenta z zavihki vred: 165 x 45–50 mm.
- Pergament, verjetno obojestransko popisan; rjava tinta za osnovno besedilo in rdeča za naslove; ohranilo se je 21 vrst, vrstična enota meri 6,2 mm.
- B: štirje fragmenti latinskega teološkega besedila za vogale platnic; mozanski krog, ok. 1175–1180.
- Dimenzije trikotnih odrezkov za okrepitve vogalov pribl. 41 x 30 x 30 mm oz. po diagonali s podplepljenim delom vred pribl. 47 mm.
- Pergament, najbrž obojestransko popisan; rjava tinta za osnovno besedilo in rdeča za stavčne začetnice; ohranilo se je do 5 vrst na posameznem vogalnem odrezku; vrstična enota meri pribl. 7,0 mm; gre za pisavo iste šole kot ji pripadata t.i. Gregorjev in Izidorjev mojster iz Stične.
- Fragmenti so se ohranili kot okrepitve na polpergamentni vezavi: tenke kartonaste platnice so prevlečene z rjavo-črnim brizganim papirjem.
- Nosilec: Filipo Mengarello: »Parinda, Favola pastorale«, Venetia, M DC XXIII (1623) in Jacopo Rossi: »Il Tommaso Moro. Opera scenica«. In Bologna (s.a.)

8. Semeniška knjižnica: Z VI. 9 črna (sl. 2)

- Dve teološki besedili, pet fragmentov v glagolici in poznoromanski minuskuli (prim. s št. 7 in 9).
- A: latinski fragment za hrbet: mogoče: Ambrosius Mediolanensis: De sacramentis, lib.I. cap. 1 (prim. CSEL 73, 1535); mozanski krog, ok. 1175– 1180.
- Dimenzije hrbtnega fragmenta: 150 x 36 mm.
- Pergament, verjetno obojestransko popisan; rjava tinta za osnovno besedilo in rdeča za naslove; ohranilo se je 19 vrst, vrstična enota meri 6,8 mm.
- B: štirje fragmenti glagolskega liturgičnega besedila za okrepitve vogalov; mogoče gre za odrezke iz misala; severnojadranska poznogotska glagolica, 15. stoletje.
- Dimenzije trikotnih odrezkov za okrepitve vogalov nekoliko nihajo, po diagonali merijo pribl. 60 mm.
- Pergament, najbrž obojestransko popisan; rjava tinta za osnovno besedilo in rdeča za stavčne začetnice; ohranjene so po 3 vrste na posameznem vogalnem odrezku; vrstična enota meri pribl. 7 mm. Elementi zrcala niso razvidni.
- Fragmenti so ohranjeni kot okrepitve na polpergamentni vezavi, tenke in trde kartonaste platnice so prevlečene s tiskanim papirjem v vijolični in zlati barvi (cvetlični vzorec).

Slika 2

- Nosilec: Gio: Battista Boccabadati: »Le garre del Merito.« Tragicomedia. Bologna M.DC.LXXXV (1685), Carlo Sigismondo Capece: »Il Dottore Impaurito.« Opera scenica, Roma 1719; Una religiosa Claustrale: »Il Trionfo del Divino Amore. Riportato dall'Anima Ragionevole Ad onta del Nemico Commune Il Demonio.« Opera intellettuale, Teologica e Sacra. Venezia, MDCCXXV (1726).

9. Semeniška knjižnica: Z VI. 10 črna

- Misal v hrvaščini; severnojadranska glagolica, 15. stoletje (prim. s št. 7 in 8).
- Pet pergamentnih fragmentov, obojestransko popisanih, uporabljenih kot okrepitev hrbtna in vogalov.
- Dimenzije fragmentov: 147 x 64 mm za hrbet in približno 95 mm po diagonali za vogalne fragmente.
- Osnovno besedilo je pisano z rjavo tinto, stavčne začetnice so pisane v cinobru.
- Elementi zrcala niso razvidni, na hrbtu je ohranjenih 22 vrst, na odrezkih za vogale po 3 vrste, vrstična enota je 6,3 mm.
- Fragmenti so sestavine polpergamentne vezave; osnova so tenke in trde kartonaste platnice, tiskani papir je modrozeleno barve z zlatim cvetličnim vzorcem.
- Nosilec: Anonimus: »La Rivalità senza premio nelle Nozze d'Evdosia e Genserico ré de Vandali,« Opera scenica. Venetia MDCCIX (1709); Ettore Calcolona: »L'ardito vergognoso,« Napoli M.DC.LXXVI (1676).

10. Semeniška knjižnica: Z VI. 26 črna

- Psalter (ps. 56, 5–11); nemška pisna šola, 15. stoletje.
- En folij; dim. fragmenta 157 x 213 mm.
- Pergament, najbrž obojestransko popisani; uporabljen kot prevleka čez tenke kartonaste platnice, dim. 135 x 80 mm.
- Pisano s črno-rjavo tinto s široko prirezanim peresom ter s cinoblasto in modro tinto; en stolpec, širok pribl. 180 mm; vidnih 14 vrst, vrstična enota 9,7 mm.
- Dim. prvotnega zrcala se ne da določiti; slabo vidno mokro (s tinto izpisano) zrcalo, pikiranje ni vidno.
- Rubrike in tri iniciale so v rdeči tinti, štiri iniciale pa v modri tinti.
- Ovitek knjige: R.P. Ioan Voelli, s.i.: »Generale artificium orationis ... et de ratione conscribendi... Coloniae Agrippinae M.DC.XI« (1611).
- Ex libris: notranja stran sprednje platnice: 1. (prečrtano) »Ex libris Las«; 2. »Ex libris Joannis Lasogwitz. Cathalogo inscriptus« (desno spodaj:) »No. 6«; 3. na zalistu: »Sum ex libris Alexij Sigis/mundi Thalnitsher 1699«; probationes pennae na notranji strani sprednje platnice in na zalistu: »Secula nostra. omnia / Dei; Sanctus Sanctus; Deus uiuat; Gloria Soli Deo«.

11. Semeniška knjižnica: M. I. 2 črna

- Neopredeljeno filozofsko besedilo, gotica (francoska šola?), verjetno 2. polovica 13. stoletja.
- Na hrbtu je stara etiketa iz Grbčeve knjižnice № No. 136.

- Fragment enega folija z dvostolpnim zrcalom, uporabljen za prevleko kartonastih platnic (dim. 133 x 80 mm); dimenzije fragmenta z vštetimi zavihki: 153 x 217 mm.
- Pergament, obojestransko popisan; pisano s črno in rdečo tinto; ohranjen je del levega pisnega stolpca in desni stolpec širine 65 mm, šir. medstolpnega prostora je pribl. 10 mm, šir. desne margine 48 mm, širina zgornje margine najmanj 24 mm.
- Zrcalo ni razvidno, ohranjena je zgornja črta na okviru zrcala, naslonilnih in vodilnih črt ni; ohranjenih 51 vrst, vrstična enota 3,8 mm.
- Okrasne prvine: z rdečo tinto napisani paragrafi in dvovrstična iniciala Q s fleuroniranim repom.
- Knjiga vsebuje dve deli Leonarda Lessia, S.J.: »Quae Fides et Religio sit capessenda...« Pragae 1610 in »Consultationis de Religione appendix« Pragae 1612.
- Na naslovnici je Gladičev ex libris z letnico 1653.

12. Semeniška knjižnica: Y I. 38 rdeča (sl. 3)

- Obrednik: spredaj so splošna navodila, na hrbtni strani pa je segment iz verzificiranega naštevanja praznikov (s tremi responzoriji). Ker sta med svetniki imenovana škof Agilulf in Evald, je bil obrednik verjetno namenjen za rabo v kölnskem območju, kjer so njuna praznika obhajali; nemška gotica, 14.stoletje.
- Na hrbtu sta dve stari etiketi, na prvi je ime avtorja (Kleblsperger Gottfried), na drugi je bila signatura z oznako postavitve v prvotni knjižnici, ki je prekrita z nalepko sedanje signature.
- En bifolij; dimenzije skupaj z zavihki 163 x 250 mm.
- Pergament, obojestransko popisan, uporabljen kot prevleka čez tenke trde kartonaste platnice.
- Pisano s temnorjavo tinto in cinobrom, to so rdeči paragrafi in dve lombardi, visoki 3 vrste oz. 18 mm.
- Ohranjen je spodnji del pergamentnega bifolija; zrcalo je enostolpno, naslonilnih in vodilnih črt ni, veznik teče po sredini hrba; širina stolpca 78 – 80 mm, širina notranje margine 23 mm; ohranjenih je 18 vrst, vrstična enota je 5,7 mm.
- Nosilec: Gottfrid Kleblsperger: »Psalterium Marianum« Prugg M.DC.XXXIII (1633). Naslovnica je prikupen bakrorez,olistani veji vrtnice objemata napis, na vrhu je Marija z otrokom na oblaku med sv. Lovrencem in sv. Štefanom, spodaj stojita sv. Norbert in njegov vzornik, sv. Avguštin pred wiltenskim samostanom.

13. Semeniška knjižnica: Z VII. 20 črna

- Komentar k psalmom (k ps. 118), nemška pisna šola, konec 13. ali na prehodu v 14.stoletje.
- Fragment enega folija z dvostolpnim zrcalom; dimenzije fragmenta z zavihki: 185 x 277 mm.
- Pergament, obojestransko popisan, uporabljen kot prevleka tenkih in trdih platnic (dim. 161 x 90 mm).
- Pisano s temnorjavo tinto in cinobrom, ki je uporabljen za podčrtavanje, poudarjene stavčne začetnice, paragrafe, rubrike in dvovrstično lombardo.
- Ohranjena sta oba pisnega stolpca, dimenzij prostih robov pa se ne da izmeriti; širina vsakega pisnega stolpca je 66 mm, širina medstolpnega prostora je pribl. 14 mm, tako da so dimenzije pisnega polja pribl. 146 x 233 mm; vodilne črte so risane z rjavim svinčnikom; v stolpcu je 40 vrst, vrstična enota je 5,8 mm.

Slika 3

- Nosilec: (s.a.) »Praecepta Rhetorica pro gymnasii RR. PP. Societatis Jesu. Proviciae Austriae, Viennae M.DC.XXXX« (1640).
- Dva ekslibrisa: na naslovnici: »J. Jac. Spring.«; na prvi strani besedila: »Catalogo Bibliothecae Publ: Episcopalis Labac: inscript:«

14. Semeniška knjižnica: S IV. 10 rdeča

- Misal, avstrijska ali češka šola, 15. stoletje.
- En folij; dim. fragmenta (z všteti zavihki): 171 x 250 mm, kar je najbrž dimenzija prvotnega knjižnega folija.
- Pergament žametastega otipa, obojestransko popisan; uporabljen kot prevleka platnic iz tenkega in trdega kartona, dim. platnice: 150 x 95 mm.
- Besedilo je pisano s temnorjavo tinto, s cinobrom so izpisani paragrafi, okrasne črte v stavčnih začetnicah, 70 mm visoka lombarda I(n diebus), z zeleno tinto pa paragrafi in začetnica 2. poglavja A(d).
- Dim. pisnega stolpca pribl. 185 x 125 mm; šir. leve (sprva zunanje) margine pribl. 45 mm; 25 vrst, vrstična enota 7,8 mm; pikanja ni, preseva moker naris zrcala na drugi (sedaj notranji) strani folija.
- Fragment je uporabljen kot ovitek knjige: Christophori Kyblin Ö Waffenburg etc.: »Tractatus novus, de differentiis iuris communis et Bohemici«, Pragae M.DC.LXIII« (1663); tiskano v univerzitetni knjižnici Klementinuma, pred naslovnico je vezan bakrorezni portret avtorja.

15. Semeniška knjižnica: O VI. 21

- Misal, na notranji strani zadnje platnice se bere del sekvence in evangelija iz formularja za Dedicatio ecclesiae; nemška gotica, 15. stoletje.
- Sedanja signatura je zapisana na notranji strani zadnje platnice.
- Del enega bifolija z enostolpnim zrcalom, dimenzije fragmenta z všteti zavihki: 227 x 300 mm.
- Pergament, obojestransko popisan; uporabljen kot pergamentna vezava brez jedra; na notranji strani sta bili platnici zavoľo čvrstosti polepljeni s papirjem, ki je sedaj odtrgan; vezano je na tri pergamentne vezice z eno nitjo in je zato celota zelo krhka; hrbet je bil sprva polepljen z modrim (ovojnim) papirjem, ki je odtrgan; pergament na notranji strani platnic je zelo svetel, zunanost je precej umazana.
- Ppisano s temnorjavo tinto, z modro in rdečo tinto so vpisane enovrstične iniciále, s cinobrom naslovi poglavij, pagine (Lxxxi) in dve lombardi (65 oz. 80 mm).
- Dimenzije platnic: 190 x 141 mm, zavihkov na vertikalni obrezi ni; enostolpno zrcalo, šir. stolpca pribl. 120 mm, notranja margina pribl. 28 mm, zgornja margina pribl. 32 – 35 mm; prvotna dim. pergamentnega folija je verjetno bila pribl. 280–300 x 200 mm.
- Zrcalo: ohranjeno pikanje, vse črte so narisane s tinto, 23 vrst, vrstična enota je 8,4 mm; veznik bifolija je na sredini hrbta, dobro so vidne prvotne (15. stol.) knjigoveške zareze za šivanje.
- Nosilec: Primus Truber: »Artikuli i nauci te stare prave vere, 1562 (Confessio oder Bekanntniß des Glaubens die dem Großmechtigsten Roemischen Keyser Carolo dem fünften überantwort aus den Latein und Teütsch in die Crobatische Sprach verdolmetscht und mit glagolischen Büchstaben getruckt)« Tübingen 1562; izvirne naslovnice ni.

- Zgodovina fragmenta: s svinčnikom pripis na naslovnici: »Last bivše Družbe sv. Vincencija«, številni pripisi, zlasti transliteracije v glagolici pisanega besedila v latinico.

16. Semeniška knjižnica: S II. 5 rdeča

- Evangelij sv. Mateja (27, 53–58), nemška gotica, 15. stoletje.
- Spodnji del bifolija z enostolpnim zrcalom; dim. fragmenta (z zavihki): 172 x 259 mm.
- Pergament, najbrž obojestransko popisan; uporabljen kot prevleka čez platnice (140 x 85 mm) iz tenkega, trdega kartona, sorazmerno dobro ohranjeno (npr. popolnoma celi kapitali).
- Pisano z rjavo-črno tinto in cinobrom (okrasna polnila v stavčnih začetnicah).
- Širina stolpca je 153 mm; šir. zunanje margine je 60 mm; šir. notranje je pribl. 50 mm. šir. spodnje pa pribl. 70 mm; verjetno je bila prvotna dimenzija folija pribl. 450 mm x 260 mm.
- Naslonilne in vodilne črte so potegnjene s svetlorjavo tinto; ohranjenih je 11 vrst, vrstična enota je 8,0 mm.
- Nosilec: »Oesterreich uber alles wann es nur will... Durch einen Liebhaber der Kayserl. Erbland Wolfart« 1684.
- Na naslovnici je vlepljen ex libris Janeza Krstnika Prešerna.

17. Semeniška knjižnica: Y VI. 11 črna

- Teološko besedilo; nemška pisna šola, 15. stoletje.
- En folij; dimenzije fragmenta skupaj z zavihki: 161 x 239 mm.
- Pergament, obojestransko popisan; uporabljen kot prevleka čez tenke in trde kartonske platnice (125 x 72 mm), vezano prek treh vezic, galunski trakovi za zavezovanje so odrezani.
- Pisano z rjavo tinto, s cinobrom so poudarjene stavčne začetnice, paragrafi in enovrstična lombarda M.
- Enostolpno zrcalo, šir. pisnega stolpca pribl. 160 mm; drugi elementi zrcala niso razvidni; ohranjenih je 16 vrst, vrstična enota je 8,2 mm.
- Nosilec: Georgius Reeb: »Distinctiones et axiomata philosophica quorum in scholis frequentior usus«, Inngolstadii M.DC.XLII (1642).

18. Semeniška knjižnica: Y VII. 14 črna

- Dva fragmenta liturgičnih besedil.
- A: Misal v latinščini (post communio ob prazniku sv. Štefana), 15. stoletje, dim. 196 x 148 mm.
- Pergament: fin in mehak; obojestransko popisan, glavno besedilo v temnorjavi tinti, s cinobrom dopolnjene stavčne začetnice, neberljiv pripis na spodnji margini, vmesni naslovi (Ad Timotheum); lombarda A v modri tinti.
- Dimenzije platnic: 124 x 75 mm, verjetno dvostolpno zrcalo, šir. enega stolpca je pribl. 85 mm, šir. spodnje margine pribl. 50 mm.
- Pikiranje ni razvidno, vodilne črte so narisane s svetlorjavim svinčnikom; ohranjenih je 8 vrst, vrstična enota je 11 mm, pisano v dveh velikostih.

- B: misal v glagolici, severnojadranska knjižna glagolica, 15. stol.; dim. 133 x 55 mm.
- Pergament slabše kakovosti, slabo vidno besedilo, pisano v svetlorjavi tinti in cinobru; ohranjeni sta dve spodnji vrsti besedila in spodnja margina, šir. 43 mm; vrstična enota je 7 mm, drugi elementi zrcala niso razvidni.
- Fragmenta sta prevleka čez tenke in trde kartonaste platnice; latinski fragment je ovit čez obe platnici, glagolski pa je nalepljen prek hrbtna in je slabše ohranjen.
- Nosilec: Georgio Stengelio: »Libellus de Bono et Malo Syllogismo«. Editio Sexta. Ingolstadtii M.DC.XXXI (1631).

19. Semeniška knjižnica: g II. 3 rdeča (sl. 4)

- Fragment posvetnega (verjetno naravoslovnega) besedila; italijanska pisna šola, 13.–14. stol..
- En folij; dimenzije fragmenta z všteti zavihki: 171 x 263 mm.
- Pergament, obojestransko popisan, uporabljen kot prevleka prek tenkih in gibkih kartonastih platnic (155 x 104 mm); vezano s ploskim hrbtom čez dve pretaknjeni galunski vezici.
- Pisano z rjavo tinto, paragrafi so modri in rdeči, ohranjen je del dekorativne letve, naslikane v medstolpnem prostoru, ter listnega okvira na zunanji in spodnji margini folija; za slikarski okras so uporabili dva odtenka modre barve, dva odtenka zelene, dva odtenka rožnate tempere, cinober, poudarki (npr. listne žile) so naslikani v beli temperi; več je zlatih diskov, ki so kot lističi nalepljenih prek boluma in so močno oškrbljeni, obrobjeni so s črno (sprva srebrno?) tinto; skozi pergament preseva pravokotno polje, na katerem je naslikana večja slikarska iniciala.
- Fragment se je ohranil kot spodnji del folija velikega formata, ki je pri širini 263 – 270 mm meril v višino približno 400 mm, ohranjeno 26 vrst, vrstična enota 3,8 mm.
- Pikiranja, naslonilnih in vodilnih črt ni videti.
- Nosilec: »Ivris civilis et canonici collationes ac differentiae...« Angelopolis Anno M.D.LXX. (1570) in »Von iniuren / Schmahe / zugefugtem spott / hohn und verachtung / Henricum Knaust« Franckfort am Mayn M.D.LXI (1561).
- Več pripisov, na notranji strani sprednje platnice: »Sum Antonij...«; nato: »Sum ex libris M. Casp. Saviceli p.« (prečrtano); »Ex libris Phi. The. Akombi«;

20. Semeniška knjižnica: G IV. 1 črna

- Fragment pravnega traktata, italijanska pisna šola, najbrž 14. stoletje.
- Dva fragmenta, vsak z delno ohranjenim dvostolpnim zrcalom; dimenzije fragmentov: 430 x 234 mm za sprednjo platnico in 425 x 225 mm za hrbtno platnico.
- Pergament, obojestransko popisan; za glavno besedilo je uporabljena temnorjava tinta, s cinobrom so izpisani paragrafi, vmesni naslovi, pagina, dvovrstična iniciala, ki ima preprosto modro in rdeče nitasto okrasje; z modro tinto so izpisani paragrafi in del okrasja ob iniciali.
- Platnici (340 x 218 mm) sta iz trdega kartona; pergamentna fragmenta sta bila del velikega študijskega kodeksa z dvostolpnim zrcalom, širina enega stolpca je pribl. 86 mm, širina medstolpnega prostora je pribl. 15 mm; šir. verj. zunanje margine: 60 mm, širina spodnje margine: 102 mm; zgornja margina ni ohranjena v celoti, čeprav je ohranjena foliacija.
- Zrcalo je narisano s svinčnikom, ostale so vodilne črte; 72 vrst, vrstična enota znaša 4,5 mm.

Strika 4

- Polusnjena vezava ima hrbet iz lisičje rjavega usnja, ki je okrašen z geometrijskimi polji in s pečatniki.
- Nosilec: »Lexicon Ivris Civilis, et Canonici«... Venetiis MDLXXII (1672).
- Na naslovnici je bakrorez Resnice, ki sedi na kozmičnem globusu z označenimi ozvezdji in obročastimi sferami, v rokah drži vejico, okrog se vije trak z napisom: FIAT PAX IN VIRTVTAE TVAE; zraven je ekslibris: »Francisci di Grandis«, ki je prečrtan in zraven piše: »Ad Usum R. S.«; na začetku besedila je vpis: »Catalogo Bibliothecae Publicae Episcopalis Labac: inscript:«

21. Semeniška knjižnica: V IV. 8 črna

- Teološki traktat, italijanska pisna šola, 14. stoletje.
- Dva fragmenta dim. 165 x 116 mm in 167 x 111 mm.
- Izjemno fin pergament; odrezka sta uporabljena kot nalepka na notranji strani platnic; knjiga (173 x 110 mm) ima pergamentno vezavo, pri čemer je zunanja stran iz nepopisane pergamenta.
- Pisano z rjavo, cinober za paragrafe, okrasna polnila v stavčnih začetnicah in rubrike, na spodnjem robu je iniciala »h«, ki je modra, dopolnjena z rdečim fleuronjem, sprva je bila visoka pribl. 20 mm.
- S tinto narisane okvire za pisne polje, širina enega stolpca je približno 77 mm, šir. medstolpnega prostora pa pribl. 17 mm; ohranjenih je 32 oz. 33 vrst; vrstična enota znaša 4,5 mm.
- Fragmenta sta odrezka iz istega rokopisa in nalepljena na notranjo stran platnic; pergamentna vezava ima tri vidne galunske vezice, galunski trakovi za zavezovanje so odrezani, kapitala sta nepoškodovana.
- Nosilec: več zgodovinskih besedil: »Iustini Historici in Trogi Pompeij historias« (s.l., s.a.), »L. Flori de gestis romanorum« Parisiis 1542, »Sexti Rvffi viri consularis...« (s.l., s.a.), »Messalae Corvini oratoris desertissimi ad Octavianum Augustum de progenie...« (s.l., s.a.).
- Na naslovnici je ex libris: »L. Philippi Torriani«.

22. Semeniška knjižnica: T VIII. 24 črna

- Teološki traktat; italijanska pisna šola, 14. stoletje.
- Dva pergamentna kosa, odrezana z istega dela bifolija in nalepljena eden ob drugem; dimenzije fragmenta 380 x 160 mm; polpergamentna vezava, ki pokriva hrbet in stik z lesenima platnicama; robovi deščic so poševni prisekani, na sprednji platnici je ostal del zaklepa v obliki trilitne sulice.
- Pergament, obojestransko popisan; uporabljen je zgornji del bifolija z dvostolpnim zrcalom; drugi in tretji stolpec sta razvidna v vsej širini, stolpca proti zunanji margini sta že obrezana; dolžina pisne vrste oz. širina stolpca znaša 75–78 mm, izmeriti je mogoče tudi širino dveh medstolpnih prostorov, t.j. 9–10 mm, in obeh notranjih margin (ob prvotnem vezniku), skupaj 60 mm; odrezka sta nalepljena prek hrba in sicer tako, da vrstice tečejo navpično; prvotne dimenzije kodeksa so bile približno 320 x 240 mm.
- Število vrst: 30 na širšem traku in 3 na ožjem, vrstična enota meri 4,4 mm.
- Pisano s črnorjavo tinto, cinober za paragrafe, pike v črkah, za dve vrstici visoke lombarde, za vrstična polnila.

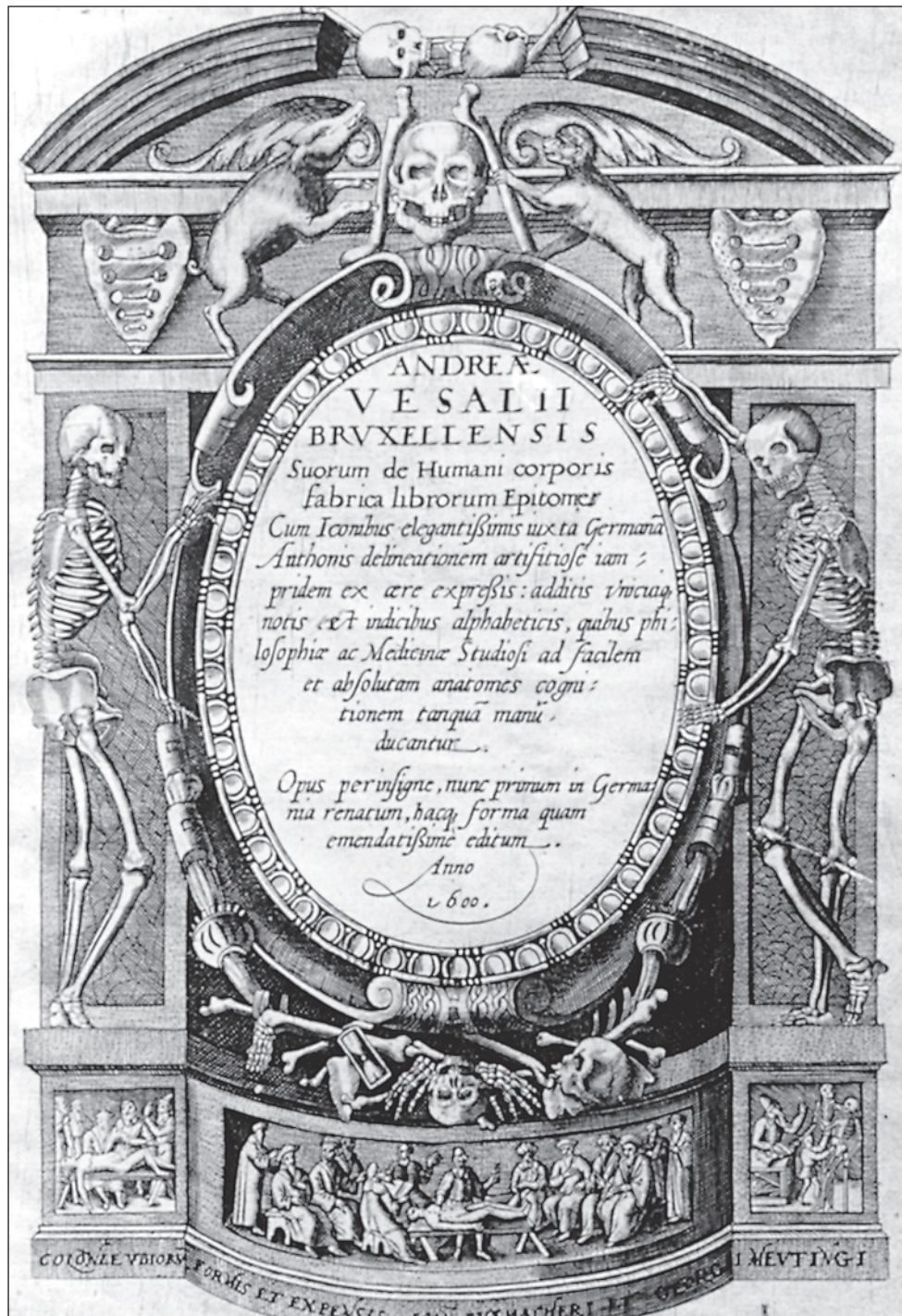
- Nosilec: »Divi mesue et nova quaedam vltra ea que secum associari consuerunt opera preclarissima vt inferius speculanti sub manus indicio demonstratur etc.« Venetii M.D.XXVII (1527) (Johannis Mesua: De consolatione medicinarum).
- Na naslovnici sta dva eklibrisa: (1) In Cathalogo sitticensi inscriptus; nato dodano (2) olim nunc Gerbeziani; s tretjo roko je pripis, ki pove, da knjiga ni zadostovala potrebam Stične iz česar je mogoče sklepati, da je tako razloženo, zakaj je knjiga prešla v last dr. Grbca. Na hrbtu je stara signatura T. No. 153. Na notranji strani platnic je narisana Apfaltrerjev govoreči heraldični ekslibris z letnico 1540, na prvem listu, nad uvodno inicialo je vpis: Catalogo Bibliothecae Publ(icae) Ep(isco)palis Labac(ensis) inscript(us).
- Objava: Majda Smole: Najstatnejši ekslibris na slovenskih tleh, v: Življenje in tehnika 7–8/70, str. 486–487.

23. Semeniška knjižnica: T VII: 1 rdeča (sl. 5)

- Antifonar (Dedicatio ecclesiae), nemška pisna šola, 15. stoletje; fragment istega rokopisa kot št. 24 oz. T VI. 10 rdeča oz. No. 175.
- Dva odrezka; 1. 90 x 293 mm; 2. 90 x 71 mm, zavihov pod zgornjim in spodnjim kapitalom (pribl. 12 mm) se ne da natančno izmeriti. Fragmenta sta polepljena kot hrbtna okrepitev knjige z dim. 360 x 251 mm.
- Pergament, obojestransko popisan; odrezka sta sestavljena tako, da se notno črtovje nadaljuje v isti ravnini. Ohranjen je dobršni del zunanje margine, t.j. približno 57 mm (45 mm in zavihek 12 mm), dolžina vrste je 240 mm. Ohranilo se je nekaj več kot dve glasbeni enoti (notno črtovje in pripadajoče besedilo); ena enota meri 42 mm.
- Pisano s črno tinto; ena kadelna iniciala s preprostim polnilom, ena rdeča lombarda.
- Nosilec: »Vesalii Andrea Epitome Fabricae Humani Corp(ori)...« Coloniae Agrippinae, MDC. (160). Vezano v kartonaste platnice, ki so oblečene v nepopisan pergament. Hrbet je raven in fragmenta segata prek kapitala; knjiga se je zapirala z dvema trakovima, ki sta odrezana. Knjiga ima portalno naslovnico z govorečo predstavitevjo avtorja in vsebine; zanimiv je skupinski portret slavnih zdravnikov v tradiciji Dioskuridove naslovnice ter obstranski podobi anatomske lekcije in lekcije ob okostju; pred besedilom je Vesalijev portret v starosti 28 let.
- Na hrbtu je prilepljena etiketa VESALII Andrea Epitome Fabricae Humani Corp. in etiketa s signaturo T No 179. na spodnjem delu hrba je precej neopazno in s svinčnikom napisana sedanja signatura T VII. 1. Na 1. listu je rokopisni zaznamek: Catalogo Bibliothecae Publicae Ep(isco)pali Labacensis inscriptus.

24. Semeniška knjižnica: T VI: 10 rdeča

- Antifonar, nemška pisna šola, 15. stoletje; fragment istega rokopisa kot št. 23 oz. T VII. 1 rdeča oz. No. 179.
- Dva odrezka; 1. 139 x 308 mm; 2. 139 x 53 mm, prišteti je treba še zavihe pod zgornjim in spodnjim kapitalom (pribl. 12 mm), ki se ne da natančno izmeriti. Fragmenta sta polepljena kot hrbtna okrepitev knjige z dim. 360 x 224 mm.
- Pergament, obojestransko popisan; odrezka nista sestavljena tako, da bi se notno črtovje nadaljevalo v isti ravnini. Dolžina vrste je 232 mm, ohranjen je dobršni del zunanje

Slika 5

margine, t.j. približno 57 mm (45 mm in zavihek 12 mm), notranja margina je merila pribl. 40 mm; dolžina vrste je 240 mm. Ohranilo se je nekaj več kot dve glasbeni enoti (notno črtovje in pripadajoče besedilo); ena enota meri 41 mm.

- Pisano s črno tinto; dve kadelni iniciali imata preprosto floralno polnilo.
- Nosilec: »Paulus de Sorbait Belgicus: Praxis medica« Viennae (1680): letnica je skrita v kronogramu: Anno qVo Venerata LVes, Deo Dante & fa Vente, eX toto CeDebat.
- Vezano v kartonaste platnice, ki so oblečene v nepopisan pergament. Hrbet je raven in fragmenta segata prek kapitala; knjiga se je zapirala z dvema trakovima, ki sta odrezana.
- Na hrbtu je etiketa z imenom avtorja in naslovom dela: De Sorbait p: Paulij Belgae, Phil. Et. Med. Doct: ac Profess. Praxis Medica. Pod tem etiketa s staro signaturo T No. 175 in na sredini hrba etiketa s sedanjo signaturo T VI. 10; na naslovnici je podpis Ex Bibliotheca Gerbeziana in na 1. listu poznejši rokopisni zaznamek: Catalogo Bibliothecae Publicae Ep(isco)pali Labacensis inscriptus.

25. Semeniška knjižnica: E VII. 20 rdeča (sl. 6)

- Sekvencijar ali del misala, nemška pisna šola, 14. stoletje.
- Dela dveh bifolijev iz istega kodeksa, ki je meril pribl. 385/390 x 275 mm. En bifolij prekriva sprednjo platnico od stika s hrbtom do zunanjega roba, drugi pa sega prek prvega in teče čez hrbet in zadnjo platnico; bifolija sta sicer obrnjena vsak na svojo stran in se zapis razhaja, vendat je ohranjena ista linija veznika, notranje margine itd.
- Pergament, obojestransko popisan; na sprednjem fragmentu je ohranjenih nekaj več kot sedem enot črtovja z besedilom, na hrbtnem fragmentu pa vseh devet. Gre za enostolpno zrcalo, dolžina vrste je pribl. 190 mm, zgornja margina je merila pribl. 45 mm, spodnja pribl. 82 mm, notranja 33 mm in zunanja 58 mm. Vrstična enota znaša 27 – 30 mm in ima 4 notne črte in pripadajoče besedilo.
- Besedilo je pisano z rjavo tinto in se slabo sprijema s pergamentom, note so pisane v črni tinti in so odlično ohranjene, notno črtovje in preproste iniciacije (lombarde brez okrasa) so v rdeči tinti, preprosto floralno polnilo.
- Nosilec: »S. Patris Bernardi Claravallensis Abbatis primi ... Opera omnia in septem tomos...« Coloniae Agrippinae M.DC.LXXII. (1672).
- Prevleka čez tenke kartonaste platnice z okroglenim hrbtom prek štirih vezic. Zapiral ni.
- Na hrbtu je etiketa z imenom avtorja in naslovom dela, čez je nalepljena etiketa s sedanjo signaturo E.VII.20; na naslovnici je pečat BIBLIOTHECA SEM. DIOCES.CLERIC. LABACI. Na notranji strani platnice je nalepljen tiskan ex libris Janeza Krstnika Prešerna.
- Predlist je ikonografsko bogat bakrorez: na sredini kleči sv. Bernard iz Clairvauxa z arma Christi ob desnem ramenu in drugimi simboli pasijona pred njim. Kot okrajšava tihožitja tipa vanitas, ki opozarja, da se je Bernard odrekel vojaškemu bojevanju, je jeklena rokavica, ki drži napis na praporu: »S. P. BERNARDI OPERA IN VII. TOMOS Digesta, aucta, recognita et variae illustrata Studio et labore IACOBI MERLONI Hortij SS. Theol. Lic. B. MARIAE in Pasculo Pastoris.« Zraven je položen steber bičanja, pokrov s Kristusovega groba, lestev in mošnja s srebrniki, na drugi strani pa leščerba in trnova krona. To tihožitje je prislonjeno na skalovje, iz katerega rastejo oljčne veje, aluzija na Oljsko goro, kraj Kristusovega prijetja. V ozadju je pogled na tipično cistercijsko cerkev iz gotike. Na Bernardovi desni kleči papež Evgenij III., eden najpomembnejših cistercijanov, in zre v redovnega prvaka, v roki ima odprto knjigo, svoje najpomembnejše delo, kjer beremo: »Libri Quinqui de Consideratione ad Eugenium III. Pontificem«. Na Bernardovi levi strani

Slika 6

je v senco postavljen kralj David z odprto knjigo Visoke pesmi, kjer pod transliteriranim hebrejskim naslovom piše »Sponsus et sponsa. Osculetur me Osculo oris sui«. Sv. Bernard upira pogled v nebo, kjer sedem angelov nosi devet lovorovih venčkov in v vsakem je značilna oznaka Bernardovih zaslug ali kreposti: 1. Cultori Virg. Matris eximio; 2. Defensori Sedis Apostolicae; 3. Domitori Haereticorum; 4. Doctori Melliflue Theodidacto; 5. Zelatori Domus Dei; 6. Pacificatori Ecclesiae; 7. Praeconi Sacrae Militiae; 8. Amplificatori Ordinis, 9. Thaumaturgis. Iz Bernardovih ust se proti nebu vijeta dve molitvi. Na nebu so Bog Oče, ki z odprto dlanjo kaže proti Bernardu, ob njem Kristus v gesti priprošnje in iz ust se k tlom zliva svetloba do Marije kraljice, kjer beremo dva verza iz Visoke pesmi: Surge propera amica mea, formosa mea et veni oz. Marija odgovarja Trahe me post te, curremus in odorem unguentur tuorum. Na drugi strani Boga Očeta je Marija priprošnjica, ki kaže svoje gole prsi. Nad kamnom v levem spodnjem kotu je podpis graverja Hulsman inc., pod praporom pa se tik ob spodnjem robu grafike vije ozek in dolg napisni trak: COLONIAE apud IOANNEM ANTONIUM KINCHIVM MDCLXXII.

26. Semeniška knjižnica: G VIII. 13 črna

- Antifonar, nemška pisna šola, 1. polovica 15. stoletja.
- En folij; dimenzije fragmenta (z všteti zavihki) 313 x 503 mm.
- Pergament, obojestransko popisan, ohranjena je spodnja margina (široka pribl. 80 mm), na kateri je napisana številka 134 in to pomeni sekundarno foliacijo. List je precej obrezan, tako da je le ostal besedilno-notni del, ki ima 9 enot z vrstično enoto 45 mm. Pisno polje meri 415 x 280 mm.
- Pisano s temnorjavo tinto, notno črtovje ima štiri rdeče črte, poleg tega je še ena kadelna iniciala v rjavi tinti in ena lombarda v zeleni.
- Nosilec: »S. Hieronymi Vitas Patrum«, Venetiis 1483, Typographia Octavian Scotus. Inkunabula. Na zavihku sprednje platnice je vpisan naslov in podatek o letnici in tiskarju, v knjigi pa vložen listek z referenčnim podatkom Hain 8594 (t.j. Ludwig Hain: Repertorium bibliographicum in quo libri omnes ab arte typographica usque ad annum MD...recensentur, Stuttgartiae et Lutetiae Parisiorum 1826–1838, no. 8594; gl. Alfonz Gspan – Josip Badalić : Inkunabule v Sloveniji, Ljubljana 1957, št. 345). Prvi listi manjkajo, kar se je moralo zgoditi pred letom 1595, saj je na praznem inicialnem polju Barthallov vpis. Do fol. CCXLI je knjiga popolna, nato so trije foliji močno poškodovani.
- Vezano prek treh dvojnih vezic, leseni deščici (241 x 172 mm) sta prisekani in na notranji strani polepljeni z rjavim usnjem, da so razpoke lesa stabilizirane. Na hrbtu je etiketa s sedanjo signaturo.
- Več pripisov, kazalk in opozoril ('nota') v vsej knjigi; manjka naslovna stran in prva tekstovna stran z začetkom Prologa, ki je odtrgana po sredini levega stolpca, na spodnji margini se vidi začetek vpisa v stiški katalog z značilno pisavo (»Cathalogo...«); na fol. I r se izteče prolog, sledi osrednje besedilo »Vitas patrum« in na polju, kjer bi morali biti prostoročno dodana iniciala B(enedictus deus qui vult) je ex libris »Michael Barthall me proprio vere sibi comparauit Anno 1595«.

27. Semeniška knjižnica: X VI. 9 črna

- Antifonar, nemška pisna šola, 15. stoletje.
- Spodnja polovica enega folija; dimenzije fragmenta (z všteti zavihki) 187 x 275 mm.
- Pergament, obojestransko popisan, ohranjena je spodnja margina, visoka približno 54 mm, navpični margini sta obrezani na enotno širino 40 mm. Dolžina vrste je 180 mm, vrstična enota (notni zapis s pripadajočim besedilom) znaša 32 mm; ohranjene so štiri enote. Pikiranja in drugih prvin zrcala ni.
- Pisano s skoraj črno tinto, naslonilni črti in notno črtovje so v rdeči tinti, enako lombarda C. lombarda P je modre barve, obe sta brez okrasa.
- Trdi in tenki kartonasti platnici sta ob vertikalni obrezi nekoliko uvihnjeni (zaradi varovalne funkcije), vezano prek treh vezic, hrbet je raven, dva galunska trakova za zavezovanje knjige sta odrezana. Knjiga je odlično ohranjena.
- Nosilec: »Onomasticon Latino-Graecum novum et veterum. Studiosae iuventutis bono concinnatum est a Wolfgango Schensledero S.J....« Dilingae Anno M. DC. LXIV (1664)
- Na hrbtu sta dve etiketi, starejša na vrhu je prazna, pod njo je nalepljena etiketa s sedanjo signaturo. Na naslovnici je vpis »Caroli Josephi L.B: ab Apfaltre. SS: Th(eo)l(o)giae Doctoris et Proton(otarius) Apostol(icus) 1702.«

28. Semeniška knjižnica: C IV. 8 rdeča

- Gradual, kiriale (napevi za različne praznike), nemška pisna šola, 14. stoletje; fragment istega rokopisa kot št. 28 oz. V. III.17.
- Dobršni del bifolija iz glasbenega rokopisa, dimenzije fragmenta (z všteti zavihki) 365 x 428 mm. Glasbeni kodeks je sprva meril približno 365 x 272 mm.
- Pergament, obojestransko popisan; za prevleko platnic je uporabljen tako, da teče nekdanji vezniko na stiku med hrbtom in sprednjo platnico, razvidni so podatki za vse margine: zgornja je visoka pribl. 40 mm, notranja 25 mm, zunanja 62 mm, spodnja probl. 65/70 mm. Pisno polje meri 280 x 190 mm; vrsta je dolga pribl. 186/190 mm, naslonilna črta je enojna. Na stran je bilo zapisanih 8 enot (notni zapis s pripadajočim besedilom), katere vrstična enota znaša 35 mm. Pikiranja ni.
- Note in besedilo je pisano z rjavo tinto, notno črtovje pa z rdečo, enako tudi rubrike in začetnice. Vmes je 12 lepih, četudi preprostih lombard v rdeči tinti, modri in zeleni tinti, ki so visoke od 28–34 mm.
- Fragment je prevleka čez trdi in tenki kartonasti platnici, hrbet je malo zaobljen. Fragment je odlično ohranjen, pergament je – z izjemo hrbta – še vedno bel.
- Nosilec: »Commentaria in Cantica canticorum Salomonis, auctore R.P.F. Gregorio Coelio Pannonio....Opus Posthumum«. Viennae M. DC. LXXXI (1681)
- Na hrbtu sta dve etiketi, na zgornji, ki je delo prvega knjižničarja F. J. Dolničar, je ime avtorja in naslov dela, na spodnji je sedanja signatura. Na notranji strani naslovnice je ex libris Janeza Krstnika Prešerna.

29. Semeniška knjižnica: V III. 17 črna

- Gradual, kiriale (napevi za različne praznike), nemška pisna šola, 14. stoletje; fragment istega rokopisa kot št. 27 oz. C IV.8 rdeča.

- Del folija iz glasbenega rokopisa, dimenzije fragmenta (z vštetimi zavihki) 195 x 295 mm. Glasbeni kodeks je sprva meril približno 365 x 272 mm, knjiga, ki jo ovija, pa 158 x 105 mm.
- Pergament, obojestransko popisan; za prevleko platnic je uporabljen zgornji del folija, tako da lahko beremo pet zgornjih vrst. Gre za nekdanjo recto (desno) stran, kar je razvidno iz proporcev stranskih margin in, na zavihku najdemo knjigoveške vbode v nekdanjem vezniku. Zgornja margina meri 38 mm, notranja 28 mm in zunanja 59 mm. Podatki o višini vrstične enote (notnega črtovja z besedilom) so enaki kot pri fragmentu št. 27. Pikiranja ni.
- Note in besedilo je pisano z rjavo tinto, notno črtovje pa z rdečo, enako tudi rubrike in začetnice. Ohranjenih je 6 lombard, pisanih v enakem elegantnem slogu kot pri prejšnji enoti, pisane so v rdeči tinti, modri in zeleni tinti, ki so visoke od 28–35 mm.
- Fragment je prevleka čez trdi in tenki kartonasti platnici, hrbet je raven, platnici segata malo čez knjižni blok.
- Nosilec: »Operationi di Leopoldo Primo, imperatore de Romani sempre augusto sotto l'anno 1688 ovvero Campagna gloriosa di Massimiliano Emmanuele di Baviera... descritta da D. Gio. Paolo Zenarolla ...«. Vienna 1689; »Trionfi di Leopoldo Primo... descritte da D. Gio. Paolo Zenarolla e dedicata all' emin. Cardinale Leopoldo a Collonitz...« Vienna 1690.
- Na hrbtu sta dve etiketi, na zgornji je navedeno ime avtorja Zenarolla in okrajšana naslova obeh zgodovinskih del, na spodnji je sedanja signatura. Na naslovnici je pripis J.A.T. De cant. To pomeni: Joannis Antonii Thalnitscher Decani, ki je bil prvotni lastnik.

30. Semeniška knjižnica: Z VI. 21 črna

- Gradual ali antifonar (ohranjena je samo doksologija »Gloria patri...«), nemška pisna šola, 15. stoletje; fragment istega rokopisa kot št. 27 oz. C IV.8 rdeča.
- Del folija iz glasbenega rokopisa, dimenzije fragmenta (z vštetimi zavihki) 170 x 230 mm. Prvotnih dimenzij glasbenega kodeksa ni mogoče ugotoviti, vendar je bil precej velikega formata (prim. dim. vrstične enote); knjiga, ki jo fragment ovija, meri 139 x 80 mm.
- Pergament, najbrž obojestransko popisan; za prevleko platnic je uporabljen del folija s stransko margino (verjetno zunanjo, ker meri pribl. 65 mm) z dvojno verzalno naslonilno črto in v tem primeru bi šlo za del verso (leve) strani. Višina vrstične enote (notnega črtovja z besedilom) je 43 mm in je najbrž bil korna knjiga. Sledov zrcala ni.
- S temnorjavo tinto so pisane note in besedilo, notno črtovje je pisano rdečo, vidi se del modre lombarde.
- Fragment je uporabljen kot prevleka čez trdi in tenki kartonasti platnici, hrbet je raven, platnici segata malo čez knjižni blok; svetlozeleni trakovi za zavezovanje so odrezani.
- Nosilec: »I Furori della gioventu. Eserciti Rhetorici del' Cav. Gio: Battista Manzini all' ill(ustrissi)mo et R(everendissi)mo Sig(nore) Don Francesco Peretti«. Roma M. DC. XXXIX (1639). Bakrorezna naslovnica s putti, ki v atiki arhitekturnega okvirja nosijo emblem s panterjem, na talnem zidcu pa emblem z baziliskom.
- Na hrbtu je etiketa s sedanjo signaturo, zraven je s prosto roko napisano »Manzini. Segreti Rhetorica« in navpično »I Furori«. V knjigi sta dva rokopisna ex librisa Janeza Andreja Gladiča, oba datirana 1661; najdemo ju na predlistu in na notranji strani hrbte platnice.

31. Semeniška knjižnica: W VI. 6 črna

- Sekvenciarij, nemška pisna šola, 2. polovica 14. stoletja.
- Bifolij; dimenzije fragmenta (z všteti zavihki) 319 x 472 mm. Prvotni veznik je viden na hrbtni strani, ohranjena je gornja margina, ena zunanja in obe notranji, besedilo je pisano v dveh stolpcih in je ohranjeno. Ker je obrezana spodnja margina, so prvotne dimenzije kodeksa pribl. 370 x 290 mm. Knjiga, ki jo fragment ovija, meri 280 x 180 mm, hrbet je širok pribl. 36 mm.
- Pergament dobre kvalitete, je obojestransko popisano; zrcalo prvotnega kodeksa ima pribl. 36 mm visoko zgornjo margino, približno 70 mm spodnjo, 41 mm notranjo in pribl. 40 mm za zunanjo; medstolpni prostor meri 27 mm. V vsakem stolpcu je besedilo pisano v 35 vrsticah z vrstično enoto 7,6 mm. Pikiranja ni videti, črte zrcala so narisane s tenkim peresom in tinto.
- Besedilo je pisano s kostanjevo rjavo tinto, v cinobru so rubrike in lombarde, prav tako lo lombarde v moderi tinti. Na zunanji strani platnic ve videti 49 lombard, visokih od 1 do 3 vrstic, najbrž bi podobno ugotovili tudi na notranji strani. V več lombardah je vpisana pripravljala črka (*lettres d'attente*).
- Fragment je uporabljen kot prevleka čez trdi in tenki kartonasti platnici prek štirih zelenih vezic, hrbet je okroglen in vezava je odlično ohranjena; zavezuje se z zelenimi trakovi. Ob prevezavi je bil knjižni blok nekoliko obrezan in naslovna stran nalepljena na papir.
- Nosilec: »Historia Georgen und Herrn Casparn von Frundsberg«. Franckfurc am Mayn M. D. LXXII (1572). Na naslovnici je v okvirju s fruktoni in putti videti v naslovu imenovana gospoda; napis na spodnjem robu medaljona navaja njuni imeni. Na zadnjem listu v knjigi je ob kolofonu emblem tiskarja Georga Raba: v značilno manierističnem okvirju z maskami, poosebitvami letnih časov in arhitekturnimi prvini, je medaljon, sredi katerega stoji operutničena Fama, ki trobi v dve pozavni, ob njej pa so vrani, kar je aluzija na tiskarjev priimek. Naapis okoli medaljona navaja imena sedanjega lastnika tiskarne in prejšnjih.
- Na hrbtu sta dve etiketi: zgornja je stara in navaja avtorja (Reisner) in naslov dela, pod njo je etiketa s sedanjo signaturo. V knjigi sta dva rokopisna ex librisa Marka Grbca, na notranji strani platnic in na naslovnici »Ex bibliotheca Gerbeziana. Labaci.« Na notranji strani platnic je Grbec lastnoročno vpisal »51 x«, kar je signatura njegove zasebne knjižnice.
- Objava: Marijan Smolik: Fragment sekvenciarija iz knjižnice Marka Grbca, v: Zbornik ob jubileju Jožeta Sivca (ur. J. Snoj), Ljubljana 2000, str. 35–42.

32. Semeniška knjižnica: brez signature

- Lekcionar ali misal: na eni platnici je mogoče prepoznati del evangelija sv. Mateja, na drugi pa besedilo ni čitljivo; nemška pisna šola, začetek 15. stoletja.
- En bifolij, dimenzije fragmenta (z všteti zavihki): 223 x 284 mm.
- Pergament, verjetno obojestransko popisano, zelo slabo ohranjen, vidnih je 20 vrst besedila z vrstično enoto 7,8 mm, pisano z rjavo tinto, v cinobru so rubrike in iniciale, skozi pergament preseva tri vrste visoka iniciala M.
- Nosilec: »Rechenbuch für die Anfahenden in gantzen und gebrochenen Zahlen ... 1612«: matematični, na roko spisani priročnik za začetnike. Vezano prek trdih in tenkih platnic, tri usnjene vezice, raven hrbet; ohranjeni so tekstilni trakovi za zavezovanje.

33. Semeniška knjižnica: samostojen fragment brez signature

- Misal, nemška pisna šola, verjetno prehod iz 14. v 15. stoletje.
- Bifolij; precej pomečkan in zato so meritve dimenzij manj zanesljive. Razgrnjen bifolij meri 358 x pribl. 500 mm. Prvotne dimenzije kodeksa so bile 358 (ali več) x 250 mm (ali več). Fragment so uporabili kot ovitek za tiskani misal (z merami pribl. 300 x 215 mm). Prvotni veznik je tekkel po sredini hrbta, gre za enostolpno zrcalo (pisno polje meri 263 x 175 mm). Zdi se, da so v dobršni meri ohranjene vse margine: zgornja 30–33 mm, spodnja 67 mm ali več, zunanja 50–55 mm, notranja 22 mm.
- 35 vrst, vrstična enota znaša 7,3 mm, pisano v dveh velikostih, verjetno suho liniranje.
- Pisano s tenorjavo tinto, cinober so uporabili za rubrike, okrasne poteze v stavčnih začetnicah, za lombarde in oznako pagine.
- Snet ovitek s tiskanega misala; na zgornji margini je zapis s svinčnikom: »V to je bil zaviti misal iz l. 1602 pri cerkvi sv. Miklavža župn. Ihan.« Sedaj je hranjen kot samostojna enota; zraven je priložen popis vsebine: berilo za vigilijo sv. Lovrenca, praznik sv. Lovrenca, god sv. Tiburcija, god sv. Hipolita, vigilija Marijinega vnebovzetja, god sv. Hermesa, obglavljenje sv. Janeza Krstnika, god sv. Feliksa in Adaukta, god sv. Eligija, god sv. Zaharije, začetek molitve »De Conceptione virginitis Mariae«; popisni list je datiran 8. 3. 1962.

34. Semeniška knjižnica: W VI. 5 črna

- Misal, nemška pisna šola, 15. stoletje.
- Bifolij; dimenzije fragmenta (z vštetimi zavihki) 564 x 376 mm.
- Pergament, obojestransko popisan. Prvotni veznik teče po sredini hrbta knjige, ki jo ovija (dim. 280 x 202 mm) in je ob vbodih razcefran. Dvostolpno zrcalo, stolpci so široki 86 mm, medstolpni prostor 20 mm; bifolij je verjetno obrezan, zato so mere margin nepopolne (zgornja 56 mm, spodnja 85 mm, notranja 31 oz. 32 mm, zunanja 58 mm). Sprva je misal meril 376 x 282 mm.
- Pisano s temnorjavo tinto v dveh velikostih, v stolpcih je po 34 vrst, vrstična enota meri 7,4 mm. S cinobrom so dodane okrasne poteze v stavčnih začetnicah, vmesni naslovi ter 2–3 vrste velike lombarde; z modro tinto so izpisane 3-vrstične lombarde. Razvidne so so s svinčnikom potegnjene naslonilne črte in s tinto narisane vodilne.
- Nosilec: »Liber primus in svpplementum svpplementi cronicarvm: ab ipso primo auctore fratre Iacobo Philippo Bergomense etc.« Manjka del naslovnice, besedilo se prične šele z Deukalionom in tudi konec je pomanjkljiv.
- Na hrbtu je stara etiketa z oznako naslova, pod to pa etiketa s sedanjo signaturo Semeniške knjižnice. Na prvem listu je nalepljen tiskan lastniški zaznamek: Ex Libris JOAN: BAPT: PRESCHERN SS. Th.&J.V.D. PRAEPOSITI LABACEN.

35. Semeniška knjižnica: S VI. 4 črna

- Misal, nemška pisna šola, 1. četrtina 14. stoletja.
- Bifolij, obojestransko popisan, dimenzije fragmenta (z vštetimi zavihki) 292 x 440 mm. Prvotni veznik teče po stiku hrbta in zadnje platnice. Fragment je precej obrezan, tako da zgornjega prostega roba ne moremo izmeriti, sicer pa meri spodnja margina pribl. 62 mm,

- zunanja vsaj 40 mm in notranja pribl. 35 mm. Prvotne dimenzije misala so bile približno 330 x 220 mm.
- Pisano je na enostolpnem zrcalu, vrsta je dolga 152 – 160 mm, 21 vrst z izjemno veliko vrstično enoto 10,8 mm. Temnorjava tinta in cinober za vmesne naslove in eno inicialo I na verzalnem robu.
 - Kot prevleka čez trde in tenke kartonske platnice prek treh galunskih vezic; trakovi za zavezovanje so odrezani. Nosilec: »Lands hadvest Der Löblichen Herzpghthums Crain...« s.l., M. D. XCVIII (1598). Na hrbtu je samo etiketa s sedanjo signaturo; na notranji strani sprednje platnice in na naslovnici so različni pripisi in računi.

36. Semeniška knjižnica: V II. 12 črna

- Misal, nemška pisna šola, 15. stoletje.
- Bifolij; dimenzije fragmenta (z všteti zavihki) 239 x 364 mm; videti je neobrezan in tako so bile prvotne dimenzije kodeksa verjetno 239 x 167; platnice knjige, ki jo fragment ovija, merijo 197 x 154 mm. Prvotni veznik teče po sredini hrbtna.
- Pergament, obojestransko popisan; besedilo je pisano v treh velikostnih redih, vendar je osnovno zrcalo nespremenjeno: na sprednji platnici je dvostolpno (širina vsakega stolpca je 60 mm, širina medstolpnega prostora znaša 18 mm), na hrbtni je enostolpno zrcalo (z dolžino vrste 120 mm).
- 20 vrst, vrstična enota je 9,8 mm, pikanje ni razvidno, naslonilnih in vodilnih črt ni.
- Pisano z rjavo tinto, cinober za okrasne poteze v začetnicah, rubrike, vmesne iniciále v tipu lombard, za 3-vrstično inicialo P(uer), ki ima preprosto črtno polnilo z rjavo tinto.
- Ohranjeno kot prevleka čez pergamentno vezavo, ki je na notranji strani polepljena s papirjem. Na hrbtu so vidne tri galunske vezice, ki povezujejo šive na hrbtu s pergamentnimi platnicami, galunski trakovi za zavezovanje so odrezani. Na zunanji strani je pergament umazan, na notranji strani pa je nepoškodovan in kaže, da je bil misal napisan na odličnem pergamentu.
- Nosilec: Georg Reutter: »Ausführlicher wahrer und ... Bericht des fürstlichen rechten Freischüssens...« Breslau, kronogramska letnica 1612.
- Na sprednji platnici je nekaj računov, na predlistu pa nekaj zaznamkov.

Z u s a m m e n f a s s u n g

Fragmente mittelalterlicher Handschriften in öffentlichen Sammlungen – 2. Ljubljana, Seminarbibliothek/ Semeniška knjižnica

Nataša Golob

Die Aufnahme der Fragmente mittelalterlicher Handschriften aus slowenischen Sammlungen erfolgte bisher nicht nach systematischen Prinzipien; manche Einheit war aufgrund ihrer historischen, textuellen oder paläographischen Eigenheit Gegenstand einer Sonderstudie bzw. das Fragment wurde im Rahmen einer anderen Gesichtspunkten gewidmeten Studie behandelt. Im Jahr 1999 wurde das erste Verzeichnis eines abgeschlossenen Komplexes von Fragmenten einer selbständigen Archiv- oder Büchersammlung veröffentlicht (Mittelalterliche Fragmente in öffentlichen Sammlungen in Slowenien: 1. Piran, Pfarrarchiv/Srednjeveški fragmenti v javnih zbirkah v Sloveniji: 1. Piran, Župnijski arhiv, in: Zbornik za umetnostno zgodovino, S.n. XXXV/1999, S. 136-146). In dem hier vorgestellten Material sind einige von bisher

bekannten Fragmenten aus der Seminarbibliothek/Semeniška knjižnica in Ljubljana versammelt. Sie sind kostbar: erstens, weil sie auf Bucheinbänden in der Zeit bis etwa 1700 vorkommen und demnach von der äußeren Form »brauchbarer« Bucheinbände und von ihren strukturellen Besonderheiten zeugen, und zweitens, weil es sich dabei um Bücher handelt, die der Academia Operosorum bei ihrer Gründung von ihren angesehensten Mitgliedern geschenkt worden waren. Zahlreiche Bucheinheiten ermöglichen uns durch ihre Exlibris den Einblick in die Lesegehnheiten der gebildeten Kreise in Ljubljana. Die Fragmente selbst legen als Bestandteile ehemaliger Handschrifteneinheiten Zeugnis ab von dem nun beinahe zur Gänze als verlorengelassen geltenden älteren Bücherfond, wo Texte mit liturgischem bzw. theologischem Inhalt vorherrschen. Nur ausnahmsweise kann vermutet werden, aus welcher Bibliothek sie als unbrauchbares und veraltetes Material ausgesondert und bestenfalls als Makulatur bzw. Buchbindematerial verwendet wurden.

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

je med drugim izdala:

27. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Ljubljana 1994 : zbornik. – Ljubljana, 1994. – 1.000 SIT

Sosed v ogledalu soseda od 1848 do danes : 1. zasedanje slovensko-avstrijske zgodovinske komisije, Bled 1993. – Ljubljana 1995. – 1.500 SIT

Slovenija v letu 1945 : zbornik referatov. – Ljubljana 1996. – 1.000 SIT

Življenje in delo Josipa Žontarja : ob stoletnici rojstva. – Ljubljana, Kranj 1996. – 500 SIT

Razvoj turizma v Sloveniji : zbornik referatov z 28. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Bled 1996. – Ljubljana 1996. – 1.500 SIT

Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti : mednarodni znanstveni simpozij, Maribor 1998. Ljubljana 1998. – 2.000 SIT

Množične smrti na Slovenskem : zbornik referatov z 29. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Izola 1998. – Ljubljana 1999. – 2.000 SIT

Temeljne prelomnice preteklih tisočletij : zbornik referatov s 30. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Rogla 2000. – Ljubljana 2001. – 2000 SIT

Za zainteresirani lahko kupijo knjige na sedežu ZZDS v Ljubljani, Aškerčeva 2 (tel. 01/241-1200). Člani ZZDS imajo 25 odstotni popust, študentje pa 50 odstotni popust.

Podgoršek Nataša

Slavenski Jug leta 1848 in Slovenci

Ko je revolucija marca 1848 zajela habsburško monarhijo in povzročila večje spremembe, med njimi tudi svobodo tiska, so tudi v deželah nevladajočih narodov monarhije začeli v večjem številu izhajati časopisi v narodnih jezikih. Med njimi je bil Slavenski Jug, politični časopis hrvaških narodnjakov.

Literature, ki se ukvarja izključno s tem časopisom, je malo. V sedemdesetih letih prejšnjega stoletja je izšel članek ruske zgodovinarke I. I. Leščilovskaje o Slavenskem Jugu¹, leta 2001 pa je izšla monografija T. Markusa², ki se ukvarja izključno s tem časopisom. On navaja tudi literaturo, ki se sicer ni izključno ukvarjala s tem časopisom, se ga pa je dotikala; med pomembnejšimi avtorji navaja Jaroslava Šidaka, Vaso Bogdanova in Petra Korunić.³

Časopis Slavenski Jug je kot naslednik Saborskih novin (ki so izhajale od 6. 6. 1848 do 29. 7. 1848) začel izhajati 6. avgusta 1848 v Zagrebu. Izhajal je trikrat tedensko: ob nedeljah, sredah in petkih (decembra 1848 je zaradi spremenjenega poštnega reda začel izhajati ob torkih, četrtek in sobotah⁴) v obsegu štirih strani, občasno je bila časopisu dodana priloga, ki je praviloma obsegala dve strani. Od 9. avgusta do 29. novembra 1848 je bila časopisu dodana tedenska priloga »Prijatelj puka«, namenjena kmečkim bralcem. Glavna urednika časopisa sta bila Dragutin Kušlan⁵ in Nikola Krestić⁶ (občasno sta ju nadomeščala L. Šplajt in M. Medaković⁷); 1. julija 1849 je njuno delo prevzel Bogoslav Šulek, ki je uredniško delo opravljal vse do prepovedi in ukinitve časopisa v februarju 1850. Poleg podatkov o dnevih izhajanja časopisa, njegovi ceni ter navedbi imen glavnih urednikov, je bilo mogoče skozi vse leto 1848 v glavi časopisa prebrati tudi imena sodelavcev, t.i. »urednih pomonika«; njihova imena naj bi – po mnenju T. Markusa – impresionirala potencialne naročnike časopisa in nanje naredila vtis velike popularnosti in razširjenosti časopisa.⁸ Šlo je namreč za znane kulturne, znanstvene in politične delavce, ki so s svojim delom močno vplivali na razvoj hrvaške politične misli. Kljub temu, da določene osebe, navedene na tem seznamu, niso nikoli ali zelo redko sodelovale v časopisu, je Slavenski Jug uspel zbrati

¹ Inna Ivanovna Leščilovskaja, Ideino-političeskoje sodržanje gazeti »Slavenski jug« (1848 – 1849 gg.), Historijski zbornik XXIX – XXX, Zagreb, 1976–1977, str. 309–318.

² Tomislav Markus, Slavenski Jug 1848.– 1850. godine i hrvatski politički pokret (dalje Slavenski Jug), Dom i svijet, Zagreb, 2001.

³ T. Markus, Slavenski Jug, str. 15 – 16.

⁴ Ibidem, str. 13.

⁵ Dragutin (*Dragojlo*) Kušlan, baron, politik, novinar (Krapina, 12. 1. 1817 – Zagreb, 11. 3. 1867). Aprila 1848 ga je Jelačić imenoval za člana Banskega vijeća; kot hrvaški poslanec na Slovanskem kongresu v Pragi. Takrat je postal zagovornik avstroslavizma (t.j. prepričanje, da je rešitev narodnega vprašanja mogoča le v ustavni in federativno urejeni monarhiji) in je do spomladi 1849 v tem duhu tudi urejeval časopis Slavenski Jug. (Enciklopedija Jugoslavije (dalje EJ) 5, Zagreb, 1962, str. 450–460.)

⁶ Nikola Krestić, politik (Zagreb, 22. 12. 1824 – 1. 12. 1887). Leta 1848 je z E. Vrbančićem izdajal Saborske novine, potem postal z D. Kušlanom glavni urednik Slavenskega Juga. (EJ 5, Zagreb, 1962, str. 455 – 456.)

⁷ T. Markus, Slavenski Jug, str. 11.

⁸ T. Markus, Slavenski Jug, str. 12.

relativno maloštevilno, a zato zelo pomembno skupino hrvaških javnih delavcev, pomembnejše člane Narodne stranke⁹. Ta krog »izrazitih liberalcev in demokratov okoli časopisa *Slavenski Jug*« je J. Šidak štel poleg bana J. Jelačića za »nosilca takratne hrvaške politike«. ¹⁰ V letu 1849 je Slavenski Jug ostal edini časopis na Hrvaškem, ki je zagovarjal narodna načela, saj je bil Ljudevit Gaj zaradi materialnih težav prisiljen sprejeti vladno subvencijo v višini 1000 forintov in so tako njegove Narodne novine postale vladni časopis, medtem ko je Danica prenehala izhajati. Zaradi opozicionalnega pisanja je bil Slavenski Jug februarja 1850 postavljen pred porotno sodišče, vendar mu le-to ni hotelo soditi; 12. februarja 1850 je bil časopis prepovedan.¹¹

Pa si podrobneje oglejmo imena sodelavcev Slavenskega Juga. Nekatere med njimi je treba posebej omeniti, saj je njihova dejavnost pred 1848 in v času revolucije 1848/49 znatno vplivala na formulacije osnovnih ciljev hrvaške politike. To so bili: publicist in politik Andrija Torkvat Brlić¹², književnik in politik Mirko Bogović, politik Mojsie Georgiević¹³, politik Maksim Prica, zgodovinar, politik in književnik Ivan Kukuljević – Sakcinski¹⁴, književnik in politik Ivan Mažuranić, slovaški preporoditelj Ljudevit Štur ter pisec Ognjoslav Utješinovi Ostrožinski. Med imeni, navedenimi v glavi časopisa, najdemo tudi pesnika slovenskega rodu Stanka Vraza.

V času, ko je Slavenski Jug začel izhajati, so hrvaški narodnjaki zastopali načelo avstro-slavizma, temelječega na naravnem in narodnem pravu. Zavzemali so se za zvezo hrvaških dežel s srbsko Vojvodino in slovenskimi pokrajinami, ki bi, združene v eno telo predstavljale eno od federalnih enot monarhije. V zvezi s tem so zagovarjali spoznanje o obstoju posameznih nacionalnih zavesti med Južnimi Slovani. Ta načela so odločno zagovarjali tudi demokrati, zbrani okoli Slavenskega Juga. Že v pozivu na naročilo so njegovi ustvarjalci zapisali, da bo časopis namenjen »u obče slavjanskim interesom s obzirom na sve Južne Slavjane« in da bo »sve dogadjaje, koji se budu pojavljivali na političkom vidokrugu sveta, prosudjivati sa slavjanskoga višjeg gledišta«. Naloga novega lista bo širjenje medsebojnega spoznavanja avstrijskih Slovanov s ciljem, »da se tim načinom put prokerči k spodobnom

⁹ Ibidem.

¹⁰ Jaroslav Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti XIX.stoljea*, Zagreb, 1973, str. 18.

¹¹ EJ 4, Zagreb, 1960, str. 77–78.

¹² *Andrija Torkvat Brlić* (Slavonski Brod, 15. 5. 1826 – Slavonski Brod, 21. 6. 1868). Njegovo najpomembnejše delo (še posebej za zgodovinarje) je dnevnik (od začetka 1844 do marca 1857) saj je kot Jelačićev poslanec in tajnik imel vpogled v vse pomembnejše dogodke tistega časa. (Hrvatski biografski leksikon (dalje HBL) 2 Bj – C, Zagreb, 1989, str. 336 – 337.)

¹³ *Mojsije Georgiević* (Osijek, 19. 3. 1823 – Dunaj, 25. 10. 1854). Deloval je kot odvetnik v Osijeku, bil v službi Miloša in Mihajla Obrenovića in je bil kot priča zaslišan v Milošević zagrebški aferi 1848. V letih 1848/49 je podpiral Jelačića in sodeloval v gibanju vojvodinskih Srbov ter v Hrvatskem saboru. Bil član hrvaške saborske delegacije k cesarju v Innsbruck (junija 1848). Hrvaška historiografija (F. Šiši, J. Šidak, F. Potrebića) je pozitivno ocenila njegovo vlogo v revolucionarnih dogodkih 1848/49. (HBL 4 E – Gm, Zagreb, 1998, str. 649 – 651.)

¹⁴ *Ivan Kukuljević Sakcinski* (Varaždin, 29. 5. 1816 – dvorec Tuhakovec v Hrv. Zagorju 1. 8. 1889). Po prvih vesteh o revoluciji je 17. 3. 1848 skušal doseči sklic hrvaškega sabora in načel vprašanje zedinjenja Dalmacije s Hrvaško. V članku »Kakva treba da bude u obče politika naša« (20. 4. 1848), v katerem je med drugim poleg zedinjenja hrvaških dežel zahteval tudi pridružitve slovenskih pokrajin, je hrvaškemu narodnemu gibanju dal programsko osnovo. Od aprila je bil član Banskog vijeća, maja ga je Jelačić poslal v Sremske Karlovce in Beograd, da v banovem imenu uredi »sve detalje oko srpsko-hrvatske političke zajednice i vojno-obrambene suradnje protiv eventuelnoga mađarskoga napadaja«. Junija mu je ban zaupal misijo k maršalu Radetzckemu, od koder naj bi prinesel denar za vojno proti Pešti; domov se je vrnil s 100.000 for. in 7.000 puškami. V saboru je junija in julija zastopal mišljenje, »da smo jošte preslabi« za popolno neodvisnost, zato bi se morali po njegovem mnenju na vsak način povezati z ostalimi slovanskimi narodi monarhije. (EJ 5, Zagreb, 1962, str. 442–444.)

spojenju raznih slavjanskih granah», predvsem »jugoslavjanskih naroda«. Pri tem so se – nepravilno – sklicevali na podobnost z gibanji za združitev Nemcev in Italijanov in smatrali, da so tudi »jugoslavjanski« narodi »jedne krvi i jezika«¹⁵. Tako so ostro protestirali proti nemški zvezi, ki je želela priključiti tudi slovenske in češke pokrajine: »Mi ništa neimamo proti uredjenju Niemacah unutar granicah njihovih, nu kao Slaveni moramo se s najveim ogorčenjem izjaviti proti diranju njihovom u deržave naše i narod naš. Oni se usudjuju prisvajati sebi zemlje slavenske, Česku, Moravsku, Istriu, Korušku i Štajersku. Niesu to zemlje vaše, već naše – vičemo mi, nee a i nemogu biti zaštita vaša, već dom naš. Prestalo je historičko pravo...«¹⁶

Mirko Bogović je 16. avgusta 1848 v Slavenskem Jugu opisal svoje poglede na jugoslovansko zvezo. Analiziral je zemljepisni položaj »jugoslavjanskih deržava« znotraj monarhije in ugotavljal, »da narod naš jugoslavjanski, premda još razciepljen, ipak za stalno slavnoj budućnosti u susret ide, jer u sebi sve uviete imade, koji su k tome potrebiti«¹⁷. Po njegovem mnenju je zedinjenje Južnih Slovanov pot »k čoviečnosti u najširjem smislu rieči«, a preden bodo združeni v eno državnopravno skupnost, Južni Slovani »triebaju težke pute da putuju«, kajti, tako kot v naravi ni skokov, tako se tudi zedinjenje teh narodov ne more doseči naenkrat, ampak postopoma: »Korak za korakom i stupanj za stupnjem napriedovati trieba. Sada je viek narodnostih, svaki narod neka se uslied svojih vlastitostih razvija i tek onda, kada narodi kao takovi saveršeni budu«, bodo težili k zedinjenju. Zato je menil Bogović, da naj bo Slavenski Jug »bezpristrani zastupnik sviuh jugoslavjanskih naroda u višjem slavjanskom smislu, posriednik njihov za sada još ne-sjedinjenih.«¹⁸

Krog, zbran okoli Slavenskega Juga je o jugoslovanskem zedinjenju v glavnem zastopal stališče, ki ga je sprejel hrvaški sabor. Prepričani v pravičnost svoje politike so smatrali, da bodo Hrvati v »saveznoj Austriji« izborili za sebe in za svoje zaveznike pravico, »da se narodi, koji se nisu pridružili Niemačkoj, polag prirodne svoje srodnosti kupe u politička tiela, te da ukupno sačine samostalnu foederativnu Austriju«. Glede na to njihovo mnenje naj se Hrvati, Slovenci in vojvodinski Srbi zaradi »prirodne svoje srodnosti« zedinijo v eno »politično telo«, ki bo predstavljalo posebno federalno enoto. To je po njihovem mnenju »jedina pravedna politika, po kojoj se može uzderžati celokupnost, bez da se griše proti slobodi i jednakosti drugih naroda«. ¹⁹ Že te zahteve so same po sebi imele povsem revolucionaren značaj, še bolj pa jih je zaostila izjava, da bodo morali »slavenski puci«, če ne bo sprejeta politična ureditev, ki jo oni zastopajo, »oči svoje upirati na iztok, da narodnost svoju spase«. Če torej želi Avstrija preprečiti vpliv Rusije v »podunavskim pokrajinama«, potem naj se Avstrija spremeni tako, da postane »sriedište sdruženja zapadnih i južnih Slavjana«. ²⁰

Na politična stališča hrvaških narodnjakov nasploh in tudi na jugoslovansko idejo je vplivala tudi nejasnost okoli pogajanj z Madžari. Slavenski Jug (orientiran izrazito liberalno in demokratično) je podpiral in zagovarjal Jelačićev boj proti madžarskemu ministrstvu,

¹⁵ Petar Korunić, Jugoslavenska ideja u hrvatskoj i slovenskoj politici za revolucije 1848–1849. godine (dalje P. Korunić, Jugoslavenska ideja...), Radovi Instituta za hrvatsku povijest 14, (1), Zagreb, 1981, str. 152–154.

¹⁶ Slavenski Jug (dalje SJ), št. 2, 9. avgust 1848, str. 5–6.

¹⁷ SJ, št. 5, 16. avgust 1848, Dodatek.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ SJ, št. 6, 18. avgust 1848, str. 24, v kritiki članka »Nijemci i Slaveni«, objavljenem v »Slawische Zentralblätter«.

²⁰ Ibidem.

saj je bil mnenja, da bo Jelačić v boju proti madžarskemu šovinizmu izbral več svobode za hrvaške dežele.

Pogajanja so se zaključila z neuspehom in se prelevila v vojaški spopad. Hrvati so pričakovali tak razvoj dogodkov; tako je I. Kukuljević deset dni pred začetkom spopadov v Slavenskem Jugu objavil članek z naslovom »*Naša očekivanja od budućeg rata*«, v katerem je objasn timer svoja stališča do odnosa do Avstrije in Ogrske in s tem tudi do jugoslovanskega zedinjenja. Zapisal je, da se bodo Hrvati borili za nemško dinastijo, a pod pogojem, da »*primi prevagu elemenata slavenskoga u cesarovini*«; da se bodo borili za »*celokupnost monarhije*«, če le-ta prizna enakost in svobodo vseh narodov in narodnosti monarhije in preneha misliti na »*stopljenje slavensko-austrijskih državah s niemačkim Bundom*«. Seveda se bodo Hrvati borili tudi za uresničenje vseh narodnih zahtev, ki sta jih sprejela hrvaški sabor in srska skupščina v Sremskih Karlovcih. Zmagi nad »*magjarskim gospodstvom*« bo po njegovem mnenju sledila osvoboditev »*ugarskih naroda*«, predvsem slovenskih, ki se bodo potem zedinili z »*ostalimi Slaveni austrijskimi*«. ²¹ Ta proglas so objavile tudi Bleiweisove Novice. ²²

Še pred Jelačičevim prehodom čez Dravo so Slovenci v dopisu v Slavenskem Jugu pozivali Hrvate na vojno brez oklevanja, češ, da se je že predolgo čakalo, hrvaška stvar pa je sveta. ²³ Slovenci so izražali podporo takratnemu hrvaškemu političnemu gibanju, saj so v političnem uspehu Hrvatov videli zagotovilo svobodnega razvoja slovenskega naroda in so jim zato nudili tudi materialno pomoč ²⁴ v boju proti Madžarom. O tem priča dopis, objavljen v Slavenskem Jugu 27. avgusta 1848. ²⁵ V njem je pisec poročal o ljudskem zborovanju v Poljčanah, na katerem naj bi se bilo zbralo veliko rodoljubov iz bližnjih in daljnih krajev, med njimi pa bi naj bil tudi en hrvaški rodoljub – njegovega imena dopisnik ne omenja, iz drugih virov pa izvemo, da je to bil F. Kurelac ²⁶ – »...*koi je mnogo o slavenskoj politiki govorio*.« Dopisnik poroča, da se je na ta dan v Poljčanah zbralo okoli 500 ljudi. Piše, da je bila množica sprva nejevoljna, saj se jim ni pridružil – čeprav jim je svojo prisotnost na zborovanju obljubil – zastopnik te okolice, Šturm. Množico pa je kmalu pomiril dr. Kočevar ²⁷, ki jim je razložil, zakaj Šturm ni mogel priti iz Dunaja na zborovanje. Nato se je začelo zasedanje, na katerem so po besedah pisca govorili »*samo...od slavenskih stvari*«. Prvi predlog, ki so ga zbrani enoglasno sprejeli je bil: »...*da se prinesci u novcu, oružju itd. za hervatsku armadu sabiraju i svetlomu Banu pošalju*.« Na te besede se je oglasil eden izmed prisotnih, »*kantonski poglavar iz Planine*«, Križaj, da bo imel v kratkem zbranih 50 fr. sr., en top in drugo orožje, in da je pripravljen, če mu nihče ne bo pomagal, vse to dati iz svojega

²¹ SJ, št. 12, 1. september 1848, str. 46.

²² Novice, št. 37, 13. september 1848, str. 158. O tem proglasu Novic glej tudi Josip Mal, Zgodovina slovenskega naroda. Najnovejša doba., reprint, Celje 1993, str. 836. Tam pravi Mal takole: »Ta proglas so objavile tudi »Novice« in so ga s tem nekako sprejele tudi za slovenski program.«

²³ S.V., Glasovi iz Slovenije, SJ, št. 18, 15. september 1848.

²⁴ Hrvati so se 23. julija 1848 obrnili na Slovence s prošnjo, da jim v spopadu z Madžari materialno pomagajo. Slovensko društvo v Ljubljani je 15. avgusta sprejelo prošnjo ter v listu Slovenija (22. avgusta) in v Novicah (23. avgusta) so objavili proglas Hrvatov in Slovence pozvali, da za svobodo Slovencev in Hrvatov pomagajo z denarjem. (P. Korunić, Jugoslavenska ideja..., str. 160.)

²⁵ Iz Poljčanah, SJ, 27. avgusta 1848, št. 10, str. 38. Povzeto po članku, objavljenem v Sloveniji, št. 15, 22. avgusta 1848, str. 58,59.

²⁶ Fran Ilešič, Korespondenca dr. Jos. Muršca (dalje F. Ilešič, Korespondenca...), Zbornik znanstvenih in poučnih spisov, VI–VII, Slovenska Matica, Ljubljana, 1904–1905, pismo Oroslava Cafa Muršču z dne 17. avgusta 1848.

²⁷ Gre za zdravnika in narodnega buditelja Štefana Kočevarja (Središče, 14. 8. 1808 – Celje, 22. 2. 1883); Slovenski biografski leksikon, Zv. I. A – L, Ljubljana, 1925 – 1932, str. 486 – 487.)

žepa. Ta predlog avtor članka komentira tako: »Premislite dragi Slovenci taj važan predlog, jerbo Hervati se ne bore samo za svoje, nego i za naše pravice, i Bog zna, ako još mi u ta burna vremena u kakvu stisku nemojemo, gdje bi nam naše hrabre bratje po kervi i jeziku potrebno bilo, zato Slovenci na noge!«²⁸ Drugi sklep zborovanja je bil, naj Slovenci, ali če bi bilo možno, vsi avstrijski Slovani, pošljejo na frankfurtski parlament protestno peticijo, v kateri naj izrazijo svoje nasprotovanje vsenemški zvezi. Govorili so tudi o adresi, katero bi naj Slovani poslali nadvojvodi Janezu, vendar so odločili, da se bodo o njej »...drugi put širje i potanko govorit.« Podan je bil tudi predlog, naj štajerski Slovenci protestirajo proti delitvi Štajerske.²⁹

Naj omenim, da je šlo za shod, na katerem so se sešli najvidnejši narodnjaki iz mariborskega okrožja s Štefanom Kočevrjem na čelu in hoteli javno poučiti ljudstvo o slovenskih prerodnih in narodnopolitičnih vprašanjih ter ga vzpodbuditi za domoljubno čustvovanje.³⁰ Vendar pa se je, kot bomo videli iz odlomkov pisma, ki ga je eden izmed udeležencev shoda, Oroslav Caf, pisal svojemu prijatelju Jožefu Muršču, ta poizkus ponesrečil. V svojem pismu pravi Caf, da je Kočevr »...dobro govoril ino posebno iskal domorodni duh v ljudeh buditi, kar mu pak ni steklo, ker je ljudstvo ropotalo le zavoljo davkov, desetine ino desetega peneza...«.³¹ Iz te Cafove pripombe je dobro razvidno, da v ljudstvu še ni bilo žive narodne zavesti, na kateri bi lahko začela rasti politična zrelost, temveč da je ljudstvo v revoluciji videlo zgolj možnost socialnih sprememb. Tudi zaradi tega – tako piše Caf – so Kočevr in njegovi somišljeniki o narodnih rečeh govorili šele po odhodu kmetov: »Ko so se ljudje razešli, smo se domorodci zbrali – bilo nas je le 7 – 8: Labodski duhovniki se prikazali niso, ino kar jih je bilo – so se pred našim shodom razlezli – vražji strašljivci! Zdaj je bilo sklepano o tem kmetovskem zboru ino smo postavili: da je bolje, ljudstva poprek na zbor ne klicati, ampak le nektare odbornike. Med tem sklepanjem pak prijde troje gospodov – urednikov s Planine – Zagorja (štaj.) ino Rajfenštajna (nekdanja gosposčina Reifenstein, danes Blagovna, op. N.P.): ti so pak g. predsedniku kmalu ponudili svoj prinesek za Hervate: po 50 fl. sr., top, konje!! Živili! Sklenjeno je potle bilo – da se po vsi Sloveniji za nje pobira...«³²

Caf je pisal tudi o udeležbi hrvaškega rodoljuba na tem sestanku ter o njegovem pogledu na velikonemško zvezo, o kateri se je v tistem času tudi v slovenskih deželah še vedno govorilo: »Bil je tude iz Zagreba domorodec g. Kurelac – pravi domorodec. On je z lepimi ino jasnimi besedami dokazoval: koliko je Nemcem na Sloveniji ležeče, da se od Nemškega ne odloči: ker bi tako Terst – morje izgubili. Nemci pak gledajo tude Dalmacijo za se dobiti ino vse podunavske dežele podveržejo – onda pak Slavjanom joj! Ako sedaj Slovenijo iz vražjih rok otmemo, tedaj še si prihodnost zagotovimo. Tako Hervat – ino celo prav ima!«³³

Muršču je poročal tudi o sklepih, ki so jih sprejeli na shodu v Poljčanah: »Zato je odloženo bilo, da se napravi:

1. Protest na Frankobrodski parlamanj.
2. Prošnja do nadvojvode Reichsverweserja.
3. Ponovljena prošnja zavoljo naših Slovenskih reči na Dunajski Zbor.
4. Pisana beseda ino priporoka gdi. banu Jelačiću.«³⁴

²⁸ Glej op. 31.

²⁹ Ibidem.

³⁰ O tem shodu glej tudi: Fran Petre, Poizkus ilirizma pri Slovencih, Ljubljana, 1939, str. 336 – 337.

³¹ 17. (17. VIII. 1848) Shod v Poljčanah., F. Ilešič: Korespondenca..., ZMS VII, Ljubljana, 1905, str. 28, 29.

³² Ibidem.

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem.

O materialni pomoči Slovencev v času hrvaških spopadov z Madžari priča tudi zahvala banskega vijeća, objavljena v Slavenskem Jugu 22. septembra 1848. V njej se zahvaljujejo slovenskemu društvu v Ljubljani za poslanih 5000 forintov, 3 cekine in 15 frankov: »*Na izkazanoj otoj ljubavi, šaljemo miloj slovenskoj bratji u ime g. našeg Bana i čitave domovine iskrenu i serčanu zahvalu.*«³⁵

V zvezi s hrvaško-madžarskimi spopadi so v Slavenskem Jugu poročali tudi o tem, da so Madžari vdrli na Štajersko³⁶. Dopisnik je razložil vzrok tega početja: »*U Medjimurju tek saznamo, zašto su Madjari navalili bili na Štajer? – Oni su bili začuli, da će se čitava Wimpfen regimenta, ili barem batalion k njima pridružiti, ako joj samo priliku dadu, i tim su joj hteli priliku pružiti k tomu, što su na Štajerce navalili, kojim je malo prije bio vodja madjarskih rebelah, Perczel pisao, da neće nikada povriediti njihove granice.*« Madžarska vojska se je po poročanju dopisnika na Štajerskem »*posve razbojnički vladala, kasu carsku, i kue mirnih stanovnikah porobila, i dvojicu ženskih okrutno ubila, samo da probaju vitezo-vi svoje puške na njih.*« Ta isti Perczel, pravi dopisnik, je vodil vojsko na Štajersko, ker pa jim je tam akcija spodletela, so se vojaki umaknili in Perczel je pozneje izjavil, da se je to zgodilo brez njegove vednosti in proti njegovi volji.³⁷

Novo prelomnico za jugoslovansko idejo v letu 1848 je predstavljala oktobrska dunajska revolucija. Hrvati so jo – tako kot Slovenci – ocenili za velikonemško in protislovensko ter so v njej videli neposredno nevarnost za nadaljnji nacionalni in politični razvoj. Zato je »*upravljajui odbor*« zagrebške županije sklenil, da ne bo priznal sprememb, ki jih bo sprejel dunajski parlament, vse dokler »*se ustavna vlast kralja ne povrati*« in predlagal, da se avstrijski Slovani »*pozovu u Zagreb ili drugi koi grad na skupštinu gdi e se dogovarati o spasenju carskoga prestola na temelju slavenstva*«.³⁸ Ta poziv je objavila tudi Slovenija.³⁹

Tudi L. Vukotinović je v svojem članku »*Jug Slavenski južnim Slavenom!*«⁴⁰ svaril južne Slovence pred nevarnostjo reakcionarnih sprememb, ki jih je prinesel čas po dunajski oktobrski revoluciji: »*Čuvajte se Slaveni južni. Vi ste sve dali, što ste imali; tamo ete ubijati Taliane, tu Madjare, a sluge ste Niemacah! Sad e skoro na vas metnuti ruku Talian, Madjar i Niemac.*«⁴¹ Zato poziva Slovence, naj bodo politično aktivni, naj sezovejo skupščine, Hrvati naj skličejo sabor in »*molite našega kralja, da nas neostavlja; ko što ni mi nismo njega ostavili*«.⁴² Tudi ta pisec je torej bil prepričan, da poraz dunajske revolucije pomeni nevarnost, da bodo Nemci, pa tudi Madžari in Italijani zatrli nacionalne in politične svobode, ki jih je slovanskim narodom prinesla revolucija 1848.

Po porazu revolucije na Dunaju in odhodu avstrijskega parlamenta v Kromeriž so v krogu okoli Slavenskega Juga nastale nove koncepcije o političnem zedinjenju Hrvatov s Slovenci in Vojvodinskimi Srbi. Zelo natančno je te načrte hrvaških preporoditeljev izrazil Ognjeslav Utješenović Ostrožinski⁴³ v »*Osnovi za savezno preporodjenje cesarevine au-*

³⁵ SJ, št. 21, 22. september 1848, str. 81.

³⁶ Iz Varaždina, SJ, št. 46, 19. november 1848, str. 182.

³⁷ Ibidem. Več o teh dogodkih v okolici Ormoža glej: Slovenija, št. 39, 14. november 1848, str. 154, 155; št. 41., 21. november 1848, str. 162, 163; in št. 43, 28. november 1848, str. 171; Josip Apih, Slovenci in leto 1848, Ljubljana, 1888, str. 217, 218.

³⁸ SJ, št. 30, 13. oktober 1848, str. 117.

³⁹ Slovenija, št. 32, 20. oktober 1848, str. 125.

⁴⁰ SJ, št. 50, 29. november 1848, str. 195.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem.

⁴³ Ognjeslav Utješenović Ostrožinski (Ostrožin, 21. 8. 1817 – Zagreb, 8. 6. 1890). Leta 1848 ga je Jelačić imenoval za člana Bojnega odseka Banskega vijeća, postal pa je tudi eden od sodelavcev SJ. Pisal je lirske in epske pesmi (objavil v Gajevi Danici), razprave, posebej o Vojni krajini, članke o upravi. (EJ 8, Zagreb, 1971, str. 445.)

strijske po načelu ustavne slobode i narodne pravstvene jednakosti«, objavljeni v Slaven-skem Jugu v več nadaljevanjih.⁴⁴ Izhajajoč iz etničnega in nacionalno-individualnega načela je Ostrožinski predstavil zahtevo za osnivanje desetih (avtor sam večkrat poudarja število deset, kar pomeni, da je Hrvate in Srbe smatral za dva ločena naroda, čeprav je oba združil v eno samo enoto, op. N.P.) nacionalno-političnih enot znotraj avstrijske monarhije: »1) Niemci; 2) Česi in Moravci; 3) Slovaci; 4) Poljaci u Galicii i Silezii; 5) Rusini; 6) Hervato-Serblji; 7) Sloveni; 8) Madjari; 9) Taliani.«⁴⁵

Ostrožinski je torej leta 1848 predvideval združenje južnoslovanskih narodov monarhije (Hrvatov in Srbov), vendar k njim še ni prišteval Slovencev. Kljub temu je ta njegova »Osnova« eden izmed najdoslednejših načrtov ustave v avstrijski politiki 1848–49; kot svoj program so jo sprejeli tako hrvaški in srbski narodnjaki okrog Slavjanskega juga in Slaven-ske lipe v Zagrebu kot tudi krog ljubljanske Slovenije.⁴⁶ Leta 1861 je Ostrožinski ponovno izdal ta spis (z manjšimi popravki), in sicer pod naslovom »*Program zur Konstituierung des österreichischen Kaiserstaates nach dem Prinzip der konstitutionellen Freiheit und der nationalen Gleichberechtigung*«; takrat je v južnoslovansko skupino (ki jo tudi tako ime-njuje, namreč *Südslaven*) prištel poleg Srbov in Hrvatov tudi Slovence.⁴⁷

Kljub dogodkom v oktobru (zadušitev revolucije na Dunaju), ko so se že nakazovale konservativne težnje avstrijske vlade so hrvaški narodnjaki vse do konca leta 1848 (in tudi kasneje) zagovarjali tako preureditev monarhije. Tako je 19. novembra 1848 v uvodnem članku Slavenskega Juga o združitvi slovanskih dežel razmišljal »*Slavophil*«: »...osviestjenje srodnih narodah slavenskih na jugu i njihovo sdruženje – naravna posledica srodstva narod-nog – ostala je pusta želja i teženje niekih rodoljubah, dok nije moni duh našeg stolietja i na naših vratih zakucao...«⁴⁸. Pisec je menil, da je zveza hrvaškega in srbskega naroda, ki je bila proglašena v mesecu maju (na skupščini vojvodinskih Srbov v Sremskih Karlovcih op. N.P.) in ki jo je potrdil hrvaški sabor v mesecu juniju 1848, za oba naroda koristna, tako duševno kot materialno, saj s tem »*narod hervatsko – serbski počimlje imati opet jednu historiu, počimlje stupati na pozorište svieta kao jedan narod, i tako realizirati ideu sveslavensku*«. Priznaval pa je, da ta zveza še ni tako močna, da bi lahko kljubovala vsem neprilikam, ki bi jo v prihodnje utegnile doleteti. Zato je svetoval: »*Ako dakle želimo, da ovaj za nas spasonosni i za obstanak naš riešiteljni savez postojan bude, to nam prvi i glavni posao biti mora: raditi o tom, da u sporazumljenju sa Serbima, a i sa bratjom Slovencima koje, i geografički položaj i narodni interesi na sdruženje s nami sile, osnovu načina saveza jugoslovenskog izradimo i uviete opredielimo*«.«⁴⁹ Glede na to, da bo v kratkem pričel z zasedanji kromeriški parlament, je poudarjal pisec, da je skrajni čas, da se o tem dogovorijo. Predlagal je, naj se sestane nekaj najuglednejših Srbov in Slovencev s Hrvati, ki naj se dogovorijo »...o *sjedinenju pokrajinah jugoslavenskih i odnošenju njihovom k osreiednoj vlasti*«. Članek je zaključil z izraženim upanjem, da bo predlog našel odziv »...u rodoljubivih sercih sunarodnikah naših...«⁵⁰, a vsaj do konca leta 1848 o kakem odzivu v Slavjanskem jugu ne poročajo.

⁴⁴ SJ, št. 36 – 40, od 27. oktobra do 5. novembra 1848.

⁴⁵ SJ, št. 36, 27. oktober 1848, str. 142.

⁴⁶ Slovenija je »Osnovo« objavila v št. 39, 14. november 1848, str. 153; št. 40, 17. november 1848, str. 157, 158 in št. 43, 28. november 1848, str. 173.

⁴⁷ Petar Korunić, Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835 – 1875, Zagreb, 1989, str. 182 – 196.

⁴⁸ U Zagrebu, 18. studena, SJ, 19. novembra 1848, št. 46, str. 181, 182. Članek pod naslovom Jugosla-vjanstvo objavila tudi Slovenija, št. 44, 1. december 1848, str. 173.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Ibidem.

Podobne ideje o potrebi južnoslovanske skupnosti, ki naj zagotovi narodnostne pravice teh narodov so bile izražene tudi v dveh člankih z naslovom »*Naše potrebe*«, objavljenih v decembru 1848. Tam je avtor prvega članka (podpisan z inicialkama J. S.) predlagal, naj se avstrijski Slovani – po italijanskem in nemškem vzgledu – združijo v zvezo (»*Schutz und Trutzbiündniss*«), če je možno tudi v skupno zakonotvorno zvezo. Zato bi se po njegovem mnenju morala najprej združiti »*bližnja i srodna plemena slavenska dosada u raznih pokrajinah živea... u jedno tielo odkuda e se jednoč sliti u jedno sriedotočje*.« Kot prvi korak na poti k tej vseslovanski združitvi je pisec predlagal združitev hrvaškega sabora in srbsko-vojvodinske skupščine v enotni sabor, ta sloga med Hrvati in Srbi pa bi naj služila »...*kao temelj velikome onom sestavu deržavah na jugu, koje se jošte za sad izgleda kao »pium desiderium*«.« Prepričan je bil, da bi se s tem zlitjem stanje obeh strani poboljšalo, povečala krepkost in zagotovila varnost in da bi taka okrepljena zveza kmalu pritegnila še druge: »*Slovenci i Dalmatinci skoro e poželiti dionici naše sveze postati; zatim e Slovaci, Česi i Rusini a i sami Poljaci k nam pristupiti, i tako položiti e osnov slavenskoj zapadno – južnoj deržavi*.«⁵¹

V naslednji številki Slavenskega Juga je sledilo nadaljevanje članka z istim naslovom (»*Naše potrebe*«), katerega avtor pa je bil sedaj podpisan z inicialkama D. K. (domnevam, da gre za urednika Dragutina Kušlana; op. N.P.). Avtor je verjel, da bo kromeriški parlament izdelal novo ustavo, ki bo temeljila na federaciji vseh narodov v Avstriji. Zato je pozival hrvaški »*osriedotočni ministerij da putem domaeg našeg upraviteljstva pozove na prepisani ustavni način trojednu kraljevinu, vojvodinu serbsku i narod slovenski (gdi je prost od terorisma madjarskog), da čim prie izaberu od 50 tisučah dušah jednoga poklisara (t.j. poslanca; op. N. P.) na sabor deržavni u Kromirihu*«. Članek je zaključil z mislijo, da »*spada to medju poglavitne i najperve potrebe naše*«. ⁵² Prepričani v pravičnost svojih zahtev so označili za »*scandalozne i za vek XIX. porugateljne zaključke niemačkog parlamenta, po kojih se narodi slavenski imenito Česi, Slovenci i Poljaci smatraju kao narodi niemački*«. ⁵³

Poleg teh člankov, ki so se dotikali vseh južnih Slovanov, torej tudi Slovencev, sem v Slavenskem Jugu 1848 zasledila le še nekaj krajših novičk oziroma dopisov iz slovenskih pokrajin. Tako sta v rubriki »*Slavenski svet*« objavili dva dopisa iz Trsta, v katerih so poročali o delovanju tržaškega Slavjanskega društva⁵⁴. Proti koncu leta 1848 so poročali iz Trsta⁵⁵ o svečanosti, ki jo je društvo priredilo 6. decembra zvečer. Potekala je v prostorih društva; dvorana je bila svečano »*u narodnom smislu*« okrašena: na desni je visela avstrijska zastava, na levi pa slovanski grb. Svečanost se je začela s prepevanjem narodne himne, nato pa je predsednik društva, Koseski, pozdravil zbrane. Sledilo je še več govornikov, od katerih pa je po dopisnikovem mnenju največji vtis napravil govornik iz Češke, Vesely, ki je zbra-

⁵¹ J. S., *Naše potrebe*, SJ, št. 55, 10. decembra 1848, str. 217, 218.

⁵² D. K., *Naše potrebe*, SJ, št. 56, 12. decembra 1848, str. 221.

⁵³ SJ, št. 56, 14. decembra 1848, str. 225.

⁵⁴ Društvo so začeli ustanavljati konec oktobra 1848. Na ustanovnem občnem zboru 10. 11. 1848 so za predsednika izbrali Jovana Vesela Koseskega, ki pa se je funkciji odpovedal že 28. 1. 1849. za njim je vodenje društva prevzel Ivan Cerer, ki je bil njegov najdejavnejši član že od samega začetka. Pod njegovim okriljem se je društvo lepo razvijalo, saj je februarja 1849 štelo 336 članov. Marca 1849 je društvo začelo izdajati svoj mesečni časopis Slavjanski rodoljub (vsega je izšlo le šest števil); med časopisi, na katere je bil Slavjanski rodoljub naročen, najdemo tudi časopis Slavenski Jug. (Slovanski rodoljub, št. 1, str. 20, faks. izdaja, Trst, 1971.) Že s cesarskim patentom 17. 3. 1849 so bila politična društva podvržena precejšnjim omejitvam. Društvo je v novih razmerah delovalo predvsem na družabnem področju, razšlo pa se je kmalu po razglasitvi silvestrskega patenta.

⁵⁵ Terst, SJ, št. 59, 19. december 1848, str. 234. Primerjaj s Slovenijo, št. 48, 15. december 1848, str. 192.

nim dejal, da »*Sdruženimi silami završit emo ono, što je započela junačka naša vojska.*« Svoj govor je zaključil z vzklikom Slovanstvu in Jelačiću, na kar je družba odgovorila »...*iz dubljine serca i punim glasom...živio slavenstvo, živio ban Jelačić!*«. ⁵⁶

Konec decembra 1848 so objavili še en dopis Slavjanskega društva v Trstu, s katerim je le-to želelo bralcem Slavenskega Juga predstaviti svoje delovanje, jih prepričati o slovanski zavesti društvenih članov ter tudi v hrvaških bralcih vzpodbuditi domoljubna čustva: »...*očekuje društvo od vas, da ete se ne ve pojedini nego vsi ukupno, kao narod Slavenski osviestiti, da ete poeti slavenski čutiti, upoznavati slavenstvo, i vladati se po slavenski, da si neete ponajprije sve tudje običaje prisvojiti, ve da ete se brinuti da vaše na što vei stupanj izobraženosti podignete; da ete se truditi da visoku vriednost i vašeg liepog jezika cieniu upoznate, jednom riečju da ete biti svestrani i po mogunosti pravi i iskreni Slaveni.*« ⁵⁷

V isti številki Slavenskega Juga je bil objavljen dopis iz Celovca, v katerem je bilo izraženo mišljenje štajerskih in koroških Slovencev, ki pravi, da smatrajo, da lahko v dveh letih uvedejo »*jedno jedino književno jugoslavenko narečje*«. Še več, dopisnik je menil, da je to Slovincem in Hrvatom »*sada naš posao*« in priporočil Slavenskemu Jugu, naj podpre koncepcijo Matije Majarja o »*ilirskem*« narečju. Uredništvo je predlog o sprejetju in širjenju novega umetnega jezika odklonilo s pripombo, da nacionalni in politični interesi in »*okolnosti naše zahtievaju u tom poslu najveu opreznost i mi sudimo da bi idui priekim putem više pokvarili nego koristili dobroj stvari*«. ⁵⁸

Iz celotnega vtisa ob prebiranju časopisa Slavenski Jug, izstopajo številni članki, posvečeni dogodkom na slovanskem jugu: poleg domačih – hrvaških – vesti predvsem poročila o narodnih zahtevah vojvodinskih Srbov, o vojaških spopadih ogrskih Srbov in Hrvatov z Madžari, pozivi na pomoč vojvodinskim Srbom, poročila o grozodejstvih, ki jih počenja madžarska vojska nad srbskim prebivalstvom.

Kot je razvidno iz člankov objavljenih v Slavenskem Jugu leta 1848, so bili Hrvati o samem dogajanju v slovenskih deželah slabo informirani, saj poleg članka, ki poroča o shodu slovenskih domoljubov v Poljčanah (ki pa za Slovence same ni bil večjega pomena), dveh poročil o delovanju Slavjanskega društva v Trstu ter dopisa iz Celovca, ni drugih dopisov. Res je sicer, da je v času, ko je časopis Slavenski Jug začel izhajati (avgusta 1848) revolucionarna ost na Slovenskem že izgubila svojo ostrino, še bolj pa se je to poznalo po sprejetju zakona o zemljiški odvezi 7. septembra 1848, ki je umiril kmečki sloj, ki je takrat predstavljal večino slovenskega prebivalstva. So pa bili v tem času še vedno dokaj glasni predvsem koroški Slovenci (poleg Majarja predvsem Andrej Einspieler), ki so si prizadevali za uresničitev ideje o Zedinjeni Sloveniji. Prav tako recimo ni poročil o želji Slovencev, da se združijo s Hrvati in Srbi, ki je bila večkrat izražena v časopisu Slovenija, ⁵⁹ čeprav so očitno poznali in bolj ali manj redno brali ta slovenski časopis, saj je bil eden izmed člankov o tržaškem slavjanskem društvu pa tudi dopis iz Poljčan povzet ravno po tem časniku. Očitno je, da za hrvaško narodno in politično gibanje v letu 1848 slovensko gibanje, kljub avstroslavistični ideji očuvanja monarhije in ožjem državno-pravnem povezovanju z južno-slovanskimi deželami, ni imelo tako velikega značaja kot srbsko gibanje.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Terst, SJ, št. 63, 30. december 1848, str. 252. Primerjaj s Slovenijo, št. 49., 19. december 1848, str. 196.

⁵⁸ SJ, št. 63, 30. december 1848, str. 251.

⁵⁹ Slovenija, št. 13, 15. avgust 1848, str. 50; št. 16, 25. avgust 1848, str. 61,62; št. 36, 3. november 1848, str. 142.

Zusammenfassung

Der *Slavenski Jug* im Jahre 1848 und die Slowenen

Nataša Podgoršek

Die Zeitung der kroatischen Nationalen, der *Slavenski Jug*, erschien vom 6. August 1848 bis zum Februar 1850 in Zagreb, Redakteure waren Dragutin Kušlan und Nikola Krestić, seit Juli 1849 Bogoslav Šulek. Mitarbeiter der Zeitung waren namhafte Kulturschaffende, Wissenschaftler und Politiker (hervorragende Mitglieder der Narodna stranka/Nationale Partei), die die Entwicklung des kroatischen politischen Denkens durch ihre Arbeit maßgebend prägten. An dieser Stelle seien nur einige genannt, die in der Zeit vor 1848 und im Revolutionsjahr 1848/49 die wichtigsten Zielsetzungen der kroatischen Politik definierten: Andrija T. Brlić, Mirko Bogović, Mojsie Georgijević, Ivan Kukuljević-Sakcinski, Ivan Mažuranić und Ognjeslav U. Ostrožinski. Diesen Kreis »profilierter Liberaler und Demokraten um die Zeitung *Slavenski Jug*« zählte J. Šidak neben dem Banus Jelačić zum »Träger der damaligen kroatischen Politik.«

Als der *Slavenski Jug* zu erscheinen begann, vertraten die kroatischen Nationalen das Prinzip des Austroslawismus, der sich auf das nationale und natürliche Recht gründete. In ihnen lebte die Erkenntnis von der Existenz verschiedener nationaler Bewußtseinsformen unter den Südslawen. Auf dieser Grundlage setzten sie sich ein für einen Bund zwischen den kroatischen Ländern, der serbischen Woiwodina und den slowenischen Gebieten. Diese Prinzipien befürworteten auch die um den *Slavenski Jug* versammelten Demokraten. Aus diesem Grund protestierten sie gegen den großdeutschen Bund, der auch die slowenischen Länder mit einschließen sollte, und unterstützten und befürworteten Jelačićs Kampf gegen den ungarischen Chauvinismus. Auch die Slowenen unterstützen (sowohl moralisch als auch materiell) die damalige kroatische politische Bewegung, sahen sie doch in einem Erfolg der Kroaten die Garantie für eine freie Entwicklung der slowenischen Nation.

Einen größeren Wendepunkt für die Entwicklung der jugoslawischen Idee bedeutete das Scheitern der Oktoberrevolution von 1848 in Wien. Sowohl die Kroaten als auch die Slowenen sahen in ihrem Scheitern eine unmittelbare Gefahr für die weitere nationale und politische Entwicklung der beiden Nationen. Trotzdem glaubte man im Kreise des *Slavenski Jug* noch weiterhin an die Möglichkeit einer Umgestaltung der Monarchie in eine Föderation. So veröffentlichte man im Oktober und November 1848 einen der konsequentesten Verfassungsentwürfe in der österreichischen Politik von 1848/49, der auf einem ethnischen und national-individuellen Prinzip beruhte und die Gründung von zehn national-politischen Einheiten innerhalb der Habsburgermonarchie vorsah, unter denen eine die Kroaten und Serben, eine andere die Slowenen bilden sollten.

Ähnliche Pläne unterstützte man dann auch in Zeitungsartikeln bis Ende 1848 (aber auch später). So schlug man gegen Ende November vor, es sollte eine Gruppe der angesehensten Serben und Slowenen mit Kroaten zusammenkommen, um eine Vereinigung aller jugoslawischen Gebiete zu vereinbaren und ihr Verhältnis zur zentralen Gewalt zu definieren. Im Dezember 1848 wurde im *Slavenski Jug* ein Artikel in zwei Folgen mit dem Titel *Naše potrebe* (Unsere Bedürfnisse) veröffentlicht, in dem vorgeschlagen wurde, daß sich die Kroaten mit den Serben der Woiwodina vereinigen sollten, dieser Bund würde eine Anziehungskraft auf die Slowenen und Dalmatiner, später auch auf die Slowaken, Tschechen, Russinen und sogar auf die Polen ausüben und somit den »Grundstein für einen westlichen südslawischen Staat legen«. Im Artikel drückt der Verfasser ferner seine Hoffnung aus, daß der Reichstag von Kremsier eine neue Verfassung erarbeiten würde, die auf dem Föderalismus aller Nationen der Monarchie beruhen würde. Aus diesem Grunde rief er die kroatische Regierung auf, »das dreieinige Königreich, die serbische Woiwodina und die slowenische Nation« aufzufordern, sobald wie möglich pro 50 000 Einwohner je einen Abgeordneten in den Reichstag nach Kremsier zu wählen.

Außer diesen kroatischen Plänen zur Vereinigung der kroatischen, serbischen und slowenischen Länder wurden im *Slavenski Jug* auch einige Berichte aus den slowenischen Gebieten veröffentlicht. Im August 1848 wird berichtet über eine Kundgebung in Poljčane, auf der die versammelten slowenischen Bauern der kroatischen nationalen und politischen Bewegung ihre Unterstützung gewährten, im September riefen die Slowenen die Kroaten zum Kampf gegen die Ungarn auf und schickten ihnen materielle

Hilfe. Im November berichtete ein Korrespondent aus Varaždin, die Ungarn seien in die Steiermark eingedrungen. Im Dezember berichteten steirische und Kärntner Slowenen über ihre Bestrebungen um eine einheitliche »illyrische« Schriftsprache und empfahlen dem *Slavenski Jug*, diese Bemühungen zu unterstützen. Im selben Monat wurde zweimal über die Tätigkeit des Slavjansko društvo (Slawischer Verein) in Triest berichtet.

Im *Slavenski Jug* überwiegen im Jahre 1848 – neben zahlreichen Abhandlungen über die Umgestaltung der Habsburgermonarchie in eine Föderation – Berichte über die nationalen Forderungen der Serben in der Woiwodina, über die militärischen Auseinandersetzungen der Kroaten und ungarischen Serben mit den Ungarn, über Hilferufe und Berichte über der serbischen Bevölkerung zugefügte Greuelthaten durch die ungarische Armee. Artikel über die slowenischen Gebiete und die Slowenen sind rar und bieten lediglich ein unvollständiges Bild dieses Raums.

V oktobru je izšla monografija:

JERCA VODUŠEK STARIČ

»SLOVENSKI ŠPIJONI IN SOE 1938–1942«

»Dr. Jera Vodušek Starič, nam razgrinja zgodovino, o kateri se nam niti sanjalo ni...

Slovenski špijoni in SOE so napeta, očarljiva, grda in grozna knjiga
Alenka Puhar DELO

»Zanimivo, šokantno in predirljivo delo o doslej skritih straneh zgodovine.«
Bernard Nežmah MLADINA

»Raziskava prinaša nove presenetljive poglede na protifašizem slovenskih
naprednjakov in njihovo sodelovanje z Veliko Britanijo.«
Janez Markeš MAG

lahko naročite po povzetju ali kupite na naslovu:

Bogišičeva 4, Ljubljana, po tel.: 01-4258805, ali el. pošti: jerca.v@siol.net
po ceni: 8.000 SIT (+ poštšina)

Janko Pleterski

Poskus enciklopedične razlage gesla o koroškem plebiscitu v avstrijskem leksikonu

»Koroški plebiscit na dan 10. oktobra 1920. Mirovna določila so v Saint-Germainu 1919 predvidela za jugovzhodno Koroško nepristranski plebiscit; »cona A« (z močnim deležem slovenskega prebivalstva) se je z 22025 (59 %) glasov proti 15279 (41 %) glasov odločila ostati v Avstriji. Po tem je odpadlo glasovanje v »coni B« (ozemlje severno od tod z zelo majhnim odstotnim deležem Slovencev).« [Österreich-Lexicon, Wien-München 1966]

Stara zgodovina Koroške

Zaradi svojih naravnih (zemljepisnih) danosti se je ozemlje današnje Koroške v teku zgodovine že od najstarejše zgodovine ponovno sestavljalo v politično in upravno skupnost – entiteto. V času preseljevanja narodov so se tukaj naselili Slovani (predhodniki današnjih Slovencev). Iz koroškega Sveškega polja navzven se je v 7. stoletju izvršilo oblikovanje slovanske države Karantanije (Claudia Fräss-Ehrfeld). S postopnim pokristjanjenjem s severa in v protiavarskih zavezništvih z Bavarci se je širil vpliv in nato tudi nadoblast sosednje germanske Bavarske, ko je ta 772 premagala uporne Karantance (»Tassilo Carenthanos vicit«). Konec osmega stoletja postane Karantanija skupaj z Bavarsko vazalna država imperija Karla Velikega. V letu 976 je Karantanija znotraj Rimskega cesarstva ločena od Bavarske in povzdignjena v vojvodino Koroško. Ta postane 1335 dedni fevd hiše Habsburgov in to ostane do razpada njihove monarhije Avstro-Ogrske 1918.

V teku stoletij sta se v podobi etnične, jezikovne strukture prebivalstva izrazila dva procesa: migracijski tokovi različnih moči s severa proti jugu dežele in proces asimilacije. Slovanske naselbine na severu dežele so se postopoma prilagajale vedno številnejšim novim germanskim, na jugu dežele so se prihajajoči germanski priseljenci, obratno, prilagajali večinskemu slovanskemu življu. Medtem ko se je na severu proces germanizacije sčasoma dopolnil, je postal južni del dežele po jeziku agrarnega prebivalstva strnjeno slovanski. V 15. stoletju, še pred nastankom modernih narodov, nemškega in ob njem končno tudi slovenskega, se je na Koroškem ustalila, povprek čez deželo od zahoda proti vzhodu, razločna jezikovna meja, pri čemer pa so pripadniki vladajočih in sploh višjih, neagrarnih slojev praviloma tudi na jugu dežele govorili nemški, kar ne izključuje njihove dvojezičnosti v vsakdanjem življenju okolja. Vendar to še ni bil čas pozneje tudi za druga območja habsburške monarhije tako značilnega nacionalnega »konflikta med etnično grupo mase prebivalstva in etnično grupo višjih socialnih slojev« (Fran Zwitter). Spomin na to, da so prebivalci Koroške obeh jezikov v veliki meri skupnega rodu – tudi nemško govoreči slovanskega (Erich Körner) – še ni ugasnil. In tudi tako se je lahko rodil tisti čas za koroško zgodovino tako značilni izraz o »enovitem ljudstvu« (»einerley Volk«), ne glede na njegovo očitno jezikovno različnost.

To prednacionalno pojmovanje enotnosti ljudstva dveh jezikov je nazorno v rožanskem narečju izrazil Primus Lessiak, ko ga je v času plebiscita poskusil instrumentalizirati za

oslabitev narodne zavesti slovenskih glasovalcev: »Pravijo, da martran je biu naš rued, da je ha tvačou niemšč, hospued ... Je paur biu Niemc al Sovönc bl pa Vah, trd kr,h je on jiedou, heršoft pa špah. S krvjo n, s špraho to čöma opraut' paur je biu hvap,c, hospued je mou hvaut.« Do moderne dobe jezikovna dvojnost dežele ni povzročala nacionalnih problemov, res je obstajala le običajna napetost znotraj fevdalne družbe v deželi. Toda obstajala je še vedno tudi vednost o prvotnem jezikovno-etničnem značaju Koroške, saj so jo takrat imenovali »slovenjo nadvojvodino« (»windisches Erzherzogtum«) Koroško, da bi jo posebej označili v vrsti drugih habsburških dežel (Wilhelm Neumann). Ni mit, da so alpski Slovani bili »prvo ljudstvo, katerega jezik se je tukaj ohranil od naselitve v 6. stoletju do današnjega dne« (Bogo Grafenauer). Mit je, da je razvoj jezikovne strukture Koroške bil že od vsega začetka boj Nemcev s Slovenci, kakor je to v mnogem žal bilo res v zadnjem stoletju in pol.

Moderni temelji problema (1848–1918)

Tudi v času reformacije jezikovna dvojnost Koroške še ni bila predmet nacionalnih bojov, četudi se je med Slovenci povsod uveljavljala na podlagi njihovega lastnega pisnega jezika, ne glede na zgodovinske deželne meje, torej tudi na Koroškem. Koroški deželni stanovi so podpirali tiskanje slovenskih knjig in njihovo rabo v deželi. Dalmatinovo slovensko biblijo so skrivne protestantske družine ob spodnji Zilji hranile do najnovejšega časa (Zagoriče/ Agoritschach, Sovče/Seltschach). V času splošnega širjenja pismenosti v deželi ob začetku 19. stoletja, so se na njenem jugu pojavili med kmeti pisci ali prepisovalci slovenskih besedil za kulturne potrebe prebivalstva (»bukovniki«). Med njimi najpomembnejši Andrej Schuster po domače Drabosnjak iz Kostanj/Köstenberg nad Vrbskim jezerom, ki se je opremil tudi z lastno tiskarno, da je v njej tiskal svoja besedila v slovenskem jeziku, ki ga je imel za značilnega za Koroško sploh, saj je tudi prevajal »iz nemčiga v koroško špraho«. Ne nemški, marveč slovenski je zanj bil »koroški« jezik. Njegovo kulturnozgodovinsko edinstveno podjetje ni v deželi naletelo na protislovenska čustva in ga je kot nezakonito zatrl – in njega samega zaprl – šele cesarski absolutizem.

Niti znamenja nove, moderne narodne zavesti, vidna pri avstrijskih južnih Slovanih v zvezi s francoskimi Ilirskimi provincami (1809–1813), niso kanclerju Metternichu zbudila pomislekov. Nasprotno, on sam je 24. 5. 1816 med bivanjem v Celovcu predlagal cesarju Francu, naj iz nazaj pridobljenih ozemelj in cele Koroške ustanovi kraljestvo Ilirijo, in je svoj predlog utemeljil takole: »Večina tukajšnjega naroda je slovanskega izvora in goji zato posebno ljubezen do tega rodu. Južna slovanska država lahko prinese le prednosti in to posebno na območju, kjer se ta narodnost združuje z rimsko katoliško vero« (Arthur G. Haas). Dejansko je bilo še isto leto s cesarskim patentom ustanovljeno Kraljestvo Ilirija, ki je obseglo ne le nekdanj francosko Zgornjo Koroško, temveč koroško deželo v celoti. Po marčni revoluciji 1848 je nova ureditev Koroško sicer rešila te podrejenosti Kranjski, toda z odprtjem vprašanja položaja narodov v ustavi habsburškega cesarstva, je hkrati odprla tudi vprašanje političnega priznanja in narodne enakopravnosti Slovencev. Njihov program, da se državno-upravno zedinijo v vsem etničnem obsegu, je načelno odprl vprašanje jezikovne razmejitve tudi na Koroškem.

Pred deželni zbor pa se ni postavilo s strani Slovencev, četudi je bil ravno Ziljan Matija Majar, duhovnik liberalno katoliške usmeritve, prvi avtor programa Zedinjene Slovenije. Narodno vprašanje so na Koroškem na dnevni red postavile ustavne zamisli leveice v dunajskem državnem zboru (njeno jedro so bili nemški poslanci iz čeških dežel) o oblikovanju federacije petih narodno državnih enot, ki bi se oblikovale v jezikovnih mejah, ne na pod-

lagi zgodovinskih dežel in te bi se zato po potrebi narodnostno delile. Za ustanovitev »Slovenske Avstrije« (»Slawonisch Österreich«) je ustavni predlog leveice predvidel delitev Koroške in Štajerske po Dravi. Na Koroškem temu niso ugovarjali radikalni demokrati, kajti oni so zahtevali zedinjenje z Nemčijo le v imenu »nemškega plemena dežele« – v nasprotju s takrat običajnim sklicevanjem na »koroško narodnost« (»Kärntens Volksfreund«). Koroški deželni zbor in tudi njegov deželni odbor sta zamislila leveice o delitvi dežele po narodnostih odločno ugovarjala. Politična organizacija Slovencev, Slovensko društvo v Celovcu, ni vložilo zahteve po razkosanju dežele. V svojem letaku je zahtevalo le upravno razdelitev znotraj dežele v dve okrožji »po jeziku«. Slovensko društvo je pričakovalo, da bo Koroška ostala v sklopu (ilirskega) ljubljanskega gubernija in s tem tudi koroški Slovenci. Zgodilo se je nekaj čisto drugega. Dežela Koroška se je osamostalila in se v notranjih upravnih delitvah nikoli ni ozrla na svojo dvojno jezikovno strukturo, čeprav je bila to stalna zahteva Slovencev.

V ustavni dobi Avstrije 1861–1914 se je na Koroškem izoblikoval poseben tip razmerja med obema v deželi živečima narodoma (»narodnima plemenoma« po ustavni terminologiji). V marsičem je bilo to razmerje sicer podobno odnosom v drugih večjezičnih avstrijskih deželah, kjer so se manjšine trudile doseči enakopravnost, a se je tukajšnji tip dejansko zgradil na nemškonacionalni tezi, da je Koroška zgodovinsko nemška vojvodina, v kateri ni primerno priznati slovanskemu prebivalstvu na jugu dežele narodnopolitično samostojne in enakopravne subjektivnosti. V odnosu do nemštva v deželi mora to prebivalstvo v vsem ostati v položaju, v kakršnem je živelo v stari dobi pred nastankom narodov. Vse, kar je to ljudstvo vendarle doseglo v smeri narodno-politične enakopravnosti, je bilo označeno in zavračano z oznako »slovenizacija«, ta pa je Koroški tuja, vsiljena in celo sovražna, saj predstavlja dežela Koroška tudi branik Velike Nemčije na jugu, čuvarja njene proste poti do Jadrana, na kateri je treba preprečiti, da bi tu nastal »neprestopen slovanski obmejni zid, ki bi nemško Avstrijo ločeval od nemškega južnega morja«. Vladajoči dejavniki na Koroškem so odkrito in dosledno vztrajali na stališču, da mora kot »aksiom deželne politike« veljati, da se nikoli in nikakor ne sme priznati, da na Koroškem obstaja poleg nemškega tudi kako strnjeno slovensko jezikovno ozemlje. V slovenskem delu dežele, ki je že od starih časov »nemško prežet«, je treba le varovati in gojiti vse krasne dosežke desetletja trajajočega požrtvovalnega delovanja »naših narodnoobrambnih društev« (Freie Stimmen, 15. 4. 1911, Nr. 45). Menili so, da so od Slovencev upravičeni terjati politično samoodpoved (abdikacijo) in samo to so bili pripravljeni sprejeti.

V deželi ni bil s strani vladajočih nikoli storjen kak stvaren poskus sprave s koroškimi Slovenci. Celotni Binkoštni program vseh nemškoavstrijskih meščanskih strank za ureditev jezikovnega vprašanja, ki je 1899 glede Koroške naštel imena vseh enajstih dvojezičnih sodnih okrajev, ni v deželi pomenil prav ničesar. Ko jim je bila po vsedržavnem političnem razvoju v letu 1907 vsiljena ustanovitev slovenskega državnozborskega volilnega okraja južno od Drave, je koroški prvak Arthur Lemisch napovedal politično osvojitve tega okraja za nemštvo, saj bodo Slovenci glasovali za nemške kandidate (Janez Cvirn). Takšna pričakovanja so bila predhodnica nemškonacionalnih prijemov v letih 1918–1919.

Slovenska politika na Koroškem je imela v primerjavi z nemškim položajem dve vrednostni slabosti, poleg čisto številčne. Ena je bila dejstvo, da ni nikoli zajela vsega slovensko govorečega prebivalstva, ne osebno ne miselno. Mnogi ljudje so še govorili domači slovenski jezik, ne da bi bili sprejeli slovensko kulturo in moderno narodno zavest kot podlago za svojo socializacijo. A tudi ne da bi svojo podedovano etnično naravo na Koroškem razvili v samostojno slovansko narodnost poleg nemške, v »slovansko življenje s samostojnim pomenom« (»ein slawisches Leben mit eigentümlicher Bedeutung«, Vinzenz Rizzi 1850).

Slovenska narodnost se je na Koroškem zato izoblikovala podobno kakor nemška, tj. v širših, naddeželnih okvirih svojega jezika, pri čemer pa je slovenski temeljil v dobršnem delu tudi na koroški jezikovni tradiciji. Pri nemško govorečem življu so moderno nemško narodno zavest že zgodaj zbujele predvsem nemška državna in deželna oblast, gospodarsko življenje v nemškem jeziku, posebno pa nemška šola.

Druga velika šibkost je bila pojav, da Slovenci, čeprav narodno ozaveščeni, niso bili vajeni, da bi se politično odločali le v smer ene stranke. Slovenska stranka je bila že od konca 19. stoletja poudarjeno usmerjena v mislu novodobnega političnega katolicizma. »V družbenem življenju Koroške obstajajo Slovenci le kot duhovniki!« Avtor te sodbe, isti A. Lemisch (1906), ni bil pripravljen uvideti, da je narodni program tudi takšne slovenske stranke stvarno še vedno temeljil na razsvetljenski ideji o naravni pravici naroda kot sestavini pravic človeka. Stranka je bila navezana na krško škofijo, pravzaprav na njeno slovensko nižjo duhovščino, ki je v svoji pastoralni dejavnosti v ljudskem, slovenskem jeziku postala v 19. stoletju tudi najučinkovitejša nosilka slovenske narodne zavesti. Stranka je ostajala izrazito kmečka in mnogi Slovenci so sledili svojim drugačnim socialnim in idejnim interesom in so se raje vezali na ustrezne sekularizirane stranke, ki pa v deželi niso bile slovenske, »napredna« celo izrecno nemškonacionalna. To ni moglo ostati brez posledic za njihovo slovensko samozavest.

V splošnem pa naj bi to slovensko samozavest slabila že obvezna osnovna šola. Medtem ko je »konkordatna« osnovna šola na južnem Koroškem temeljila na slovenski materinščini učencev, se je novodobna (1869) javna osnovna šola, ki je bila v pristojnosti dežele in občin, na tem istem območju jezikovno spremenila v utrakvistično. Bila je dvojezična tako, da je s pomočjo začetnega opismenjevanja v slovenskem jeziku učence kar najhitreje privajala na izključno nemški učni jezik, slovenski jezik pa omejila na nekaj »slovničnega« pouka. V tem je imela podporo večinoma »naprednih« učiteljev, globoko zapletenih v svojevrsten jezikovni kulturni boj proti slovenski stranki v deželi. Takšna šola se je obnesla kot odločilni dejavnik za napredovanje političnega osvajanja slovenske narodnosti v deželi v Lemischevem duhu. Slovenci utrakvistični šoli niso očitali, da poučuje nemški jezik in kulturo, ampak da slovenskemu jeziku in kulturi ne zagotavlja enakega položaja. Šola je dejansko bila izrazito enosmerna cesta k nemškemu jeziku, odkrito se je ogibala obratni poti k slovenščini.

Avstrijsko upravno sodišče je sicer pritrdilo upravičenosti slovenske pritožbe, toda uradna Koroška se je odločila, da Slovincem ugodno razsodbo kratkomalo prezre (Gerald Stourzh). Koroška šolska politika je zahtevo po poučevanju o slovenski kulturi zavračala s kategorično trditvijo, da so Slovani na Koroškem »daleč različni od Slovencev na Kranjskem in spodnjem Štajerskem« in da šolska ureditev ne more »biti odvisna od naključnega glasovanja nekega kmečkega šolskega sveta« (*»Die Wahrheit über Kärnten«*, 1914). O logičnem vprašanju, ali pa ne bi v dvojezični Koroški mogla obstajati tudi lastna slovanska kultura, ni bilo pri tem nikdar besede. Pravica močnejšega je bila na Koroškem neusahljiv vir samozavesti nasprotnikov enakopravnosti Slovencev. To je bil poglobitni politični razlog za dejstvo, da jih je zajel proces raznarodovanja. Uradna ljudska štetja, v katerih so številke glede »občevalnega jezika« dobivale pomen, podoben volilnim rezultatom, so govorila, da je Koroška edina dežela, v kateri število prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom upada, relativno in absolutno, brez povezave z demografskimi dejstvi. Od 1880 do 1910 se je na ozemlju poznejše plebiscitne cone A to število skrčilo relativno od 85,3 na 69,2 odstotkov, absolutno pa od 63.000 na 51.000 oseb, ob nespremenjenem skupnem številu prebivalstva. Koroška deželna vlada je 9. 1. 1911 kaznovala slovensko stranko s prepovedjo, ker je izpeljala lastno, kontrolno ljudsko štetje.

V vojnih letih po 1914 se je politični položaj Slovencev še drastično poslabšal, najuglednejši med njimi so postali predmet eksemplaričnega kazenskega preganjanja, slovenski stranki je bilo prepovedano vsako politično delovanje vse do 24. 1. 1918. Tega dne je njen občni zbor slovesno sklenil soglasje z državnopravnim programom Jugoslovanskega kluba v avstrijskem državnem zboru z dne 30. 5. 1917, z »majniško deklaracijo«. To je bila zahteva po združitvi in državni osamosvojitvi Slovencev, Hrvatov in Srbov habsburške monarhije na vsem njihovem etničnem ozemlju. Ta program so vse nemške koroške stranke, z izjemo socialdemokratov, skupno zavrnilo že 13. 1. 1918 na Nemškem ljudskem zboru (Deutscher Volkstag) v Beljaku, pri čemer so zavrnilo načelo narodne enakopravnosti za nenemške narode sploh, v imenu varovanja pravice Nemcev do proste poti do Jadrana pa še posebej za Slovence. Pravico narodov do samoodločbe, ki jo je Jugoslovanski klub zahteval, je avstrijska vlada na Dunaju odklanjala dosledno.

Vprašanje državne razmejitve na jugu habsburške monarhije

Šele 28. 10. 1918 je skupna avstro-ogrska vlada priznala narodom pravico do samoodločbe, izrecno tudi Jugoslovanom, ker je to postalo neogiben pogoj za njen izhod iz vojne. To priznanje je omogočilo Provizorični narodni zbornici za Nemško Avstrijo, da se je mogla 30. 10. 1918, v noti Wilsonu, Avstrija sama kot nova država sklicati na to pravico. Ob tem je zahtevala ljudska glasovanja za vsa sporna ozemlja vzdolž svojih meja (Claudia Fräss-Ehrfeld). Vendar je bilo bistvo narodne samoodločbe za nemške Avstrijce njihova pravica do združenja z Nemčijo. Istega dne je namreč ista avstrijska zbornica soglasno naslovila na vlado Nemčije nujno prošnjo, naj v sporazumu z nemškoavstrijskim državnim svetom prevzame varstvo nad nemškoavstrijskim državnim ozemljem. Formalno je takšen izrek narodne samoodločbe avstrijskih Nemcev potrdila ta zbornica še 12. 11. 1918 s sklepom, ki je Nemško Avstrijo razglasil za sestavni del nemške republike.

Z druge strani je Narodni svet Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu prevzel 29. 10. 1918 državno oblast na vsem etnografskem ozemlju Slovencev, Hrvatov in Srbov dotedanje Avstro-Ogrske in je novo državo imenoval Država Slovencev, Hrvatov in Srbov. Skladno z njeno notranjo konfederativno naravo je istega dne prevzel oblast v Sloveniji, kot narodni celoti, Narodni svet v Ljubljani, s pokrajinskimi in krajevnimi slovenskimi narodnimi sveti, ustanovljena pa je bila tudi Narodna vlada SHS v Ljubljani. Glede na dejstvo, da narodnostna razmejitev med obema državama ni bila dogovorjena že poprej, še v času obstoja Avstro-Ogrske, se je to vprašanje zdaj neogibno odprlo kot posledica že izvršene samoodločbe narodov. Nemške stranke so možnost sporazumne razmejitve na jugu odklanjale do zadnjega. Manifest cesarja Karla z dne 16. 10. 1918 je tako šele prvi, a še vedno znotraj avstrijskega ustavnega sistema, formalno odprl vprašanje narodnostne razmejitve, s tem da je predlagal ustanovitev narodnostno razmejenih državnopolitičnih enot v Avstriji. Vendar je vprašanje razmejitve izrecno prepustil dogovarjanju med posameznimi narodnimi sveti. Tak postopek je sicer ustrezal zamislim nemških strank (Helmut Rumpler), vendar ni Nemški Avstriji, ki naj bi jo pomagal utemeljiti, na mirovnih pogajanjih prinesel pričakovanih ugodnosti v mejnem vprašanju. Ne nasproti Italiji, ne nasproti Češkoslovaški, kjer je bila izguba najhujša, niti ne neposredno nasproti Madžarski.

Le na jugu, nasproti Slovencem (Državi SHS oz. Kraljevini SHS), kjer je mejno vprašanje ostalo meddržavnopravno neodločeno, so ostale možnosti za Avstrijo odprte. To je bilo prva posledica dejstva, da noben obeh sklepov o narodni samoodločbi, ne avstrijski na Dunaju ne slovensko-hrvaško-srbski v Zagrebu, nista dobila priznanja zmagovitih držav. Nemški

Avstriji so pravico do priključitve k Nemčiji (»Anschluss«) odrekli, obstoj »Države SHS« na ozemlju habsburške monarhije pa so v dneh sklepanja premirja na avstroogrski jugovzhodni (italijanski) fronti sploh ignorirali in zato niso določili avstrijsko-slovenske demarkacijske črte, ne na štajerskem ne na koroškem odseku. Tukaj je ostalo območje, kjer sta tako avstrijska kot slovenska (jugoslovanska) stran bili v prvih tednih prepuščeni lastni pobudi in lastnim možnostim. Že 25. 10. 1918 je koroška deželna vlada sklenila razglasiti Koroško za nedeljivo, ne da bi za sklep navedla načelno pravno osnovo, tudi pravice naroda do samoodločbe ne. Utemeljila ga je le s trditvijo, »da Slovenci na Koroškem z izjemo Jezerskega ne razpolagajo z nobenim strnjenim ozemljem, dežela pa razpolaga proti jugu s svojimi gorskimi stenami kot z naravno mejo« (Freie Stimmen, 26. 10. 1918, Nr. 248). Naslonila se je torej na etnične in zemljepisne argumente, ne da bi omenila ali celo terjala konsultacijo prizadetega prebivalstva. Šele potem, ko je bil razširjen s socialdemokrati, je deželni zbor temu stališču 11. 11. 1918 takšno zahtevo dodal.

Medtem so Slovenci na Koroškem ustanovili v Celovcu pokrajinski slovenski narodni svet. Dejanske oblasti ni poskusil prevzeti, imel pa je zadostno avtoriteto, da se je na njegovega člana Valentina Podgorca obrnil član koroškega deželnega odbora Hans Angerer z namigom, da bi Koroška mogla ozemlje južno od Drave prepustiti slovenski oz. jugoslovanski upravi. Svet je odločitev prepustil Narodni vladi v Ljubljani. Ta je imenovala svojega komisarja v Celovcu, Frana Smodeja, in koroški deželni odbor mu je priznal diplomatski status. Toda do dogovarjanja o razmejitvi ni prišlo, čeprav je slovenska stran v začetku novembra tudi nakazala željo, da bi se na Koroškem razmejitev izvršila na miren način, toda po »živi etnični meji«, tj. južno od Celovca in Beljaka. Zadnji vladarski sklep cesarja Karla, 1. 11. 1918 o odvezi od vojaške prisega zvestobe in dopustitev vojakom, da vstopijo v vojske, ki jih ustanavljajo posamezni narodni sveti, ni bil le izraz želje, da se prepreči državljanska vojna, ampak je hkrati pomenil, da je cesar dopustil vsestransko realno konstituiranje nacionalnih držav na njihovih narodnih ozemljih, vključno z lastnim vojaštvom. Tudi provizorične koroške deželne oblasti so pričakovale, da se bo slovenska oblast, vključno z vojaško, realno konstituirala v notorično slovensko poseljenem območju dežele, četudi pravno še ne definitivno. Tako je koroški deželni izvršilni odbor 7. 11. 1918 izdal zadevnim državnim in občinskim uradom navodilo, naj izročijo jugoslovanskim komisijam upravo, če bi to zahtevale, vendar s pridržkom, da državna pripadnost teh delov Koroške še ni odločena. Podobna navodila je dan zatem izdal tudi koroški vojaški odbor vojaškim enotam in meščanskim stražam.

Prihoda vojaških enot Države SHS na Koroško zgodovinsko ni mogoče označevati kot vsiljenje, kaj šele – z izrazoslovjem, udomačenim v koroškem Gau 1943. leta – kot »vdor slovenskih tolp iz Kranjske in spodnje Štajerske« (Martin Wutte). Slovenska vlada v Ljubljani je imenovala 8. 11. 1918 vojaškega poveljnika »za obrambo koroške meje«, a pooblastila ga je le za vojaško organiziranje ozemlja do Drave. Medtem je 6. 11. 1918 dejansko oblast v koroški Mežiški dolini prevzel tamkajšnji slovenski narodni svet; podobno tudi krajevni slovenski organi v nekaterih drugih občinah južne Koroške, celo severno od Drave, začevši že 2. 11. z Borovljami, Št. Jakobom v Rožu, Brdom v Ziljski dolini. Toda do celovite organizacije slovenske oblasti v območju do »žive jezikovne meje« ni prišlo. V tem je razlika s položajem na Štajerskem. Koroško vojaško vodstvo se v okviru stališč koroške deželne vlade ni upiralo slovenskim vojaškim enotam. Podpisalo je 19. 11. s slovenskim poveljnikom pogodbo o začasni demarkacijski črti, na zahodu od ustja Ziljice po Zilji in nato po Dravi proti vzhodu do Brezja/Pirk, jugovzhodno od Velikovca. To pogodbo, imenovano »Hülgerth-Lavrič«, je 23. 11. 1918 koroška deželna vlada ratificirala. Spričo takšnega stanja je nemškoavstrijski državni zbor v svojem predlogu zakona o državnem ozemlju odstopil od namere zahtevati ozemlje cele Koroške, z izjemo Jezerskega, temveč je za Av-

strijo terjal »Štajersko in Koroško z izključitvijo ozemlja, ki je od Jugoslovancev strnjeno naseljeno« (Martin Wutte). Temu pa je pridružil stališče koroškega deželnega zbora o konsultaciji prebivalstva tega ozemlja. Brez izrecno določene demarkacijske črte je ostalo ozemlje Koroške vzhodno od Brezja do deželne meje s Štajersko. Vendar je ločnica med vojaškimi enotami tudi tukaj brez problemov potekala po Dravi. Tako pa le do 30. 11., ko so slovenske enote zasedle Velikovec, tj. prekoračile Dravo.

S tem je nastala nevarnost vojaškega spopada, saj koroška politika ni bila pripravljena sprejeti »žive etnične meje« kot demarkacijske črte. Koroški deželni zbor je 5. 12. tajno sklenil oboroženi odpor proti nadaljnjemu napredovanju jugoslovanskih enot. Pred spopadom je še prišlo do prvega in edinega dvostranskega pogovora o razmejitvi na Koroškem. Delegati Koroške so v Ljubljani 9. 12. 1918, v okviru pogajanj o gospodarskih vprašanjih, ponudili kot začasno mejo Dravo vzhodno od Frajbaha, t.j. sodne okraje Pliberk, Dobrla ves in Železna Kapla, k temu dopustili kot morebitni dodatek še sodni okraj Borovlje. Vse to skupaj je bilo pravzaprav tisti »slovenski« državnozborni volilni okraj na Koroškem, ki je bil 1907 nemškokoroškemu »aksiomu« navkljub določen v državnem zboru. Zahodnejše ozemlje južno od Drave in Ziljice, ki je bilo po še vedno veljavni pogodbi Hülgertha in Lavriča pod slovensko (jugoslovansko) upravo, je bilo iz ponudbe izključeno. Slovenska vlada je ponudbo koroških delegatov štela za nesprejemljivo, bila se je pripravljena pogajati le o »živi etnični meji«. Koroški delegati so konferenco zapustili. Vse to je bilo odločilno za nastanek neposrednih pogojev za bojna dejanja v zvezi z mejo in tudi za plebiscit na ozemlju, ki je zdaj bilo tudi dvostransko opredeljeno kot sporno. Ustvarjanje nadaljnjih izvršenih dejstev sta obe strani prepustili vojakom.

Od tega trenutka naprej so socialni demokrati na obeh straneh sporne meje začeli opuščati svoje dotlej zadržano stališče v narodnostnem sporu, sicer postopno in neradi pa vendar, in končno tudi s prepričanjem (Hanns Haas, Franc Rozman). Če je pri nemškokoroškem političnem vodstvu prevladalo izročilo stare in preizkušene politike vztrajanja na pozicijah nemške posesti (»Besitzstandspolitik«), se ravnanje slovenske vlade z zgodovinskega vidika ne more odtegniti oznaki »naivne nezrelosti« (Bogo Grafenauer).

Boji in sklepi mirovne konference

Slovenske (jugoslovanske) vojaške enote so v skladu s politiko slovenske vlade skušale v teku decembra nadomestiti, kar so na koroškem sektorju zamudile v dneh, ko je bila še odprta po cesarju Karlu nakazana pot. Prestopile so čez Dravo v smeri k »živi etnični meji« in s tem sprožile udejanjanje omenjenega skrivnega sklepa začasnega koroškega deželnega zbora o odporu. »Nemara bi koroški Nemci v januarju 1919 ne bili odpovedali pogodbe Lavrič-Hülgerth, ko bi slovenske čete ... ne bile prišle na severni breg Drave« (Lojze Ude). Dejansko se je nemško-koroški napad na Št. Pavel zgodil že za Božič 1918 in je odpoved pogodbe (2. 1. 1919) temu šele sledila.

Akcija avstrijskih enot (raznolike sestave in različnega političnega značaja – Heimwehr oz. Volkswehr, deloma pa z izjavo nekaterih, da se bojujejo »za mejo Südmarke, za bodočnost Vsenemčije« celo nasprotnih antantni prepovedi priključitve Avstrije Veliki Nemčiji) je povrnila v avstrijske roke v glavnem le zahodni del ozemlja pod Dravo in ne tudi velikovškega mostišča severno od Drave. Ker vojaške odločitve ni bilo, sta se vladi iz Celovca in Ljubljane zedinili za premirje in za pogajanja o določitvi nove demarkacijske črte. Obe državni vladi, dunajska in beograjska, spopada nista želeli obravnavati kot meddržavne in so pogajanja v Gradcu zanju ostala formalno na krajevni ravni.

Razhajanja glede demarkacijske črte so povzročila zastoj pogajanj, kar je dalo možnost Avstrijcem nagovoriti člane ameriške komisije, ki jo je z Dunaja vodil Archibald C. Coolidge (predsednik ZDA W. Wilson mu je naložil nalogo preučevati etnične razmere v Srednji Evropi), ki so bili navzoči, naj si oni ogledajo teren in nato predlagajo novo demarkacijsko črto ter tako preprečijo nadaljnje incidente. Za tak namen je bilo pridobljeno soglasje vseh pogajalcev. S tem je Avstrija dosegla diplomatski uspeh s presenetljivimi posledicami. Ameriška komisija je na Koroškem improvizirala anketo med neposredno dostopnim prebivalstvom spornega ozemlja in tu naletela »na Slovence, ki ni hotel biti Jugoslovčan«. V »proavstrijskih Slovencih« sta vodja komisije Sherman Miles in njen član LeRoy King zagledala celo »ljudi boljšega razreda ... ki so tudi kot ljudje dajali boljši splošni vtis«. Komisija je predlagala demarkacijo kar v celoti vzdolž južne deželne meje Koroške, od italijanske cone pri Trbižu do Štajerske (z izjemo Jezerskega). Tretji član komisije, Robert Kerner, se je v posebnem poročilu izrekel za demarkacijo po Dravi. Coolidge je iz vsega sestavil in v Pariz sporočil predlog, da je treba ohraniti (brez plebiscita) celoto »Celovške kotline« kot pogoj za dobro mejo (Alojzij Kuhar). Poročilo ameriške komisije je prepričalo ameriško mirovno delegacijo, da je opustila svojo prvotno zamisel, da se naj Koroška deli po črti reke Drave, in sprejela rešitev, po kateri naj vsa Koroška ostane Avstriji (Harold C. Coolidge – Robert H. Lord).

Pod vplivom stališč delegacije ZDA in predsednika W. Wilsona osebno, in podobnih stališč Italije, je bil v avstrijsko mirovno pogodbo končno zares vključen plebiscit na Koroškem (Claudia Fräss-Ehrfeld). Toda prvi so misel o plebiscitu vnesli v razpravo predstavniki Anglije in Francije, namreč kot svoj pogoj za sprejem novega ameriškega predloga o meji na Karavankah. Tudi oni so – proti svojemu prvotnemu stališču, naj se Koroška deli – zdaj dopustili možnost, da Avstrija, ki so ji že odrekli nemška ozemlja čeških dežel, obdrži vsaj sporno ozemlje na Koroškem, če bo to s plebiscitom potrdilo tam živeče prebivalstvo. Na stališče plebiscita je Wilson prešel, ko je v ospredje stopila misel o delitvi Celovške kotline v dve coni. V plebiscitu je zazrl način, kako zagotoviti celoto kotline, kar ga je predvsem zanimalo. Ni mogoče zanikati vpliva stališč Milesove komisije, četudi je ostalo njeno poročilo le interni dokument ameriške delegacije. Tudi na koroških tleh se je medtem izrazil njen vpliv, vendar v smislu, ki na začetku nikakor ni bil pričakovan. Stališča komisije so zavrla izvirno skupno namero zaveznikov, da se določi nova demarkacijska črta. S tem je komisija sopovzročila obnovev vojskovanja.

Jugoslovanska stran je 29. 4. 1919 sprožila nov napad, politično povezan z namenom, da bi s pomočjo Francozov vendarle tudi na Koroškem dosegli po zaveznikih določeno demarkacijsko črto, podobno kot na Štajerskem. Toda ta ponesrečeni podvig je dal Avstrijcem – po mnenju francoskega poveljstva v Zagrebu – šele pravo »priložnost, da napadejo s čisto vestjo«. Dejansko je v začetku maja 1919 sledila protiofenziva avstrijskih čet, ki so jugoslovanske docela izrinile iz Koroške, marsikje po načinih kazenske ekspedicije. Šele tretji boj za mejo na sektorju Koroške, zmagovita jugoslovanska ofenziva od 28. 5. do 6. 6. 1919 – tudi njo so spremljala povračilna nasilstva – je storil konec temu skoraj pol leta trajajočemu, zelo krvavemu in vsega obžalovanja vrednemu vojskovanju. Jugoslovanska vojska je zasedla Celovec in dosegla ne le severno obrežje Vrbskega jezera, temveč tudi za Slovence s tolikimi miti obdano cerkev Gospe Svete. Na načelni sklep mirovne konference o plebiscitu jugoslovanska vojaška zmaga ni vplivala. Ni pa izključeno, da je pripomogla, da je svet štirih 4. 6. 1919 sprejel jugoslovansko zahtevo po delitvi plebiscitnega ozemlja. S to delitvijo v dve glasovalni coni, A in B, ločeni s tisto »živo etnično črto« (na konferenci imenovano »zelená«), ki jo je slovenska stran poudarjala od vsega začetka, je določilo o plebiscitu šele dobilo značaj realne alternative vsaj za južno cono in je s tem najbrž sploh šele postalo

uresničljivo. Kajti ta delitev je preprečila, da niso Nemci sami mogli odločati o usodi Slovencev (Bogo Grafenauer). Kompromisni predlog Kraljevine SHS, naj bi končni izid zdaj že neogibnega plebiscita upošteval tudi izide v posameznih občinah in bi od tega bila odvisna končna določitev mejne črte, ni bil sprejet, četudi se je 6. 8. 1919 za takšen postopek izrekla še tudi avstrijska stran, najbrž iz bojazni, da bi Jugoslavija sicer utegnila izvedbo plebiscita preprečiti.

Vrhovni svet pariške mirovne konference je odločil, naj cono B zasede avstrijska vojska, jugoslovanska pa se naj omeji na cono A. To se je zgodilo do 31. 7. 1919. S sklepom, da se tukaj opravi plebiscit, je konferenca na koroškem odseku presegla lastno načelno izhodišče, naj bodo državne meje Avstrije s Kraljevino SHS skladne z jezikovnimi. S tem je odločanju o meji odvzela značaj reševanja narodnega vprašanja in ga spremenila v preprosto glasovanje prebivalstva določenega ozemlja o poteku državne meje med dvema sosednjima državama. Hkrati so zmagovalci s prepovedjo »Anschlusa« odrekli Avstriji pravico do narodne samoodločbe in že zato se je sklep o konsultaciji prebivalstva na Koroškem o konkretni državni meji Avstrije gibal na povsem drugi načelni ravni.

Izpeljava plebiscita

Neogibnost plebiscita je navajala jugoslovanska stran vendarle k temu, da v svoji propagandi poudarja predvsem narodnostni moment, slovenski etnični značaj velike večine prebivalstva. Vsi drugi momenti, tudi gospodarski, so imeli podrejen pomen. Glavno je bilo svarilo pred nemškim nacionalizmom, ki je v deželi tako neomejeno vladal v ustavni dobi in ki je svojo oblast tako brezobzirno izkoriščal za politično in kulturno, končno pa tudi jezikovno ponemčenje slovenskega življa. Glavni problem za to propagando je bil, ali bo slovenska narodna zavest prebivalstva dovolj močna sama po sebi. Slovenska propaganda je zato zvenela bolj kot korporativen podvig za rešitev obstoja slovenskega naroda na Koroškem, in manj kot zahteva po demokratičnem odločanju državljanov.

Glavni problem za avstrijsko propagando je bil drugačne narave, jedrnato ga je označil obrambni minister Julius Deutsch: »Večina prebivalstva je gotovo slovenskega rodu. Vprašati se moramo, kako daleč seže vpliv treh nemških strank] na ljudi slovenskega rodu, ki znajo morda malo nemški, a so vendarle Slovani.« Značilnosti dogovorjenega taktičnega pristopa avstrijske propagande so bile: Izključiti je treba omenjanje priključitve Avstrije Nemčiji in sploh nemškega nacionalnega interesa, ker je želeli, da Slovenci glasujejo »nemško«; to je dosegljivo, ker med njimi ni nobenega, ki nemški ne zna vsaj toliko, da razume nemško govoreče agitatorje, vsekakor s pogojem, da izostane poudarjanje čisto narodne vsebine koroškega vprašanja; najučinkovitejši argumenti za Avstrijo so »kontrainteresi« vseh treh avstrijskih strank proti Kraljevini SHS in to: pri krščanskih socialcih versko vprašanje, pri socialdemokratih balkanizem, republika, dinastija Karageorgiewitsch, vojaška obveznost, militarizem, vladajoči razuzdani režim; za liberalce »staro pripadanje drug drugemu«; podeželsko prebivalstvo ne more živeti brez celovškega mesta, delavstvo, slovensko in nemško, glasuje strnjeno za republiko. Oviro za avstrijsko propagando pomeni neugodni vtis, ki ga je na kmete v coni A napravila avstrijska oddaja premoženja, predvsem pa so to samovoljnosti in nasilstva, zagrešena ob bojih s strani avstrijskih vojakov, tako da bi bilo skrajno škodljivo, če bi se na boje sklicevali. Kaj takega bi moglo »ostreje pognati ljudi v drugi tabor«, in se bo treba temu do nadaljnjega odreči, spomin na boje obujati šele pozneje, »ko bo že vse ohranjeno«. Le zelo obrobno so v okviru tega koncepta uporabljali obljube manjšinskih pravic Slovincem. Četudi v danih primerih z velikimi besedami. Tako so n.pr. zagotavljali,

da bodo Slovenci na Koroškem celo tiste na Kranjskem preživeli (letak »Slovenci smo!«). Vprašanje ohranitve slovenske narodnosti je šele tik pred koncem kampanje postavila v središče avstrijske propagande slovesna, soglasno sprejeta izjava koroškega deželnega zbora 28. 9. 1920, da hoče Koroška v Republiki Avstriji »slovenskim sodeželanom zdaj in za vse čase varovati njihovo jezikovno in narodno posebnost in da bo njihovemu kulturnemu in gospodarskemu razcvetu namenjala enako skrb kakor nemškim prebivalcem dežele«.

Interno je avstrijska stran na pobudo zunanjega ministra K. Rennerja še 28. 7. 1920 razpravljala o sprejemljivosti delitve plebiscitnega ozemlja brez glasovanja pa tudi o možnosti razmejitev v primeru, da bi bil globalni izid glasovanja sicer ugoden za Avstrijo, toda le z majhno večino (manj kot 60%, n.pr. 55%). Oboje so predstavniki Koroške zavrnili. Pričakovali so globalno 62% glasov za Avstrijo (Wilhelm Neumann). Anketa jugoslovanske strani iz istega časa je predvidela 54,9% glasov za Kraljevino SHS. Število evidentiranih glasovalnih upravičencev je bilo tedaj po podatkih Avstrijcev 36.444, po slovenskih pa 35.075. Končno število je bilo 39.291. Tako je narastlo največ zaradi prihoda oseb, ki so se že bile odselile v druge avstrijske ali nemške dežele, zdaj pa so se vrnile glasovat za pripadnost ozemlja Avstriji. Ob takorekoč samoumevni predpostavki, da nemško govoreči prebivalci niso glasovali za Kraljevino SHS, pokaže razčlemba globalnega izida glasovanja v coni A, da se je večina slovensko govorečega prebivalstva (59,2%) izrekla za skupno življenje z glavnino Slovencev. Za življenje v Republiki Avstriji je glasovala manjšina slovensko govorečih (40,8%), ki pa je s svojim številom omogočila avstrijski strani doseči tisto globalno večino, ki je odločila o državni pripadnosti vseh. Približno 10.000 takih glasov slovensko govorečih je pomenilo zagotovo več kot le jeziček na tehtnici.

Vloga katoliške cerkve pri tem dogajanju je še premalo preučena. Tudi v tem času je bila ambivalentna, celo protislovna. Stališča škofa Adama Hefterja, ki je slovenske vernike opozarjal na njihovo različnost od pravoslavja, in generalnega vikarja za cono A, prošta Matije Randla, ki je iste vernike opozarjal na njihovo težko odgovornost »pred vsem svetom, vsem narodom in vso bodočnostjo«, lahko služijo za ponazoritev cerkvenih dilem.

Dejansko dosežena globalna večina je Avstrijo odvrnila od tega, da bi sprejela predlog jugoslovanske vlade, da bi mejo vendarle določili skladno z občinskimi izidi. Ti bi sami po sebi narekovali državno mejo na Dravi. Mirovna pogodba je Avstriji nedvomno zakonito omogočila majorizacijo izkazane volje prebivalstva Koroške južno od črte, kakršna je med reformistično usmerjenimi Nemci v Avstriji skozi vso dobo po 1848 veljala kot realna možnost za narodnostno razmejitev na jugu sploh. Ideja o meji na Dravi je za Avstrijo medtem izgubila nekdanji pomen, namreč z definitivno odločitvijo zmagovalcev o etnični meji na sektorju Štajerske, kjer bi Drava zanj bila seveda izjemno prednostna.

Plebiscit je bil izpeljan pod pogodbeno določenim mednarodnim nadzorstvom in uradno je bila ugotovljena njegova korektnost. Pod vtisom težkega narodnega poraza se je slovenska stran pozneje trudila dokazati nasprotno. Težišče je bilo v dokazovanju, da je avstrijska stran nenadzorovano in tudi nezakonito pripeljala in v glasovalne sezname vnesla veliko število glasovalcev, ki da so odločilno vplivali na izid glasovanja. Avstrijska znanost tega ne potrjuje, slovenska pa je – četudi avstrijski arhivski viri še niso v celoti dostopni – prišla do sodbe, da nekorektnosti pri izpeljavi plebiscita niso izključene, a da skoraj gotovo niso bile odločilne za uspeh Avstrije, tudi če so ga okrepile, morda celo nad za Rennerja kritično mero.

Vprašanje državnopravne korektnosti plebiscita ni ostalo odprto. Obstajajo pa vprašanja, ki formalno niso juridična, a so historična. Že klasično delo Sare Wambaugh o plebiscitih po prvi svetovni vojni (1933) je opozorilo, da je treba plebiscite nevtralizirati, da naj plebiscitom sledijo ukrepi za pomirjenje nasprotij, ki so jih neogibno povzročili med ljudmi, ki

so bili podvrženi hudi zgodovinski preizkušnji. »Better any form of paternalistic determination, however undemocratic, than a plebiscite lacking the measures necessary for the protection of both parties. A plebiscite not effectively neutralized is a crime against the inhabitants of the area as well as against political science itself.« S tega vidika je koroški plebiscit po svojem zgodovinskem učinku zapustil veliko število odprtih problemov. Ne samo pričo dejstva, da so praznovanja plebiscitne zmage še vedno vsako leto nov vir razdvajanja in spopadljivega razgrevanja duhov na Koroškem. In dejstva, da se v zgodovinsko razumevanje še vedno ni prebilo uvidenje, da sta bili obe strani v svojih stališčih in prizadevanjih legitimni, da je bila lojalnost te in one strani do določil mirovne pogodbe pogoj za nespornost plebiscitne odločitve in da gre pohvala o zvestobi domovini obema, če se naj ne sprevrže v sredstvo apriornega poniževanja in diskriminacije ene same strani. Gre tudi za to, da impozantna množica glasovalcev slovenskega materinega jezika, ki so se odločili ostati v Avstriji in so s tem podelili avstrijski državi meji na sektorju Koroške tudi legitimnost, ni postala razlog za oblikovanje ugodnejšega odnosa do Slovencev v deželi sploh.

Fenomen Valentina Podgorca, notornega Slovenca in kulturnega dejavnika, ki se je zavzel za pripadnost Avstriji, a je hkrati vztrajal v zagovoru slovenske individualnosti in enakopravnosti v deželi, ni postal obojestransko sprejemljiv model za spravo (Avguštin Malle).

Slovence so generalno prenehali pojmovati kot zgodovinsko dano, konstitutivno sestavino identitete Koroške. Potisnili so jih v položaj narodnostne manjšine, ki je v deželi nezaželena in osovražena in ki jo je zato treba utesnjevati, da bi jo germanizirali najpozneje v roku ene generacije (tako deželni glavar A. Lemisch na slovesni seji koroškega deželnega zbora 25. 11. 1920). Koroški Slovenci so prišli v položaj, da jim je edina opora obstoja ostala le lastna zavest in vztrajnost. Deželna politika je proti tej zavesti uveljavila konstrukt o dveh slovanskih jezikih na Koroškem, slovenskega, ki je po sili razmer deležen manjšinske zaščite, če se zmore izkazati prek javnega priznanja in osebne zahteve posameznikov, in drugega, »sovönjega« (»windisch«), ki živi sicer brez formalnih omejitev, samodejno, v znamenju deželne tradicije, toda dejansko le v socialno najnižji rabi, le ustno, izvzet iz šole in od vsakega nadaljnega kultiviranja, ki pristaja na to, da ostane vse socialno višje življenje, vsa kultura, pridržana nemškemu jeziku (Robert Svetina). Privrženci takšne navzočnosti slovenskega narečja na Koroškem naj bi po plebiscitu do nadaljnega pomenili zaželeno alternativo, postavljeno nasproti Slovincem, ki v svoji družini sicer govore isto narečje kot oni sami, a ga hočejo tudi kultivirati ter videti v šoli in javni rabi, takšno stremljenje pa ni združljivo z zvestobo domovini. Slovincem kot takšnim naj velja nenehen »obrambni boj« – »Abwehrkampf« iz plebiscitnih let.

Na ta način je koroška politika odredila obema jezikoma, za nagrado in za kazen za nasprotni stališči, ki so ju njuni nosilci izkazali ob plebiscitu, v bistvu podobno prihodnost: oba naj na koncu »enovito« izgineta. Vse to ni bilo in ni zapisano ne v ustavi ne v zakonu, toda za uresničevanje takega namena zavestno skrbi nesmrtna, iz plebiscitnega boja izvirajoča nadstrankarska, kot najvišja avtoriteta v deželi uveljavljena vigilantska organizacija. Da bi utegnili biti tudi drugače, so odgovorni na Koroškem sami nakazali, a šele po osvoboditvi izpod nacizma, ko so 1945 v južnem delu dežele uzakonili splošno obvezno dvojezično šolo. Ali bi že po 1920 to moglo biti alternativni model? Vsekakor se je osamosvojena Avstrija 1958 odločila, da prekliče ravno spravi temelj te šole, in vrnila se je v leta po 1920.

Mesto plebiscita v zgodovini sosedstva Avstrije in Slovenije

V državnih odnosih med Jugoslavijo in Avstrijo ni bila veljavnost plebiscita nikoli sporna. Niti v trenutku, ko je plebiscitna meja z »Anschlussom« postala meja Nemčije, ne več Avstrije, za katero se je 1920 glasovalo. Jugoslovanska vlada je sprejela priključitev Avstrije Nemčiji kot konec možnosti za restavracijo Habsburžanov pa tudi kot konec možnosti za grozečo »obkolitev« s strani Italije, povezane z Avstrijo in Madžarsko. Zadovoljila se je z zagotovilom Nemčije, da bo obstoječo mejo spoštovala. Docela nov položaj je 6. 4. 1941 ustvarila protipravna agresija Nemčije, Italije in Madžarske na Slovenijo (Kraljevino Jugoslavijo). V letih 1941–1945 so Slovenci, ki so spričo od okupatorjev razglašene in uresničevane odprave [debelacije] Jugoslavije šli vse dotlej obstoječe državne meje z napadal-skimi državami načelno za razveljavljene, razvili proti okupatorjem in proti fašizmu oz. nacizmu oborožen odpor in boj za narodno rešitev povsod tam, kjer so od nekdaj prebivali. Tako tudi na nekdanjem avstrijskem Koroškem, katerega mejo so nacisti razširili čez Karavanke daleč na jug kot mejo Velike Nemčije, da bi izrabili bojne tradicije »1200-letne nemške mejne dežele« (Martin Wutte) za pospešitev »končne rešitve« problema Slovencev, bivajočih na nemški poti k morju. Na tem, zdaj v nemški »Gau« preustrojenem Koroškem, so Slovenci še bili zmožni razviti odpor, podoben uporom kmetov v Lexingtonu 1776, kakršnega so Američani tako izrecno pri njih pogrešali januarja 1919. In nasprotno, v letih 1938–1945 ni bilo mogoče na teh istih tleh spraviti tradicije »Abwehrkampf« v tvorno povezavo s potrebami protihitlerjevskega vojskovanja Združenih narodov, v kakršno so zavezniki še dosti pred koncem vojne povabili tudi Avstrijo, čeprav se ta vse do 27. 4. 1945 še ni obnovila v nobeni obliki.

Tudi v odporniški vojni državno izoblikovana Slovenija je sledila takemu odnosu do Avstrije, s prepričanjem in z dejanjem. V okoliščinah naznačenega, po 1938 popolnoma spremenjenega mednarodnopravnega položaja, v katerem so zavezniki napovedali, da bo o mejah Avstrije odločila mirovna konferenca (Jalta), kar so zavezniki maja 1945 vladi nove jugoslovanske federacije še izrecno zagotovili, ni ta nova Jugoslavija čutila nikakršne pravne obveznosti ali potrebe, da bi izhajala od vprašanja plebiscita iz 1920, ko je na povojnih mirovnih konferencah načela vprašanje revizije nekdanje jugoslovansko-avstrijske meje. Šele z nastopom hladne vojne je postalo obujanje tradicij koroškega plebiscita za Avstrijo znova politično ugodno. A upravičeno le, kolikor je bilo v teh tradicijah prvin demokratičnega odločanja o državnih stvareh, ne pa tudi elementov nacionalističnega ali razrednega nadvladovanja. Po koncu hladne vojne pa bi obujanje takšnih bojnih tradicij sploh prišlo v nasprotje s postmodernim pojmovanjem odnosov med državami in narodi v Evropi.

Zusammenfassung

Versuch einer enzyklopädischen Auslegung des Stichworts »Kärntner Volksabstimmung vom 10. Oktober 1920«

Janko Pleterski

Der vorliegende Beitrag wurde in deutscher Sprache veröffentlicht, und zwar im Sammelband der Referate eines Treffens anlässlich der 80-Jahrfeier der Kärntner Volksabstimmung, das am 6. und 7. Oktober 2000 in Klagenfurt stattfand: Hellwig Valentin, Susanne Haiden und Barbara Maier, Hrsg., Die Kärntner Volksabstimmung 1920 und die Geschichtsforschung: Leistungen, Defizite, Perspektiven, Klagenfurt, 2001, 227–244.

Dušan Nećak

Sovjetsko-jugoslovanski odnosi v luči madžarskih dogodkov leta 1956*

Poleg notranje političnega in znotraj partijskega razvoja v Jugoslaviji, so madžarski dogodki jeseni 1956 in jugoslovanska vloga v njih, najbolj bremenili sovjetsko jugoslovanske odnose, pa tudi madžarsko jugoslovanske odnose za časa Kádárjevega režima. Madžarski dogodki in še posebej Titova ocena sovjetske vojaške intervencije na Madžarskem (zlasti njegov govor v Pulju 11. 11. 1956¹), so še zelo dolgo potem, kot senca ležali nad bilateralnimi in med-partijskimi odnosi. Ne samo, da se je takoj po njih, nekako od decembra 1956 do februarja 1957, razvila obširna in ostra korespondenca med CK KP SZ in CK ZKJ o teh vprašanjih², temveč so najvišji sovjetski partijski in državni funkcionarji to temo vedno znova načenjali in očitali Titu in Jugoslaviji dvolično in za socializem škodljivo delovanje.³ Na drugi strani pa še do danes ni do zadnje podrobnosti dorečena jugoslovanska vloga pri madžarskih dogodkih in jugoslovanska stran se ni povsem znebila očitkov, da je v resnici igrala dvojno vlogo. V meni dostopnem arhivskem gradivu si namreč stojijo nasproti le z obeh strani zapisane trditve in njihove interpretacije. Med pismi iz omenjene korespondence sem za to priložnost izbral dve, ki sta med najobširnejšimi in najbolj povednimi. V njiju je na eni strani jasno razvidna različnost pogledov na madžarske dogodke in temeljna vprašanja medsebojnih in mednarodnih odnosov, na drugi strani kažeta tudi kako narazen sta bila CK-ja oziroma partiji, glede najpomembnejših vprašanj razvoja (socialistične) družbe in države.⁴ Iz nobenega od njiju pa ni mogoče razbrati, kaj se je v začetku novembra 1956 zares dogajalo na Brionih. Odgovor na vprašanje ali so sovjetski očitki Titu držali ali ne, gre tako v prvi vrsti iskati v različni interpretaciji istih besed – skratka v politični uporabnosti izgovorjenega, za domačo, bilateralno in mednarodno rabo.

In kaj se je zgodilo v tistih prelomnih dneh od 21. oktobra do 11. novembra 1956?

* *Akademiku prof. dr. Janku PLETERSKEMU ob 80 – letnici.*

¹ Slovenski poročevalec, Ljubljana, 14. 11. 1956.

² O tej korespondenci je razpravljajal CK ZKJ na seji 1. 2. 1957. Stiftungsarchiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv Berlin (dalje: SAPMO, Barchiv), DY 30/3642, SED ZK - Büro Walter Ulbricht.

³ Npr.: Pogovor Hruščov-Vukmanović, 16. januarja 1960 ali pogovor Hruščov-Mojsov, 15. decembra 1959, oba v Moskvi; glej zapisnike obeh pogovorov v: SAPMO Barchiv, DY 30/3643, SED ZK - Büro Walter Ulbricht.

⁴ SAPMO Barchiv, DY 30/3641, SED ZK - Büro Walter Ulbricht. Nemški prevod pisma, ki ga je CK KPSZ označil kot »strogo zaupno«, je dolg 21 gosto tipkanih strani.

SAPMO Barchiv, DY 30/3641, SED ZK - Büro Walter Ulbricht. Nemški prevod pisma, ki ga je CK ZKJ označil kot »zaupno« pa je dolg kar 41 strani, ruski original, ki ga prav tako hrani SAPMO pa je dolg 28 strani.

Madžarski dogodki

Destalinizacija je tudi na Madžarskem odplavila staro partijsko garnituro. Že 18. julija je, zaradi »starosti, bolezni in napak pri kultu osebnosti ter kršitve socialistične zakonitosti«, odstopil prvi sekretar madžarske delavske stranke Mátyás Rákosi. Nadomestil ga je Ernő Gerő. Ta je v skladu s splošnim trendom destalinizacije v vzhodni Evropi takoj začel propagirati demokratizacijo in vlogo parlamenta, obenem pa začel z rehabilitacijo za časa stalinizma zaprtih komunistov. Iz zapora sta tako prišla tako Janos Kádár (zaprt zaradi »ti-toizma«) kot tudi Imre Nágy, najpomembnejša akterja madžarskih dogodkov leta 1956.

Destalinizaciji privedi demokratizacije so najprej vplivali na študente. Ti so že 21. oktobra v Szegedu organizirali velike demonstracije, katerih se je udeležilo 3000 študentov, ki so skupaj s študenti v Budimpešti in Pečuju (Pécs), zahtevali svobodo tiska, odpravo smrtnih kazni, boljše varovanje človekovih pravic, boljše življenjske razmere in univerzitetno avtonomijo. Solidarizirali so se tudi s poljskimi kolegi in zahtevali, da se na mesto predsednika vlade in voditelja KP vrne Imre Nágy. Demonstracije, ki so jih začeli študentje, so se nadaljevale. V noči med 23. in 24. oktobrom je že 100.000 demonstrantov podrlo Stalinov kip in začelo odstranjevati rdeče zvezde. Zahteve so se širile na reorganizacijo gospodarstva in upoštevanje starodavnih madžarskih državnih simbolov (grba).

Budimpeštanski radio je 24. oktobra zgodaj zjutraj objavil izjavo ministrskega sveta države, da gre za dejavnost reakcionarnih in protirevolucionarnih elementov, ki napadajo javna poslopja in varnostne sile. Kljub temu so upoštevali zahteve demonstrantov in tako Kádárja kot Nágya kooptirali v CK, vendar je prvi sekretar ostal Gerő. Nágya so sicer določili za predsednika vlade, njegov namestnik pa je postal prejšnji predsednik vlade Andras Hegedüs.

Toda položaj v državi se ni pomiril. Val, ki so ga sprožili študentje, se je dvigoval in Gerő ter Hegedüs sta se obrnila za pomoč na sovjetsko vlado. Nágy o tem ni vedel nič, njegova vlada pa je pozivala vstajnike, naj se vdajo do šestih zvečer 24. oktobra. Že popoldne tega dne je nastopila sovjetska vojska. *To je bila prva sovjetska intervencija*, ki je z vojaško silo zadušila madžarsko željo po demokratičnih reformah, a kmalu zatem povzročila še bolj krvave dogodke. Do 25. oktobra je bil odpor vstajnikov zlomljen, Gerőja so odstavili, na njegovo mesto pa postavili Janosa Kádárja. Ta je podobno kot Nágy takoj začel pozivati prebivalstvo, predvsem mladino, da naj ne podpira vstajnikov in zatrjeval, da bodo probleme rešili skupaj s SZ na osnovi enakopravnosti. Kljub temu so po nekaterih mestih boji trajali še naprej, še posebej 26. oktobra, ko se je med upornike pomešalo vse - komunisti, nezadovoljneži in desničarji. Zahtevali so, naj pridejo v vlado tudi voditelji upora, naj Madžarska izstopi iz Varšavskega pakta, amnestijo za vse zaprte, umik sovjetske vojske, javen proces proti odstavljenemu vojnemu ministru Farkasu, itd. Mrtvih je bilo dobesedno na kupe. Imre Nágy je tega dne zaman pozival upornike, naj odložijo orožje in jim zagotavljal, da se bo takoj začel pogajati s SZ za umik vojske v oporišča. Pokoli so se nadaljevali.

Naslednjega dne, 27. oktobra, je Nágy sestavil vlado narodne koalicije, vendar je bila Madžarska na pol že v rokah upornikov. Da bi pomiril strasti in SZ je javno izjavljal, da upor na Madžarskem ni protirevolucija, temveč demokratično gibanje. Obljubljal je razpust tajne policije in odhod sovjetske vojske. V vladnem programu je zapisal povišanje plač in pokojnin, zviševanje življenjskega standarda z gradnjo stanovanj, boljše razmere za študente itd. Ukazal je, da mora madžarska vojska ustaviti ogenj in streljati le v primeru, če bo napadena. Ustanovili so narodno gardo.

Dne 28. oktobra je na dogodke na Madžarskem reagiral tudi VS na izrednem zasedanju. Toda madžarska vlada je protestirala pri generalnemu sekretarju OZN in zatrjevala, da gre za notranje politične dogodke ter da bi bil vsak poseg VS kršitev madžarske suverenosti. Seja

VS s samo eno točko dnevnega reda: položaj na Madžarskem, je kljub temu bila. Vsi delegati, vključno z jugoslovanskim in razen sovjetskega, so sovjetsko intervencijo obsodili. SZ pa je zatrjevala, da so na Madžarskem prisotni le na željo madžarske vlade, da bi ji pomagali v boju zoper fašizem. Zato ni čudno, da so sovjetski politiki poudarjali, da bo sovjetska vojska zapustila Madžarsko šele, ko bo uveden red.

Zadnji dnevi oktobra so bili za nadaljnji razvoj na Madžarskem ključni. Pa ne zato, ker se je 29. 10. ob dogajanju v sosednji državi oglasil jugoslovanski predsednik s pismom naslovljenem na CK madžarske partije. V njem je z razumevanjem govoril o zahtevah prebivalstva, vendar pozival k prenehanju prelivanja krvi, pa tudi k obrambi socializma. Pomembnejše je bilo, da je vlada Imreja Nágyja začela vse bolj sprejemati zahteve upornikov. Pozvala jih je, naj položijo orožje, češ da bo sovjetska vojska odšla 24 ur po kapitulaciji zadnje uporniške skupine. Tridesetega oktobra je objavila vest, da se bo sovjetska vojska umaknila iz Budimpešte do 31. oktobra, kar se je z malimi izjemami res zgodilo. Najpomembnejša in lahko rečemo usodna pa je bila izjava madžarskega predsednika vlade Nágyja 31. oktobra. Najprej je zatrdil, da ne bo dovolil nikakršnega vmešavanja v notranje zadeve madžarske ter da so »tolpo Hegedüs-Gerö«, ki je poklicala sovjetsko vojsko in razglasila obsedno stanje pregnali, nato pa nadaljeval: »Danes bodo začeli razpravljati o odpravi Varšavskega pakta in o odhodu sovjetskih sil iz Madžarske. More se zgoditi, da bo postala Madžarska nevtralnno jedro v srednji Evropi, obrniti pa se bo treba tudi po materialno pomoč v tujini. Na sovjetsko vlado so naslovili noto, naj takoj pošlje delegacijo na ministrski ravni, da bi se pogajala o odhodu sovjetskih sil.«⁵

Nágy je bil »petelin, ki je prezgodaj pel«. Precenil je svoj položaj, napačno ocenil trenutek v svetovni politiki in podcenil moč SZ. V noči med 31. 10. in 1. 11. je bilo sicer v Budimpešti mirno, toda to je bilo zatišje pred viharjem. Dotedanji spopad je zahteval na madžarski strani okoli 15.000 mrtvih in ranjenih na sovjetski pa 2500 mrtvih in 5000 ranjenih.

Druga sovjetska intervencija se je začela 1. novembra 1956. Sovjetske sile so obkrožile Budimpešto in letališča. Z izgovorom, da naj bi bilo to potrebno zaradi evakuacije ranjenec. Madžarska vojska je dobila strog ukaz, naj ne uporablja orožja. Pač pa je Nágy istočasno objavil izstop iz Varšavskega pakta in razglasil nevtralnost. Sporočil je v OZN, da prihajajo nove sovjetske sile in zaprosil za pomoč zahodnih velesil pri obrambi nevtralnosti. Naslednjega dne je Madžarska vlada poslala vladi SZ tri note. Zahtevala je, da SZ prizna madžarsko nevtralnost, jo obvestila, da izstopa iz Varšavskega pakta in terjala odhod sovjetskih sil iz Madžarske. V Budimpešti so začeli loviti komunistične voditelje in jih pobijati brez obsodb.

Sovjetska zveza je bila odločena na to ostro reagirati. Toda še pred generalnim napadom na Budimpešto se je odločila za vrsto tajnih diplomatskih pogovorov s predstavniki komunističnega tabora (Poljaki, Čehi, Romuni, Kitajci), tudi z Jugoslavijo. Dva najvišja funkcionarja sovjetske partije in države, Nikita Hruščov in Georgij Malenkov (predsednik vlade do septembra 1953), sta v noči med 2. in 3. novembrom 1956 priletela na Brione na obisk k jugoslovanskemu predsedniku Titu. Obisk naj bi očitno bil dokaz ponovnega sovjetskega zaupanja jugoslovanskem vodstvu, pa tudi preizkus ali se je Tito resnično vrnil v komunistični tabor in priznal vodilno vlogo Sovjetske zveze v njem. Pravzaprav so prišli jugoslovansko vodstvo le informirati o svojih namerah v zvezi v dogodki na Madžarskem,

⁵ Metod Mikuž, Svet po vojni, Orisa časa, v katerem živimo, 1945-1957, Ljubljana 1983, str. 331, (dalje: Mikuž, Svet po vojni...).

t.j. oblikovanju nove vlade s Janošem Kádárjem na čelu in vojaško intervencijo Rdeče armade, ki naj bi ji zagotovila možnost vladanja. Sovjetska delegacija je odšla z Brionov v prepričanju, da ji je jugoslovanska stran dala soglasje za vse njene načrte.⁶ Ko pa sta Tito v znanem govoru v Pulju 11. novembra 1956 in Edvard Kardelj v zvezni skupščini 7. decembra obsodila sovjetsko intervencijo na Madžarskem, so se odnosi med SZ in Jugoslavijo dramatično poslabšali in se približali tistim v letih 1948 – 1953.

Splošni napad na Budimpešto je Rdeča armada začela 4. novembra zjutraj, čeprav je bil zoper sovjetsko intervencijo tudi VS OZN, ki se je sestal istega dne. Sprejem zadevne resolucije je preprečila SZ z vetom. Napad je bil silovit, saj naj bi po nekaterih podatkih SZ zanj uporabila kar 15 odstotkov svojih oklepnih divizij. Dogodki so se tega dne vrstili zelo hitro. Legitimna vlada Imreja Nágya je že ob 8. uri zjutraj 4. novembra dobila ultimatum naj odstopi, sicer bo Rdeča armada ponovno bombardirala Budimpešto. Kardinal József Mindszenty se je umaknil v ameriško veleposlaništvo, premier Nágy pa v jugoslovansko. Radio Moskva je ob 13. uri že poročal, da je kontrarevolucija na Madžarskem uničena in da je vlado sestavil Janoš Kádár. Vlada Imreja Nágyja je bila namreč razpuščena, ker naj bi iz nje izstopili »vsi častivredni patrioti«, Kádárjeva vlada pa naj bi za pomoč naprosila sovjetskega komandanta »v korist ljudstva in delavskega razreda«.⁷ Toda upora še zdaleč ni bilo konec 4. novembra opoldne. Poleg splošne stavke, ki se je začela tega dne, so o vrenju na Madžarskem poročale še štiri odporniške radijske postaje, odpor je še trajal v nekaterih večjih industrijskih središčih (Csepel, Pécs) in celo Kádár je moral še 11. novembra priznati, da bo pravi mir v deželi – mir naj bi bil že v Budimpešti in na pretežnem delu podeželja – nastopil šele čez kakšna dva dni. Obljubil je celo paleto reform v smeri meščanske demokracije na simbolno-nacionalni ravni: v vlado narodne enotnosti naj bi prišle vse stranke, katerih ideologija sloni na ljudski demokraciji, pripadniki različnih strank naj bi lahko opravljali javne funkcije, razpustili naj bi tajno policijo, namesto rdeče zvezde naj bi se vrnil grb madžarskega nacionalnega junaka Lajosa Kossutha iz leta 1848, državni praznik naj bil 15. marec, simbolni datum iz marčne revolucije 1848, madžarski vojaki naj bi odslej nosili tradicionalne in ne sovjetskih uniform, itd.

Obljube so bile velike, njihovo uresničenje pa domala nikakršno.

Kádárjeva vlada je privolila le na manjše zahteve po reformah, ki so se izoblikovale med uporom, predvsem na kmetijskem področju. Konec novembra, v Budimpešti ustanovljenemu »narodno delavskemu svetu«, ki je zase zahteval status edinega zastopnika delavcev, tega statusa ni dodelila, še več, svete, ki so nastali na lokalni ravni je začela zapirati kot protirevolucionarne. Na to je budimpeštanski centralni svet zagrozil z novo splošno stavko, vlada pa je 8. decembra razglasila naglo sodišče in razpustila centralni svet ter vse svete nasploh. Po 15. decembru so se vrstile številne, tudi smrtne obsodbe naglih sodišč in 20. decembra so znova vpeljali internacijska taborišča. Tri sovjetske divizije so sicer tega meseca začele odhajati z Madžarske, toda do konca leta 1956 je iz te države samo preko Avstrije odšlo tudi 153.000 beguncev. Sredi januarja 1957 so delavci v Cseplu še enkrat obupano poskusili z splošno stavko spremeniti stanje v državi, toda sovjetski tanki in milica so odpor zlomili. Uradne statistike so naštele še 2500 do 3000 mrtvih in 13.000 ranjenih.

Podobno usoda je doletela tudi Imrea Nágya. Dvajsetega novembra je jugoslovanska vlada objavila vest, da se je Imre Nágy s sodelavci zatekel v jugoslovansko veleposlaništvo.

⁶ SAMPO BArchiv, DY 30/3641, SED ZK – Büro Walter Ulbricht, Pismo CK KPbSZ, CK ZKJ, 10. 1. 1957, str. ½.

⁷ Mikuž, Svet po vojni..., str. 334.

Veleposlaništvo je na osnovi dogovora z madžarsko vlado, da se mu ne bo zgodilo nič hudega, zapustil 22. novembra. Madžarska vlada je v izjavi 23. novembra zapisala, da so Nágy in tovariši zaprosili za dovoljenje, da zapustijo jugoslovansko veleposlaništvo. Odšli naj bi v kakšno drugo socialistično državo. Madžarske oblasti so jim tega dne dovolile odpotovati v Romunijo. Toda avtobus z Nágyjem in sodelavci, ki sta ga spremljala predstavnika jugoslovanske ambasade, so odpeljali Rusi. Pred sovjetskim poveljstvom v Budimpešti so Jugoslovana vrgli iz avtobusa, druge potnike pa odpeljali neznano kam. Jugoslovanska vlada je takoj protestirala zoper sovjetske postopke, zatrjevala, da Nágy ni hotel v Romunijo temveč, da je želel ostati na Madžarskem, toda spremeniti ni mogla ničesar. Kakšne so bile zadnje ure Imreja Nágya ni povsem jasno. Jasno pa je, da so ga skupaj z drugimi sodelavci, usmrtili. Madžarska je tako izgubila enega svojih žarkov upanja za boljšo bodočnost, Jugoslavija pa si je prislužila dodatno »črno piko« pri sovjetskemu vodstvu.

Zadovoljen je bil lahko le Janos Kádár, ki je tako ostal trdno v oblastnem sedlu. Postal je, poleg vzhodno nemškega partijskega in državnega vodstva seveda, najzvestejši mož Moskve. Uradna sovjetska ocena madžarskih dogodkov in zagovor njihove vojaške intervencije, sta kljub drugačnemu mnenju široke mednarodne javnosti, ostala nespremenjena. Krivdo za dogajanja na Madžarskem naj bi nosil zahodni imperializem, SZ pa je storila le nujen korak v boju proti kontrarevoluciji. Ali, kot so zapisali v uradnem komunikeju ob obisku madžarskega voditelja Kádárja v Moskvi marca 1957: »...Dogodki na Madžarskem so dokazali, da hoče imperializem znova spraviti svet v hladno vojno in izrabiti notranjo madžarsko protirevolucijo in zunanjo emigracijo«. ⁸

Sovjetski napadi in jugoslovanska obramba

Sekretar CK KPSZ Nikita Hruščov je v začetku januarja 1957 poslal, najbrž vsem »bratskih partijam«, zagotovo pa najbolj verni, vzhodno nemški partiji in njenemu voditelju Walterju Ulbrichtu pismo, ki ga je v grobem sprejel CK KPSZ. V njem ga je prosil, zato, »ker ga bodo v naslednjih dneh poslali CK KPJ«, za morebitne pripombe. ⁹ Na to pismo, naslovljeno na »Tovariša Josipa Broza Tita« in na vso dotedanjo korespondenco med partijama pa je jugoslovanski CK odgovoril s pismom, ki ga je podpisal J. B. Tito z dne 7. februarja 1957. ¹⁰

Januarsko pismo CK KPSZ se je začelo z besedami: »Po dogodkih na Madžarskem je prišlo do hitrega poslabšanja odnosov med KP SZ in ZKJ...« Sovjetsko vodstvo je Tita in jugoslovansko vodstvo obsodilo verolomstva, že samo zaradi tega, ker je Tito javno spregovoril o pogovorih na Brionih, ki da so bili zaupne narave, in jima očitalo, da so se aktivno vmešavali v dogodke na Madžarskem. Zatrjevalo je, da so se zato prav zaradi tega »do določene mere« poslabšali odnosi med partijama, predvsem pa, da je Titov govor v neposrednem »nasprotju s tem, kar je bilo dogovorjeno v času obiska naše partijske delegacije na otoku Brioni«. ¹¹

Po sovjetskem mnenju je bilo na Brionih dogovorjeno to, kar so Titu sporočili v telegramu z dne 7. 11. 1956: »Ko je naša delegacija (tovariša Hruščov in Malenkov) po prihodu z Brionov prezidiju CK-ja poročala, da je bila dosežena popolna enotnost stališč v zvezi s

⁸ Mikuž, Svet po vojni, str.343.

⁹ SAMPO BundesArchiv, Berlin, DY 30/3641, SED ZK – Büro Walter Ulbricht.

¹⁰ SAMPO Barchiv, Berlin, DY 30/3642, SED ZK – Büro Walter Ulbricht.

¹¹ Ibid, DY 30/3641, str. 1.

položajem na Madžarskem, je bil naš CK zelo zadovoljen. Posebno velikega pomena je dejstvo, da smo tako težavno vprašanje enako ocenili in bili mnenja, da je Imre Nágy pripravljaj pot kontrarevoluciji in pomagal reakciji na oblast. Na člane prezidija je naredila vtis izjava tovariša Tita, ki je v pogovoru dejal: »Kakšen komunistični predsednik vlade je to, pod katerim je mogoče nekaznovano obešati in streljati komuniste in delavce. Bili smo tudi enakega mnenja o ukrepih, ki jih je treba sprejeti, da bi popravili stanje na Madžarskem in Madžarsko popeljali nazaj na pozicije socializma. S popolno soglasnostjo so bili sprejeti dogovori o oblikovanju madžarske revolucionarne delavsko-kmečke vlade s Kádárjem na čelu in da se tej vladi dajo na voljo sovjetske enote.«¹²

Moskovski CK je ocenil, da sta Tito v Pulju in Kardelj pred beograjsko zvezno skupščino, »popolnoma neupravičeno« vprašanja, o katerih je bilo doseženo popolno soglasje, proglašila za sporna. Pred celim svetom naj bi začela obravnavati vprašanja, ki so bila doslej obravnavana samo na ravni obeh partij. Še najbolj pa jih je zbolelo, ker sta ocenila nastop sovjetskih vojaških enot v podporo »delavsko-kmečki revolucionarni Kádárjevi vladi« in odnos do Imreja Nágya popolnoma drugače, kot je bilo dogovorjeno na Brionih. Izrazili so »jasno nezadovoljstvo«, ker sta oba jugoslovanska politika in še vrsta drugih vodilnih jugoslovanskih osebnosti, tudi v OZN, na tak način kršila na Brionih doseženo soglasje. Ogorčeni so bili še posebej zato, ker je bilo dogovorjeno, da bosta sovjetska in jugoslovanska partija skupaj podprli vlado Janosa Kádárja.¹³

Sovjetsko vodstvo je očitalo jugoslovanskemu in Titu, da je istočasno na dveh pozicijah, ki se med seboj izključujeta: »Ni mogoče obenem govoriti o podpori revolucionarni delavsko-kmečki vladi (Janosa Kádárja op.p.) in zahtevati vrnitev Nágya in njegove skupine ter propagirati njihovo vključitev v madžarsko vlado.«¹⁴ Za sovjetski CK je Nágy bil in ostal kapitulant, ki je delal za kontrarevolucijo in bil tesno povezan z reakcijo, zlasti vrhom madžarske rimskokatoliške cerkve. Kronske dokaz zato so videli v dejstvu, da je prav kardinal Mindszenty predlagal Nágya za ministrskega predsednika. Za sovjetski CK in po njihovem mnenju seveda za tiste, ki jim je kaj do tega, da se pomaga socializmu na Madžarskem, ni bilo druge poti, kot ostra obsodba ljudi, kot sta bila Imre Nágy in Losonczy. Tita so poučili in opozorili: »Če trdovratno branite Nágya in njegovo skupino namesto, da bi jih obsodili, vodi to objektivno k temu, da se v širokih krogih javnosti okrepi dvom o vaši nepristranski poziciji pri madžarskih dogodkih.«¹⁵ Pritisk so v pismu še stopnjevali z ostro kritiko jugoslovanskih časopisov, ki so bili glasniki stališč jugoslovanske partije in vlade. Ti naj bi že dolgo pred dogodki na Madžarske in seveda med njimi, notranja dogajanja v tej državi prikazovali tako, da so dejansko podpirali »nosilce reakcije na Madžarskem«.

Najbolj jih je bolelo dejstvo, da so jugoslovanski mediji to počeli pod »zastavo boja zoper »Stalinizem« in pod zastavo propagande o prednostih jugoslovanske poti v socializem.«¹⁶ Jugoslovanskim tovarišem in Titu so očitali, da se niso ogradili od takega pisanja, saj so »reakcionarni krogi na Madžarskem, »jugoslovansko pot« izrabili za boj proti ljudsko-demokratski ureditvi na Madžarskem in proti socializmu nasploh.«¹⁷ Skratka ni šlo toliko za Madžarsko, kot za Jugoslavijo in njeno vlogo »gnilega jabolka« v košari socialističnih držav oziroma zato, ker so v Moskvi, v jugoslovanski podpori sovjetske politike do madžarskih dogodkov, videli široko pot, po kateri bi Jugoslavijo spet spravili v svoj tabor.

¹² Ibid, str. 1/2.

¹³ Ibid, str. 3.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid, str. 3,4.

¹⁷ Ibid, str. 4.

Zato so v pismu zapisali, da je za njih sicer vprašanje Madžarske zaključeno, da pa se bodo odnosi med partijama izboljšali šele, ko se bo Tito »odpovedal svojemu napačnemu stališču do Imre Nágya, Losonczya in njune skupine.« Pravilno stališče pa bi bilo po njihovem mnenju tisto, ki ga je izrazil na pogovorih na Brionih. Takrat naj bi namreč predlagal, da bodo jugoslovanski predstavniki preko Losonczya prišli v stik z Nágyem in mu predlagali naj odstopi. Toda tudi tega svojega predloga naj se Tito ne bi držal, »saj v času napada sovjetskih enot na Madžarsko Nágy ni odstopil, temveč je prav nasprotno, na provokativen način pozval madžarsko prebivalstvo, naj vzame orožje v roke za boj proti sovjetski armadi in se obrnil po pomoč k kapitalističnim državam«. ¹⁸ Dvoličnost Titove politike so dokazovali tudi z dejstvom, da je Nágy takoj po tem radijskem govoru sprejel ponudbo jugoslovanskih diplomatskih predstavnikov na Madžarskem in se s skupino somišljenikov zatekel v zgradbo jugoslovanske misije v Budimpešti. Še več, Tita so v pismu obsodili, da tak razvoj dogodkov kaže, da je Nágy opozoril na nameravani napad sovjetskih enot in da so zato morale njihove enote takoj z vso silo v napad. Le tako naj bi lahko preprečile uresničitev apela Imre Nágya zahodnim silam. ¹⁹ Tito naj bi bil torej neposredno ali posredno kriv za sovjetski napad, ki ga je tako kritiziral, na Brionih pa naj bi, po navedbah sovjetske strani, tudi v celoti soglašal s sovjetskimi načrti, o nujnosti vkorakanja Rdeče armade na Madžarsko. Takrat naj bi bil celo prepričan:

- da bo sicer zmagala kontrarevolucija;
- da se Sovjetska zveza ne sme obnašati kot »neudeleženi opazovalec«;
- da ne sme prezrti prošnje po pomoči bratske socialistične dežele;
- da pomeni vmešavanje sovjetskih enot v madžarske dogodke, »četudi težko, ampak popolnoma upravičeno nujnost.« ²⁰

Sovjetska zveza je dogodke na Madžarskem brez pomisleka ocenila, kot kontrarevolucionarni upor, ki so ga vodile imperialistične sile. Njihov cilj naj bi bil pod zastavo »Osvojitve vzhodne Evrope« uresničiti dolgo in natančno načrtovani cilj, miniranja socialističnega tabora. Te sile naj bi načrtovale uničenje ljudsko demokratične državne ureditve in Madžarska naj bi postala področje, s katerega bi tudi na druge države socialističnega tabora »vojaško prodiral imperializem«. Tita so v pismu podučili, da bi bila na ta način nedvomno ogrožena tudi Jugoslavija, saj bi »za njenimi severnimi (sic!) mejami, zaradi tolerantnosti Imre Nágya, nastal nezaželeni fašistični Horthy-režim«. V takih okoliščinah so besede jugoslovanskih vodilnih komunistov češ, da je šlo na Madžarskem za sovjetsko intervencijo, najmanj čudne. Še posebej, ker naj bi bili tudi Jugoslovani pripravljeni z vojsko vdreti na Madžarsko. Zatrjevali so namreč, da je Tito v pogovoru s sovjetsko vojaško delegacijo na Brionih 18. 11. 1956 izjavil: »Če ne bi bile za zatrtje madžarske vstaje uporabljene sovjetske enote, bi za te namene uporabili jugoslovanske čete, ki so bile na jugoslovansko-madžarski meji že pripravljene na pohod.« ²¹ Enako izjavo naj bi dal tudi državni sekretar za ljudsko obrambo Ivan Gošnjak na sprejemu v čast sovjetski vojaški delegaciji, v sovjetskem veleposlaništvu v Beogradu, dne 23. 11. 1956. ²²

Taka so bila po mnenju CK KPSZ dejstva o jugoslovanski vlogi pri madžarskih dogodkih, iz katerih so ocenili, da je CK KPJ svoja stališča do vprašanj povezanih z dogodki na Madžarskem spremenil. Taka stališča je CK KPSZ zavrnil in zatrjeval, da zagotovo ne pri-

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid, str. 4,5.

²⁰ Ibid, str. 5.

²¹ Ibid, str. 6.

²² Ibid.

spevajo k utrjevanja socialističnih sil na Madžarskem. Titu in Kardelju pa so, v maniri časa informbirojevskega spora, naložili še večje breme. Njuna govora naj bi namreč izrabila »mednarodna reakcija« za poskus zrušitve madžarske revolucionarne delavsko-kmečke vlade, za napade na Sovjetsko zvezo, za napade na dežele socializma in za napade na mednarodno komunistično gibanje. Madžarske dogodke so izrabili za splošen napad na jugoslovanski politični razvoj, ki ga kljub pomiritvi na načelni ravni, v resnici niso nikoli sprejeli. Jugoslaviji so očitali, da je sicer z izjavo podprla novo madžarsko vlado, vendar ji v resnici povzroča same težave. V mislih so imeli Kardeljeve navedbe v govoru pred zvezno skupščino 7. decembra, ko je kritiziral odpravljanje delavskih svetov na Madžarskem. Skladno z različnimi pogledi na »pot v socializem« so v Moskvi imeli te svete za leglo reakcije, v Beogradu pa za demokratizacijo družbe. Nadalje so poudarjali potrebo, da ima madžarska socialistične delavska partija vodilno vlogo pri utrjevanju ljudsko demokratične ureditve. Posredno so seveda aludirali, da jugoslovanska partija te vloge v državi nima, neposredno pa so kritizirali tisti del Kardeljevega govora, v katerem je poskus madžarskih komunistov, da bi obnovili svojo stranko, označil kot »neuporaben poizkus«. Na ta način naj bi »tovariš Kardelj minimiziral vlogo in pomen marksistične stranke delavskega razreda, kar nesporno škodi utrjevanju socialističnega reda na Madžarskem.«²³ S citatom iz Lenina so zaključili ta del pisma in sklenili s ponovnim posrednim napadom na »jugoslovansko pot v socializem«: »Menimo, da je obveza vseh komunistov, braniti marksistično-leninistični nauk o partiji.«²⁴ Pismo je »s tovariškimi pozdravi« podpisal sekretar CK KPSZ Nikita Hruščov.

Pismo jugoslovanskega CK-ja je bilo naslovljeno na CK KPSZ in ne na njenega sekretarja Nikito Hruščova. To naj bi že na simbolni ravni kazalo na večjo demokratičnost jugoslovanske partije, v kateri naj ne bi imel najpomembnejše besede njen sekretar, pač pa CK. Že s prvo ugotovitvijo v njem so pokazali, da so v dialogu z Moskvo izbrali že preizkušen način komuniciranja z njo – »napad je najboljša obramba«: »Proti naši volji, da bi se odnosi med ZKJ in KPSZ ne poslabšali, moramo ugotoviti, da Vaše zadnje pismo ne prispeva k izboljšanju odnosov... Glede na nastalo situacijo se je zdelo IK ZKJ potrebno, da z vsebino korespondence seznanijo vse člane CK...«²⁵ Njej je sledila enajst strani dolga zavrnitev sovjetskih očitkov, ki se je končala z enako jasno ugotovitvijo: »Očitno se naša stališča od stališč vodstva KP SZ do dogodkov na Madžarskem, kakor tudi o nekaterih drugih vprašanjih, razlikujejo. To razlikovanje je, kakor veste, obstajalo že prej; dogodki na Madžarskem so ga le okrepili in jasneje izrazili.«²⁶

Jugoslovanski CK je najprej zavrnil glavni očitek sovjetske strani češ, da je bilo na Brionih »o glavnih vprašanjih v zvezi z dogodki na Madžarskem, doseženo soglasje«. V pismu stoji zapisano, da so se res dogovorili o tem, da je treba pomagati socializmu na Madžarskem; o težkih posledicah za sosednje države vključno z Jugoslavijo, ki bi jih imela morebitna vzpostavitev »reakcionarnega Horthyjevega režima« in o tem, da bi bila najboljša rešitev dane situacije oblikovanje delavsko-kmečke vlade s Kádárjem na čelu. Toda poudarili so, da so takrat odločitev sovjetske vlade, da bo na Madžarsko poslala svoje čete, vzeli le na znanje, obenem pa izrazili »močno zadržanost« do takega dejanja, ki naj bi rešil položaj na Madžarskem. Predlagali naj bi drugačne poti, kot na primer: najprej oblikovanje delavsko-kmečke vlade, ki naj bi združila vse sile, ki želijo graditi socializem oziroma oblikovanje notranjih sil za boj proti kontrarevoluciji. Jugoslovanska stran naj bi na pogo-

²³ Ibid, str. 7.

²⁴ Ibid, str. 8.

²⁵ SAMPO Barciv, DY 30/3642, SED ZK – Büro Walter Ulbricht, str. 1.

²⁶ Ibid, str. 19.

vorih vseskozi poudarjala, da se je treba kolikor mogoče močno nasloniti na delavce in njihove delavske svete, ki so se oblikovali v tistih dneh na Madžarskem. V tem kontekstu naj bi sprejeli sovjetski vojaški angažma na Madžarskem, ki pa naj bi čim manj škodil notranjim »naprednim silam« in jim pomagal pri razvijanju socialistične družbe. Poudarjali naj bi, da usoda socializma na Madžarskem ne bi smela biti odvisna predvsem od sovjetske vojaške intervencije in Tito naj bi ob tej priliki dejal: »Najpomembnejše pri tem je, kako se stvar začne in pripelje do konca.«²⁷ Tudi Edvard Kardelj naj bi zatrjeval, da mora nova oblast na Madžarskem počivati na delavskih svetih in ne sme biti rezultat sovjetske vojaške intervencije. »Tovariša Hruščov in Malenkov tedaj na ta izvajanja nista imela nobenih pripomb«, je zapisal jugoslovanski CK.²⁸

Dogodki na Madžarskem niso potekali tako, so ugotavljali jugoslovanski komunisti. Tudi dogajanja na jugoslovanski ambasadi, v katerih je bil ubit član osebja veleposlaništva in dogodki v zvezi z skupino Imre Nágya, ki se je zatekla na jugoslovansko veleposlaništvo, so le okrepili sum jugoslovanske strani o pravilnosti sovjetskih metod pri reševanju položaja na Madžarskem. Jugoslovani so izrazili zaskrbljenost tudi zaradi tega, ker se je vlada Janosa Kádárja, katero sicer podpirajo, odmaknila od »ljudskih množic, še posebej od delavskega razreda.«²⁹

V pismu jugoslovanski CK ni samo zavračal sovjetske očitke. Sovjetskemu »velikemu bratu« jih je tudi vračal in mu postavil kar nekaj neprijetnih vprašanj. Jugoslovanska stran je bil popolnoma prepričana, da vlada Janosa Kádárja nima opore pri ljudeh, da je odtujena od delavskega razreda in da sloni le na bajonetih Rdeče armade, ki je Madžarsko okupirala. Toda enkrat bo morala ta armada oditi, so trdili v pismu. Sovjetski CK so spraševali, kdaj bo to in ali bo po njenem odhodu Kádárjev režim še mogel obstati. Ker se SZ tega zaveda, po mnenju jugoslovanskega CK, deluje v smeri, da bi sovjetske enote na Madžarskem ostale kar najdalj. S tem v zvezi so sovjetski strani postavili »glavno vprašanje« povezano s perspektivami razvoja socializma na Madžarskem: »Bo socializem izgrajen na Madžarskem zato, ker si to želijo Sovjetska zveza, Jugoslavija ali druge države ali zato, ker je to volja in odločitev madžarskega naroda? Naše glavne razlike so utemeljene v različnih ocenah metod in oblik za stvaritev notranjih pogojev za čim hitrejši in neboleči razvoj, ne da bi s svojimi oblikami socializma pritiskali s sovjetske, jugoslovanske in katerekoli druge strani. Oblike socializma morajo zrasti na madžarskih tleh.«³⁰

Sovjetska in blokovska obtoževanja tistega časa, da je Jugoslavija odgovorna za dogodke na Madžarskem in celo za tiste nekaj prej na Poljskem, so se po jugoslovanskem mnenju sprevrgla v protijugoslovansko kampanjo. To je ne malo prispevalo v temu, da sta o teh stvareh javno spregovorila Tito in Kardelj v omenjenih govorih, je v pismu zapisal jugoslovanski CK. Oba, po mnenju jugoslovanskega CK, v govorih nista obravnavala tistih vprašanj, o katerih je bilo na brionskih pogovorih doseženo soglasje, temveč tista, na katere so imeli različne poglede in so bila sporna že prej. Zato so odločno, kot »nevzdržno«, zavrnili trditev sovjetske strani, da je jugoslovanska stran kršila dogovore z Brionov.³¹

Šele nekako v sredini odgovora na sovjetske očitke je CK ZKJ zavrnil očitek, ki so ga v pismu z dne 10. 1. 1956 najprej izpostavili na sovjetski strani češ, da so »jugoslovanski tovariši« v javnosti spregovorili o zaupnih stvareh. Uporabili so mnogokrat uporabljeno

²⁷ Ibid, str. 8,9.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid, str. 10.

³⁰ Ibid, str. 10,11.

³¹ Ibid.

krilatico, da so tako zahtevali ljudje in da so se kot vladajoča stranka čutili dolžne, da o tako pomembnih stvareh obvestijo prebivalstvo in seveda vse člane ZK. Oboji bi skrivanje sicer obsodili.³²

Spretno so izkoristili očitka češ, da je jugoslovanski tisk že dolgo pred madžarskimi dogodki podpiral tiste sile, ki so kasneje postale nosilci reakcije in da jugoslovanska stran ne podpira vlade Janosa Kádárja. Sovjetsko stran so spomnili na skupne ugotovitve z Brionov, da so za stanje na Madžarskem najbolj odgovorni tisti ljudje, ki so bili dolgo v vrhu madžarske partije – Rákosi, Farkas, Gerö in Hegedüs. Ti so najbolj pomagali reakciji. Tem ljudem jugoslovanska partija od leta 1948 ni nudila nobene podpore, saj so prav oni želeli razbiti enotnost jugoslovanske partije in jo uničiti, je zapisano v pismu. In takoj nato še oster protinapad: »Vodstvo sovjetske partije in sovjetski tisk pa je prav tem ljudem dajal največjo podporo še potem, ko je bilo jasno, da ne CK madžarske delavske stranke, ne članstvo stranke (da o širokih masah sploh ne govorimo) teh ljudi noče več trpeti na čelu stranke in vlade.«³³ Natrosili so jim kar nekaj dokazov zato. Že ob zgodovinskem obisku Hruščova in Bulganina z delegacijo v Beogradu maja in junija 1955 naj bi jugoslovanska stran brez uspeha opozarjala sovjetske predstavnike na nesprejemljivo politiko Rákosija. Sovjetski sogovorniki so ga branili z vso svojo avtoriteto, vse dokler ga ni CK z veliko večino glasov odstavil. Še dobrega pol leta pred izbruhom madžarskih dogodkov, 6. aprila 1956, je CK KPSZ poslal Rákosiju in Hegedüsu pozdravni telegram, v katerem je poveljeval njuno marksistično-leninistično politiko« in jima pripisoval največje zasluge za »utrjevanje ljudsko demokratičnega reda in uresničitev grandioznega programa socialistične izgradnje na Madžarskem...«³⁴ In prvi del »protinapada« končali z ugotovitvijo, da ni potrebno posebej pojasnjevati, kam je taka »marksistično-leninistična« politika pripeljala Madžarsko.

Jugoslovanskih očitkov/napadov pa s tem še ni bilo konec. Sovjetski CK so spomnili, da je njihov tisk s Pravdo na čelu še leta 1956 podpiral tako Rákosija kot tudi Hegedüsa ter objavljaj njune članke. Pritisk so stopnjevali z ugotovitvijo, da so na plenumu madžarske partije sodelovali sovjetski predstavniki in odločilno vplivali na madžarsko kadrovsko politiko, kar so delali tudi v času oktobrskih in novembrskih dogodkov. Zavrnilo so očitek, da je Jugoslavija vmešana v postavitve Nágya za predsednika vlade in opozorili, da je v petdesetih letih Nágy že bil enkrat predsednik vlade in to v času, ko Jugoslavija z Madžarsko, razen formalnih diplomatskih odnosov ni imela nikakršnih stikov. Tudi nova postavitve Nágya za predsednika vlade nima nikakršne zveze z Jugoslavijo.³⁵

Enega od vrhuncev jugoslovanske pisma, ki kaže, da Jugoslavija ni bila pripravljena popustiti SZ, tudi za ceno pravkar obnovljenih odnosov, pa najdemo v sklepnih stavkih tega dela pisma. Spet jugoslovanski napad v maniri časa informbirojevskega spora: »Zato zveni vaša kritika in vaše namigovanje, da je Jugoslavija kriva za madžarske dogodke zelo čudno. Še posebej, če ob tem niti z eno besedo ne obsodite lastne prakse v odnosih z Madžarsko. Prepričani smo, da bi bil že čas za takšno vsestransko analizo te prakse in politike. To bi pozitivno vplivalo na bodočnost in na odstranitev vsega tistega, kar je oviralo in še ovira vzpostavitev resničnih socialističnih odnosov med socialističnimi deželami.«³⁶

Proti koncu je jugoslovanski CK še ostro zavrnil očitek češ, da je Jugoslavija opozorila Nágya na sovjetsko vojaško intervencijo. Svoj prav so dokazovali z domnevno nespornimi

³² Ibid, str. 11,12.

³³ Ibid, str. 12.

³⁴ Ibid, str. 13.

³⁵ Ibid, str. 14.

³⁶ Ibid.

dejstvu: »Spomnite se tovariši, da sta Hruščov in Malenkov z Brionov odpotovala 3. novembra zjutraj in da so sovjetske enote začele z intervencijo že v noči med 3. in 4. novembrom... Spomnite se tudi, da mi o času sovjetskega napada o tem nismo imeli nikakršnih podatkov in jih tudi nismo zahtevali.«³⁷ Hruščova in tovariše iz CK KP SZ so še »spomnili«, da so prvi pogovor s predstavnikom madžarske vlade Szantom – »in ne z Losonczyjem, kot pišete Vi v svojem pismu« - imeli 1. novembra in zadnjega 3. novembra. »Na obeh pogovorih je tekla beseda le o azilu, tako da enostavno nismo bili fizično v stanju govoriti o nameravanem napadu sovjetskih enot, tudi če bi to hoteli. Da o tem, da to niso metode, ki bi jih mi prakticirali v medsebojnih odnosih, niti ne govorimo.«³⁸ Očitno bi jugoslovanska stran mogla opozoriti Nágya le, če bi imela poprejšnje obveščevalne podatke o napadu.

V nadaljevanju so obširno zavrnil namigovanja, da trdovratno branijo Nágya in njegovo politiko. Zatrjevali so, da so bile napake njegove politike predmet tako Titovega govora, kakor objav v tisku, pa tudi osebno so mu bili njegove napake predstavljene, ko se je zadrževal v jugoslovanskem veleposlaništvu v Budimpešti. Ponovno so CK KPSZ podčrtali: »Ne gre zato, da bi trdovratno podpirali Nágya in njegove tovariše, da želimo njihovo vrnitev v vlado. To je, tovariši, madžarska stvar.«³⁹ V nadaljevanju so spet protestirali zaradi sovjetske kršitve pravice do azila, ki so jo na sovjetski strani v zvezi v Nágyem očitno kršili in kratko poskušali pokazati v čem je smisel jugoslovanske politike, ki jo je sovjetska stran označila kot »obrambo Nágyja in njegove skupine.« Jugoslavija naj bi se zavzemala za združitev vseh naprednih sil, v prvi vrsti komunistov, pri reševanju madžarske situacije in je takega mnenja ostala tudi po madžarskih dogodkih. V CK ZKJ so bili prepričani, da Nágya podpira veliko madžarskih komunistov, med njimi tudi taki, ki so vse življenje posvetili komunizmu. Tem ljudem je treba, če so storili napake, dati možnost, da se tudi v bodoče trudijo za dobrobit svojega naroda in za stvar socializma. Zapisali so, da je lahko človeka etiketirati z izrazi kot so »izdajalec, revizionist, zavedni ali nezavedni pomagač reakcije«, mnogo težje pa se je za take ljudi bojevati. »V tem je smisel naše obrambe Nágyja in njegove skupine.«⁴⁰

Kar pa zadeva sovjetsko pripombo, da niso bili za odstop Nágyjeve vlade, so v Moskvo sporočili, da so Nágyu in tovarišem, ko so se zadrževali v jugoslovanski ambasadi, jasno dali vedeti, da bi bil njegov odstop koristen za ureditev položaja na Madžarskem. Prepričani so bili, da tudi tega ne bi smeli storiti, ker je bil Nágy v jugoslovanskem veleposlaništvu v azilu. Toda v nameri, da bi pomagali Kádárjevi vladi, so to vendarle storili. Če Nágy ni upošteval jugoslovanskih nasvetov, je to njegova stvar, ne pa stvar jugoslovanske Zveze komunistov, so zapisali v pismu.⁴¹

Sploh pa je bila Kádárjeva vlada z jugoslovanske strani deležna vse podpore, so se hvalili v Beogradu. To je namestniku jugoslovanskega sekretarja za zunanje zadeve Dobrivoju Vidiću osebno izjavil Janos Kádár sam, v pogovoru 26. 11. 1956. Tako Hruščov kot tudi Malenkov pa tudi nista mogla pozabiti tozadevnih izjav jugoslovanskih predstavnikov na pogovorih na Brionih, stoji zapisano v pismu.⁴²

Čisto na koncu za naš namen uporabljenega dela pisma je jugoslovanski CK izrabil možnost sovjetskih očitkov o nemarksistični partiji, ki da je jugoslovanska Zveza komuni-

³⁷ Ibid, str. 15,16.

³⁸ Ibid, str. 16.

³⁹ Ibid, str. 15.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Ibid, str. 16.

⁴² Ibid, str. 16,17.

stov, da je ponovno propagiral samoupravni socializem in delavske svete. Pri tem se je seveda skliceval na inkriminirani Kardeljev govor, v katerem je označil razpuščanje delavskih svetov na Madžarskem za hudo napako. Ta tematika ni slučajno prišla na konec tega dela pisma. Jugoslovansko partijsko vodstvo je seveda bolj kot za razvoj socializma na Madžarskem skrbelo za ohranitev in »izvoz« lastne poti v socializem ter je v ta namen izrabilo vsako priložnost. Zato tudi v uvodu citirani zaključek tega dela pisma češ, da so razlike v ocenah dogodkov na Madžarskem utemeljene v razlikah, ki so bile poznane že prej – »dogodki na Madžarskem so jih le okrepili in jasneje izrazili« – , nikakor ne čudijo.⁴³ Iz zapisanega moremo nesporno izluščiti dejstvo, da je jugoslovansko partijsko in državno vodstvo igralo na karto skupine okoli Imre Nágya. V njegovi vladi je, podobno kot v vladi Vladislava Gomulke, ki je na Poljskem zavládala nekaj prej, videlo možnost za razširitev jugoslovanskega modela socializma. Očitno je bilo prepričano, da je to bil pravi trenutek za kaj takega – po beograjski deklaraciji in po na 20. kongresu KPSZ napovedani destalinizaciji v vzhodnem taboru. Ocene so bile napačne. Ostalo je pri željah. Realnost vzhodnega dela Evrope je bila drugačna – sovjetski model z bolj ali manj uspelimi preoblekami ostankov stalinizma, je tu ostal v veljavi še dolgih 33 let.

Zusammenfassung

Die sowjetisch-jugoslawischen Beziehungen im Lichte der Ereignisse in Ungarn im Jahre 1956

Dušan Nećak

Der Beitrag besteht aus zwei Teilen. Im ersten wird das Geschehen zur Zeit der sogenannten »ungarischen Revolution« von 1956 umrissen, im zweiten die Problematik einer offensichtlichen Verschlechterung in den Beziehungen zwischen der Sowjetunion und Jugoslawien dargelegt, die eine Folge von Titos Verurteilung der sowjetischen militärischen Intervention in Ungarn war. Diesbezüglich liegen in der slowenischen Geschichtsschreibung nur wenige quellengestützte Informationen vor.

Die Beziehungen zwischen den beiden Staaten und Parteien verschlechterten sich nach der bekannten Rede Titos in Pula vom 11. November 1956 und nach dem Exposé Edvard Kardeljs in der jugoslawischen Bundesversammlung vom 7. Dezember desselben Jahres. Die beiden jugoslawischen Politiker verurteilten die sowjetische militärische Intervention, die sowjetische Seite bezeichnete dagegen ihre Reden als Verletzung der Vereinbarungen, die während des Treffens zwischen Chruschtschow und Tito Anfang November auf den Brioni-Inseln getroffen worden waren. Tito und die jugoslawische Führung sollen auf diesem Treffen den sowjetischen Plan zur Lösung der Lage in Ungarn vollkommen unterstützt haben.

Im Archiv der Sozialistischen Einheitspartei (SED) der ehemaligen DDR fand der Autor des vorliegenden Beitrags zwei, einige Dutzend Seiten umfassende Originaldokumente, die in Form einer Verbalnote darüber aufklären, was auf dem erwähnten Treffen vereinbart worden sein soll. Das erste Dokument, ein Brief des sowjetischen Zentralkomitees, wurde am 10. Januar 1957 an die »Bruderparteien« geschickt, und zwar vor seiner Weiterleitung nach Belgrad, das zweite Dokument stellt die Antwort Belgrads vom 7. Februar 1957 dar, die auf eine umfassende Diskussion im jugoslawischen Zentralkomitee vom Februar 1957 erfolgte.

Das sowjetische Zentralkomitee hielt der jugoslawischen Parteispitze sogar vor, daß man in Jugoslawien öffentlich über die Ereignisse in Ungarn sprach und verstieg sich zu dem Vorwurf, daß Jugoslawien eidbrüchig sei. Tito und die jugoslawische Führung sollen sowohl mit der sowjetischen Ein-

⁴³ Ibid, str. 19.

schätzung einverstanden gewesen sein, daß der Sozialismus in Ungarn gefährdet und mit allen Mitteln zu schützen sei, als auch mit der Absicht Moskaus, dies mit militärischer Gewalt zu erreichen. Die jugoslawische Seite antwortete, daß sie tatsächlich die Auffassung vertreten habe, daß der Sozialismus gefährdet sei, jedoch vorgeschlagen habe, die Ungarn sollten die Lage aus eigener Kraft zu meistern versuchen. Man fragte sich, was in Ungarn geschehen würde, wenn die Rote Armee abgezogen sei bzw. ob das nicht ein Grund bzw. eine Ausrede mehr dafür sei, ihren Abzug herauszuzögern. Eine bedeutende Rolle im sowjetisch-jugoslawischen Streit spielte auch das Schicksal des Präsidenten der revolutionären ungarischen Regierung Imre Nagy, den die sowjetischen Kräfte aus der jugoslawischen Botschaft sozusagen entführt und in den Tod geschickt hatten. Auf diesen Vorwurf der jugoslawischen Seite liegt uns keine Antwort vor.

Der Autor bekräftigt in seinem Beitrag auch die These, daß die jugoslawische Seite die Ereignisse in Ungarn auch zum »Export des jugoslawischen Revolutionsmodells« bzw. zum Propagieren des Selbstverwaltungssozialismus genutzt habe. Aus den untersuchten Materialien geht nämlich deutlich hervor, daß einer der gewichtigen Vorwürfe der jugoslawischen gegen die sowjetische Seite darin bestand, János Kádár habe unter dem Einfluß der Sowjetunion die kaum gegründeten Arbeiterräte aufzulösen begonnen.

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

Sekcija za krajevno zgodovino Zveze zgodovinskih društev Slovenije že vse od leta 1953 izdaja svoje glasilo »**Kronika**«. Revija je ilustrirana in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske zgodovine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki presegajo ozke lokalne okvire. »Kronika« ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovinopisje.

»Kroniko« lahko naročite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/I. Po izredno ugodnih cenah je na razpolago tudi večina starejših letnikov revije.

V seriji »**Knjižnica Kronike**« so izšle naslednje publikacije:

Milko Kos, SREDNJEVEŠKA LJUBLJANA, topografski opis mesta in okolice (1955), 96 strani

Igor Vrišer, RAZVOJ PREBIVALSTVA NA OBMOČJU LJUBLJANE (1956), 72 strani

Vlado Valenčič, SLADKORNA INDUSTRIJA V LJUBLJANI (1957), 68 strani

Sergij Vilfan - Josip Černivec, ZGODOVINA LJUBLJANSKE MESTNE HIŠE (1958), 128 strani

Peter Vodopivec, LUKA KNAFELJ IN ŠTIPENDISTI NJEGOVE USTANOVE (1971), 104 strani

Aleš Gabrič

Slovenska kulturnopolitična razhajanja med kulturno ustvarjalnostjo in politično akcijo 1980–1987

Intelektualci kot politični subjekt

Kultura je imela za Slovence že od nekdaj poseben pomen, saj je bil jezik tista skupna točka, ki je v času nacionalnih zaostrovanj Slovence formirala kot samostojen narod. Tudi po letu 1945 je imela kultura svojevrstno vlogo, pa čeprav so bili komunistični voditelji prepričani, da je bilo s federalizacijo Jugoslavije nacionalno vprašanje rešeno enkrat za vselej. Od ostalih komunističnih režimov vzhodne Evrope se je jugoslovanski razlikoval po tem, da je bil po informbirojevskem sporu s Sovjetsko zvezo politično tolerantnejši do drugače mislečih državljanov. Ob delni liberalizaciji medijskega prostora od začetkov petdesetih let je bilo možno slišati ali prebrati tudi več kot zgolj edino zveličavno stališče o določenem problemu, ki so ga zagovarjali komunistični oblastniki.¹

Odpiranje medijskega prostora ni bilo premočrtno, saj so si sledila leta večje ali manjše tolerance oblasti, obdobja bolj sproščenega polemiziranja ali bolj zaostrenih odnosov z več cenzurnimi posegi in političnimi ali sodnimi obračuni z umetniki in znanstveniki humanističnih in družboslovnih strok. Intelektualci so ob tem uživali privilegij, da so smeli ob določenih problemih povedati več kot navadni ljudje, toda tudi intelektualci niso bili vsi v enakem položaju. Na ene je bila komunistična oblast bolj pozorna, na druge manj. Pod večjim nadzorom oblasti so bili sprva starejši že ugledni intelektualci katoliškega in liberalnega svetovnega nazora, ki so si pridobili ugled že pred 2. svetovno vojno, poleg njih pa tudi komunistični intelektualci, ki so bili na vodstvenih partijskih mestih še pred letom 1937, ko je vodstvo Komunistične partije Jugoslavije prevzel Josip Broz – Tito.

Odnos med komunistično oblastjo in intelektualci se je korenito spremenil v petdesetih letih, ko se je uveljavljala mlajša generacija umetnikov in znanstvenikov, večinoma v tretjem desetletju življenja. Odraščali so v vojnih in povojnih letih in se niso – kot starejši kolegi – nostalgичno spominjali ne tako davnih časov in njihov pogled ni bil zazrt v preteklost. Prav tako ni bil zazrt in odet – tako kot pogled komunističnih intelektualcev – v protinacizem in protifašizem, saj te nevarnosti niso več čutili. Zanimali so se za povsem življenjske težave ljudi v socialistični družbi, iz katere so izhajali in nanjo, vsaj formalno, tudi prisegali. Mlajši intelektualci so se združevali ob revijah, ki so večinoma doživljale isto usodo; izhajale so le po nekaj let, saj so jih komunistične oblasti eno za drugo ukinjale. Hkrati z rastjo ugleda v družbi, je mlajša generacija intelektualcev vse bolj pritegovala tudi pozornost notranje

¹ Prispevek je razširjeni referat, ki ga je imel avtor septembra 1998 na panelu *Slovenia in the Eighties : New Research Evidence* na 30th National Convention of the American Association for the Advancement of Slavic Studies v mestu Boca Raton na Floridi. Vsi trije prispevki s panela so bili skupaj s predgovorom Dennisona Rusinowa objavljeni v: Gabrič Aleš, Repe Božo, Plut-Pregelj Leopoldina: *The repluralization of Slovenia in the 1980s: new revelations from archival records*. Seattle : The Henry M. Jackson School of International Studies, University of Washington, 2000 (Zbirka: *The Donald W. Treadgold Papers : in Russian, East European and Central Asian Studies*; No. 24).

uprave, ki je ob iskanju potencialne politične opozicije prva povojna leta še nadzirala starejše predvojne javne in kulturne delavce. Toda že sredi petdesetih let se je težišče pozornosti politične policije preneslo na ljudi, ki dotlej še niso bili s črnimi pikami registrirani v policijskih kartotekah.

Inteligenco, ki je imela v Sloveniji/Jugoslaviji možnost bolj kritično opisovati stvarnost kot njihovi kolegi iz ostalih komunističnih vzhodnoevropskih držav, so oblastniki pogosto označevali kot opozicijo. Zavedati pa se moramo, da tega ne smemo enačiti s politično opozicijo v večstrankarskem sistemu. V komunističnem režimu se opozicija v Sloveniji ni združevala v politično ali drugačno formalno skupino. V idejnem in svetovno nazorskem pogledu so bili dokaj heterogeni, imeli pa so to skupno lastnost, da so javno kritizirali napake socialističnega sistema. Oznako »opozicija« ji je – bolj kot so jo sami sebi – dala vladajoča komunistična pozicija v strahu za svojo oblast. Toda tudi oblast je videla korist v t.im. kulturniški »opoziciji«. Politični pragmatiki v vrhu Zveze komunistov Slovenije (ZKS) so ji priznavali kreativnost in sposobnost oblikovanja novih in svežih idej za nadaljnji družbeni razvoj. ZKS si je prisvojila številne kritike in pobude »opozicije« in jih kot lastna stališča uvrstila v svoj politični program. Tudi ta »modus vivendi« je vplival na strpnejši odnos komunističnih oblasti v Jugoslaviji do kulturniške »opozicije« v primerjavi z ostalimi komunističnimi režimi v vzhodni Evropi.²

Zaostrovanje odnosov med oblastjo in kulturniško »opozicijo« je potekalo v več korakih. Ob prvih večjih sporih z mlajšo intelektualno generacijo leta 1957 je ZKS še ocenjevala, da to ni uvertura v večja politična nesoglasja, čeprav je vodilni kulturni ideolog Boris Zihlerl opozarjal, da se intelektualci že dotikajo nekaterih temeljnih načel političnega sistema: »*Ne samo v Sloveniji, temveč tudi drugod, izražajo kulturni delavci mnenje, da bi bilo potrebno revidirati postavke o vodeči vlogi delavskega razreda v procesu socialistične graditve in v današnjem družbenem razvoju, češ da so dogodki v zadnjem času pokazali, da je vodilni faktor inteligenca, zlasti književniki.*«³

Intelektualci so razširili kritike z idejnih na širšo paleto gospodarskih, političnih in kulturnih vprašanj. To je na drugi strani sprožilo tudi vse ostrejša odziva s strani vodilnih slovenskih komunistov. Ob ukinjanju Perspektiv leta 1964, v sedmih letih tretje po vrsti ukinjene revije po večini istega kroga mlajših intelektualcev, je komunistična elita že spremenila stara stališča. Vida Tomšič je na seji vodstva slovenskih komunistov, na kateri so sklenili, da bodo Perspektive ukinili, takole ocenila vlogo revije: »*V tem nastopu so iz revijalne oblike prešli na direktno akcijo. Platforma akcije je: rastoča materialna baza daje osnovo birokraciji v Sloveniji, da skozi materialno bazo zatira inteligenco. (...) Tu vidijo posebno vlogo kulture, inteligence, ki se pretvarja v vlogo opozicionalne stranke, ker ne razvija drugega programa kot kritiko obstoječega.*« Stane Kavčič pa je dodal, da je »*osnovna ideologija jedra, ki ima revijo v rokah, ... dobiti oblast.*«⁴

Prepovedi, zaporne kazni, cenzura in druge politične akcije komunistov niso pogasile idej, ki so se s še hujšo ostrino pojavile v kriznih časih začetka osemdesetih let. Le malce pred tem, januarja 1979, leto pred Titovo smrtjo, je vodstvo ZKS ocenilo varnostne razmere

² Več glej: Aleš Gabrič: Vloga intelektualca kot političnega subjekta v enostrankarskem sistemu. *Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 158–168.

³ Arhiv Republike Slovenije (dalje: ARS), Fond centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije III (dalje: CK ZKS III), š. 7, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 14. 5. 1957.

⁴ Božo Repe: *Obračun s Perspektivami*. Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 1990 (Zvezki: 5), str. 62 in 66.

v Sloveniji kot ugodne in stabilne, med opozicijskimi silami pa naštela po večini različne skupine intelektualcev in dodalo, »da prisotnost teh sil, ki niso formirane kot programsko enotna opozicija, v tem trenutku in v sedanji družbenoekonomski in mednarodni situaciji ne ogroža stabilnosti socialističnega samoupravnega razvoja republike.«⁵

Na prvem mestu so bili kot socialistični in neuvrščeni Jugoslaviji sovražno ocenjena propagandna središča v tujini in ustanove tujih držav v Jugoslaviji. Med temi so bile npr. slovenske radijske oddaje postaj Deutsche Welle v Kölnu, BBC London, Glas Amerike, Trst, Celovec, Vatikan in Moskva, od ustanov v Sloveniji pa npr. ameriški in francoski kulturni center v Ljubljani. Med katoliškimi intelektualci je bila oblast pozorna zlasti na krog krščanskih socialistov okoli Edvarda Kocbeka, medvojnega zaveznika, ki so ga komunisti leta 1952 v veliki politični aferi odstranili iz politike in predčasno upokojili. Tej skupini je oblast prištela zamejski slovenski intelektualni krog iz Trsta, ki je prirejal letna srečanja izobražencev, ki se jih je udeležilo tudi veliko intelektualcev iz matične Slovenije. Med katoliškimi intelektualci so bili omenjeni še teologi rimsko-katoliške cerkve.

Kot anarholiberalistično in nihilistično usmerjene je oblast ocenjevala del znanstvenikov, zlasti filozofov in družboslovcev Univerze v Ljubljani. Del teh so že pred leti v političnih čistkah odstranili z univerze, vodilni komunisti pa so bili na njih zlasti pozorni zato, ker so jim priznavali strokovni ugled in jim zaradi ustvarjalnosti in precejšnje prisotnosti v strokovnih glasilih in javnih medijih upravičeno pripisovali veliko vlogo pri ustvarjanju javnega mnenja.

Študentskemu gibanju, ki se je v Sloveniji tako kot v ostali Evropi okrepilo po letu 1968, je oblast očitala ultralevičarstvo. Kot pri profesorjih je bila tudi pri študentih oblast pozorna na družboslovce in humaniste, na Filozofsko in Pravno fakulteto in Fakulteto za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze v Ljubljani. Študentje so razpolagali z odmevnimi mediji. Tribuna in Katedra, glasili študentov ljubljanske in mariborske univerze, sta presegli vprašanja študentskega življenja, glasilo Zveze socialistične mladine Slovenije (ZSMS) Mladina pa se je vse bolj posvečalo iskanju in analiziranju napak političnega sistema. Študentje so imeli od leta 1969 celo lastno radijsko postajo. Radio Študent, ki je oddajal iz največjega študentskega naselja v Ljubljani, je spremljal protestne akcije študentov in se tudi v kulturnem pogledu precej razlikoval od državnih radijskih programov, saj je promoviral mladinsko subkulturno sceno, rock'n'roll in od konca sedemdesetih še punkovsko gibanje.

Obračunu z liberalnejšo strujo okoli Staneta Kavčiča v vladajoči stranki v začetku sedemdesetih let je sledil še obračun s tehniško inteligenco, ki je podpirala njegov koncept liberalizacije gospodarstva. To inteligenco je oblast označevala kot tehnoliberalistično. Sredi sedemdesetih let je bilo z vodstvenih mest odstranjenih veliko gospodarstvenikov, nadomestili pa so jih vnovič bolj po političnih kriterijih izbrani ljudje. Tudi temu gre deloma pripisati poglobljanje gospodarske krize v Sloveniji od naftne krize dalje.

V poročilih so omenjene še nekatere druge opozicijske sile, ki se niso strinjale s političnim monopolom ZKS, npr. politična emigracija, predčasno upokojeni politiki, rimskokatoliška cerkev, znotrajpartijska opozicija, bivši informburojevci ipd. Toda dejstvo je, da je bila tako po ugledu v javnosti kot po pogostosti ocenjevanj v policijskih poročilih intelektualna »opozicija« tista, ki se jo je oblast najbolj bala in na katero je bila najbolj pozorna.

⁵ ARS, Fond Edvard Kardelj, š. 126, dok. 6599, Informacija s 14. seje predsedstva CK ZKS o varnostnih razmerah in delovanju opozicijskih sil v SR Sloveniji.

Oblast brani svoje privilegije

Proti kritičnim besedam intelektualcev se je državna in partijska oblast borila na več načinov, tudi z represijo. Najpreprostejši je bil sodni poseg zaradi domnevne protidržavne propagande in objavljanja lažnih trditev, ki bi lahko povzročile nerazporejenost ali vznemirjanje občanov. Za zamegljenimi pravnimi izrazi, ki so dopuščali široko razlago in nudili veliko možnosti za poseg sodstva, se je skrival tudi t.im. verbalni delikt – torej kaznovanje zgolj zaradi izrečene ali zapisane misli, ki jo je vodilna komunistična oligarhija ocenila kot nevarno za svojo oblast. Posebej je bil prepovedan vnos tuje literature in knjig v Jugoslavijo. Uvoznik je moral dobiti od pristojnih državnih organov posebno dovoljenje za uvoz literature in knjig. Še zlasti je bil državni aparat pozoren na slovensko literaturo, ki jo je v tujini tiskala politična emigracija iz povojnega obdobja.⁶

S takšno zakonodajo je oblast onemogočala poročanje o dogodkih, ki ji niso bili v čast, omenjanje privilegijev vodilne komunistične kaste in odkrivanje nekaterih zločinskih potez komunističnega vrha ob pohodu na oblast (izvensodni pobji kvislingov in civilistov leta 1945, po stalinističnem vzoru politično montirani sodni procesi iz naslednjih let, s katerimi so izločili politično opozicijo itd.). Na eni strani je politična oblast ustvarjala tabuje, na drugi pa preprečevala poskuse odstiranja tančice z zamolčanih stvari. Zaradi ocen, da gre za sovražno in protidržavno propagando, je bilo zaplenjenih, prepovedanih in uničenih več števil revij, prepovedana tudi kakšna slovenska knjiga, zlasti v »svinčenih« sedemdesetih letih pa so bili na sodišču obsojeni tudi posamezni avtorji tovrstnih del.⁷

Naj navedem na tem mestu le dva primera, oba iz let 1976–77, ki jasno kažeta, zaradi česa je bil lahko posameznik zaprt. Franc Miklavčič, sodnik okrožnega sodišča v Ljubljani, ki je med vojno kot krščanski socialist stopil v partizane, je bil zaprt maja 1976. Obtožili so ga, ker je v reviji *Zaliv iz Trsta*, torej v slovenskem zamejstvu, decembra 1975 pod psevdonimom objavil članek, ki ga je napisal v obrambo Edvarda Kocbeka, na katerega se je leta 1975 znova ulila »politična ploha«, saj je načel tabu izvensodnega pobja več tisoč slovenskih kolaboracionistov v prvih povojnih mesecih. Drugo inkriminirano dejanje Miklavčiča o klerikalizmu in cerkvi, ki je bil namenjen zgolj interni uporabi uslužbencev notranjih zadev. Ob preiskavi Miklavčičevih službenih prostorov je policija našla še njegove dnevnike, v katerih je imel zapisane pogovore s somišljeniki, bivšimi krščanskimi socialisti, ki se niso strinjali s prevladujočo vlogo komunistov v državi. V dnevnikih je bila zapisana njihova politična vizija: ustanovitev samostojne slovenske države zunaj Jugoslavije in uvedba večstrankarskega parlamentarnega sistema zahodnega tipa.⁸

Miklavčič kazni leta in pol strogega zavora ni odsedel v celoti, saj so njegovi znanci zadevo spravili na mednarodno sceno. Med drugim je, s posredovanjem ameriškega senatorja in župana Clevelanda slovenskega rodu Franka Lauscheta, prišla tudi v zunanjepolitični odbor ameriškega senata in kongresa. Za Miklavčiča se je zavzel tudi Amnesty Internatio-

⁶ Kot primer prepovedi uvoza »protidržavnih« knjig glej: Ervin Dolenc, Bojan Godeša, Aleš Gabrič: *Slovenska kultura in politika v Jugoslaviji*. Ljubljana : Modrijan, 1999 (Zbirka Zgodovinski viri za srednje šole), str. 153. Več o »famoznem« D-fondu za prepovedano literaturo glej: Rozina Švent: *Prepovedani tiski v Narodni in univerzitetni knjižnici*. *Knjižnica*, 41, 1997, št. 1, str. 137–141.

⁷ Več o načinu omejevanja tiska glej v: Marjan Horvat: *Prepoved razširjanja tiskane besede v Sloveniji 1945–1990 : diplomsko naloga* (Fakulteta za družbene vede), Ljubljana, 1995; Teja Oblak: *Politična cenzura knjig v Sloveniji od 1945–1991 : diplomsko delo* (Fakulteta za družbene vede), Ljubljana, 2000.

⁸ Franc Miklavčič: *Politični kriminal iz svinčenih let*. *Delo*, XXXV, št. 295–300, 20. 12. – 24. 12. 1993.

nal, ki ga je proglasil za političnega jetnika meseca februarja 1977 in ga imenoval prisoner of conscience (t.j. ujetnik vesti).

V drugem primeru gre za preprostega kmeta Franca Luzarja, ki je za družinske člane leta 1966 opisal, kako je preživel vojno in čas po njej. Delo je naslovil *Spomini skrivača Marka*. V njih je bil enako oster do kolaboracionistov in partizanov, saj je spoznal teror obeh strani, tudi on pa je opisal povojni izvensodni poboj slovenskih domobrancev. Leta 1974 so spomini prišli v napačne roke. Policijska preiskava, ki je sledila, je pokazala, da si je Luzar dopisoval s slovenskimi oddajami Deutche Welle, Vatikan in BBC London, kar je oblast štela za sovražno propagando. Na sodišču je Luzar ponovil, da je vse zapisano resnično doživel, kar so ocenili le kot vztrajanje na sovražnih stališčih in je bil zato leta 1976 obsojen na štiri leta strogega zapora.⁹

Pri obeh omenjenih primerih je šlo za značilen način omejevanja lastnega mišljenja, za varovanje tabujev, o katerih se ne sme pisati oz. o katerih je dovoljeno pisati le tako, kot si želi komunistična oblast. Oba omenjena, Miklavčič in Luzar, sta bila obsojena zaradi sovražne propagande, čeprav ni bil noben inkriminirani prispevek objavljen v Sloveniji. Za obsodbo je bil torej dovolj že sum, da bi lahko objava »nezaželenih«¹⁰ člankov povzročila politično škodo oblastnikom zaradi razburjanja javnosti. O tabujih oblast v drugi polovici sedemdesetih let še ni bila pripravljena polemizirati in je kot bolj zanesljive uporabljala represivne metode obračunavanja z drugačnimi naziranjmi posameznikov.

Kulturna po meri vladajoče ideologije

Nasproti »napačnim«¹¹ tendencam v kulturi je Zveza komunistov Slovenije postavljala svoj koncept, v katerem je govorila v imenu delavskega razreda. Pri tem so se sklicevali na revolucionarne dosežke v preteklosti in preživeta načela. Pri idejnih izhodiščih, ki so jih zahtevali tudi od kulturnih ustvarjalcev, so poudarjali pomen marksistične miselnosti, pri konkretnih akcijah pa spodbujali tiste, ki so zadovoljevale kulturne potrebe širokih slojev ljudi. Spodbujali so zlasti amatersko kulturno ustvarjalnost pevskih zborov, gledaliških, glasbenih in drugih skupin v društvih, razvoj knjižničarstva, tiskanje marksistične literature jugoslovanskih komunističnih voditeljev, spodbujali razvoj državnega radia in televizije. Pri financiranju kulture so favorizirali »napredne«, »socialistične«¹⁰ kulturne tokove.

Enostranska usmerjenost se je odražala v neenakomerni izdajateljski politiki založb in programski politiki kulturnih ustanov, saj so imela dela po okusu vladajoče stranke izrazito prednost. Po drugi strani vodilni komunisti niso odobraval novih kulturnih pojavov. To velja zlasti za mladinska subkulturna gibanja od šestdesetih let dalje, rock'n'roll in kasneje punk. Razhajanja med oblastniško deklarirano kulturno politiko in kulturno stvarnostjo so bila v šestdesetih in sedemdesetih letih vse večja, komunisti pa so trmasto vztrajali na političnem ocenjevanju umetnosti. Odnos Zveze komunistov do novih kulturnih trendov, zlasti mlade generacije, je bil tako bolj kot iz uradnih ocen komunističnih ideologov razvoden iz policijskih akcij, iz prepovedi prireditev, festivalov, koncertov in ideoloških kritik v medijih.¹¹

⁹ Franc Luzar: *Spomini skrivača Marka*. Ljubljana : SZS Karantanja Magnolija, 1990.

¹⁰ Franc Šali: *Kulturna pot ZK Slovenije*. Ljubljana : Komunist, 1987.

¹¹ Gregor Tomc: *Profano: Kultura v modernem svetu*. Ljubljana : Študentska organizacija Univerze, 1994, str. 174–178.

Ena ob drugi ali celo ena proti drugi sta ob prehodu v osemdeseta obstajali dve kulturni sceni. Prva z vso politično in finančno podporo oblasti, zagledana v preteklost in zastarele kulturne in idejne kriterije. Določali so jih isti ljudje, ki so vodili politično sceno, med temi pa se je v povojnem obdobju pojavilo malo novih obrazov. Pomanjkanje svežih idej je bilo z vsakim letom očitnejše. Pogled vladajočih komunistov je bil pogosto tak, kot da se je svet ustavil leta 1945.

To je prišlo do izraza tudi na slovenski kulturni praznik 8. februarja 1978, ko se je prvič po letu 1945, po 33 letih, sestal plenum kulturnih delavcev Osvobodilne fronte. Trije so bili med 2. svetovno vojno, četrty neposredno po njej, peti pa šele leta 1978. Na tem so partizanskim kulturnim ustvarjalcem podelil domicil, priznanje, ki so ga od srede šestdesetih let podeljevali partizanskim enotam, aktivistom in revolucionarjem za zasluge v vojni in socialistični revoluciji. Eden od osnovnih vzrokov za podelitev domicila kulturnim delavcem Osvobodilne fronte je bila tudi želja, da bi, po besedah Mitje Ribičiča, »*bodočim rodovom ohranili resnično, pristno podobo takratnega velikega in neponovljivega ljudskega gibanja, da bi ohranili smotre revolucije in obogatili njeno kulturno izročilo, da bi odgovorili na vprašanje, kako smo v povojnem obdobju in kako danes ravnamo s kulturno dediščino narodnoosvobodilnega boja, ki je po besedah Borisa Kidriča našo inteligenco oziroma njeno veliko večino ponovno združila z ljudstvom.*«¹²

To naj bi bil tudi najboljši odgovor kulturnikom, ki so bili po mnenju vodilnih ideologov odtrgani od ljudstva, ki pri svojem delu niso upoštevali velikih pridobitev revolucije in naj bi v znanem kulturnopolitičnem besednjaku vladajoče stranke zagrešili še vrsto napak, ki naj bi bile predvsem posledica nepoznavanja marksistične miselnosti in slavne revolucionarne preteklosti.

Plenum kulturnih delavcev se je nato sestajal vsako leto, teme pogovorov pa so bile večinoma omejene na čas in ljudi izpred nekaj desetletij. Tudi tisti razpravljavci in teme, ki so presegli prelomnico leta 1945, so se previdno izmikali aktualizmu in iskanju paralel s kriznim političnim, narodnim in kulturnim položajem v prvi polovici osemdesetih let. Med referenti so bili tisti, ki še niso srečali Abrahama, prej izjema kot pravilo. Čeprav prispevkom nikakor ni moč oporekati strokovne veljave, končna sporočila plenumov z večinoma v preteklost zazrtimi pogledi in zastarelimi kulturnopolitičnimi obrazci le niso nudila ustreznih odgovorov na aktualna kulturna vprašanja slovenstva in Slovencev. V zaključkih so pri obravnavanju kulture še vedno prevladovala že izpete ocene o velikem pomenu narodnoosvobodilnega boja in komunistov za razvoj slovenske kulture, tako da plenumi nikakor niso mogli postati most med generacijami različno mislečih slovenskih kulturnikov, kar je bila ob oživitvi leta 1978 ena njegovih osnovnih tendenc.¹³

Dvojnost meril vladajočih struktur pri obravnavanju kulturnih vprašanj je bila razvidna na vseh področjih. Posebej očitna je bila pri dveh filmih, ki sta se dotikala vojnega časa. Leta 1976 so začeli priprave za snemanje filma in televizijske nadaljevanke Dražgoška bitka, ki naj bi prikazala prvo večjo bitko med slovenskimi partizani in nemškim okupatorjem leta 1941. Film naj bi bil epopeja slovenskega partizanskega boja in začetkov revolucije, zato je užival vso podporo oblasti. Ocenjen je bil kot vsebinsko, strokovno in finančno najzahtevnejši filmsko-televizijski projekt na Slovenskem. Toda akcija ni stekla po pričakovanjih, saj so dogovarjanja potekala večinoma v političnih krogih mimo kulturnih ustanov. Še preden je

¹² *Kultura, revolucija in današnji čas*. Ljubljana: Plenum kulturnih delavcev OF, 1979, str. 4. Več o plenumih glej: Barbara Kos: *Kulturni plenumi Osvobodilne fronte : diplomsko delo*. Ljubljana, 2001.

¹³ Razprave in sporočila plenumov so redno izhajala v : Zbirka Plenuma kulturnih delavcev OF.

projekt pošteno stekel, so bili že porabljeni milijoni in milijoni dinarjev, toda do leta 1980 so posneli manj kot tretjino kadrov.¹⁴

Kljub pogoltnosti projekta so starejši politiki predlagali, da bi iskali dodatna sredstva in s snemanjem nadaljevali, toda ob nasprotovanju tistih, ki bi morali pri tem sodelovati, so največji slovenski filmski projekt prekinili, del gradiva pa porabili za televizijske oddaje. Kulturna srenja je bila zelo kritična do »političnih« veleprojektov. Kljub izrečenim pripombam, da bi se morala začeti s primerom ukvarjati finančna inšpekcija, do tega ni prišlo.¹⁵

Nasprotno pa so se politiki hudovali nad drugim filmom o partizanih, ki je prišel na filmska platna leta 1980. Živojini Pavlovič je bil avtor snemalne knjige in režiser filma *Nasvidenje* v naslednji vojni, posnetega po literarni predlogi pisatelja Vitomila Zupana, ki je že prebil sedem let kot politični zapornik. Partizansko življenje v tem filmu ni bila velika neživljenjska epopeja, pač pa dosti bolj intimno in prepleteno srečevanje najrazličnejših človeških značajev in usod. V vodilnih strukturah je bil film deležen očitkov, da gre za primer izkrivljanja historičnih dejstev v umetniškem delu.

Tako kot pri proslulem filmu *Dražgoška bitka* so ostareli politiki načrtovali še več podobnih velikih kulturnih projektov, v katerih so videli možnost propagiranja lastnih nazarov. Poglavitna dogajanja naj bi se omejevala na čas do leta 1945, zlasti na vodilno vlogo Komunistične partije v delavskem gibanju in revolucionarnem vrenju prve Jugoslavije ter v odporu okupatorju med 2. svetovno vojno. V ta namen so načrtovali več daljših dokumentarnih televizijskih nadaljevanj ali pa npr. gradnjo povsem novega Muzeja ljudske revolucije v južnem delu slovenske prestolnice Ljubljane,¹⁶ kar pa ni bilo realizirano. Tudi sveti za ohranjanje in razvijanje revolucionarnih tradicij, kot so se imenovali organi, ki so spremljali raziskovanje bližnje preteklosti, so se zanimali večinoma le za čas do leta 1945 in poudarjali, da je potrebno v zgodovinopisju pozornost posvečati partizanskim enotam in narodno-osvobodilnemu boju. Ni pa jih tako motilo, da za ves povojni čas na raziskovalnih ustanovah skorajda ni bilo usposobljenih zgodovinarjev.¹⁷

Neenakomerno obravnavanje preteklosti in pomanjkanje strokovnjakov za novejši čas se je pokazalo še ob enem velikem projektu, ki je nastajal v drugi polovici sedemdesetih let, pri *Enciklopediji Slovenije*. Geslovnike so sestavljali v začetku osemdesetih let in so zajeli tedaj znane in raziskane dogodke, zato je za čas po letu 1945 nastala vrzel.¹⁸ Za področje zgodovine so bili geslovniki bolj ali manj zaokroženi za čas do leta 1918, za kasnejša obdobja pa so imenovali dva urednika za čas 1918–1941, za obdobje vojne 1941–1945 kar šest urednikov in za ves povojni čas dva.¹⁹ Neenakomerna pokritost različnih zgodovinskih epoh se je nato vlekla skozi ves čas izdajanja osrednje slovenske nacionalne enciklopedije.

¹⁴ ARS, Fond Republiške konference SZDLS (dalje: RK SZDLS), š. 70, 19. seja Predsedstva RK SZDLS, 11. 11. 1980; priloga: Ocene in stališča sveta projekta »Dražgoška bitka« glede dosedanjega uresničevanja projekta in njegovega nadaljevanja.

¹⁵ ARS, RK SZDLS, š. 70, 19. seja Predsedstva RK SZDLS, 11. 11. 1980 in 21. seja, 9. 12. 1980.

¹⁶ ARS, RK SZDLS, š. 69, 27. seja Predsedstva RK SZDLS, 10. 3. 1981.

¹⁷ ARS, RK SZDLS, š. 65, 56. seja Predsedstva RK SZDLS, 16. 11. 1982.

¹⁸ Marko Vidic: *Nastajanje Enciklopedije Slovenije. Grafenauerjev zbornik* (ur. Vincenc Rajšp et al.). Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti : Znanstvenoraziskovalni center SAZU : Filozofska fakulteta, v Mariboru : Pedagoška akademija, 1996, str. 151–160.

¹⁹ Glej sestav uredniškega odbora v: *Enciklopedija Slovenija 1*, A-Ca, Mladinska knjiga, Ljubljana 1987, str. VI.

Kulturna »opozicija« in odpiranje tabujev

Na drugi strani so odmaknjena od pogledov vladajoče stranke cvetela drugačna kulturno-politična razmišljanja in kulturna ustvarjalnost mladih in nekoliko manj mladih umetnikov in znanstvenikov. Nov zagon so novosti dobile po smrti dveh velikih voditeljev. Februarja 1979 je umrl vodilni partijski ideolog in marksistični teoretik Edvard Kardelj, 4. maja 1980 pa še Josip Broz Tito.²⁰

Dober mesec po Titovi smrti, 10. junija 1980, je 60 uglednih slovenskih kulturnih ustvarjalcev, pesnikov in pisateljev ter profesorjev humanističnih in družboslovnih smeri ljubljanske univerze podpisalo pobudo za novo revijo. Med podpisniki so bili ljudje, ki so se že srečevali z notranjo upravo, bili tudi v zaporih, takšni, ki so morali po političnih čistkah zapustiti profesorsko mesto na univerzi ali pa imeli kakšne drugačne življenjske težave, ki so bile posledica močno omejevanega političnega in kulturnega udejstvovanja. Podpisniki so pobudo poslali pristojnim oblastnim in političnim organom, ki bi morali dati soglasje za izdajanje revije in ji zagotoviti državno subvencijo. Potrebo po novi reviji so podpisniki utemeljevali z večletnim mrtvilom v »prostoru, ki ga zasedajo obstoječe revije. Med njimi ni ne dialoga ne polemike: nikakršne diferenciacije ni med njimi. Diferenciacije pa že zato ne more biti, ker jih je kljub drugačnemu videzu malo.«²¹

Ostale revije so bile po mnenju podpisnikov preveč ozko zasnovane in se niso dotikale širšega spektra vprašanj, pa čeprav so bili tudi sami sodelavci najpomembnejših kulturnih revij, literarno zasnovane Sodobnosti, estetsko-teoretičnih Problemov, družboslovnih Časopisa za kritiko znanosti in Teorije in prakse in drugih družbeno kritičnih revij. Toda podpisniki so napisali, da razmere le niso dopuščale širine in da bi bil pogoj za izdajanje nove revije »svobodnejši pretok kulturnopolitičnih, idejnih in estetskih pogledov«, kajti izkušnje prejšnjih let so pripeljale do zavrtosti kulture: »Že v sedemdesetih letih so se pojavili dvomi, ali institucionalna depolitizacija ne pelje v osamitev in končno v izločitev iz kulturnopolitičnega življenja. Težnje, ki oživljajo vsesplošno ideologizacijo ter omejujejo svobodo znanstvenega in umetniškega ustvarjanja, so nas v drugi polovici sedemdesetih let prisilile, da ponovno reflektiramo svojo apolitičnost. Zakaj kljub hoteni apolitičnosti (ki pa nikako ni izključevala družbene prizadetosti in zavzetnosti) in izrecno poudarjeni neideološkosti se ideološkim pritiskom ne le nismo mogli izogniti, ampak smo bili pogosto celo najbolj izpostavljena tarča političnih in ideoloških podtikanj in diskvalifikacij; da konkretnih primerov onemogočanja tiskanja in javnega nastopanja niti ne navajamo.«²²

Pobuda za ustanovitev nove revije, ki bi združevala intelektualce, ki so se že izkazali kot kritiki družbenih razmer, pri oblasteh seveda ni naletela na najboljši odziv. Na različnih forumih so se vrstile polemike o potrebnosti oziroma nepotrebnosti nove revije. Pri akciji za ustanovitev revije so bili aktivni pesnik Niko Grafenauer, filozof Tine Hribar, sociolog Dimitrij Rupel in drugi. Pomembno je tudi, da je dobila pobuda podporo osnovne organizacije Zveze komunistov pri Društvu slovenskih pisateljev in da je bilo med samimi podpisniki precej članov Zveze komunistov, ki so na uradnih forumih dovolj uspešno zagovarjali svojo pobudo. Politiki, ki se niso strinjali z »opozicijsko« usmeritvijo pobudnikov, le niso preprečili ustanovitve nove revije.²³

²⁰ Več o političnem razvoju Jugoslavije po Titovi smrti glej v: Božo Repe: *Jutri je nov dan : Slovenci in razpad Jugoslavije*. Ljubljana : Modrijan, 2002; Dušan Bilandžić: *Jugoslavija poslije Tita (1980–1985)*. Zagreb : Globus, 1986. Glej tudi v teh delih navedeno literaturo.

²¹ *Nova revija*, I, št. 1, 1982/83, str. 1.

²² *Nova revija*, I, št. 1, 1982/83, str. 4.

²³ *Nova revija*, I, št. 1, 1982/83, str. 122–128; št. 2, str. 270–277.

Vladajoči krogi so trdili, da izhaja v Sloveniji dovolj revij in da je v njih prostor tudi za tiste, ki si želijo novo revijo, in so iskali zlasti ovire proceduralnega značaja. Ob tem so seveda zamolčali, da so imeli v uredniških odborih in izdajateljskih svetih teh revij večino ljudje, ki niso bili ostrejši kritiki družbenih razmer in so po zakonskih določbah o tisku pogosto igrali vlogo cenzorja. Toda poleg politikov so akciji za ustanovitev nove revije nasprotovali tudi nekateri ugledni kulturniki starejše generacije. Med podpisniki je tako dokaj neprijetno odmeval odgovor Josipa Vidmarja, avtoritete med esejisti, ki je na vprašanje, kaj si misli o zahtevah za novo revijo, odgovoril: *»Mislim, da so vsi podpisniki za to revijo sodelavci raznih obstoječih revij in da bi to lahko brez škode tudi ostali, kajti v sklopu velikega števila imen ne vidim nobene homogenosti in v njihovi utemeljitvi prošnje nobene jasne koncepcije tega, kar naj bi ta revija bila. Če pa nekdo ustanavlja tako važno stvar, kot je revija, bi vendar moral znati povedati javnosti, kaj z njo hoče. Vsaka revija, ki zasluži to ime, ima neko svojo osnovno težnjo, nekakšen osnovni impulz. Skupina, ki je podpisala šestnajst tipkanih strani obrazložitve, pa nam tega ni znala povedati.«*²⁴

Kljub vsem pomislekom oblastniki niso preprečili ustanovitve nove revije, a so jo poskušali nadzorovati in ji vsiliti takšen svet in uredniški odbor, v katerem bi imeli pobudniki ideje manjšino, večino glasov pa bi imeli zastopniki vladajočih političnih organizacij. Drug predlog, po katerem bi bile obe strani, pobudniki in drugi člani, enakopravno zastopane v vodilnih organih revije (50:50), pa je vseboval določbo o pravici veta. Pobudniki so tovrstnim predlogom nasprotovali in zatrjevali, da so revije s takšnim principom odločanja pravzaprav vzrok, da si želijo izdajati novo revijo. Prav v času pobude za ustanovitev nove revije, je imel del predlagateljev težave pri izdaji spominskega zbornika o literarnem zgodovinarju Dušanu Pirjevcu. Prispevki so bili zbrani leta 1978, leto po Pirjevčevi smrti. Zbornik naj bi izdala Sodobnost ali Problemi – reviji, pri katerih je bil Pirjevec nekaj let urednik. Toda zaradi idejnih spornosti dveh člankov so komunisti v samoupravnih organih preprečili izdajo pri revijah, ki so jih vodili. Zbornik je nato izšel šele leta 1982 v samozaložbi.²⁵

Tovrstni izkušnje so bile dokaj poučne in predlagatelji niso bili pripravljeni na preveliko popuščanje. V dolgih polemikah se je oblikovalo tudi ime revije. Ker so več kot leto razpravljali o ustanovitvi nove revije, je postalo to kar njeno ime – Nova revija. Pobudnike pa so »kaznovali« tako, da so ji v primerjavi s konkurenčnimi revijami določili relativno nizko subvencijo, Dimitrij Rupel, eden najglasnejših zagovornikov nove revije, pa na uradnih forumih ni bil potrjen za odgovornega urednika, ker so mu očitali, da je v postopku ustanavljanja revije ravnal nedemokratsko in pokazal nestrpnost do drugače mislečih.

Nova revija je začela izhajati maja 1982, glavni in odgovorni urednik pa je bil Tine Hribar. Leta 1984 sta ga zamenjala Niko Grafenauer in Dimitrij Rupel. Že prve številke so pokazale, da so se oblastniki upravičeno »bali« Nove revije. Njeni sodelavci so odpirali zamolčane teme in objavljali prispevke, ki jih druge revije niso hotele objaviti. Naslonili so se na tradicijo prepovedanih revij iz petdesetih in šestdesetih let, le da je bila Nova revija v kritikah dosti ostrejša od predhodnic, na katere se je sklicevala.

Čeprav je bila Nova revija »mesečnik za kulturo«, je že od prve številke polemizirala z družbeno stvarnostjo in odgovarjala na aktualna politična in narodna vprašanja. Sodelavci so se lotevali tudi vloge Komunistične partije med 2. svetovno vojno in po njej ter obračuna komunistov z opozicijo. Pri tem so vsaj na začetku opozicijsko držo naslonili na izročilo Edvarda Kocbeka in Dušana Pirjevca, ki sta bila leta 1945 še med oblastno strukturo (prvi

²⁴ Josip Vidmar: *Dva razgovora*. Ljubljana : DZS (Plenum kulturnih delavcev OF), 1983, str. 20–21.

²⁵ Ivan Urbančič: Zgodbe iz zgodovine nastajanja spominskega zbornika o Dušanu Pirjevcu. *Nova revija*, I, 1982/83, št. 2, str. 252–256.

krščanski socialisti, drugi komunist), a sta se nato z njo razšla. Leta 1985 je Nova revija iz pozabe potegnila Staneta Kavčiča, leta 1972 odstavljenega predsednika slovenske vlade. Poskrbela je še za (neuradno) rehabilitacijo številnih zamolčanih slovenskih kulturnih ustvarjalcev. V pogovorih s kulturniki, ki so že izkusili komunistične zapore in katerih dela so bila prepovedana, pa je bila ost kritike usmerjena predvsem v zahtevo po svobodi govora in tiska.

Nova revija je bila vsekakor velika novost, ni pa bila izjema. Kajti v letih po Titovi smrti se je v vsej državi vsul plaz kritik v kulturnem ustvarjanju. V umetniških delih so spregovorili o jugoslovanskem stalinizmu in najbolj mračnih poglavjih komunističnega režima, o katerih se do Titove smrti ni smelo pisati, zlasti o največjem jugoslovanskem koncentracijskem taborišču Golem otoku. Vanj so po letu 1948 zapirali informbirojevce, ljudi, ki jih je oblast po jugoslovansko-sovjetskem razkolu obtožila simpatiziranja s Sovjetsko zvezo in jih nečloveško mučila. Znanstveniki družboslovnih strok so kritiko usmerili v napake sistema, zlasti v politični monopol ene ideologije, ki je onemogočala svoboden pretok misli in idej in je bila po njihovem mnenju poglavitni krivec za vesplošno krizo v državi.²⁶

V Sloveniji sta na širok odmev naletela zlasti dva romana. Kako so spreminjajoče se kulturnopolitične razmere vplivale na izdajo knjige, je lepo razvidno iz težav ob natisu romana Branka Hofmana *Noč do jutra*. V njem je spregovoril o tabuju Golega otoka. Hofmanova knjiga je bila pri eni najuglednejših založb Slovenski matici natisnjena že novembra 1975, toda še pred vezavo je bila naklada brez formalne prepovedi umaknjena iz tiskarne. Začela so se večletna naprezanja založbe, da bi dokončali začetni projekt, toda korak naprej jim je uspel šele po letu 1979, ko so od oblasti zahtevali pisno utemeljitev, zakaj delo ne sme iziti. Po dolgotrajnih pregovarjanjih je Hofmanov roman jeseni 1981 le izšel in Slovenci so lahko prvič v doma natisnjem delu brali, kakšne grozote so preživljali nedolžni ljudje. Knjiga je bila – kot je v takih primerih navada – takoj razprodana in kmalu je sledil ponatis zelo iskanega dela.²⁷

O drugem tabuju, stalinističnih sodnih procesih na Slovenskem, je v romanu *Umiranje na obroke* pisal pisatelj Igor Torkar, ki je bil leta 1949 tudi sam obsojen na t.i. dahavskih procesih. Prva izdaja je izšla leta 1983, a ne v obliki, kakršno si je zamišljal avtor. Ob koncu knjige bi namreč morala biti natisnjena še anketa na Torkarjevo vprašanje: ali so bili naši dahavski procesi stalinistični? Toda zadnje pol pole, na kateri so bili natiskani pritrdilni odgovori trinajstih uglednih slovenskih kulturnikov, so morali v tiskarni na zahtevo Službe državne varnosti odstraniti. Tudi Torkarjevo delo je bilo, tako kot Hofmanovo, hitro razprodano in je doživelo več ponatisov, v tretji izdaji pa je bila lahko objavljena tudi sporna anketa.²⁸

V istih letih, ko so nastajala umetniška dela o dotlej prepovedanih temah, so potekale tudi akcije za izdajo starejših del, ki so jih komunistične oblasti pred leti prepovedale. V Sloveniji se je znova pojavila pobuda za izdajo pesniške zbirke Franceta Balantiča. Ker je v vojni umrl kot kolaboracionist, je komunistična oblast preprečevala natis njegove poezije, pa čeprav v njej ni bilo nikakršnega sledu politiziranja in so ga literarni kritiki uvrščali med najpomembnejše slovenske pesnike svojega časa. Po tem, ko je pesmi natisnila slovenska politična emigracija, ki je z Balantičem propagandno manipulirala, je bila v Sloveniji

²⁶ Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita*, str. 178–197.

²⁷ Primož Simoniti: Bogo Grafenauer kot predsednik Slovenske matice 1978–1988. *Grafenauerjev zbornik*, str. 137.

²⁸ Igor Torkar: *Umiranje na obroke*. Ljubljana : Littera picta (nova dopolnjena izd., 6. ponatis), 1996, str. 438.

zbirka prvič natisnjena leta 1966. Toda še preden je prišla v javnost, je bila celotna zbirka po intervenciji s političnega vrha – z izjemo nekaj izvodov – uničena. Leta 1982 se je začela nova akcija za natis Balantičeve lirike in dve leti kasneje je zbirka, ki je bila leta 1966 uničena, le prišla do bralcev.²⁹

Književniki so tako postajali eni poglavitnih kritikov družbenih razmer. To se je odrazilo tudi v njihovem strokovnem združenju, Društvu slovenskih pisateljev (DSP). V sedemdesetih letih sta ga vodila Miško Kranjec in Ivan Potrč, dva starejša književnika (soc) realistične »predmodernistične« generacije. Ko pa je februarja 1979 prevzel predsedniško mesto Tone Pavček in za njim leta 1983 še mlajši Tone Partljič, se je začelo društvo vse bolj vsestransko javno angažirati in se zanimati za pereča družbena vprašanja, predvsem takšna, ki so jih kot slovenskih književniki neposredno občutili. To so bila zlasti narodno vprašanje, problematika jezikovne enakopravnosti v državi in svoboda umetniškega ustvarjanja.

Sredi osemdesetih let je društvo preraslo raven stanovskega združenja in vse bolj postajalo tudi politični subjekt. Leta 1985 je bila v njegovem okviru ustanovljena Komisija za zaščito mišljenja in pisanja, ki ji je predsedoval Veno Taufer. Ta se je začela aktivno odzivati na primere kršenja in poskusov omejevanja temeljnih človekovih svoboščin.³⁰

Čeprav lahko napisana beseda najbolj natančno izraža kritično misel, se je ta razvijala tudi na drugih kulturnih scenah, zlasti v glasbi. Dne 1. junija 1980 (27 dni po Titovi smrti in 9 dni preden je bila napisana pobuda za Novo revijo) je bila v Trbovljah ustanovljena rockovska skupina Laibach. Že štiri mesece kasneje je bila izrečena prva prepoved koncerta te skupine. Laibach se je leta 1983 v Ljubljani združil z likovno skupino Irwin in Gledališčem sester Scipion Nasice v umetniški kolektiv *Neue slowenische Kunst* (NSK), ki je za ustvarjanje lastne manifestativne podobe leta 1984 ustanovil še skupino *Novi kolektivizem*. NSK je v delovanju posnemal model organizacije države, saj so bili člani zavezani interni knjigi zakonov, skupine in oddelki pa so bili prek ideološkega sveta povezani v konvent (generalni svet).³¹

Delovanje NSK je temeljilo na strogem kolektivizmu. Uporabljali so nacistične in komunistične simbole pa tudi hrupni nastopi uniformiranih glasbenikov Laibacha z zaslepljujočimi svetlobnimi učinki so aludirali na totalitarizem. Zaradi tega in uporabe nemških imen Laibach in NSK so jim oblastniki očitali germanizatorsko tendenco in fašistoidnost in jim pogosto prepovedali nastop na domačih tleh. Kljub temu skupine NSK niso ostale brez dela, kajti tudi zaradi izrazite politične provokativnosti, nekonformnosti in svojstvene kreativnosti je bilo gibanje NSK v tujini najodmevnejše slovensko umetniško dejanje zadnjih desetletij. Plošče Laibacha so bile naprodaj na velikem delu zemeljske oble, gledališka skupina je gostovala na številnih svetovnih festivalih in tudi razstave Irwina so si lahko ogledali na več kontinentih.

Punk se je na Slovenskem usidral ob koncu sedemdesetih let, toda tudi o njem so ostrejšje polemike potekale v začetku osemdesetih let. Prva leta punkovskega gibanja se je z njim bolj kot pristojne ideološke komisije političnih organizacij ukvarjala policija. Prepoved koncerta skupine Pankrti leta 1977 je bila le uvod v nadaljnje pritiske nad punkovci. »Sumljivo« oblečeni ljudje s punkovsko podobo so bili pogosto brez vzroka tarča policijskih preiskav, zasliševanj in maltretiranj. Zaradi grafitov ali bedžov, ki so jih komunistični ideo-

²⁹ France Pibernik: *Temni zaliv Franceta Balantiča*. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1989, str. 237–249.

³⁰ Arhiv Društva slovenskih pisateljev (A DSP), Veno Taufer, Poročilo »Komisije za zaščito mišljenja in pisanja«, 4. 3. 1986.

³¹ *Neue Slowenische Kunst*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1991.

logi ocenjevali kot žalitev patriotskih in revolucionarnih čustev, so bili dijaki izključeni iz šole ali celo zaprti.³²

Ker so bila besedila punk skupin pogosto naperjena ne le proti splošnim družbenim težavam, ampak tudi konkretnije proti oblastnikom, so oblasti pogosto posegale po neprijetnih potezah, kot so prepovedi koncertov ali cenzurni posegi. Skupina Otroci socializma je npr. ob kongresu ZKS leta 1982, na katerem so vsi delegati dobili usnjene torbice s kongresnim gradivom, sestavila pesem Sedemsto usnjenih torbic. Ta bi morala biti objavljena v tematski številki revije Problemi o punku, toda zaradi cenzure je bila na tistem mestu revije le zgovorna črna zaplata.³³

Slovenija na zahodu vzhodnega sveta

Reakcije jugoslovanskih komunističnih voditeljev na kritike iz kulturniških vrst so bile zelo različne. Na Hrvaškem kritičnega vala v teh letih še ni bilo. K temu je precej pripomogel tedaj vodilni hrvaški kulturni ideolog Stipe Šuvar, ki se je postavil v vlogo branitelja pravovernosti kulturnega ustvarjanja in sestavil spisek citatov iz del 186 avtorjev, ki so bila dokaz »atmosfere svojevrstne malomeščanske kulturne kontrarevolucije in poskusi tistega dela kreativne in reproduktivne inteligence, ki ne stoji na marksističnih, socialističnih in komunističnih pozicijah ali jih je zapustila, da očrni našo družbo«. ³⁴ Na spisku so prevladovala dela iz Srbije in Slovenije.

Toda medtem ko je prihajalo v Beogradu do ostrih političnih sporov in sodnih prepovedi, so v ostali Jugoslaviji sodili, da je Slovenija v liberalizaciji močno prehitela ostalo državo. Hrvaški zgodovinar Dušan Bilandžić je že leta 1986 zapisal: »V Ljubljani se je kritična misel razvijala bolj ali manj svobodno in normalno, z visoko stopnjo tolerance s strani odgovornih političnih faktorjev. Tam so v polemiki sodelovali tudi partijski funkcionarji, vštevši tudi najvišji in to na zelo tolerantem način, s položaja partnerja in brez groženj s sankcijami.« ³⁵

Da so bili slovenski časopisi takrat dejansko najbolj odprti mediji v Jugoslaviji, so priznavali tudi pisci iz drugih republik. Že kar v prvi številki Nove revije leta 1982 so bili npr. objavljeni prevodi pesmi Gojka Djoga, ³⁶ ki so bile leta 1981 izdane v zbirki Vunena vremena v Beogradu. Toda ta je bila zaradi politične »spornosti« Djogove poezije v Srbiji prepovedana, proti avtorju pa je javno tožilstvo v Beogradu sprožilo kazenski postopek, na katerem je bil Djogo obsojen na leto dni zapora. ³⁷

Objava Djegovih del v Sloveniji ni bila izjema. Aprila 1985 je npr. hrvaški književnik Petar Šegedin napisal odprto pismo Stipetu Šuvarju zaradi nasprotovanj težnjam za normiranje hrvaškega jezika in zaradi politično-ideoloških napadov na hrvaške književnike. Članek je hotel objaviti v zagrebškem časopisu Forum, toda tam so »izgubili« korekturo članka. Začele so se širiti govorice o vpletanju višjih državnih struktur, postavljen članek, o katerem

³² *Punk pod Slovenci*. Ljubljana : Univerzitetna konferenca ZSMS (Krt : knjižnica revolucionarne teorije; 17), 1984.

³³ Ali H. Žerdin: *Generalni brez kape. Čas odbora za varstvo človekovih pravic*. Ljubljana : Krtina (Knjižna zbirka Krt; 105), 1997, str. 199.

³⁴ Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita*, str. 202.

³⁵ Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita*, str. 200.

³⁶ *Nova revija*, I, št. 1, 1982/83, str. 55–60.

³⁷ Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita*, str. 180.

se je toliko govorilo, pa nikakor ni bil objavljen. Ko so se nato maja 1985 na Bledu srečali hrvaški in slovenski književniki, so se dogovorili, da bodo pismo objavili v ljubljanskem tedniku Mladina. Kdor je želel, je lahko tisto, »*kar je Šegedin v imenu književniškega dostojanstva in občutenja hrvaške državljanske dolžnosti napisal in javno oznanil*«, prebral v slovenskem prevodu v reviji, ki je bila zelo iskana tudi zunaj meja Slovenije.³⁸

Zaradi večje tolerance do drugače mislečih je bilo slovensko pravosodje leta 1988 deležno celo kritik, ker določbe o verbalnem deliktu »*uporabljajo tudi vsa druga sodišča v državi, razen sodišč v S(ocialistični) r(epubliki) S(loveniji)*«. Na te očitke je ljubljanski javni tožilec odgovoril, da so te določbe v Sloveniji še vedno aktualne in da so v letih 1978–1986 na slovenskih sodiščih devetkrat razsojali o kršitvi 133 člena (torej člena o t.i. verbalnem deliktu).³⁹ Ob aretacijah novinarjev Mladine sredi leta 1988 pa se je Združenje književnikov Srbije 9. junija solidariziralo z zahtevami Društva slovenskih pisateljev po izpustitvi aretiranih in izrazilo zaskrbljenost, »*ker se aretacije razširjajo na vašo sredino, ki je bila tega daljši čas obvarovana*«. ⁴⁰

Kljub navidezni idili med kulturniško opozicijo in oblastjo prepovedi in afere tudi v Sloveniji niso bile nikakršna redkost. Uporaba členov o žalitvi države, državnih funkcionarjev, protidržavni dejavnosti ipd. je bila še vedno aktualna, posledice pa so bile prepovedi objave posameznih člankov ali zaplembe nekaterih števil revij. Pri tem so bile oblasti zlasti pozorne na študentski reviji Tribuno in Katedro ter glasilo ZSMS Mladina. Nova revija je bila že od prve številke predmet ideoloških kritik in zahtev po sodni prepovedi posameznih člankov ali števil, toda kljub vročim razpravam proti njej ni bil nikoli sprožen sodni postopek. Po nekajletnem zatišju se je tako z valom kritike kulturniške opozicije večalo tudi število cenzurnih prepovedi in zaplemb. Kar je Slovenijo bistveno ločilo od ostale države in ostalega vzhodnega sveta, je bila tedanja sodna praksa. V Sloveniji je bilo namreč sredi osemdesetih let že povsem običajno, da so bili posamezni članki prepovedani, ne da bi bili preganjani tudi njihovi avtorji. Prav tako ni bilo nič več neobičajno, da je sodišče zavrnilo ovadbo tožilstva proti tej ali oni reviji.⁴¹

Konflikti med kulturnimi ustvarjalci in oblastjo so za seboj puščali dolgoročne politične posledice. T.i. nacipunk afera leta 1981 je bila svojevrstna prelomnica za ZSMS, v kateri naj bi se politično kalil bodoči vodilni sloj komunistov. Afera je izbruhnila ob aretaciji treh mladeničev, ki naj bi bili punkerji in nacisti. V javnosti se je zaradi očitkov politikov in policije na račun punkerjev razvila široka polemika za punk ali proti njemu. Oblastniki so punkerje obtoževali, da so desničarji, da se navdušujejo nad nacionalsocializmom, Hitlerjem, da rišejo po zidovih kljukaste križe in da se nacistični izpadi manifestirajo v idejah o etnično čisti Sloveniji, iz katere bi morali izgnati delavce iz južnih jugoslovanskih republik.⁴²

Očitki, skonstruirani v glavah oblastnikov in podkrepljeni s propagandnim zmerjanjem, so bili upravičeni le v eni stvari – da mladinska subkultura ne stopa po poti, ki jo je trasirala v svojih programih idejna voditeljica družbe, Zveza komunistov. In s tem vprašanjem se je moralo soočiti tudi vodstvo ZSMS, ki je izbiralo med dvema možnostima: ali naj kot vselej

³⁸ Branimir Donat: *Crni dossier*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske – Globus, str. 147–148.

³⁹ Žerdin, *Generali brez kape*, str. 256.

⁴⁰ A DSP, Dopis Udruženja književnika Srbije, 9.6.1988.

⁴¹ Marjan Horvat, nav. delo. V skrajšani obliki je avtor dele diplomske naloge objavil v: Marjan Horvat: Cenzura, zaplembe, prepovedi tiskane besede v Sloveniji 1945–1990. *Kamniški sociološki zbornik* (ur. Bojan Čas). Kamnik : Šolski center Rudolf Maister, 1999, str. 115–134; Marjan Horvat: Prepovedi in zaplembe tiskane besede v Sloveniji 1945–1990. *Temna stran meseca : kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990* (ur. Drago Jančar). Ljubljana : Nova revija, 1998, str. 126–139.

⁴² Več glej: *Punk pod Slovenci*.

poslušajo komunistične oblastnike in se s tem odrečejo vplivu na velik del mladine, ali pa naj prisluhnejo dejanskim željam mladih in tvegajo neprijetnosti v odnosu z ZKS? Mladinski funkcionarji so se odločili za slednje in za – vsaj na začetku bolj plaho – osamosvajanje ZSMS. To je bilo deloma čutiti na kongresu organizacije leta 1982, ko so sklenili, da se bodo zavzemali za vso dejavnost, ki je priljubljena med mladimi. Pri tem niso postavljali nikakršnih vnaprejšnjih omejitev, temveč so se zavzeli za širitev kulturnega obzorja in posebej poudarili, da so mladinske vrste odprte tudi oboževalcem punka.⁴³

ZSMS je z odpiranjem vrat novim družbenim gibanjem pomembno vplivala na nadaljnji politični razvoj Slovenije. Kulturne, mirovniške, ekološke, feministične ipd. skupine, ki so uporabljale izrazito politični besednjak, so dobile »kritje« v uradni politični organizaciji, kar je precej vplivalo na širjenje drugačnih pogledov na širša družbena vprašanja od tistih, ki jih je zagovarjal oblastni vrh, kar seveda pri teh ni ostalo brez odziva. Boris Muževič, vodja Tiskovnega sveta Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije (SZDLS), politične komisije za nadzor tiska, je npr. 12. aprila 1983 ocenil, da »se je v mrtvem teku znašel del mladinskega tiska (Tribuna in deloma Mladina) in nekatere revije in glasila na širšem jugoslovanskem prostoru (Nova revija v Sloveniji npr.), ki s privatizacijo, z zasebno razpolagalno pravico do medija, z nestrpnim odnosom v soočanju s širšim družbenim interesom, na poseben način razumejo, izrabljajo in zlorabljajo svobodo tiska. Za ta svoj 'odnos' dobivajo včasih tudi enostransko podporo celo v vodstvu ZSMS.«⁴⁴

Politične razprave, kaj storiti s temi revijami in radiom Študent, pa na srečo opozicije niso šle v smer ukinjanja ali ostrejšega obračunavanja kot pred leti, temveč v zaostrovanje odgovornosti ustanoviteljev, ki so imeli po veljavni zakonodaji tudi (skrito) cenzorsko vlogo.⁴⁵

Pomembno novost so spodbudili tudi Torkarjeva knjiga Umiranje na obroke in drugi prispevki o dahavskih procesih v začetku osemdesetih let. Oblastniki so se sicer že dolgo ubadali z vprašanjem, kako rehabilitirati po krivem obsojene žrtve in kako razveljaviti sodbe. Dokumentacija o dahavskih procesih je bila še skrbno varovana in nedosegljiva javnosti, leta 1977 pa sta oblastni politični organizaciji, ZKS in SZDLS, pod težo pritiskov javnosti sestavili izjavo o dahavskih procesih. Njen namen pravzaprav ni bil rehabilitacija, temveč zaustavitev pritiskov javnosti in prizadetih za revizijo procesa in povračilo škode. To bi namreč odprlo vprašanje konkretne odgovornosti za proces, pri čemer bi glavna krivda padla na vladajoče politike, ki so se v podobnih primerih vedno skrivali za »objektivnimi okoliščinami« in neugodnim mednarodnim položajem Jugoslavije v tedanjem času. Ob nastanku je ostala izjava internega značaja za politične aktiviste in ni bila objavljena.⁴⁶

Pritiski na opredeljevanje do dahavskih procesov so se vnovič močno okrepili po izidu Torkarjeve knjige. Vodstvi vodilnih političnih organizacij sta tako julija 1984 sklenili, da bosta objavili leta 1977 sestavljeno izjavo. Na seji predsedstva SZDL Slovenije 10. julija 1984, ko so sklenili, da bodo skupno izjavo objavili in se bosta tako vladajoči stranki tudi uradno opredelili do neljubih dogodkov, so bili izrečeni pomisleki, da so bili v zadnjih letih v revijah Danas in Mladina ter v knjigah objavljene številne novosti in bi lahko bila sedem let stara izjava že zastarela ter bi jo zato kazalo dopolniti. Toda predsednik Franc Šetinc je ob

⁴³ Tomc, *Profano: Kultura v modernem svetu*, str. 194–197.

⁴⁴ ARS, RK SZDLS, š. 63, 67. seja Predsedstva RK SZDLS, 12. 4. 1983, referat Borisa Muževiča, str. 10.

⁴⁵ ARS, RK SZDLS, š. 63, 67. seja predsedstva RK SZDLS, 12. 4. 1983; š. 62, 76. seja Predsedstva RK SZDLS, 4. 10. 1983.

⁴⁶ Martin Ivanič, *Kronološki prikaz poteka in razveljavitve dachauskih procesov (1946–1986). Dachauski procesi* (ur. Martin Ivanič). Ljubljana : Komunist, 1990, str. 33–51.

tem poudaril, da so pregledali tudi novosti in da v »tem ni nekih novih elementov, ki bi jih morali zdaj vnesti v sporočilo«, dodal pa, da so naložili skupini zgodovinarjev, da prouči ta problem in da jim bodo odprli tudi dotlej zaprte arhive.⁴⁷

Zavračanje novih spoznanj je imelo za posledico dejstvo, da je bila izjava za tedanji čas medla, da se ni dotikala konkretne odgovornosti in je bila pravzaprav poskus opravičevanja nepravnega početja. Prav tako niso zadovoljivo odgovorili na vprašanje, zakaj se je dolga leta zavračevalo z revizijo postopkov. Vladajoči politični organizaciji, ZKS in SZDLS, sta zavračali stališča, da so bili dahavskih procesi slovenska inačica stalinističnih procesov, s čimer so posredno polemizirali s cenzurirano anketo iz Torkarjeve knjige. Zahteve za revizijo procesov, ugotavljanje odgovornosti in »napačno« prikazovanje povojnih jugoslovanskih razmer so ocenili kot »oporo kontrarevoluciji« in napad na Zvezo komunistov, kar je bila seveda najhujša možna obtožba nasprotnikov komunističnega režima.⁴⁸

Kljub neprepričljivosti političnih izjav je javna debata o tej problematiki zapustila globoko sled. Odprla je vprašanje znanstvenega raziskovanja povojnega obdobja, vloge komunistov v političnem razvoju Slovenije in odpiranja arhivov za povojni čas. Tabuji niso bili več tabuji, saj je o njih odprto polemizirala tudi politična oblast. Ko je »uradno« padla prva tančica, so začele padati še druge. Razprave, ki so se dotikale »belih lis« zgodovinopisja, so bile legalizirane in vse pogostejše se je zastavljalo vprašanje zaposlovanja mlajših zgodovinarjev na znanstvenih ustanovah. Zbornik razprav in virov o dahavskih procesih pa je bila kasneje prva znanstvena izdaja virov za povojni čas iz dotlej javnosti strogo zaprtih arhivov.

Omenjene težave niso bile edini primer, ko se je začela oblast na val kritike iz kulturnih krogov odzivati polemično, ne pa prek javnih tožilstev in sodišč kot pred leti. Poleg mladinskega tiska, ZSMS, NSK in drugih je postajala vse bolj boleč trn v peti tudi Komisija za zaščito mišljenja in pisanja oziroma DSP, katerega del je komisija bila. Komisija je vzela pod drobnogled številne poskuse omejevanja človekovih pravic, ko pa je julija 1986 v izjavi omenila tudi konkretna imena nosilcev odgovornih funkcij, je sprožila pravi vihar. Toda ko so o tem razpravljali na seji vodstva SZDLS 15. julija, ni šlo – kot pred leti – za monolog istomislečih, temveč sta bila na sejo vabljeni tudi predsednika komisije in Društva, ki v obrambi stališč književnikov nista ostala osamljena. Napadi politikov niso bili ostri, niso zahtevali odgovornosti in niso klicali na pomoč cenzure ali sodstva. Zlasti starejši politiki so bili še dodatno razočarani nad informiranjem o tej polemiki v Novi reviji, ki naj bi po njihovem mnenju dajala javnosti občutek, kot da imajo prav kritiki-kulturniki, ne pa politiki.⁴⁹

Na kulturniški ravni je tako nastajala nova »politična koalicija«, ki se je vse pogostejše skupaj podpisovala pod protestne izjave. Kot primer naj navedem le izjavo iz septembra 1986, naperjeno proti slovenskemu javnemu tožilcu, ki je kritiziral nekatere medije zaradi pisanja kritičnih člankov na robu zakona. Pod protest zaradi tovrstnih izjav javnega tožilca so se podpisali predstavniki vseh v izjavah napadenih ustanov: predsednika Komisije za zaščito mišljenja in pisanja in DSP Venca Taufer in Tone Partljič ter uredniki Nove revije (Niko Grafenauer in Dimitrij Rupel), Mladine (Uroš Mahkovec) in Katedre (Samo Resnik).⁵⁰

Slovenska politika v teh in številnih drugih primerih ni uporabila (prikrite) cenzure, ki jo je še pred nekaj leti zvesto izrabljala. Občutek intelektualcev drugod v vzhodni Evropi, da je Slovenija oaza v tem delu sveta, torej ni bil neutemeljen, tega pa so se zavedali tudi

⁴⁷ ARS, RK SZDLS, š. 59, 13. seja P RK SZDLS, 10. 7. 1984.

⁴⁸ Politične izjave o procesih, v: *Dachauski procesi*, str. 1063–1069.

⁴⁹ ARS, RK SZDLS, box 52, 56. seja P RK SZDLS, 15. 7. 1986 and 59. seja P RK SZDLS, 14. 10. 1986.

⁵⁰ A DSP, Izjava o domnevnih stališčih slovenskega javnega tožilca.

slovenski intelektualci. Tone Partljič se je v letnem poročilu DSP za leto 1985 spraševal, zakaj v naši družbi še vedno obstajajo tabuji in prepovedane teme (omenil je dogodke na Rogu, Goli otok, dahavske procese, stalinizem) in zakaj ljudje vprašanja s tem v zvezi naslavlajo na DSP, ne pa na pristojne organe: »*Ali je prav, da se obračajo name, kot pisateljskega predsednik? V koga so izgubili zaupanje?*« Zavedal se je, da je položaj v Sloveniji ugodnejši kot v drugem žarišču kritike v Srbiji, kjer so intelektualce zapirali: »*Res, v Sloveniji je drugače: že lani smo ugotavljali, da to ni posledica večje popustljivosti ali nebudnosti, ampak posledica večje demokracije in zavesti.*«⁵¹

Predsednik Komisije za zaščito mišljenja in pisanja Veno Taufer je k temu dodal še nekaj konkretnih dokazov drugačnega obnašanja politike v Sloveniji. Omenil je primer, ko je komisija protestirala proti izjavi zveznega sekretarja za notranje zadeve Dobroslava Čulafića zaradi njegovih etiketiranj kritične inteligence kot sovražnikov države in pozivanja organov represije, da nastopijo proti njim. Na predlog komisije je DSP sprejela protestno izjavo proti zavajajočim besedam zveznega ministra. »*To izjavo*«, je poudaril Taufer, »*čeprav poslano tako Tanjugu kot vsem glavnim časopisom v Jugoslaviji, sta objavila le ljubljanski Dnevnik in tednik Mladina.*«⁵²

Tudi predstavniki sodne veje oblasti v Sloveniji so vse pogosteje ocenjevali, da je stvar javnih tožilstev in sodišč prvenstveno le ugotavljanje kazenskih in gospodarsko-kazenskih zadev, da pa občutljivejša vprašanja, povezana s svobodo tiska pravzaprav sodijo na druga mesta. Polemiziranje prek tožilstev in sodišč o prispevkih strokovnjakov s področja filozofije, zgodovine, sociologije, kulture itd. naj bi bilo po njihovem mnenju neprimerno. Razčističevanje tovrstnih vprašanj naj bi zahtevalo predvsem sodelovanje strokovnjakov s teh področij, ne pa sodne veje oblasti. Pa tudi za ocenjevanje politične primernosti člankov naj bi bile bolj kot sodstvo pristojne politične organizacije. Demokratizacija celotne slovenske družbe je tako vplivala na sodno vejo oblasti, ki je naredilo pomemben korak naprej.

Polemiziranje med kulturniško opozicijo in oblastjo se je s sodišč vse bolj prenašalo na javna mesta. Čeprav so se številne polemike vrtele okoli kulturnih vprašanj, so bile njihove posledice bolj politične. Odmev na roman Igorja Torkarja Umiranje na obroke je npr. prisililo vladajočo stranko v historično in politično opredeljevanje do lastnih nepravilnosti v preteklosti (da je bilo to mlačno in ni moglo zadovoljiti kritičnejših mnenj je povsem drugo vprašanje!). Prepiranja med pisateljsko zvezo in republiškimi društvi sploh ni bilo umetniško/pisateljsko vprašanje, temveč je odpiralo politična razmišljanja o vlogi Slovenije v Jugoslaviji. Protestne akcije mladinske in študentske organizacije za odpravo verbalnega delikta, za toleranco do drugačnosti ipd., so bile izključno politične akcije, pa čeprav so bile morda korenine povezane s prepovedjo posameznih številk njihovih glasil. Polom filmskega projekta Dražgoške bitke je bil svojevrsten zaton financiranja politično spodbujenih kulturnih veleprojektov. V šolstvu so slovenska nasprotovanja t.i. skupnim programskim jedrom dokončno pokopala poskuse poenotenja jugoslovanske šolske zakonodaje. Ob teh in drugih akcijah, ki so jih vodili zlasti pisatelji in družboslovno-humanistična inteligenca, se je vse pogosteje postavljala pod vprašaj legitimnost oblastnikov, zlasti zakonsko predpisana privilegiranost Zveze komunistov v družbi.

Inteligenca je torej odpirala vsa tista aktualna kulturna, idejna, narodna, gospodarska in politična vprašanja, ki se jih je Zveza komunistov izogibala, ker jih je štela za načelno rešena. Toda v času vsesplošne krize, ko se je inflacija približevala trimestnemu številu, ko je bila

⁵¹ A DSP, Tone Partljič: Društvo slovenskih pisateljev – od marca do marca (marca 1986).

⁵² A DSP, Veno Taufer: Poročilo »Komisije za zaščito mišljenja in pisanja«, 4. 3. 1986.

zopet uvedena racionirana preskrba, ko so po Kosovu vozili vojaški tovornjaki in tanki, ljudje preprosto niso mogli verjeti, da je v tej državi vse v najlepšem redu. Do prestopa iz (formalno, navidezno) kulturnopolitičnega v čisto politično polemiziranje je bil potreben le še korak.

Leto 1987 – iz kulturne v politično akcijo

Razprave na kulturnem področju so postajale v osemdesetih letih vse bolj politične. Na začetku desetletja so se umetniki še sklicevali na pravico do umetniške svobode, sredi desetletja pa so se začeli »odpovedovati« tudi tej zaščiti. Predsednik DSP Tone Partljič je npr. 25. februarja 1985 začel poročilo na občnem zboru društva s sledečimi besedami: »*Ne zamerite, če bo uvod v enoletno poročilo o delu DSP nekoliko 'političen', saj to zahtevajo razmere, naša angažiranost in kulturnopolitični trenutek, v katerem se nahajamo. Politiki veliko govorijo o kulturi, zato smo tudi kulturniki prisiljeni govoriti o politiki.*«⁵³

Nadaljnje korake v politično smer je društvo naredilo v času Partljičevega naslednika Rudija Šeliga, ki je postal predsednik marca 1987. V osrednjem slovenskem kulturnem domu Ivana Cankarja je društvo organiziralo več javnih tribun. Očitek iz političnih vrst na račun tistih, ki v Cankarjevem domu prirejajo tribune, je tako postal že kar politični očitek na račun političnih nasprotnikov in ni imel nič več skupnega s kulturnimi (umetniškimi, znanstvenimi, estetskimi ipd.) vprašanji.⁵⁴

Da se stari svet ruši, je bilo na kulturnem področju razvidno tudi v plenumu kulturnih delavcev Osvobodilne fronte, ki naj bi bil odgovor valu kritike iz kulturnih krogov. Plenumov se je udeleževala tudi pisana družčina politikov, sodelujoči pa so spoznali, da morajo v svoje vrste pritegniti tudi mlajše generacije ustvarjalcev. Na 14. plenumu, ki je bil od 5. do 7. novembra 1986 na Bledu, so besedo dobili tudi umetniki in znanstveniki, ki so imeli na vlogo kulture in na bližnjo slovensko preteklost precej drugačne poglede kot starejši politiki in kulturniki iz partizanskih vrst (npr. Veljko Rus, Tine Hribar, Dimitrij Rupel, Jaša Zlobec itd.). Na račun »mlajših« referentov (le nekaj jih je imelo manj kot štirideset let!) so ostareli voditelji nekaterih političnih organizacij izrekli številne kritike: da ne razumejo bližnje preteklosti in trpljenja pod okupatorji, heroizma partizanstva, da so kritike pobojev domobrancev pravzaprav le zahteve po »spravi z izdajalci«, da ne vidijo velikih dosežkov družbenega razvoja po socialistični revoluciji ipd. Večina kritiziranih avtorjev je bila sodelavcev Nove revije. Borčevska organizacija je menila, da kulturni plenum ne opravlja tiste funkcije, zaradi katerega so ga obnovili in da so temu krivi »mlajši«. Lidija Šentjurs je omenila, da bi morala SZDLS vsekakor bolj poskrbeti za organizacijo in ustrezno usmerjenost razpravljanja: »*To je za mene bila tribuna Cankarjevega doma, odprta tribuna, kjer je lahko vsak govoril, kar je hotel, ne pa kulturni plenum Osvobodilne fronte.*« Po mnenju Zveze borcev bi morali določiti kriterije, kdo je lahko član kulturnega plenuma OF. Takšnim stališčem se niso uprli le kritizirani, temveč večina kulturnih delavcev v vodstvu političnih organizacij, saj so posamezne predloge razumeli kot poziv k cenzuriranju drugače mislečih. Ob tem so poudarili, da ne morejo govoriti o pomlajevanju plenuma z nekaj malce manj osivelimi kulturniki in da bi pravo pomladitev dosegli, če bi imeli možnost spregovoriti še nekaj desetletij mlajši ustvarjalci »druge« kulturne scene.⁵⁵

⁵³ A DSP, Društvo slovenskih pisateljev od februarja 1984 do februarja 1985.

⁵⁴ Nekateri Šeligovi kulturnopolitični nastopi in izjave v svojstvu predsednika DSP so objavljeni v: Rudi Šeligo: *Prehajanja : izjave, protesti in nagovori*. Ljubljana : Park, 1991.

⁵⁵ ARS, RK SZDLS, š. 1, 65. seja P RK SZDLS, 13. 1. 1987.

Januarja 1987 vodena razprava vodstva SZDLS o 14. plenumu kulturnih delavcev je prinesla poraz tiste kulturnopolitične usmeritve, za katero se je svet pred desetletji ustavil, ki je gradila na zveličavnosti revolucije in narodnoosvobodilnega boja in ki se je z begom v preteklost in ideološke obrazce izmikala številnim aktualnim in perečim družbenim vprašanjem. Tak koncept ni več našel podpore niti v vladajočih političnih strukturah.

Dokončno so se kulturniki znašli sredi političnega dogajanja ob razpravah o ustavnih spremembah, ki so zahtevale opredeljevanje posameznih republik do bodočega ustroja zvezne države. ZKS na to ni bila najbolje pripravljena, kar so pokazali tudi dogodki, povezani z oblikovanjem novega slovenskega nacionalnega programa znotraj vladajoče stranke. V njej so bili resda ljudje, ki so zatrjevali, da politična situacija zahteva vnovično definiranje slovenskih nacionalnih ciljev, toda bili so osamljeni in utišani. France Klopčič je že ob koncu leta 1983 sestavil koncept z naslovom Slovenski nacionalni program med graditvijo socializma in ga poslal predsedniku ZKS Andreju Marincu, ki pa ga je pospravil v predal in šele na Klopčičeve zahteve sklical posvetovanje o tem znotraj zaprtega kroga strokovnjakov. Klopčič je kot komunist program utemeljeval na socialističnem družbenem sistemu, a znotraj tega vnovično zahteval vrnitev nekaterih pravic, ki jih je imela federacija, na republiško raven. Zahteval je samostojne slovenske vojaške enote znotraj JNA, vpeljavo ekonomskih meril v gospodarstvu (kar bi omejilo plačevanje v sklad za nerazvite in bi Slovenija samostojneje razpolagala z denarjem) in nov dogovor narodov v Jugoslaviji o bodoči državi, pri čemer ne bi smeli vnaprej izključiti niti konfederacije niti drugačnih rešitev v duhu svobodne samoodločbe narodov.⁵⁶

Pogovori o Klopčičevem konceptu med ožjo skupino komunistov so pokazali, da ZKS ni bila pripravljena narediti koraka v smeri novega definiranja političnih ciljev Slovencev in Slovenije. Vodstvo ZKS je avtorju priporočilo, naj teksta ne objavi, ker bi to lahko povzročilo nezaželene odmeve. Koncept je romal v predale in bil prvič objavljen šele leta 1987, že po izidu 57. številke Nove revije in zato ni naletel na odmeve. Tudi v tem primeru je nesposobnost vodstva ZKS, da bi se soočilo z realnostjo trenutka, puščala na široko odprta vrata za iskanje poti iz politične krize. Ker se je vladajoča stranka vse bolj izmikala iskanju aktualnih odgovorov, se je intelektualna pozicija z iskanjem odgovorov na žgoča politična vprašanja vse bolj uveljavljala tudi kot politični subjekt.

Leta 1986 je jugoslovansko zvezno vodstvo ponudilo nove ustavne spremembe, ki so bile pisane po volji centralističnih sil v Beogradu. Istega leta je Srpska akademija nauka i umetnosti (SANU) izdelala Memorandum, v katerem je kot krivce za jugoslovansko krizo ocenila ustavo iz leta 1974 in njen (kon)federalistični princip, katerega največja žrtev naj bi bili Srbi. Oboje, zahteve zvezne vlade po centralizaciji in oživiljenje velikosrbske ideologije in srbske mitologije, je bil dovolj močan povod za vnovično definiranje slovenskih nacionalnih ciljev.

Zunanji pritisk je vsaj začasno omilil nasprotja med slovenskim političnim vrhom in »opozicijo«. Ker pa je slovenska uradna politika po mnenju kulturnikov reagirala na pritiske iz Beograda premalo odločno, preveč bojazljivo, so sami prevzeli pobudo pri definiranju politične volje Slovencev. Moč opozicije je lahko tako hitro naraščala tudi zaradi dejstva, da je prišlo leta 1986 do zamenjave v vodstvu ZKS, liberalnejša politika novega predsednika Milana Kučana pa je morala kljub temu še računati na moč starejših komunističnih vodij.

⁵⁶ Božo Repe: Oris obravnave nacionalne problematike in nacionalnih programov v Sloveniji od konca druge svetovne vojne do začetka osemdesetih let. *Borec*, XLIV, 1992, št. 3,4,5, str. 286–298. V nadaljevanju so objavljeni pogovori o Klopčičevem tekstu v letih 1984 in 1985 in Klopčičev program (str. 299–380).

Jeseni 1986 so se sodelavci Nove revije na nov politični položaj odzvali s pisanjem člankov, ki so jih naslovili »*Prispevki za slovenski nacionalni program*«. Kot je ocenilo uredništvo Nove revije, naj bi šlo za »*prispevke za program, ki ga še ni, in katerega formulacija odločno presega kompetence revije ali njenih sodelavcev*«. ⁵⁷

Februarja 1987 so prispevke izdali v 57. številki Nove revije. Avtorji 16 člankov so bili pisatelji, profesorji ljubljanske univerze, pravniki, filozofi, sociologi, dotikali pa so se vprašanj slovenske državnosti v federativni Jugoslaviji, pravice do odcepitve od skupne države, zapostavljenosti Slovenije v vojaških zadevah, privilegijev komunistov v družbi. Zapisane so bile zahteve za samostojnost Slovenije s sklicevanjem na pravico do samoodločbe s pravico do odcepitve, zahteve po odvzemu privilegijev in monopolov Zvezi komunistov, po depolitizaciji številnih segmentov družbenega življenja itd. ⁵⁸ Prispevki za slovenski nacionalni program so dvignili politični vihar v Jugoslaviji. Avtorji so pravzaprav posegli v monopol Zveze komunistov in njihove ideologije, ki naj bi bila edina sposobna formulirati nacionalne, politične, kulturne in druge zahteve narodov v Jugoslaviji. Kar naenkrat pa so se začeli s temi vprašanji javno ubadati tudi drugi. Memorandumu SANU je tako sledil drugi program, tokrat slovenski, ki je prišel navzkriž tako z zveznimi jugoslovanskimi kot s srbskimi interesi.

Politične zahteve, zapisane v 57. številki Nove revije, so bile tarča številnih kritik po vsej Jugoslaviji. Oblasti so uporabile klasičen mehanizem – vodstva in terenski odbori političnih organizacij so pošiljali protestne resolucije o »nesprejemljivih tezah« Nove revije, pa čeprav velika večina tistih, ki so protestirali, Nove revije sploh ni imela v rokah ali jo brala. Uradni odzivi iz Beograda so bili enoglasno odklonilni, odzivi v Ljubljani pa so bili deljeni, saj so mediji objavili tudi ugodne komentarje 57. številke Nove revije. Proti zahtevam Nove revije sta se opredelili ZKS in SZDLS. ⁵⁹ Odmevi in polemike so presegle jugoslovansko raven, saj so postali na politične zahteve, ki bi, če bi se uresničili, prinesle velike pretrese v tem delu sveta, pozorni tudi zahodnoevropski mediji. Londonski BBC je npr. poudaril isto, kar so slovenskemu vodstvu vseskozi očitali v Beogradu, da nudi zaslombo opoziciji in da postajata ZKS in intelektualna opozicija vse večji zaveznici proti Beogradu. ⁶⁰

Kljub viharju slovenski sodni organi niso sprožili kazenskega pregona. Ovadbo, ki je pisce prispevkov v Novi reviji bremenila sovražnega in protirevolucionarnega delovanja, protidržavnega združevanja in sovražne propagande, je vložila Zveza borcev iz glavnega mesta Hrvaške Zagreba, toda slovenski javni tožilec jo je zavrnil, ker naj v 57. številki Nove revije ne bi bilo tega, kar ji ta očita. Da je slovensko javno tožilstvo zavrglo ovadbo, je bil v drugih delih Jugoslavije še dodaten vzrok za še bolj ostre napade na Slovenijo. Pobudo je skušal prevzeti kar zvezni javni tožilec in sam prevzeti postopek. Toda slovenski pravniki so mu junija 1987 dokazovali, da bi bilo to protiustavno, saj je bilo to v pristojnosti republike in ne zveze. ⁶¹

57. številka Nove revije kljub aferi in pisanjem obtožnic ni bila prepovedana. Zaradi »brezplačne reklame« in nizke naklade jo je bilo zelo težko kupiti, tako da se jo je kmalu oprijel sloves največkrat fotokopirane slovenske publikacije. Edini »dosežek« gonje proti Novi reviji je bila zamenjava urednikov. Toda to ni vplivalo na usmeritev revije, saj se krog

⁵⁷ Nova revija, VI, 1987, št. 57, str. 2.

⁵⁸ Nova revija, VI, 1987, št. 57.

⁵⁹ ARS, RK SZDLS, š. 1, 68. seja P RK SZDLS, 27. 2. 1987.

⁶⁰ Več o odmevih glej: Ampak, Priloga Nove revije, XIII, št. 141–142.

⁶¹ Horvat, Zaplembe in prepovedi tiska v Sloveniji 1945–1990.

njenih sodelavcev ni spremenil. Ostal pa je politični program opozicije, ki ga je – tudi zaradi gonje v medijih – spoznal velik del Slovencev in se precejšen del zanj tudi ogrel. Da je pri tem že šlo za povsem politično akcijo, je v svojem stališču neposredno omenilo tudi vodstvo ZKS, ki je dejalo, da se »na 'prispevke' odziva s političnim jezikom in s političnim stališčem – ne glede na navidezno visoko strokovno argumentacijo nekaterih avtorjev teh 'prispevkov'.« V nadaljevanju pa je vodstvo slovenskih komunistov dodalo: »Bo pa ZKS s svojo aktivnostjo in skupaj z vsemi socialističnimi silami storila vse, da se stališča nekaterih piscev 'prispevkov' za slovenski nacionalni program' in druga podobna stališča, ki niso skladna s programskimi načeli SZDL, ne bodo uveljavila v družbeni praksi.«⁶²

Toda nasprotovanje opoziciji se od zamenjave v vrhu ZKS na kongresu leta 1986 ni več vračalo v nekdanje tirnice. Sodstvo ni bilo več inštrument obračunavanja z nasprotniki, kar je bilo jasno razvidno tudi iz poročila slovenskega javnega tožilca za leto 1987: »Omenjeno oceno potrjujejo številni sestavki v mladinskem, verskem in ostalem tisku, zlasti Mladini, Katedri, Tribuni, Novi reviji, Družini itd. Pomenijo odpiranje vprašanj v zvezi z ustavnimi spremembami, vlogo federacije, praznovanje Dneva mladosti oziroma šteteto, problem ogroženosti naroda, civilno družbo, alternativnimi gibanji, verbalnimi delikti, položajem JLA (Jugoslovanske ljudske armade) in civilnim služenjem vojaškega roka, praznovanjem Božiča itd. Takšen spekter odprtih vprašanj je narekoval, da javna tožilstva vendarle sprejmejo neke kriterije za prepoved tiskanih stvari, saj so predpisi na področju tiska nedorečeni in raztegljivi, da dopuščajo izredno široko ukrepanje, ki najbrž niti iz strokovnega niti iz političnega vidika ne bi bilo smotno.«⁶³

Tudi v naslednjih letih so bile zaplenjene posamezne številke revij, toda tega ne gre pripisati zaostrovanju stališč sodstva. Opozicijska glasila so bila v kritikah političnega sistema vse bolj neposredna, vse ostrejša. Odpiranje tabujev iz začetkov osemdesetih let, pri katerih so bili kot krivici za napake omenjeni že pokojni politiki, ni bilo več aktualno. Ost kritike je bila v drugi polovici osemdesetih let že usmerjena proti nosilcem visokih oblastnih, političnih in vojaških funkcij, torej proti živečim politikom, ki so bili dolgo na oblasti in niso bili navajeni v medijih prebirati kritik na lasten račun. V provokativnosti je prednjačila Mladina. Vsaki zaplembi ali prepovedi objave naslovnice ali posameznega članka je sledil le še nadaljnji porast naklade.

ZSMS – Mladina je bila njeno glasilo – tako ni bila več organizacija, ki bi slepo sledila komunističnim oblastnikom. S predlogi o skrajšanju in civilnem služenju vojaškega roka, z akcijami za ukinitve verbalnega delikta in s kritiko vodilnih v družbi se je vse bolj oblikovala v samostojno politično organizacijo. Leta 1987 je po načelu rotacije ZSMS vnovič prišla na vrsto, da organizira Dan mladosti, praznik mladih ob dnevu Titovega rojstva 25. maja. Ob tej jugoslovanski različici čaščenja kulta osebnosti so mladi vseh republik mesec dni pred zaključno slovesnostjo v Beogradu nosili po Jugoslaviji Titovo štafeto in tako kazali zvestobo revolucionarnim načelom in socialistični Jugoslaviji. Obred Dneva mladosti je bil po mnenju slovenskih mladincev že preživet, toda slovenski predlogi za ukinitve ali preoblikovanje praznovanja mladosti so bili pri zvezni mladinski konferenci v Beogradu preglasovani.

Leta 1987, ko je program pripravljala ZSMS, je propagandno upodobitev zaupala skupini Novi kolektivizem; njihovi plakati so bili že večkrat tarča političnih pomislov in kritik, pozornost pa so zbujale tudi naslovnice Mladine, ki jih je naredil Novi kolektivizem.

⁶² Navedeno po: *Ampak*, Priloga Nove revije, XIII, št. 141–142, str. 44–45.

⁶³ Horvat, *Zaplembe in prepovedi tiska v Sloveniji 1945–1990*.

Ta je v plakatu za Dan mladosti združil nacistične in komunistične simbole in s tem namigoval na sorodnost totalitarnih načel oblasti. Osnova plakata je bil nacistična ilustracija Tretji reich, na katerem so nacistične simbole zamenjali z jugoslovanskimi. Da bi še stopnjevali absurdnost tovrstnega čaščenja kulta osebnosti, so si zamislili veliko in zelo težko štafetno palico, ki je ne bi bilo moč nositi z eno roko. Ko so v Beogradu odkrili, da je sicer že sprejeti plakat le predelava nacistične predloge, se je marca 1987 vnovič sprožil val ogorčenja po Jugoslaviji. Toda vodstvo ZSMS je presodilo, da je plakat izrazito antifašističen in antitotalitarističen, zaradi pritiskov pa so ga le umaknili iz uporabe uradnega plakata dneva mladosti. Afera se je časovno pokrivala z afero ob 57. številki Nove revije, slovensko sodstvo pa je v obeh primerih reagiralo enako. Tudi ovadbo proti avtorjem plakata Novega kolektizma je tožilstvo zavrglo, saj naj ne bi šlo za žalitev države, ampak za umetniško izražanje, ki si ga je moč različno razlagati.⁶⁴

Afere in »popustljivost« slovenske oblasti so utrjevale prepričanje, da se Slovenija precej razlikuje od ostale države. Da je intelektualna opozicija razmišljala tudi o realizaciji programa, je pokazala že mesec dni po izidu 57. številke Nove revije. DSP je 16. marca 1987 sklicalo v Cankarjevem domu javno tribuno o ustavnih spremembah. Njena pomembna novost je bila, da so se o žgočih političnih dilemah na tribuni, ki jo je sklicala »opozicija«, strokovno in brez političnih diskvalifikacij pogovarjali nekateri vodstveni člani ZKS (npr. Ciril Ribičič in Miran Potrč) in predstavniki opozicije, člani DSP, sodelavci 57. številke Nove revije in pravniki.⁶⁵

Opozicija se je tako aktivno vključila na politično sceno in to v najbolj žgoča ustavna vprašanja razmerij med jugoslovansko federacijo in slovensko republiko. Junija 1987, ob izidu brošure z javne tribune, je bila ustanovljena ustavna komisija DSP. Oktobra 1987, ko je bila večina zahtev slovenske politike v zvezni skupščini v Beogradu kot po običaju preglasovana, je upravni odbor DSP sklenil, naj se predsednik Rudi Šeligo »s pismom obrne na ustavno komisijo pri DSP in predlaga, da začne s pisanjem nove ustave.«⁶⁶ To delo sta nato opravili ustavna komisija DSP in skupina za ustavni razvoj Slovenskega sociološkega društva, ki sta na drugi javni tribuni DSP 25. aprila 1988 predstavili Gradivo za slovensko ustavo.

Ko je o vsej tej dejavnosti na letnem občnem zboru DSP poročal predsednik Rudi Šeligo, ni več tako kot njegovi predhodniki uporabljal na pol opravičljivih tonov, zakaj kot predsednik kulturnega društva govori o povsem političnih vprašanjih. Politično delovanje je bilo že sestavni oziroma že kar temeljni del letnega poročila o delu društva, ki so mu na koncu na kratko sledile še kulturne naloge.⁶⁷

»Opozicija« (zapisana v navednicah zato, ker je za prejšnji čas nikakor ne moremo enačiti s tistim, kar pod pojmom opozicije običajno razumemo v političnem pluralizmu) je tako čedalje bolj postajala prava opozicija. Njeno delovanje je leta 1987 iz kulturno-političnega (pri čemer je bila kultura pogosto le krinka za oblikovanje političnih zahtev) stopilo v povsem politično obdobje, ki so ga v kasnejših letih zaznamovali boj za demokracijo, strankarski pluralizem in v odnosu do Jugoslavije boj za samostojnost Slovenije. Politični program, zapisan v 57. številki Nove revije, je tako že v letu objave začel svojo pot od vizije do zametkov bodoče ustave.

⁶⁴ *Neue Slowenische Kunst*, Zagreb 1991, str. 271–277.

⁶⁵ *O ustavnih spremembah*. Javna tribuna Društva slovenskih pisateljev. Ljubljana: Društvo slovenskih pisateljev, 1987.

⁶⁶ A DSP, Zapisnik seje Upravnega odbora DSP, 27. 10. 1987.

⁶⁷ Glej npr.: Letno poročilo o delovanju Društva slovenskih pisateljev, v: Šeligo, *Prehajanja*, str. 24–30.

Zusammenfassung

Die slowenischen kulturpolitischen Differenzen im Spannungsfeld zwischen dem kulturellen Schaffen und der politischen Aktion 1980–1987

Aleš Gabrič

Gegen die kritische Haltung der Intellektuellen kämpfte das kommunistische Regime nach 1945 mit verschiedenen, auch repressiven Methoden. Durch die Sanktionierung des sog. Verbaldelikts, durch das Verbot, fremde Literatur und Bücher nach Jugoslawien einzuführen u.ä.m., verhinderten die Machthaber die Berichterstattung über ihnen unliebsame Ereignisse und Behandlung von Tabu-Themen (z.B. die Privilegien des Bundes der Kommunisten, die außergerichtliche Hinrichtung von Kollaborateuren und Zivilisten im Jahre 1945, nach stalinistischem Vorbild angestrengte Gerichtsprozesse, das größte jugoslawische Konzentrationslager auf der Insel Goli otok usw.). Die Staatsmacht mißbilligte neue kulturelle Tendenzen, vor allem die Jugendsubkultur seit den sechziger Jahren (Rock, Punk). »Abartigen« Kultur-tendenzen stellte der Bund der Kommunisten Sloweniens sein Konzept und seine Prinzipien entgegen, die der Vergangenheit angehörten. Die Kluft zwischen der von der Macht verkündeten Kulturpolitik und der kulturellen Wirklichkeit wurde immer größer, dennoch beharrten die Kommunisten hartnäckig auf der politischen Bewertung von Kunst. An der Wende zu den achtziger Jahren existierten nebeneinander oder sogar gegeneinander zwei Kulturszenen.

Das nicht am Geschmack der führenden Politiker orientierte kulturelle Schaffen, erhielt einen neuen Schub nach dem Tod der großen Staatsmänner Edvard Kardelj und Josip Broz Tito. Nach zweijähriger Wartezeit auf die Lizenz begann im Mai 1982 die Zeitschrift *Nova revija* zu erscheinen, deren Mitarbeiter totgeschwiegene Themen aufrollten und Beiträge veröffentlichten, die damals in anderen Zeitschriften nicht zu lesen waren. Zu den bedeutendsten Kritikern der gesellschaftlichen Verhältnisse zählten Literaten, die in ihren neuen Büchern über die dunkelsten Kapitel des kommunistischen Regimes schrieben. Der slowenische Schriftstellerverband (Društvo slovenskih pisateljev) legte öffentlich ein breites politisches Engagement an den Tag, das sich auf die nationale Frage, auf die Gleichberechtigung der Sprachen im Staat und auf die künstlerische Freiheit bezog. Eine zunehmend dezidierte gesellschaftskritische Haltung war auch in der Musikszene bei Rock- und Punkgruppen zu spüren.

Die Reaktionen der jugoslawischen kommunistischen Führer auf die kritische Welle waren verschieden. In Kroatien gab es keine kritische Welle in der Kultur, in Serbien wurden Intellektuelle noch immer gerichtlich verfolgt und verhaftet. Im Gegensatz dazu wurde die slowenische Politik immer toleranter. Trotz scheinbarer Idylle waren kulturpolitische Affären in Slowenien keine Seltenheit. Doch in Slowenien war es um die Mitte der achtziger Jahre in der Gerichtspraxis durchaus üblich, daß sich Verfasser verbotener Artikel nicht vor Gericht verantworten mußten und daß Anzeigen gegen die eine oder andere Zeitschrift niedergeschlagen wurden.

Die Polemik zwischen der kulturellen Opposition und der Macht übertrug sich aus den Gerichten zunehmend in die Öffentlichkeit. Obwohl sich die Polemik an kulturellen Fragen entzündete, konnten ihre Konsequenzen ausgesprochen politisch sein. Das Echo auf den Roman von Igor Torkar *Umiranje na obroke* (Sterben auf Raten) zwang z.B. die regierende Partei zur historischen und politischen Stellungnahme zu den eigenen Fehlern der Vergangenheit. Protestaktionen der Jugend- und Studentenorganisation mit der Forderung nach Abschaffung des Verbaldelikts, nach Toleranz usw. waren echte politische Aktionen, obwohl sie wohl durch das Verbot der einzelnen Nummern ihrer Sprachrohre ausgelöst wurden. Das Debakel um das Filmprojekt über die Partisanenschlacht bei Dražgoše (Dražgoška bitka) bedeutete das Ende der Finanzierung von politisch geförderten kulturellen Megaprojekten. Bei diesen und anderen Aktionen, die vor allem von den Schriftstellern und den Intellektuellen, in erster Linie von den Geistes- und Gesellschaftswissenschaftlern, ausgetragen wurden, tauchte immer häufiger die Frage nach der Legitimität der Machthaber auf, vor allem aber die Frage nach der gesetzlich sanktionierten privilegierten Stellung des Bundes der Kommunisten.

Endgültig fanden sich die Kulturschaffenden inmitten des politischen Geschehens anlässlich der Debatte über die Verfassungsnovellen zusammen. Versuche zur Zentralisierung und Wiederbelebung der großserbischen Ideologie nach 1986 waren Anlaß zur erneuten Standortbestimmung für die slowenischen

nationalen Ziele. Da die slowenische offizielle Politik nach Meinung der Kulturschaffenden nicht entschieden genug auf den Druck aus Belgrad reagierte, ergriffen sie selbst die Initiative bei der Formulierung des politischen Willens der Slowenen. Im Februar 1987 veröffentlichten Schriftsteller und Intellektuelle in der 57. Nummer der *Nova revija* »Beiträge zum slowenischen Nationalprogramm«. Der Standpunkt der Verfasser der Beiträge zur Frage der slowenischen Eigenstaatlichkeit im Rahmen des föderativen Jugoslawiens, das Recht Sloweniens auf Loslösung vom gemeinsamen Staat, die untergeordnete Rolle Sloweniens in militärischen Angelegenheiten, die privilegierte Stellung der Kommunisten in der Gesellschaft usw. wirbelten viel politischen Staub in Jugoslawien auf.

Immer selbständiger in seinem Verhältnis zum Bund der Kommunisten Sloweniens trat der Bund der sozialistischen Jugend Sloweniens (*Zveza socialistične mladine Slovenije*) auf, sein Sprachrohr *Mladina* (Jugend) wurde führend in der politischen Provokation. Zur gleichen Zeit wie die Affäre um die 57. Nummer der *Nova revija* gab die *Mladina* Anlaß zu einem weiteren Skandal. Als offizielles Plakat für den »Tag der Jugend« (Geburtstag von Josip Broz Tito), der jugoslawischen Variante des Persönlichkeitskults, wählte sie ein fünfzig Jahre altes Plakat, und ersetzte die nationalsozialistischen Symbole durch kommunistische, um auf die Verwandtschaft totalitärer Regime anzudeuten. Doch die slowenischen Justizbehörden reagierten in beiden Fällen auf die gleiche Weise: sie schlugen die Anzeigen gegen die Verfasser der Artikel in der *Nova revija* und gegen die Autoren des Plakats nieder.

Nach der Herausgabe der 57. Nummer der *Nova revija* veranstaltete der Schriftstellerverband im März 1987 einen öffentlichen Runden Tisch über die Verfassungsnovellen. Etwas ganz Neues war, daß bei diesem Treffen führende Mitglieder des Bundes der Kommunisten und Intellektuelle sachorientiert und ohne politische Diffamierungen miteinander diskutierten. Die intellektuelle »Opposition« wurde immer aktiver auf der politischen Szene und nahm zunehmend die Züge einer echten Opposition an. Sie trat in eine durchaus politische Phase ein, indem sie ihre Ideen nicht mehr durch kulturelle Problematik »verhüllte«.

PRISPEVKI ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Inštitut za novejšo zgodovino izdaja osrednjo slovensko zgodovinsko revijo za problematiko novejše zgodovine **Prispevki za novejšo zgodovino**. Revija izhaja že od leta 1960, najprej kot *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, od leta 1986 pa pod sedanjim imenom. Sprva je bila revija usmerjena izrazito v zgodovino delavskega gibanja in narodno-osvobodilnega boja, z leti pa je razširila krog predstavljane zgodovinske problematike na celotno zgodovinsko dogajanje na Slovenskem in širše v drugi polovici 19. stoletja in v 20. stoletju. Sedaj je to revija za novejšo slovensko zgodovino; izhaja enkrat ali dvakrat letno. V reviji objavljajo sodelavci Inštituta za novejšo zgodovino in tudi drugi zgodovinarji znanstvene razprave, strokovne članke, historično dokumentacijo, knjižna poročila in ocene ter tekočo letno bibliografijo sodelavcev Inštituta.

Revijo, tudi večino starih letnikov, lahko naročite na Inštitutu za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, telefon: 200 3120 / faks: 200 3160. Naprodaj je tudi v vseh večjih slovenskih knjigarnah.

IN MEMORIAM

Prof. Janez Kramar (1911–2002)

Sredi aprila 2002 je v visoki starosti 91 let vrste primorskih muzealcev in zgodovinarjev zapustil prof. Janez Kramar, nekdanji ravnatelj Pokrajinskega muzeja v Kopru, zgodovinar in raziskovalec, avtor številnih del iz zgodovine Slovenskega primorja in Istre 19. in 20. stoletja.

Rodil se je 6. maja 1911 v Ljubljani. Vedoželjnost in želja po izobrazbi sta ga kljub pomanjkanju in revščini najprej vodili na klasično gimnazijo, ki jo je dovršil leta 1932, nato pa na ljubljansko Filozofsko fakulteto, kjer je februarja 1940 diplomiral iz zgodovine in geografije. Že med študijem se je preživljal z inštrukcijami, po diplomi pa je po dolgem iskanju dobil mesto honorarnega profesorja na meščanski šoli v Št. Lenartu v Slovenskih goricah in nato v Črnomlju, kjer ga je zatekla italijanska okupacija. Od aprila 1941 do marca 1942 je ostal brezposeln, maja istega leta pa je odšel v partizane. Bil je borec Belokranjskega odreda, Cankarjeve in Tomšičeve brigade, proti koncu vojne pa predavatelj v oficirski šoli Glavnega štaba NOV in POS oziroma v njegovem organizacijskem oddelku. Bil je tudi sodelavec Znanstvenega inštituta pri SNOS (1944–1945).

Strokovna izobrazba in usmerjenost v zgodovinopisje sta ga takoj po osvoboditvi še v oficirski uniformi privedli najprej v Zgodovinski oddelek IV. armade v Ljubljani, nato pa v Beograd v Zgodovinski oddelek generalštaba JLA, ki je po reorganizaciji postal Vojnozgodovinski inštitut.

Februarja 1948 se je vrnil v Ljubljano, kjer je prevzel vodenje takratnega Muzeja narodne osvoboditve in obenem opravljal tudi vrsto drugih funkcij na področju muzealstva, arhivistike in spomeniškega varstva. Bil je član zveznega medmuzejskega sveta (imenovan 16. septembra 1949), član Muzejskega sveta LRS, član uprave Zveze muzejskih društev (1949–1954), član iniciativnega odbora za ustanovitev Društva muzealcev in konservatorjev LRS (1951) in prvi predsednik tega društva (1952). Napisal je vrsto razprav in člankov o nalogah muzejev, o muzejih NOB. Kot član arhivskega sveta LRS v letih 1949–1952 pa je reševal tudi vprašanja vračanja arhivov.

Najplodnejše in najbolj ustvarjalno obdobje njegovega življenja pa je povezano s Koprom, kjer je prevzel mesto ravnatelja takratnega Okrajnega muzeja in ga je vodil v letih od 1956 do 1974.

Ob svojem angažiranem muzejskem delu, ki je do leta 1966 vključevalo tudi spomeniškovarstveno področje, se je usmerjal predvsem v znanstveno raziskovanje, ki ga je zaradi pomanjkanja arhivskih virov v domačih arhivih vodilo tudi v Trst, Benetke, Rim in na Dunaj, tako da je že v tistih letih nastajal zajeten arhivski in dokumentarni fond, ki mu je kasneje omogočil pripravo in izdajo obsežnih monografskih del iz obdobja 19. in 20. stoletja.

Problematiki narodnoprebudnega gibanja istrskih Slovencev se je Janez Kramar izčrpneje posvetil že leta 1971 s publikacijo Prvi tabor v Istri, ki je izšla ob 100-letnici kubejskega

tabora, leta 1979 pa je izšel njegov daljši sestavek o narodni prebui na območju dekanske občine v krajevnem zborniku Dekani v preteklosti in danes. Vsekakor pa je iz tega področja ključno njegovo delo Narodna prebua istrskih Slovencev, ki sta ga leta 1991 izdala Založba Lipa Koper in Založništvo Tržaškega tiska ter zajema politični, gospodarski, narodnostni in kulturni razvoj istrskih Slovencev od dunajskega kongresa 1814/15 do propada Avstro-Ogrske leta 1918.

Nič manj pomembno ni monografsko zgodovinsko delo o Izoli, ki je pri Založbi Lipa izšlo leta 1987. O njem je prof. dr. Vasilj Melik zapisal, da je zgodovinska kontinuiteta, kakor jo pozna le malo naših mest, avtorju omogočila, da je v svoj oris zajel tako mesto kot okolico v vsej njuni narodnostni in socialni dvojnosti in povezavi. Knjiga je pisana po virih, ki jih je avtor dolga leta skrbno zbiral v domačih in tujih arhivih, to pa ji daje še posebno vrednost, saj je opremljena z vsem znanstvenim aparatom. Dr. Ferdo Gestrin pa je poudaril, da je pomen tega obsežnega dela že zgolj v tem, da je z njim to zanimivo in lepo obalno mesto pravzaprav prvič dobilo celostni opis svoje zgodovine, ki zaobjema vse bistvene sestavine razvoja mesta ter življenja njegovega prebivalstva. Avtor je znal povezati v sintezo mnoge podrobnosti iz vsakdanjega življenja in pripraviti besedilo, ki ima vso znanstveno težo, a je hkrati blizu vsakemu bralcu.

Ob tem pa se je prof. Janez Kramar posvečal tudi starejši zgodovini Slovenske Istre; med drugim je pripravil krajši zapis o zgodovini Kopra (Jadranski koledar, 1969), o zdravstveni službi v Kopru pod Benetkami (Zdravstveni vestnik, 1971) in o Slovenski Istri pod Napoleonom (Vodič Pokrajinskega muzeja Koper, 1973). Poleg tega je za Krajevni leksikon Slovenije I (1968) pripravil okrog 40 prispevkov, največ za občino Koper.

Kljub visokim letom je še nadalje ostajal dejaven in privržen zgodovinski stroki. Leta 1989 je postal član Zgodovinskega društva za južno Primorsko, v njem vsa leta aktivno deloval in podpiral društvena prizadevanja, da bi zgodovinski stroki tako v ožjem prostoru Slovenske Istre kakor v širšem nacionalnem prostoru zagotovil tisto mesto med humanističnimi strokami, ki ji nedvomno pripada.

Ob krajših sestavkih, kot npr. Ribja industrija v Izoli v letih od 1945 do 1954 (Annales, 1992), se je lotil predvsem dopolnjevanja in urejanja gradiva za II. del obsežne monografije o Izoli z delovnim naslovom »Izola. Zgodovina občine od 1. maja 1945 do ustanovitve Republike Slovenije 25. junija 1991«, hkrati pa je pripravljaval obsežno delo »Primorski in istrski železničarji 1857–1947«. Žal je spomladi leta 2002 dočakal le še natis, ne pa več predstavitve tega dela, monografsko delo o zgodovini Izole po drugi svetovni vojni v založništvu ZRS Koper in Zgodovinskega društva za južno Primorsko pa izide postumno v jeseni 2002.

Ob tako obsežnem, dragocenem in pomembnem življenjskem opusu je prof. Janez Kramar doživel priznanje in oddolžitev javnosti: občine Koper, Izola in Piran so mu leta 1999 podelile Kocjančičevo nagrado, ki jo podeljujejo za posebne dosežke pri oblikovanju, raziskovanju in ohranjanju kulturne identitete Slovenske Istre. Po Srečku Vilharju in dr. Miroslavu Pahorju z Janezom Kramarjem odhaja tista generacija, ki je v Slovenski Istri polagala temelje slovenskemu zgodovinopisju. Ustvaril je bogat in dragocen opus ter obsežno delo, s katerim bo za zmerom zapisan v anale primorskega zgodovinopisja in muzealstva.

Salvator Žitko

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

Mednarodni znanstveni posvet Bolgarija na poti v EU. Uspehi in neuspehi.

Dunaj, 10. – 11. maj 2001

Bolgarski znanstveni inštitut v Avstriji, Društvo prijateljev hiše Wittgenstein in dunajski Ost- und Südosteuropa Institut s svojimi izpostavami v Budimpešti, Ljubljani in Sofiji so v prvi polovici maja 2001 pripravili mednarodni posvet o uspehih in težavah Bolgarije na poti v Evropsko unijo. Simpozij sta podprli tudi bolgarska ambasada in dunajski magistrat, referenti pa so bili večinoma iz Bolgarije, nekaj je bilo tudi Avstrijcev ter po en predstavnik Madžarske in Slovenije. Posvet se je odvijal v bolgarskem trgovinskem predstavništvu, ne pa v Wittgensteinovi hiši, ki je sicer sedež bolgarskega znanstvenega inštituta in tudi Društva prijateljev hiše Wittgenstein. Gre za hišo znanega avstrijskega filozofa Ludwiga Wittgensteina (1889–1951), ki je to hišo zgradil po načrtih arhitekta Paula Engelmanna v letih 1926–1929. Hišo je filozof sicer dal zgraditi za svojo sestro Margarethe Stounborough in je pri načrtovanju tudi sam dejavno sodeloval. Hiša je kmalu postala eno središč kulturnega življenja na Dunaju in tudi zbirališče pripadnikov Wittgensteinove filozofske smeri Wiener Kreis. Vila je zgrajena v kubističnem stilu, leta 1971 je bila prodana, kmalu nato pa proglašena za kulturni spomenik in 1975 jo je kupila bolgarska država in jo do zadnjih detajlov restavriral v stilu, kot je bila zgrajena, danes pa je spet potrebna precejšnje obnove. V hiši je poleg inštituta tudi kulturni oddelek bolgarske ambasade, v koncertni dvorani prirejajo koncerte, vrstijo se okrogle mize, prirejajo razstave likovnikov, predvsem bolgarskih.

Bolgarski znanstveni inštitut na Dunaju se sooča s kar hudimi finančnimi težavami, kljub temu pa še kar pogosto prireja mednarodna znanstvena srečanja, katerih rezultati so vedno objavljeni v posebni publikaciji. Mimogrede naj omenim, da je prav v dneh simpozija izšla tudi za slovenske slaviste zanimiva knjiga Vladka Murdarova *Die Wiener Slawistik und die bulgarische Sprachwissenschaft 1822–1849–1918*, v kateri so obširno obravnavani tudi Jernej Kopitar, Fran Miklošič, Karel Štrekelj in Vatroslav Oblak in njihovi odnosi z bolgarskimi slavisti.

Predstojnica bolgarskega znanstvenega inštituta *Antoaneta Čolakova*, ki je moja dolgoletna znanka, me je tudi pregovorila, da sem na tem simpoziju sodeloval, saj se je ukvarjal z obdobjem, ki je daleč od mojega znanstvenega zanimanja. V začetku je bilo sicer dogovorjeno, da naj bi govoril o bolgarsko-slovenskih odnosih od srede devetnajstega stoletja naprej, nazadnje pa je bila želja organizatorjev, da naj bo to le kratek uvod, sicer pa naj bi se osredotočil na desetletje od nastanka slovenske države, in sicer je bolgarska stran to utemeljevala tako, da jih še posebej zanima, kakšni so bili odnosi Bolgarije z majhno in v približevanju Evropi uspešno Slovenijo, s katero Bolgarija nima spornih točk. Ljubezniva pomoč gospe Martulaki z našega zunanega ministrstva mi je omogočila, da sem lahko predstavil odnose med Bolgarijo in Slovenijo od nastanka samostojne Slovenije, in sicer na politični, gospodarski in kulturni ravni.

Simpozij se je začel s pozdravnimi besedami bolgarskega veleposlanika v Avstriji *Kirila Kaleva*, pozdravila nas je zdaj že bivša direktorica dunajskega Ost- und Südost Instituta *Waltraud Heindl*, pa predsednik društva Prijateljev hiše Wittgenstein *Andreas Schwarcz* in nazadnje še direktorica bolgarskega znanstvenega inštituta na Dunaju *Antoaneta Čolakova*. Prvi sklop referatov je bil namenjen predstavitvi bolgarskega strankarskega življenja, in sicer je *Georgi Markov* z inštituta za zgodovino bolgarske akademije znanosti govoril o »evropeizaciji« bolgarskih političnih strank, *Mihail Gruev* s sofijske univerze Klimenta Ohridskega o strankarskem sistemu v Bolgariji od 1944 do 1948, kar je označil za čas od krize k transformaciji, *Dobrin Kanev* z nove bolgarske univerze v Sofiji pa je govoril o političnih strankah in strankarskem sistemu po letu 1989.

Popoldanski del prvega dne je bil posvečen položaju narodnih manjšin, pri čemer je *Valerij Stojanov* z zgodovinskega inštituta bolgarske akademije znanosti govoril o narodnih manjšinah v Bolgariji v luči zgodovine in se ozrl na današnje stanje. *Irena Ilieva* s pravnega inštituta bolgarske akademije znanosti je poročala o aktualnem položaju pravne zaščite tistih bolgarskih državljanov, katerih materinščina ni bolgarski jezik, *Peter Krasztev* s centralne evropske univerze v Budimpešti je svoj referat namenil razpravljanju, če je na Balkanu možna splošna rešitev vprašanja narodnih manjšin. Omenim naj, da je *Ilieva* opozorila, da ji rezultati zadnjega bolgarskega štetja prebivalstva iz leta 2001 še niso bili docela dostopni, pač pa bodo upoštevani v tiskani različici referata. Za nas je zanimiv podatek, da je bilo po štetju prebivalstva 1991 v Bolgariji 66 Slovencev.

Dopoldanski del drugega dne simpozija je bil namenjen položaju šolstva in znanosti. Le moj referat se ni dotikal tega vprašanja. *Karin Liebhart* (OSI-Ost-und Südost Institut Dunaj) je pripravila referat o ženskih študijah po letu 1989, *Peter Bachmaier* (OSI) je razpravljal o šolski politiki in šolskem sistemu po letu 1989 in opozoril na težave velikih inštitutov (bolgarska akademija znanosti je imela do leta 1989 n.pr. kar 14.000 sodelavcev), manjša se tudi število univerz in visokih šol, ki jih je bilo do 1989 kar neverjetnih 42. *Gert Dressel* z dunajskega Institut für interdisziplinäre Forschung und Fortbildung je imel referat o sodelovanju med avstrijskimi in bolgarskimi znanstveniki v zadnjih desetih letih.

Zadnji del simpozija je bil namenjen temam o gospodarskih, vojaških in političnih vidikih prizadevanj Bolgarije, da se vključi v NATO in EU. Tako je *Emil Cenkov* (Center for the Study of Democracy iz Sofije) govoril o varnostnih prioritetah Bolgarije po letu 1989, *Todor Balabanov* (Institut für Höhere Studien, Dunaj) je opozoril na težave pri gospodarskem prestrukturiranju, *Michael Geistlinger* (Institut für Völkerrecht und internationale Organisationen, ki spada pod univerzo v Salzburgu) pa je ocenjeval poročilo o izpolnjevanju političnih kriterijev za vstop v EU, ki je bilo narejeno leta 2000.

Simpozij je dal kar soliden pregled razvoja Bolgarije od leta 1989, organizatorji so obljubili, da naj bi zbornik referatov izšel jeseni 2002 in če bo res tako, bo to prav zanimiv in aktualen pregled dobršnega dela najnovejše bolgarske zgodovine.

Franc Rozman

Mednarodna znanstvena konferenca »Vojska in vojaški faktor v državah in družbi jugovzhodne Evrope od 18. do 20. stoletja«

Zadar, 13. – 15. september 2001

Sredi septembra 2001 je bila v Zadru mednarodna konferenca, ki po številu sodelujočih sicer ni bila velika, vendar je dala zanimive znanstvene rezultate in obeta, da ji bodo sledile še prihodnje. Projekt je namreč načrtovan širše in izhaja iz ugotovitve, da se je zgodovinske pisje jugovzhodne Evrope po letu 1989 bolj malo ukvarjalo z vlogo vojske v socialnem, političnem in kulturnem razvoju tega področja. To zanemarjanje toliko bolj vzbuja začudenje, ker je bilo delovanje vojaškega faktorja od 18. stol. pa vse do danes zelo odločilen dejavnik pri različnih procesih zgodovinskega razvoja tega področja. Vojaška vprašanja pa tudi danes niso izgubila veljave. Izoblikoval se je poseben projekt, ki sta ga vodila Catherine Horel z zgodovinskega inštituta Pierra Renouvina univerze v Parizu ter Drago Roksandi, profesor za novejšo zgodovino na filozofski fakulteti v Zagrebu. Pri organizaciji konference so sodelovali tudi francoska ambasada v Zagrebu, hrvaška ambasada v Parizu, raziskovalna skupina Integracija in kooperacija v Evropi s pariške univerze, dunajski Inštitut za vzhodno in jugovzhodno Evropo, francoski nacionalni center za znanstveno raziskovanje, francosko zunanje ministrstvo, francosko zastopstvo pri NATO in hrvaško ministrstvo za znanost in kulturo. Reči je treba, da kljub sodelovanju tako eminentnih institucij organizacija konference ni bila lahka in nazadnje tudi vseh prijavljenih referentov v Zadru ni bilo. Tudi sam potek konference ni minil brez spodrseljavev, med katerimi je bil večji ta, da skoraj ni bilo časa za diskusijo, kar pa sicer ni nič novega, in da ni bilo obljubljenega

prevajanja v enega od obeh jezikov konference, ki sta bila nemščina in francoščina. Konferenca sama se je odvijala v prostorih filozofske fakultete v Zadru, kjer nas je ljubeznivo sprejel tudi dekan fakultete, sicer pa razen referentov ni bilo nobene publike. Po drugi strani pa je tudi res, da smo se udeleženci, nekateri že znanci, izjemno ujeli in ker ni bilo udeleženca, ki ne bi bil večjezičen, je bila komunikacija v prostem času zelo intenzivna in smo bili vsi udeleženci z njenim potekom in rezultati zelo zadovoljni. Septembra 2002 bo zbornik konference tudi izšel in v njem bodo objavljeni tudi nekateri referati, katerih avtorjev na konferenci ni bilo. Obstaja tudi realno upanje, da bo do drugega srečanja tudi prišlo.

Omenim naj le naslove referatov iz katerih bo že razvidno, da je bil spekter problematike in geografske razsežnosti kar velik. Prvi referat je imela *Catherine Horel*, ki je govorila o honvedih in žandarmeniji v Hrvaški in Slavoniji v letih od nagodbe do 1880. Avtorica pripravlja obsežno monografijo o tej tematiki in je predstavila v bistvu celoten koncept raziskave. *Dilek Barlas* iz carigradske Koç univerze je pripravila referat o nastanku in razvoju turške republikanske mornarice od 1924 do 1939. *Drago Roksan-di* je referiral o Vojni krajini v geostrateški strategiji Avstrije in Francije do tega področja od francoske revolucije do dunajskega kongresa. *Zvezdana Sikiri* iz Zagreba je pripravila referat o pripravah na ustanovitev narodne straže v Zagrebu spomladi 1848. Zelo zanimivo in z arhivskim raziskovanjem bogato podprto predavanje je imel *Bernard Lory* iz Pariza, ki je govoril o modernizaciji armade na primeru Bitole v letih 1830 do 1894, ko je bila Bitola eden najpomembnejših turških garnizonov v Makedoniji. O razmerah v politiki in družbi na Ogrskem med prvo svetovno vojno, kar je označil kot čas, ki je obdobje od izključitve parlamentarizma do stanja boja vseh proti vsem, je referiral *Péter Bihári* iz Budimpešte. *Arnold Suppan* z Dunaja je pripravil referat o vladi Cvetkovi-Maček. Slovenca sva bila *Dušan Neak*, ki je govoril o izgonu Nemcev iz Slovenije in podpisani, ki sem pripravil referat o prvi svetovni vojni v slovenski memoaristiki. Zanimiv je bil referat *Erwina Schmidla* z Dunaja o mednarodni mirovni operaciji v Albaniji 1913–1914, kot zgodnjem primeru vojaškega angažmaja na kriznem področju v jugovzhodni Evropi. Zadnja dva referata sta bila posvečena zadnjemu desetletju preteklega stoletja, in sicer je *Elisabeth du Réau* iz Pariza govorila o politiki Francije, Nemčije in Velike Britanije ob vojni na Balkanu, kar je dopolnil *Pierre Mélandri* tudi iz Pariza, ki je govoril o ZDA in vojni v Jugoslaviji 1991 do 1995.

Lahko rečemo, da je bila konferenca zanimiva, referati zelo solidno pripravljene in le škoda je, da ni bilo napovedanih kolegov iz Srbije, Bolgarije in Albanije, saj bi njihova prisotnost še bolj zajela skoraj celotno področje jugovzhodne Evrope in problematiko, ki ji je bilo doslej nemara res posvečeno premalo raziskav.

Franc Rozman

33. letna konvencija Ameriškega združenja za napredek slavističnih študij,

Washington D.C., 15.–18. november 2001

Vsakoletna konvencija Ameriškega združenja za napredek slavističnih študij (*American Association for the Advancement of Slavic Studies*) je potekala od 15. do 18. novembra 2001 v Washingtonu D.C. Tokrat je potekala v senci dogodkov 11. septembra, vojne v Afganistanu, ostrih varnostnih ukrepov na ameriških letališčih (stražili so jih do zob oboroženi vojaki ameriške vojske) ter zamud in odpovedanih letov. Zaradi tega je bila udeležba nekoliko manjša kot prejšnja leta. Tako se v strahu pred morebitnimi novimi terorističnimi napadi tega letnega srečanja niso udeležili mnogi stalni udeleženci iz prejšnjih let (tudi iz Slovenije), odpovedanih pa je bilo tudi nekaj panelov.

Že prvi dan konference je Society for Slovene Studies pripravila panel o spregledanih in zapostavljenih razumnih v obdobju slovenskega komunizma, ki ga je vodila Leopoldina Plut-Pregelj (Univerza Maryland). Mirjam M. Hladnik (ZRC-SAZU) je v referatu o življenju in delu Angele Vode pripravila oris njenih del in orisala njeno življenjsko pot v obdobju med obema svetovnima vojnama. Ker se je Vodetova že med vojno razšla s komunisti in po drugi svetovni vojni praktično ni bila več prisotna v slovenskem literarnem in kulturnem življenju, je Hladnikova predstavila tudi zgodbo o odkrivanju te nadarjene pisa-

teljice. V nadaljevanju panela je bil predstavljen prispevek z naslovom »Edvard Kocbek med poezijo in politiko«, čigar avtor Andrej Inkret z Ljubljanske univerze pa se letošnjega srečanja ni udeležil. Potem, ko je kot zadnja svoj referat o »zamočanih ljudeh« za železno zaveso predstavila še Alenka Puhar iz časopisne hiše Delo, je sledil še komentar Petra Vodopivca (INZ), v okviru katerega se je razvila razprava o tistih zamočanih v domovini, ki so po drugi svetovni vojni odšli v emigracijo.

Zanimiv je bil tudi panel o slovensko-ameriških odnosih s podnaslovom »Razumevanje prihodnosti skozi preteklost«. Panel je organiziral in mu tudi predsedoval Karl W. Ryavec z Univerze Massachusetts v Amherstu, sodelovali pa so še: Ernest Petrič (prvi slovenski ambasador v ZDA in tedanji slovenski ambasador pri OZN v New Yorku), Mark E. Ryavec (nekdanji častni konzul Republike Slovenije v Los Angelesu) in Charles J. Bukowsky (Univerza Bradley). Panela se zaradi zadržanosti ni udeležil napovedani James L. Oberstar, član ameriškega Kongresa in predsednik Komiteja za transport v ameriškem Kongresu, saj so ravno v tistem času v Kongresu sprejemali zakon o varnosti na ameriških letališčih. Omenim naj še, da je kongresnik Oberstar slovenskega porekla in je odigral pomembno vlogo v začetku devetdesetih let 20. stoletja, ko so ZDA priznale Slovenijo kot samostojno in neodvisno državo. Čeprav je Ernest Petrič ocenil ameriško-slovenske odnose kot zelo dobre, pa se je posvetil tudi nekaterim problemom v teh odnosih. Pri tem je omenil zlasti na akcije »nekaj deset ameriških državljanov slovenskega rodu, ki so se v ZDA priselili po drugi svetovni vojni«, ki opozarjajo na prepočasno vračanje nacionaliziranega premoženja s strani slovenske države. Na Petričevo minimaliziranje problema so se odzvali prizadeti s tem, da so razdelili udeležencem panela reprint članka Vladislava Bevca z naslovom *Property Restitution in Slovenia – Ten Years of Procrastination*, ki je izšel v *South Slav Journal* (jesen-zima 2001), ter dokument Združenja lastnikov razlaščenega premoženja z naslovom *Proposals to Eliminate Discrimination in the Property Restitution Process in Slovenia*. Oba dokumenta politizirata prepočasno vračanje premoženja in ugotavljata, da je vzrok počasnosti v politiki vlade Republike Slovenije, ki naj bi iz političnih razlogov zavlačevala z vračanjem premoženja. Iz tega panela je potrebno omeniti še prispevek Marka E. Ryavca, ki je opozoril na – po njegovem mnenju – premajhno zavzetost vlade Republike Slovenije za sodelovanje s Kalifornijo in nekaterimi drugimi ameriškimi zveznimi državami, zlasti na gospodarskem področju. Na Ryavcevo mnenje je odgovoril Ernest Petrič, ki je poudaril, da je to stvar prioritete vlade Republike Slovenije.

Precejšnjo pozornost je pritegnil tudi panel o identiteti in varnosti v srednji in jugovzhodni Evropi v novem tisočletju, kateremu je predsedovala znana specialistka za jugoslovansko armado Robin Allison Remington. Udeleženci panela so se ukvarjali s problemi Bosne (Francine Friedman, Univerza Ball State), narodnostnimi politikami v srednji Evropi (Carol Skalik-Leff, Univerza Illinois v Urbani-Champaign) in ekonomskimi dilemami na poti k ustvarjanju Evrope (Laszlo Karl Urban, Ameriška katoliška univerza).

Veliko zanimivega je obetal tudi panel z naslovom »Razmišljanja o prihodnosti Kosova«, ki mu je predsedoval Paul S. Shoup (Univerza Virginija). Vendar pa panel na žalost ni zbral različno mislečih, ampak samo tiste, ki so menili, da mora Kosovo ostati del Srbije oziroma ZR Jugoslavije. Tako je Dušan Bataković (Inštitut za balkanske študije, Beograd) razmišljal o kantonizaciji Kosova kot poti k demokratizaciji, Dušan Korač (gostujoči profesor na Univerzi Maryland v College Parku) o Kosovu kot zgodovini in prihodnosti, Ljubica Dragana Popovich (Univerza Vanderbilt) pa o prihodnosti Kosova.

Panelu z naslovom »Združevanje dveh zgodovín: Slovenci, ki so zapustili svojo domovino v letih 1945–1947 in usoda njihovih arhivskih materialov« je predsedovala Carole R. Rogel (Ohio State University). France Dolinar (Arhiv Republike Slovenije), se konference ni udeležil. Njegov referat je prebrala Jera Vodušek. Prof. Dolinar je v svojem prispevku obravnaval vprašanja nekaterih vodilnih članov klerikalnega bloka, ki so se kasneje izselili v ZDA. Jera Vodušek-Starič (Univerza v Mariboru) je obravnavala nekatere izbrane liberalce, Matjaž Klemenčič (Univerza v Mariboru) pa je v svojem prispevku obravnaval usodo dokumentov o izselitvi in delovanju v ZDA dr. Mihe Kreka in škofa Gregorija Rožmana ter njuno delovanje v ZDA. Zanimiv je bil tudi panel, ki je obravnaval poljsko, češko in madžarsko politično emigracijo z vidika začetkov hladne vojne v ZDA, kateremu je predsedoval Roman Szporluk iz harvardske univerze. Istvan Deak (Univerza Columbia) je obravnaval madžarsko, Igor Lukes (Univerza v Bostonu) češko, Piotr Stefan Wandycz (Univerza Yale) pa poljsko politično emigracijo.

Za slovenskega zgodovinarja je bil zanimiv panel o mestih in narodih habsburške monarhije, ki mu je predsedoval Robert Nemes (Univerza Colgate). Referati so obravnavali tri izbrana mesta nekdanje habsburške monarhije v poznem 19. stoletju in sicer Lvov (Harald Binder), Prago (Alena Simunkova; Univerza Kalifornija v Riversidu) in Eger na Madžarskem (Nancy Meriwether Wingfield; Univerza

Northern Illinois). V ta kontekst lahko štejemo tudi panel z naslovom »Vzhodnoevropski emigranti in politika v starem svetu«, v okviru katerega je Judith Fai-Podlipnik (Univerza Southeastern Louisiana) obravnavala politiko madžarskih emigrantov, Jason Vuić (doktorant z Univerze Indiana) pa zanimivo temo z naslovom »Za Stalina, Tita in ameriške sindikate; priseljska srbska skupnost in rdeča nevarnost v 50. letih«, kjer je predstavil reakcijo srbske skupnosti na protikomunistično histerijo v ZDA v 50. letih.

Panel z zanimivim naslovom »Od papeških bul do miru, ki so ga vsilili Američani v Bosni in Hercegovini« je obravnaval današnji hrvaški pogled na Bosno in Hercegovino (Ante Cuvalo, Joliet College), hrvaško kulturo v Bosni in Hercegovini (Anita Mikuli-Kovačević, Univerza v Torontu), daytonski sporazum iz leta 1995 ter genezo, sedanost in prihodnost Bosne in Hercegovine (Ivo Soljan, Grand Valley State University) in hrvaško prisotnost v kulturni zgodovini Bosne in Hercegovine (Frajo Topić, Teološka fakulteta v Zagrebu).

S problemi nekdanje Jugoslavije se je ukvarjal tudi panel z naslovom »Narodnosti v Jugoslaviji med obema vojnama«, kateremu je predsedoval John R. Lampe (Univerza Maryland). Udeleženci panela so poskušali definirati hrvaško identiteto v okviru medvojne ustaške teorije (Mark Biondich, Univerza v Torontu), predstaviti srbsko vprašanje v medvojni Jugoslaviji (Dušan J. Djordjević, Univerza v Stanfordu) in predstaviti etnično identiteto na pragu druge svetovne vojne, oziroma dilemo, ki je praktično ni bilo: ali jugoslovanska identiteta ali srbska ali hrvaška identiteta (Laurie West Van Hook, Zunanje ministrstvo ZDA).

Za udeležence iz Slovenije je bil še posebej zanimiv panel »Kontinuitete in spremembe v postkomunistični Sloveniji«, kateremu je predsedoval Timotij Pogačar iz Bowling Green State University. Frane Adam (Univerza v Ljubljani) je prispeval referat »Formiranje elit in prihodnost demokracije v Sloveniji«, Tatjana Bajuk Senčar (ZRC SAZU) je v svojem referatu predstavila ekonomsko vprašanje v slovenski postkomunistični identiteti, Jurij Fikfak (ZRC SAZU) pa je predstavil stare in nove simbole Slovenije v obmejnih regijah. Ravno tako je bil zanimiv tudi panel o vzhodnoevropskih političnih emigrantih in dejavnostih ameriških vohunskih služb, še zlasti referat Johna R. Schindlerja o jugoslovanskih emigrantih in zahodnih posebnih službah v letih 1945–1950, ki naj bi poskušali spreminjati oblast v Jugoslaviji. Precejšnje pozornosti je bil deležen tudi referat Zoltana Baranya (Univerza Teksas, Austin), ki je v okviru panela o širitvi zveze NATO predstavil optimistično in realno sliko o stanju slovenske in romunske vojske ter države z vidika njunih možnosti za pristop k tej vojaški zvezi.

Seveda je v okviru letne konference bilo organiziranih še veliko panelov z zanimivimi vsebinami, ki so ravno tako pritegnile precejšnjo pozornost. Ker je bilo vseh panelov preveč, da bi jih lahko opisal v tem poročilu, sem se omejil le na tiste, ki so se mi zdeli najbolj zanimivi za slovenskega zgodovinarja.

Ob vsem omenjenem lahko poročilo sklenemo z ugotovitvijo, da je bila tudi ta konvencija strokovno koristna in potrebna. Pokazala in opozorila je na mnoge oziroma kar preštevilne probleme na vseh področjih vsakodnevnega življenja, ki izvirajo iz preteklosti in se odpirajo še danes v deželah nekdanjega komunističnega sveta in zavirajo »normalen« razvoj oziroma sodelovanje omenjenih dežel z državami zahodne Evrope in ostalim razvitim svetom.

Matjaž Klemenčič

Mednarodni znanstveni simpozij: Demokratična opozicija Slovenije – ob 10. obletnici osamosvojitve Slovenije

Maribor, 22. – 23. november 2001

Na Pedagoški fakulteti v Mariboru je pod častnim pokroviteljstvom ministra za zunanje zadeve Republike Slovenije dr. Dimitrija Rupla v dneh od 22. do 23. novembra 2001 potekal mednarodni znanstveni simpozij o Demosu, ki ga je oddelek za zgodovino Pedagoške fakultete v Mariboru pripravil v sodelovanju z oddelkom za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Inštitutom za novejšo zgodovino iz Ljubljane ter Zvezo zgodovinskih društev Slovenije. Predsednik organizacijskega odbora dr. Darko

Friš je skupaj s podpredsednikom dr. Božom Repetom ter ob pomoči ostalih članov organizacijskega odbora: dr. Jasno Fischer, dr. Jurijem Perovškom, dr. Draganom Potočnikom in Matejo Ratej kot tajnico na simpoziju zbral triindvajset referentov, večinoma zgodovinarjev. Med občinstvom so bili študenti in učitelji zgodovine, vrhunski slovenski zgodovinarji in intelektualci, politiki iz časa prve Demosove vlade, simpozij pa so pokrivali tudi vsi pomembnejši slovenski mediji, vključno z RTV Slovenija. Vsi referati, predstavljeni na mariborskem simpoziju, so v obliki zbornika objavljeni v posebni dvojni številki revije *Časopis za zgodovino in narodopisje* (št. 1–2/2001).

Po otvoritvi simpozija sta zbrane najprej nagovorila dr. Jože Pučnik kot predsednik takratne Demosove koalicije ter Lojze Peterle kot predsednik prve Demosove vlade, ki sta se dogodkov po formiranju Demosove koalicije spomnila z vidika svoje neposredne udeležnosti. Zgodovinar dr. Božo Repe s Filozofske fakultete v Ljubljani, ki v zadnjem času tudi sicer večji del svoje raziskovalne dejavnosti usmerja v obdobje osemdesetih let, je predstavil odlomke iz referata z naslovom *Globalna slovenska pomlad v osemdesetih*. Glavne poudarke je namenil oblikovanju politične opozicije, slovenskemu preoblikovanju v suvereno nacijo ter uvedbi političnega pluralizma v omenjeni dekad. Pravnik in nekdanji ustavni sodnik dr. Lovro Šturm je v referatu *Prve večstrankarske volitve na Slovenskem* dokazoval njihovo demokratičnost, a jim odrekal poštenost v smislu diskriminacije novonastalih političnih strank napram tistim že profiliranim. Teoretično, nato pa še podkrepljeno s primeri, je *Demos kot inštrument demokratičnega prehoda* utemeljeval dr. Janko Prunk s Fakultete za družbene vede v Ljubljani.

S tem je bil simpozij dodobra utemeljen, sledila pa je predstavitev šestih strank, ki so se od formiranja Demosa do volitev v družbenopolitične zore priključile koaliciji. *Slovensko kmečko zvezo* je predstavil dr. Stane Granda z Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani, *Slovensko demokratično zvezo* (SDZ) mag. Stane Okoliš iz Slovenskega šolskega muzeja, znanstveni svetnik dr. Andrej Vovko z Znanstveno raziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti pa *Slovenske krščanske demokrate* (SKD). Kmečka zveza je v politiko vstopila kot strokovna organizacija, zato je v svojih vrstah sprva združevala pisano množico posameznikov. SDZ kot stranka ni imela vizije za prihodnost. Razpadla je ob prvem resnejšem sporu, je dokazoval Stane Okoliš, Andrej Vovko pa je o SKD zapisal, da je s svojimi mednarodnimi zvezami močno pripomogla k prepoznavnosti neodvisne Slovenije. S *Socialdemokratsko stranko* ter vzroki za uspeh in razpad Demosa se je ukvarjal dr. Milan Zver z Ekonomske fakultete v Mariboru, z *Zelenimi Slovenije* dr. Andrej Hozjan, s *Sivimi panterji* dr. Dragan Potočnik, ter Mateja Ratej z *Liberalno stranko*; vsi trije prihajajo z Oddelka za zgodovino Pedagoške fakultete v Mariboru. *Zeleni* so se ob razpadu Demosa srečali s trenji znotraj stranke, *Panterji* so se že marca 1992 priključili Liberalno demokratični stranki, svojo parlamentarno pot pa je s padcem Demosove vlade končala tudi *Liberalna stranka*. S Pedagoške fakultete so prihajali tudi referenti, ki so predstavljali Demos v razmerju do zakonodajne in izvršilne oblasti in sicer je dr. Jera Vodušek Starič s te plati osvetlila takratno slovensko *predsedstvo*, dr. Darko Friš *vlado*, mag. Aleksandra Berberih Slana pa *parlament*.

Drugi dan simpozija je dr. Bogdan Kolar s Teološke fakultete v Ljubljani zbranim najprej pojasnil odnos vodstva katoliške Cerkve v Sloveniji do Demosa, medtem ko sta dr. Aleš Gabrič in dr. Zdenko Čepič, z Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani, razvijala zgodbo o odnosu med slovenskimi kulturniki in Demosom ter o Demosovi opoziciji. Kulturniki so v začetku devetdesetih v nasprotju z desetletjem poprej prenehali obstajati kot politična opozicija, z izvolitvijo Janeza Drnovška za predsednika vlade aprila 1992 ter vstopom *Demosove opozicije* v vlado pa je tak status prenehal veljati tudi za te stranke. V popoldanskem delu so novinarji mag. Rosvita Pesek z nacionalne televizije, Ali H. Žerdin s tednika Mladina, z Radia Maribor pa Stane Kocutar dokazovali omalovaževalen odnos medijev do Demosovih akcij in do njega samega, kot najpomembnejši medij v času tranzicije enostrankarskega sistema v pluralni pa označili Televizijo Ljubljana (po letu 1990 Televizija Slovenija). S »pogledom od zunaj« na koalicijo Demos (Evropska skupnost, ZDA, Hrvaška, Madžarska) so simpozij zaključili dr. Jože Pirjevec z Univerze v Vidmu, dr. Matjaž Klemenčič s Pedagoške fakultete v Mariboru, dr. Juraj Plenković z reške Gradbene fakultete ter dr. Imre Szilágyi s Centra za mednarodne politične študije v Budimpešti.

Mednarodni znanstveni simpozij Demokratična opozicija Slovenije je bil prvenstveno namenjen razrezu ter strokovni analizi političnega dogajanja in predstavitvi političnih akterjev časa ob osamosvajanju Slovenije na način, ki je blizu zgodovinski metodi, kar pomeni, da temelji na preverljivosti bodisi v arhivskih bodisi časopisnih in drugih virih. Znanstveni način razmišljanja, tuj politični dikciji, ki želi biti in ostati vsečna, je tako dogajanje na simpoziju ob že omenjeni dobri zastopanosti predstavnikov takratnih političnih

strank, kar nekajkrat prignal do vroče debate, kar pa je, kot je poudaril tudi predsednik organizacijskega odbora dr. Darko Friš v svojem zaključnem govoru, le pripomoglo k še kvalitetnejši obravnavi naštetih tematik, saj zgodovinarji z najvišjimi znanstveni referencami seveda nikakor niso bili pripravljeni sprejemati številnih navodil političnih akterjev o tem, kaj in na kak način naj raziskujejo.

Ocenimo lahko, da je simpozij o Demosu na Pedagoški fakulteti v Mariboru sistematično obdelal posamezne politične segmente, ki so vplivali na nastanek in delovanje Demosa, s čemer so ustvarjalci dosegli svoj namen, hkrati pa je odprl tudi mnoga vprašanja iz obravnavanega obdobja, na katera bo moč zanesljive odgovore poiskati šele, ko bo tudi dejansko omogočen vpogled v arhive posameznih političnih strank.

Mateja Ratej

Šolska kronika

Zbornik za zgodovino šolstva

Slovenski šolski muzej v Ljubljani izdaja svoje glasilo, ki izhaja kot vsakoletni zbornik s tradicijo leta 1964 nastalega zbornika šolsko-pedagoških muzejev v Ljubljani, Zagrebu in Beogradu. Kot specializirana slovenska revija za zgodovino šolstva in pedagogike predstavlja včerajšnji utrip naših šol in je s svojim sporočilom obrnjena h koreninam, iz katerih raste tudi današnji šolski dan.

Revija je odprta za zgodovinarje, pedagoge, slaviste in vse šolnike, pa tudi za zgodovinske krožke, ki s svojimi prispevki predstavljajo raziskovalne rezultate s področja zgodovine šolstva od študij, do objav virov, spominskih zapisov in poročil o publikacijah. Objavlja pa tudi bibliografijo za slovensko zgodovino šolstva.

Zbornik za zgodovino šolstva – šolska kronika je na voljo naročnikom in drugim na sedežu uredništva v Slovenskem šolskem muzeju, Plečnikov trg 1 v Ljubljani.

OCENE

Joan Mueller, *Clare's Letters to Agnes. Texts and Sources*. St. Bonaventure, New York : The Franciscan Institute, St. Bonaventure University, 2001. 269 strani.

Poleg nekaterih drugih spisov Klare Asiške (Vodilo, Oporoka in pismo namenjeno Ermentrudi iz Bruges) so ohranjena tudi štiri njena pisma, naslovljena na Nežo Praško. Ta štiri pisma imajo zelo velik pomen pri preučevanju zgodnjega frančiškanskega gibanja, še posebej pa so nam v veliko pomoč pri osvetlitvi zgodovine prvih klaris. Na podlagi teh dokumentov se lažje preselimo v miselni in duhovni svet prvih ženskih ubožtenih redov.

Življenje Klare Asiške nam je dokaj dobro poznano in dostopno tudi v slovenskem jeziku.¹ Rodila se je leta 1193 ali 1194 očetu Offreducciu di Favarone in materi Ortolani. Navdušila se je nad pridigami sv. Frančiška Asiškega in se po njegovem zgledu odpovedala svetu in posvetila bogu. Ustanovila je redovno družbo pri cerkvi sv. Damijana v Assisiju, katero so poimenovali po njej, torej klarise. Ves čas svojega življenja si je prizadevala, da bi dosegla papeževo priznanje za njen frančiškanski način življenja. Papeževo odobritev svojega Vodila, v katerem je na prvo mesto postavila ubožstvo, je prejela 9. avgusta 1253, in sicer dva dni pred svojo smrtjo. Vodilo Klare Asiške je tudi prvo odobreno Vodilo, ki ga je napisala ženska.

V tandemu z njo je pri pogajanjih za priznanje, tako Privilegija ubožstva kot tudi Vodila, delovala tudi Neža Praška (1211–1282). Neža je bila najmlajša hči kralja Otokarja I. Přemysla in kraljice Konstance Madžarske. Popolnoma v skladu s takratnim časom je kralj Otokar poskušal z dobrimi porokami svojih hčera razširiti in zavarovati svoje kraljestvo. Nekje med leti 1219 in 1220 je bila Neža zaročena s Henrikom VII., sinom nemškega cesarja Friderika II. Vendar pa je ta poroka splavala po vodi in pripeljala celo do češko-avstrijske vojne. Otokarju se prav tako ni uspelo dogovoriti za poroko z angleškim kraljem Henrikom III. Leta 1231 je za njeno roko zaprosil Friderik II., vendar je Neža njegovo ponudbo zavrnila. Takrat se je že navduševala nad idejami Frančiška in Klare, in ko je v rojstni Pragi postavila bolnico na čast sv. Frančišku, je pozidala še ženski samostan, v katerega je vstopila 11. junija 1234. Po dveh mesecih jo je papež Gregorij IX. postavil za predstojnico sestrskeske skupnosti. Ravnala se je po življenju sester pri sv. Damijanu.

Korespondenca med tema dvema ženskama nam nazorno ilustrira, kako zelo je bila Neža Praška (razočarana nad plemiškim in bogataškim načinom življenja, polnim politike in intrig) očarana nad Frančiškovim in Klarinim idealom življenja brez lastnine. Prav zaradi tega jo je zelo cenila in občudovala tudi Klara, čeprav jo je poznala samo preko pisem in opisov, katere so ji posredovali sli.

Mnogo rokopisov, v katerih je moč najti Klarina pisma Neži Praški, je bilo odkritih v raznih arhivih in knjižnicah po Evropi (Milan, Bamberg, Wolfenbüttel, Dresden, Berlin, Šibenik) in mnogo znanstvenikov se je ukvarjalo s preučevanjem in dokazovanjem avtentičnosti le-teh (dr. Achille Ratti – kasnejši papež Pij XI., Water Seton, dr. Krsto Stošić). Leta 1932 je Jan Kapistrán Vyskočil v svoji kritični izdaji Klarinih štirih pisem Neži Praški zaključil, da je Šibeniški rokopis kopija Milanskega, drugič da je na nastanek Bamberškega najverjetneje vplival Šibeniški in tretjič da je bil Milanski najverjetneje napisan v Pragi ob pripravah na Nežino kanonizacijo nekje pred letom 1328. V zadnjih tridesetih letih so Klarina pisma izšla še večkrat in tudi v mnogih jezikih. Tudi v slovenskem prevodu jih lahko beremo.² Latinski tekst v knjigi,

¹ Chiara Augusta Lainati, Sveta Klara Asiška in življenjepisni podatki o sv. Neži Asiški, Ognjišče, Koper in Samostan klaris, Nazarje, 1993; Sedulius, Življenje Klare Asiške v podobah, Kapucinski provincialat, Ljubljana, 1991

² Spisi sv. Frančiška Asiškega in sv. Klare, Mohorjeva družba v Celju, Celje, 1982 ; Lothar Hardick, Duhovnost svete Klare, Nazarje, 1994

ki jo imamo pred seboj, temelji na izdaji Giovannija M. Boccailija, kateremu je osnova Milanski rokopis, vendar pa daje avtorica, ko naleti na morebitne razlike, prednost Vyskočilu.

Vendar pa pričujoča knjiga ni zgolj še ena izdaja Klarinih pisem v latinščini, kateri je dodan tudi njihov prevod, tokrat angleški. Če skušamo razumeti Klarino uporabo svetopisemskih stavkov, njeno improvizacijo *Legende sv. Neže iz Rima* in njen odnos do Neže Praške, moramo njena pisma vključiti v kontekst in jih preučiti znotraj drugih sočasnih dokumentov, ki nam razkrivajo nov pogled na Klaro, Nežo in njune sestre. In namen te knjige je ravno to, vključitev Klarinih pisem v njihov čas in jih preučiti s pomočjo virov, ki se skrivajo za njimi.

Prvi del knjige se torej začne z latinskim tekstom Klarinih pisem in istočasnim angleškim prevodom. Vendar pa se avtorica ne zadovolji samo s tem. Naslednji korak prvega dela je izdelava obsežnega komentarja v obliki opomb, in sicer vsakega pisma posebej. Na podlagi prevoda in opomb je prišla avtorica do odkritja treh bistvenih virov, ki so služili Klari pri pisanju njenih pisem. In v drugem delu knjige sledi podrobna preučitev in analiza teh virov. V zadnjem, tretjem, delu knjige pa sledi še angleški prevod *Legende sv. Neže iz Rima*.

Prvo Klarino pismo je bilo najverjetneje napisano po Binkoštih, 11. junija 1234, dan po Nežinem vstopu v samostan v Pragi. Klara, vzneta nad novico, da je Neža zavrnila poroko s Friderikom II, si je začela dopisovati s triindvajsetletno Nežo. Njeno prvo pismo je slavospev »sveti zamenjavi«. To pomeni zapustiti zemeljske dobrine (predati jih revnim) in sprejeti nebeške. Ko se v svojem pismu navezuje na *Legendo sv. Neže iz Rima*, ne poudarja tako močno pogum svetnice v smislu mučeništva, temveč veliko bolj njeno zvestobo svojemu ženinu, Jezusu Kristusu.

Klarino drugo pismo je bilo po vsej verjetnosti napisano med pomladjo 1235 in zimo 1238. Glede letnic lahko sklepamo na podlagi omembe brata Elija kot vrhovnega predstojnika manjših bratov. V teh letih (1235–1238) je Klara morala odločno zagovarjati evangelijsko uboštvo proti poskusom cerkvenega vodstva, da bi omililo strogost reda. Klara se je bala, da pomehkuženje ne bi zajelo tudi praškega samostana, zato je pisala Neži in jo prosila, naj vztraja v zaobljubljenem uboštvu. V pismu je od spoštljivega »vi«, katerega še lahko opazimo v prvem pismu, prešla na prijateljski »ti«.

Klara je verjetno svoje tretje pismo, ki je mojstrsko delo zgodnje frančiškanske literature, napisala poleti 1238. Klara je izvedela, da je Gregorij IX. podelil Neži Privilegij uboštva in da hoče Neža ostati zvesta v izpolnjevanju najpopolnejšega uboštva, zato ji je vsa vesela takoj pisala pismo, v katerem ji čestita za njeno rast v tej kreposti. Proti koncu pisma pa Klara odgovori na Nežino vprašanje glede posta na praznike in tudi sicer. Klara se sklicuje na navade v samostanu sv. Damijana in pravi, da naj imajo postne jedi in trajni post (z izjemo nedelj in božiča), vendar pa naj ne pozabijo na mlade, šibke, bolne in zunanje sestre.

Četrto pismo je Klara napisala leta 1253 tako rekoč na svoji smrtni postelji, skoraj petnajst let za tretjim pismom. V njem povečuje kontemplativno življenje in spodbuja k njemu ter se, v slutnji, da bo kmalu umrla, od Neže in ostalih sester v Pragi poslavlja. Razloge, zakaj se tako dolgo ni javila, v pismu navaja tudi sama: težave pri odpošiljanju in dostavljanju pošte ter nevarnosti na cestah (nevarnosti so pretile Evropi zaradi vdora Tatarov in so res ogrožali tudi Frančiškove brate na Češkem). Obe, Klara in Neža, sta se leta in leta borili, da bi ostali zvesti načinu življenja, katerega sta spoznali od sv. Frančiška. Neža je bila pri premagovanju vseh težav (papežev pritisk, oslabitev predanosti manjših bratov življenju brez lastnine in politični nemiri, ki so resno ogrozili oba samostana) Klari v resnično podporo in radost. V svojem zadnjem pismu Klara izkazuje svojo veliko naklonjenost in ljubezen do Neže Praške, svoje ljubljene hčerke.

V prvi tretjini drugega dela knjige z naslovom, *Legenda sv. Neže iz Rima kot vir*, Joan Mueller preuči v kolikšni meri je Klara v svoja pisma vključila *Legendo sv. Neže iz Rima*. Zgodba o trdovratni krščanski deklici, kateri je njena zvestoba do Kristusa sčasoma prinesla krono mučeništva, je bila v srednjem veku zelo popularna in dobro poznana. Zato tudi ne preseneča dejstvo, da so se srednjeveške ženske pri svojem pisanju velikokrat navezoval na *legendo sv. Neže*, za kar najdemo dokaz tudi v pismih Klare Asiške. V svojih štirih pismih Neži Praški, Klara direktno citira, parafrazira in namiguje na *legendo sv. Neže iz Rima*. Avtorica skuša predvsem odgovoriti na vprašanje, od kod je bila Klari poznana ta legenda, saj je glede na uboštvo in stroške srednjeveških rokopisov jasno, da Klara ni imela na razpolago svoje knjižnice. Zaključiti je mogoče naslednje, da je Klara zagotovo zelo dobro poznala *legendo sv. Neže* skozi ljudsko kulturo (pridige, pesmi in igre, ki so osvetljevale *legendo*) in skozi vsakoletno praznovanje praznika sv. Neže (od 21. do 28. januarja). Mogoče pa je poznala *Legendo sv. Neže iz Rima* tudi iz liturgičnih tekstov, in sicer iz

Regula breviarum, ki vključuje celoten tekst legende. Klara pa je zagotovo predvidevala, da je tudi Neža Praška seznanjena z legendo svoje lastne svetnice.

Duhovnost Klarinih pisem je prav gotovo primerljiva z duhovnostjo prvih frančiškanskih bratov. Ob primerjavi Klarinih pisem in pisanj prvih bratov pridemo do spoznanja, da je Klara uporabljala svetopi-semske besedne zveze na enak način kot so to počeli prvi frančiškani. In ravno ta primerjava je tema naslednjega eseja z naslovom, *Začetna frančiškanska klima kot vir: Klarina pisma in prvi bratje*. S pomočjo preučevanja in prebiranja Klarinih pisem v luči drugih frančiškanskih virov se veliko lažje preselimo v Klarin duhovni in notranji svet. Pri reševanju te naloge si je avtorica pomagala s preučevanjem aparature, ki jo je sestavil Giovanni M. Boccali v *Fontes Franciscani*. Na določenih mestih pa je dodala še druge primerne tekste. Primerjava pisem znotraj frančiškanskih virov je predstavljena tako v angleščini (v samem tekstu) kot v latinščini (v opombah). Tej primerjavi vsakega pisma posebej pa sledi še avtoričina obrazložitev, s pomočjo katere lažje razumemo miselnost Klare Asiške (pomen uboštva; odnos do priorja frančiškanskega reda; razumevanje biti nevesta, sestra, mati in hči; dosega duhovne zrelosti).

Vztrajanje, tako Klare Asiške kot Neže Praške, na načinu življenje brez lastnine je povzročilo na eni strani občudovanje, a na drugi pravne težave tako države kot cerkve. Te težave pa so povzročile obilico pisem med papežem, Nežo in kraljevo družino PYemysl. Klarina pisma Neži je mogoče veliko jasneje razumeti, če jih beremo v kontekstu papeževe in kraljeve korespondence. Tega pa se loti Joan Mueller v tretjem eseju, *Privilegij uboštva kot vir: Klarina pisma med papeževo in kraljevo korespondenco*.

Knjiga se zaključuje s prevodom Legende sv. Neže iz Rima, ki je delo Julie Fleming.

Kljub temu, da ženske dolgo časa niso bile vpisane v zgodovino, so ženski glasovi vendarle obstajali. In čeprav je bilo teh res da zelo malo, jim je potrebno prisluhniti. Nočem pa pri tem poudariti dejstva, da so le-ti ženski, ampak da pomeni njihovo delo zelo pomemben prispevek k osvetlitvi določenih momentov zgodovine. Tako imajo tudi Klarina pisma velik pomen za zgodovino prvih frančiškanov in klaris, ob tem pa nam omogočajo, da se za trenutek preselimo v notranji svet srednjeveške ženske, tokrat redovnice.

Mojca Kovačič

Paolo Naldini, *Cerkveni krajepis ali opis mesta in škofije Justinopolis – ljudsko Koper*.

Koper : Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno – raziskovalno, škofija Koper, 2001. 343 strani.

V skladu s temeljnimi smotri delovanja Zgodovinskega društva za južno Primorsko in Znanstveno-raziskovalnega središča v Kopru je tako v okviru temeljnih kot aplikativnih raziskav zgodovinopisju kot dominantni humanistični panogi odmerjeno vidno mesto, s tem pa se nenehno ohranja in poudarja specifična južnoprimorske regije oziroma Slovenske Istre kot ene izmed najbolj izrazitih in tipičnih slovenskih obmejnih območij, ki ji je skozi zgodovino prepletenost družbenega in kulturnega dogajanja oblikovala posebno podobo. Ta podoba se bodisi v širšem kot ožjem geografskem okviru zrcali v številnih zgodovinskih delih, zlasti pa v krajepisih, ki jim sledimo tja od prve polovice XV. pa vse do XVIII. stoletja. Iz krajepisov prav gotovo lahko razberemo temeljne metodološke usmeritve tedanjega zgodovinopisja ali bolje, polihistoricizma, ki je navdajalo avtorje z zgodovinsko preteklostjo ter tako dokaj slikovito prikazujejo tudi način uporabe zgodovinskih virov in njihovo interpretacijo. Poleg historičnih pa krajepisi izdajajo tudi nekaj sodobnih komponent, ki so močno opazne v današnjem italijanskem, slovenskem, hrvaškem pa tudi nemškem zgodovinopisju, namreč močne tendence po dokazovanju pripadnosti določenih geografskih območij, še posebno Istre kot multikulturne in multietnične pokrajine k posamezni nacionalni oziroma državni skupnosti. Glede na vpetost večjega dela Istre v romanski oziroma italijanski kulturni prostor je razumljivo, da je večina krajepisov nastajala izpod peresa italijansko govorečih avtorjev, tako tujcev kot domačinov.

Knjiga *Stari krajepisi Istre*, ki je leta 1999 izšla v Knjižnici Annales Majora, je tako prvič slovenski javnosti predstavila izvlečke iz 12 krajepisov Istre od XV. do začetka XVIII. stoletja. S to izdajo sicer še zdaleč niso bile zapolnjene številne vrzeli istrskega zgodovinopisja, saj v slovenskem prevodu še niso bili objavljeni vsi znani krajepisi Istre, vendar se je z njo začela uspešno uresničevati pobuda Ministrstva za

kulturo iz leta 1993, da bi zaradi nepoznavanja istrske zgodovine in kulturne preteklosti začeli s prevajanjem in izdajanjem nekaterih del, predvsem starejših, ki bi slovenskemu bralcu, pa tudi strokovnjakom in znanstvenikom ter ljubiteljem zgodovine na ta način prikazali nekatera temeljna dela istrskega zgodovinskega opisa.

Že v tem delu je odgovorni urednik in avtor večine sestavkov dr. Darko Darovec napovedal tudi prevod in izid nekaterih temeljnih del, med njimi predvsem znamenite *Corografie ecclesiastice* koprškega škofa Paola Naldinija. Prav gotovo je k prevodu in izidu pripomogla 300-letnica natisa izvirnika in 1400-letnica koprške škofije, ki smo jo v okviru Zgodovinskega društva in ZRS-ja obeležili tudi z vsebinsko bogatim znanstvenim simpozijem, ki je oktobra leta 2000 potekal v prostorih koprškega muzeja. Počastitev teh častitljivih jubilejev, tako 1400-letnice koprške škofije kot letošnje 700-letnice Minoritskega samostana v Piranu, so obenem dala priložnost za bolj poglobljene in obsežnejše raziskave s področja cerkvene zgodovine, ki smo jih doslej pogrešali.

V vrsti krajepisov lahko Naldinijev krajepis koprške škofije iz leta 1700 opredelimo za enega najbolj dodelanih in tudi po sodobnih načelih znanstvenih metod in pristopov obravnavanja določenih dogodkov in procesov v zgodovini pisju najbolj doslednih, saj sproti navaja uporabljene vire in literaturo, kar v njegovem času ni bilo povsem običajno. Obenem na več mestih polemizira s predhodnimi pisci in podaja nasprotno argumente, ki jih je kasneje tudi sodobno zgodovinsko pismo v glavnem potrdilo.

Naldinijev krajepis lahko opredelimo kot neke vrste obsežno vizitacijsko poročilo, ki je terjalo veliko časa, naporega in natančnega dela, saj si je škof od leta 1686, ko je bil posvečen za koprškega škofa, pa do izida svojega dela leta 1700, ogledal in opisal domala vse tedanje cerkve in samostane koprške škofije. Podrobno je opisal tudi vse tedanje cerkvene ustanove in versko stanje celotne škofije pod katero so spadali piranski, izolski, kubejski in krkavški vikariat. To novo upravno strukturo in reorganizacijo škofije je Naldini zasnoval po sinodi, ki jo je sklical leta 1690. Meje tedanje koprške škofije so sicer ostajale enake kot v srednjem veku: na severu je meja segala od cerkve sv. Petra na Gazelu (območje današnjega Ankarana), od tod je tekla na jug ob obali mimo Kopra, Izole, Strunjana, Pirana in Sečovelj do Savudrijskega rta, kjer se je dotaknila umaškega teritorija oziroma novigradske škofije. Tu je meja zavila na vzhod po Istrskem ali Savudrijskem krasu do Kaštela, nato proti severu prešla na Krkavče, Koštabono (tu se je znova dotaknila skrajnih meja novigradske škofije), od tod pa na Marezige, Lopar, Truške, Popetre pa vse do Sočerge, kjer je spet zavijala proti severu na Movraž, Smokvico, Gračišče, Hrastovlje, Kubed, se povzpela na Tinjan, nato nadaljevala do Dekanov, Sv. Antona ter po Rižani do morja. Območje koprške škofije je v obsegu merilo 60 milj in bilo razdeljeno, kot že rečeno, na štiri vikariate, ti pa na župnije, ki jih je bilo na celotnem območju 17.

Celotno Naldinijevo delo je razdeljeno na 6 knjig, te pa so razdeljene na posamezna poglavja: I. knjiga nosi naslov »O koprski stolnici, škofiji, škofih in kapitlju«, v drugi je Naldini spregovoril »O svetih in redovnih cerkvah ter dobroteljih zavodih v Kopru«, tretja opisuje prvi, to je piranski vikariat, četrta knjiga pa izolski vikariat. Peta podaja oris kubejskega, šesta knjiga pa zadnjega, to je krkavškega vikariata. Ker je koprška škofija obsegala skoraj celotno ozemlje nekdanje komune, ki se deloma ujema z današnjo koprsko občino, razen nekaterih vasi pod Kraškim robom (župnija Osp in Loka ter vas Rakitovec v buzetski župniji), ki so do leta 1788 spadale v okvir tržaške škofije, ter vasi Šterna južno od Dragonije v okviru novigradske škofije, kot tudi izolske in piranske občine, nedvomno lahko rečemo, da gre v tem delu za celotno predstavitev Slovenske Istre v vseh njenih zgodovinskih, verskih in cerkvenoupravnih, umetnostnozgodovinskih, etnoloških, socialnih, jezikoslovnih in nenazadnje etničnih značilnostih. Ravno te značilnosti bodo za slovenskega bralca nadvse zanimive, saj je Naldini eden redkih italijanskih piscev, ki je slovenskemu življu v Istri dajal velik pomen in bil do njega korekten in objektiven. Ob Giacomu Filippu Tommasiniju, novigradskemu škofu, je Naldini Slované označeval kot dobre in marljive poljedelce oziroma kolone kljub dejstvu, da niso bili avtohtoni prebivalci Istre, kar pa je v popolnem nasprotju s stališči nekaterih članov koprške Akademije dei Risorti, ki so sicer sredi XVIII. stoletja, ko je akademike vodil znameniti koprski razsvetljenec Gian Rinaldo Carli, odklanjali slovanski značaj Istre. Sam Carli je slovanski element čutil in označeval predvsem kot tujek v romanski tradiciji Istre, ki je bila zanj pomembna komponenta embrionalne nacionalne zavesti Italijanov. Po Carliju je Istra po propadu rimskega imperija zašla v dekadenco, ki jo je čutil kot zaton civilizacijskih vrednot, pri tem pa je zanemarjal analizo vzrokov, ki je bila prisotna v diskusijah njegovih sodobnikov. V polni meri je tu ločeval aristokratsko-meščanski in podeželski sloj ter je le v prvem videl protagonista zgodovinskega razvoja in nosilca humanističnih

vrednot. Zaničevalno in vzvišeno je nasproti koprskemu meščanstvu postavljajl podeželje s slovanskimi koloni, pri tem pa je seveda treba poudariti, da Carlijevo mišljenje v tistem času ni bilo nekaj izjemnega, saj ga srečamo že pri nekaterih predhodnikih istrskega humanizma, npr. Pietru Coppu in Girolamu Muziu.

Naldini je torej po svojih stališčih pa tudi po svojih dejanjih sodil v progresivno kulturno in družbeno okolje Kopra, ki je že pred Carlijem zavračalo nekatere pavšalne in subjektivne ocene, ki so bile sicer pogoste v tedanji beneški aristokratski mentaliteti. Ne sme nas torej presenečati, da je v času Naldinijevega pastirskega delovanja bogoslužje na podeželju in v koprskem gregoritskem samostanu potekalo v slovanskem jeziku, višek njegovih prizadevanj pa predstavlja ustanovitev »Ilirskega semenišča« v Kopru leta 1710, ki je nato nepretrgano delovalo do leta 1810.

Ob samih spoznanjih škofa, da je za pretežno slovansko podeželje nujno potrebna vzgoja duhovnikov-glagoljašev, pa je verjetno njegovim odločitvam botrovalo tudi dejstvo, da je z ustanovitvijo »Collegia dei Nobili« v Kopru 1675 izobrazba in vzgoja ostajala zgolj privilegij višjih slojev prebivalstva. V prvem obdobju so v Collegiu poučevali somaski, o katerih se je škof Naldini izražal zelo pohvalno, meščani pa nad njimi niso bili preveč navdušeni. Leta 1699 so jih nadomestili šolski bratje scolopi oziroma piaristi; z njihovim prihodom je ugled koprškega Collegia močno narasel, saj je Rimska cerkev pošiljala sem najboljše predstavnike tega reda, ki jim je prebivalstvo povsem zaupalo.

V skladu s težnjami verskega in duhovnega preporoda po Tridentinskem koncilu Naldinijeva prizadevanja pravzaprav niso bila osamljena, toda s prodorom razsvetljenskih idej, ki so težile k večjemu razumskemu poudarku v družbenem in verskem življenju, se večina škofov na območju Beneške republike ni odlikovala niti s posebnim reformatorskim žarom niti z željo, da bi Cerkev osvobodila političnih in oblastnih vplivov. Zavedali pa so se potrebe po boljši izobrazbi in večji dejavnosti duhovnikov, preuredili so javno pomoč in poudarjali družbeno koristnost religije kot temelja vsake družbe in edinega vira kolektivne in individualne morale.

Naldinijevo delo lahko torej umestimo v širši družbeni kontekst na prelomu med XVII. in XVIII. stoletjem. Poleg splošnih značilnosti tovrstnih del ga odlikuje še vrsta posebnosti, tako da to ni le izvrsten zgodovinski vir, saj se je od njegovih časov tudi mnogo dokumentov, ki jih citira, izgubilo, temveč je tudi imeniten pričevalec časa, in to ne le o cerkvah, vaseh, trgih in mestih, cerkveni in posvetni upravni ureditvi, navadah in običajih, gospodarskem in socialnem položaju prebivalstva, temveč kaže tudi na duh časa in nenazadnje na stanje in usmeritve v tedanjem zgodovinopisju.

Naldinijevo delo je torej dragoceno zgodovinsko čtivo, ki na zanimiv a poljuden način v kar najbolj popolni obliki odsliskava podobo časa, ljudi in območje tedanje koprške škofije, obenem pa je neobhoden priročnik za vse vrste strokovnjakov, ki se lotevajo zgodovinskih, umetnostnozgodovinskih in etnoloških raziskav o Istri. S slovenskim prevodom se bo to monumentalno delo približalo tudi širšemu krogu bralcev in zaradi svoje pričevalnosti tako strokovno kot širšo javnost seznanilo s poglobljenimi posebnostmi iz zgodovine, tradicije in kulturne dediščine Slovenske Istre ter tako omogočilo nadaljnje poglobljene študije tega v mnogih pogledih specifičnega območja slovenskega narodnega in nacionalnega telesa.

Salvator Žitko

Jako stara vas na Goriškem je Solkan. Zbornik ob tisočletnici prve omembe kraja. Ur. Branko Marušič. Solkan : Krajevna skupnost, 2001. 511 strani.

Ob zgodovinski tisočletnici je Solkan, razmeroma majhen kraj, dobil dokaj obširen, vsebinsko raznolik in kvaliteten zbornik. Uredniški odbor te vsebinsko bogate in ilustrirane publikacije je pod predsedstvom zgodovinarja dr. Branka Marušiča izdelal zasnovo te pestre knjige, ki bo ustregla različnim bralcem in hkrati utrdila krajevno identifikacijo med domačini. Uredništvu je treba še posebej čestitati k velikemu organizacijskemu delu, saj mu je uspelo pritegniti k sodelovanju kar 41 avtorjev različnih strokovnih profilov. Prve organizacijske priprave za ta zbornik so se pričele že v začetku osemdesetih let, knjiga pa je izšla leta 2001, ob jubileju tisočletnice kraja Solkan. V zborniku so prišli do izraza tako različni interdisciplinarni vidiki kot tudi literarno specifične zvrsti izražanja. Članki so problematizirali različne teme iz solkanske preteklosti pa tudi iz sodobnosti. Dragoceni in privlačni element zbornika je tudi posebno poglavje, ki govori o solkanskih osebnostih in vsebuje nekaj krajevnih spominskih pričevanj. Ti prispevki

so prinesli med mnoge strokovne članke tudi človeško neposrednost in svežino, ki bo še zlasti ganila starejše krajanje Solkana, ko bodo obujali spomine na mlada leta njihovega življenja.

Zbornik ob tisočletnici Solkana je pregledno zasnovan v šest poglavij. Najbolj obširno pa je zgodovinsko poglavje: »Pogled v preteklost«, ki zajema z dvajsetimi temami skoraj polovico obsega knjige. V tem poglavju se dobro dopolnjujejo okvirne teme o zgodovini Goriške s temami, ki obravnavajo situacije iz krajevnih solkanske preteklosti. Teme v tem poglavju si sledijo v časovnem zaporedju in pokrivajo izbrana obdobja ali zgodovinske situacije od prazgodovine do sodobnosti. Glede na omejeni prostor te recenzije bom razpravljaj o zborniku predvsem panoramsko. Zato ne bom mogel dosledno slediti zaporedju poglavij in člankov v zborniku, prav tako ne bom mogel omeniti vseh avtorjev v tej publikaciji.

Uvodno in okvirno vlogo ima v zborniku zgodovinska razprava P. Štiha, ki pojasnjuje v širšem prostorskem in časovnem okviru politične, kolonizacijske in etnične razmere okoli leta 1000. Avtor posega tudi v selitveno in langobardsko predzgodovino tega obdobja in hkrati izpostavlja takratno politično-upravno in vojaško vlogo Solkana. S tem aktualizira solkanskim krajanom pomembnost tega tisočletnega krajevnega jubileja. Regionalno okvirno vlogo ima tudi razprava E. Holz, ki je orisala strateško in prometno vlogo Solkana ob reki Soči in njegovo vpetost v zgodovinska dogajanja širšega prostora skozi stoletja. Podobno uvodno vlogo geografske orientacije bi lahko dobila tudi geografsko-ekološka razprava I. Marušiča – Krajina Solkana, če bi bila umeščena na začetku knjige. Napisana je zelo pregledno, k njeni zanimivosti pa prispevajo tudi skrbno izbrane in lepe ilustracije. Najprej je avtor opredelil območje krajine Solkana, nato je prikazal geomorfološke in geološke značilnosti tega območja. Z ekoloških vidikov je opisal tudi vodovje in rastje, v zadnjem delu razprave pa je sistematično predstavil pomembne elemente površja te krajine.

Druge zgodovinske razprave, ki obravnavajo raznovrstna dogajanja ali situacije iz starejših obdobjih so osredotočena na ožje solkanske krajevnne razmere. V njih so v besedi in sliki predstavljeni izbrani raznovrstni izseki iz krajevnne preteklosti: – prazgodovinska podoba Solkana, pregled mlajših solkanskih plemiških rodbin, na osnovi urbarialnih raziskav je V. Pavlin prikazal posestne upravno-politične razmere na Goriškem kot tudi podložniške obveznosti solkanskih kmetov. Solkanska revolucionarna dogajanja med tolminskim kmečkim puntom je živo predstavil J. Dolenc, nekatere specifične elemente iz domače cerkvene zgodovine pa je predstavil V. Paljk. Konceptualno in slogovno so ti članki precej različni: nekateri so napisani precej strokovno zahtevno in sintetično, o fevdalnih rodbinah kar preveč podatkovno, o cerkveni zgodovini pa so zapisi podani poljudno. V zanimivem članku o kmečkih puntarjih so dobro povezani elementi iz zgodovinskih virov z opisi uporniškega dogajanja na ožjem solkanskem območju.

Druga polovica zgodovinskih razprav obravnava novejša in dinamična obdobja moderne zgodovine od konca 19. stoletja dalje. Solkanici so bili usodno vključeni v razne moderne gospodarsko-socialne in politične tokove evropskih razmerij, ki so naleteli v tem kraju na živ nacionalni in socialni odziv. Krajanje pa so bili tudi aktivno vključeni v usodna dogajanja obeh svetovnih vojn. Uredništvo solkanskega zbornika je pritegnilo precej avtorjev, ki so opisali raznovrstna dogajanja iz prve polovice 20. stoletja. Premalo pa je ostalo obdelano v zborniku kulturnopolitično življenje (čitalnica), šolstvo in tudi strankarsko politično življenje v drugi polovici 19. stoletja. Te pomanjkljivosti pa je redakcija domiselno nadomestila z objavo arhivskih fondov za to obdobje. S tem so dobili bodoči raziskovalci solkanske preteklosti dragocene pobude in usmeritve za nadaljnja raziskovanja.

Precej bolj razčlenjeno in konkretno so izpostavljeni v zborniku elementi tehnične in gospodarsko-socialne zgodovine: M. Waltritsch je prispeval pregleden in angažiran oris delovanja solkanske hranilnice in posojilnice od konca 19. stoletja /v goriškem okviru/ tja v fašistično obdobje. Iz ozadja gospodarskega dogajanja je do neke mere razvidno tudi takratno slovensko strankarsko politično življenje. Posebej pa so prikazane tudi agresivne oblike fašistične gospodarske politike do slovenskega gospodarstva na Primorskem. G. Humar pa je opozoril Solkanke na svetovno pomembne inženirske dosežke ob gradnji bližnjega velikega in lepega kamnitega železniškega mostu. Ta tehnični kulturni spomenik je tudi danes pomemben in zato koristen za turistično promocijo kraja.

Posebna pozornost je v zborniku namenjena zgodovini solkanskega mizarstva. Ta tematika je obdelana v posebnem poglavju, kjer so združene na 40 straneh tri razprave, ki se medsebojno učinkovito vsebinsko in interdisciplinarno podpirajo in dopolnjujejo. Te razprave so še posebej zanimive in pregledne, ker so dobro razčlenjene v podteme in organsko opremljene z bogatimi dokumentarnimi slikami in dokumenti. Zato bodo še posebej aktualne za domačine, ko jim bodo obujale spomine na njihove težke življenjske in delovne razmere v preteklosti. Avtorji teh razprav: zgodovinar B. Marušič, etnologinja K. Kogej in inženir lesarstva

D. Kozinc so se izvrstno medsebojno uskladili in kompleksno rekonstruirali družbeno zgodovino in tehnološke značilnosti solkanskega mizarstva. V prvi obširni zgodovinski razpravi je orisana pionirska doba solkanskega mizarstva in zadružništva, socialno in nacionalno zorenje solkanskih obrtnikov ter nastanek socialistične delavske organizacije v Solkanu. Zajete so tudi aktivnosti solkanskih mizarjev v dobi italijanskega fašizma kot tudi združenje mizarških obrtnikov v prvih desetletjih po osvoboditvi. Druga razprava je zasnovana predvsem s sociološko-etnoloških vidikov in problematizira opremo delavnic solkanskih mizarjev, življenjske razmere njihovih družin itd. Tretja razprava pa je s tehnoloških vidikov sistematično prikazala in obrazložila tehnološke postopke pri izdelavi solkanskega pohištva.

Solkani in Solkanci so bili tudi usodno pritegnjeni v kruta vojaška dogajanja prve in druge svetovne vojne. Uredništvo zbornika je odmerilo obema vojnima štiri razprave in tudi primeren prostor na 46 straneh. V teh razpravah je pomembno, da niso omejene zgolj na objektivne zgodovinske orise širših vojnih dogajanj, marveč so v njih identifikacijsko vključena tudi vojna doživljanja domačinov. Posebej sugestivno in slikovito je predstavil nevarne in dramatične življenjske razmere Solkancev v času prve svetovne vojne članek Draga Sedmaka. Vasja Klavara pa je s strateških in taktičnih vidikov orisal potek strahotnih bojov za Škabrijel v letu 1917. Avtor je povezal svoj vojaški opis tudi s sedanjimi sledovi in pomniki te vojne. Zbornik je namenil tudi ustrezno mesto množični in aktivni vlogi Solkancev v letih 1941–1945. Pregledno in konkretno so predstavljene etape in oblike političnega boja, kot tudi ilegalna organiziranost in partizanska aktivnost krajanov. Iz pregleda medvojnih dogajanj kot tudi iz seznamov solkanskih vojnih žrtev je razvidno, koliko življenj je ta kraj žrtvoval v boju za svobodo. Posebnost zbornika pa je članek Andreja Malniča o tamkajšnjih poveljih razmerah. V njem je avtor pregledno in zanimivo predstavil in problematiziral takratne dvolastniške odnose in težave v letih skoraj neprehodne državne meje med Jugoslavijo in Italijo.

Poglavje »Narodopisje, jezikoslovje, umetnost« obsega 60 strani in vsebuje osem člankov, ki so po tematiki precej raznovrstni. Domačini bodo še posebej navdušeni ob dveh etnoloških člankih, ki gojita domačijsko navezanost in se tudi medsebojno vsebinsko dopolnjujeta. Inga Miklavčič Brezigar je navedla več vrst solkanskih pojavov in značilnosti, ki utrjujejo identiteto Solkana, Eda Belingar pa je predstavila pregled tradicionalnih praznikov. V tem poglavju je podana tudi sistematična umetnostnozgodovinska analiza znamenite cerkve na Sveti Gori kot tudi opisi nekaterih starejših solkanskih vil. Drugi krajši članki pa obravnavajo etimološka in jezikovna vprašanja glede krajevnih imen in značilnosti solkanskega dialekta. Posebna razprava Branka Marušiča je tudi delež solkanskih piscev v slovenski književnosti, krajši prikaz pa oživlja tudi preteklo dejavnost solkanskega gledališča.

V posebnem poglavju – osebnosti – je zbranih sedem člankov, ki predstavljajo slovensko pomembne domačine in sicer kulturne delavce, politike, zdravnike itd. Dva članka obravnavata razgibano politično delovanje slovitega komunističnega poslanca in partizana Jožeta Srebrnič, predstavljen je tudi znani alpinist in filozof Klement Jug, teolog Janez Žbogar, pesnica Pavlina Doljak Pajkova ter štirje medicinsko strokovno in družbeno pomembni zdravniki (trije s priimkom Marušič in Rihard Jug).

V poglavju »Spomini, pričevanja« pa so zbrani tudi vsebinsko različni članki, ki se nanašajo na solkanske družbene in krajevne razmere v bližnji preteklosti in sedanjosti. K. Vuga in Z. Trkman sta opisali rodovnik in prikazali značilne življenjske razmere solkanske družine Srebrnič. Dragocena so tudi pričevanja o kulturnem delovanju Solkancev v dobi fašizma, ter spomini Davida Brezigarja na politično aktivnost Solkancev ob zgodovinski situaciji v septembru 1947, ko je bila tu postavljena nova meja med Italijo in Slovenijo. Zanimiv in slikovno dokumentiran je tudi historiat organiziranega in tekmovalnega veslanja na Soči. V tem članku so prikazani najprej pionirski začetki klubskega delovanja solkanskih veslačev, nato njihovi uspehi na mednarodnih tekmovanjih in ob koncu tudi njihova sedanja tekmovalna aktivnost.

Solkanski zbornik je torej zelo dragocena in bogata knjiga ne le za domačine, marveč tudi za vsakogar, ki bi želel kaj pomembnega in konkretnega zvedeti o gospodarskem in socialnem življenju ter o narodnostnem delovanju Slovencev ob zahodni meji. Uredništvo je skrbno iskalo takšne članke, ki obravnavajo bistvene razmere kraja in Solkancev. V duhu modernega družboslovja si je prizadevalo, da bi bilo to življenje osvetljeno z raznih socioloških in historičnih vidikov. Bilo pa je tudi kritično in objektivno z metodološkega vidika historičnega raziskovanja in pisanja. Na koncu publikacije je seznam avtorjev člankov, komentar urednika o nastajanju zbornika in zelo kratka povzetka v angleščini in italijanščini.

Štefan Trojar

Marija Kacin, **Žiga Zois in italijanska kultura**. Ljubljana : Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, 2001. 130 strani.

Knjiga začne z razmišljanji o izvoru prednikov Žige Zoisa. Še vedno obstaja problem pozitivističnega dokaza izvora rodbine Zois. Samega raziskovanja izvora se je lotil že Žigov oče, Michelangelo Zois, ki je svoje prednike iskal na Holandskem v Ammersfoordu, od koder naj bi se, iz verskih razlogov, preselili v Bergamo. Vendar v starih dokumentih ni moč izslediti holandskega plemiča Nicolausa Zoesa.

Bolj stvaren opis izvora družine je podal Žiga Zois, ob koncu 18. stoletja, ko je sicer priznal, da o samem izvoru ne ve ničesar, vendar pa da lahko sledi svojim prednikom iz Val Imagina. Poleg te veje pa je obstajala še ena veja Zoisov v Benetkah. Žiga navaja podatke, ki so se ohranili v ustnem izročilu, da naj bi začetnik njegove rodbine prišel iz Švice pod imenom Millebois in da naj bi bil vojak. V tem poglavju tudi pade teza prvega Žigovega življenjepisca, ki je trdil, da se je Žigov oče izselil zato, ker kraj Berbeno ni mogel nuditi zadostnih življenjskih pogojev njemu in njegovim bratom. Michelangelo in Francesco naj bi se tako izselila, eden v Benetke, drugi v Ljubljano. Zoisi so v berbenških dokumentih izpričani že prej – prvi znan dokument izsledimo v letu 1527 – poleg tega pa so se Michelangelo in njegovi bratje tu rodili! Skratka vsi znani zapisi iz Berbena in Val Imagina kažejo na prisotnost Zoisov v tem prostoru vsaj že od začetka 17. stoletja.

Iz odkritega in povedanega sledi, da je pravilna Kidričeva trditev o prisotnosti Zoisov na Bergamškem vsaj že od 16. stoletja. Kdo in kdaj pa je bil prvi s tem imenom na tem kraju pa je zvito v 'nadlogično' sfero zgodovine. »Trditve o holandskem, španskem ali grško-kretslem izvoru te rodbine se pa zdijo povsem neosnovane: ne razpolagamo z nobenim verodostojnim podatkom, ki bi dopuščal take formulacije.« (str. 15).

Ko se nejasnosti v zvezi z izvorom rodbine Zois deloma pojasnijo, deloma pa ostanejo zavite v meglo srednjeveškega (našemu razumu nedostopnega) sveta, nam avtorica pred oči naslika kraj Berbenno ob reki Imagna. Kraj je zrasel na relativno rodovitnem koncu Zemlje, njegovi prebivalci pa so se poleg poljedelstva lahko ukvarjali tudi s prodajo platna in s tem začeli bogateti. Sami prebivalci so bili avtonomni, na kar kaže obred volitve župnika. Temu obredu so se odpovedali šele v dvajsetem stoletju, natančneje v letih po drugi svetovni vojni, 24. aprila 1949.

Ugled Zoisov v tem kraju izpričuje podatek, da je Žigov stric don Filippo Zois leta 1713 kandidiral za berbenskega župnika. Med Žigovim stricem Filipom in očetom Michelangelom so se stiki ohranjali tudi še po tem, ko se je slednji že ustalil v Ljubljani. Delčki pisem iz njune korespondence se nanašajo tudi na Žigo, ki bi ga stric srčno rad spoznal, preden bi zapustil tostranstvo. Vendar pa spet ni moč ugotoviti, ali je Žiga kdaj videl rojstni kraj svojega očeta ali ne. S pomočjo pisem lahko izluščimo le podatek, da se je za svoje prednike začel zanimati šele po smrti bratranca in poslovnega družabnika Bernardina (1793).

Oče Michelangelo je bili sicer navezan na svoj rojstni kraj, kar je izkazal tudi z izdatno podporo pri gradnji cerkve v Brebennu, kljub temu, da se tjakaj za časa svojega zemeljskega poslanstva ni več vrnil. Avtorica ob koncu zgodbe o povezanosti Zoisov z Berbenom še enkrat ugotavlja, da nima smisla iskati kakršnih koli fantastičnih razlag o izvoru rodbine iz kakšnih oddaljenejših krajev sveta. Pozornost preusmeri na dejstvo, da je boj za preživetje v Brebennu, kljub relativni rodovitnosti kraja, težek ter iz takšnega okolja in »iz tega rodu so – tako na Bergamškem kot pri nas – izšli veliki možje, ki so dali izredne, včasih odločilne doprinose in to tudi v okviru, ki presega krajevne meje.« (str. 28).

Zoisi so se od tu razseljevali, nekateri so se zaustavili že v dolini in se ustalili v kraju Alzano, drugi so pot nadaljevali in obmirovali šele ob vodnih kanalih Serenissime. Še bolj pogumni pa so se odpravili v Trst in nazadnje prišli tudi v današnje slovenske kraje, izbravši Ljubljano za rezidenco. Avtorica nato celo podpoglavje nameni razkrivanju arhivskih zapisov, ki izpričujejo prisotnost Zoisov v Benetkah. Ti dokumenti govorijo o njihovi navzočnosti vsaj že od leta 1579. Bili so uspešni poslovneži, saj so imeli v Republiki sv. Marka svojo tvrtko. V Trstu je enemu izmed članov rodbine Zois, ki je tjakaj prišel iz Benetk, celo uspelo povzročiti pregon benediktincev iz mesta. Neki Zois je namreč leta 1657 umrl v Trstu in v oporoki izrazil željo, da ga pokopljejo v cerkvi patrov benediktincev. Le ti so to na dan pogreba zavrnili. Iz tega je nastal spor, ki se je sprva sicer zgledil, vendar pa je »ta dogodek kasneje povzročil še druge neredne, dokler ni končno uspelo, zato da bi bilo teh nevšečnosti konec, omenjene benediktince odstraniti za vedno.« (str. 36).

Ko so vsa dokumentarna potrjevanja in dokazovanja izvora rodbine pri kraju, se avtorica ustavi še pri

etimološki razlagi priimka Zois. Ponovno ovrže Michelangelove trditve, po katerih naj bi priimek izhajal od holandskega aristokrata Zoesa. Kot nelogično spozna tudi mnenje, da naj bi se domnevni švicarski prednik z imenom Millebois po prihodu v Berbenno preimenoval v Zois; »*to je fantazija, to je pravi nesmisel*,« (str. 40) je avtorici zatrdil g. Vincenz Marchetti. Neutemeljena je tudi Du Cangeova razlaga, ki priimek Zois izvaja iz množine samostalnika 'zoia', se pravi 'gioia', biser. (str. 40). Te razlage se je kasneje oprijel tudi France Kidrič, pravzaprav pa je že pred vsemi znanstveniki do te misli prišel Žigov oče, Michelangelo, ki je dal priimek prevesti v nemščino – Edelstein. Etimolog dr. Giulio O. Bravi zastopa stališče, da je izvajanje priimka iz samostalnika 'zoia', 'goia', biser, zgodovinska napaka. Namreč 'goia' je toskanski izraz iz 14. stoletja, ki pa naj ga v Imagninskem takrat ne bi poznali. Verjetno gre izvor iskati v imagninskem narečju, kjer obstaja geslo 'goi' (»*Goi V/alle/ l/magna/ – tolmun, stekališče vode v rekah, kjer je voda globlja*,« (str. 41)).

Drugo poglavje nosi naslov »*V Reggio Emilii (1761 – 1765)*«. Že sam naslov je dovolj zgovoren, če upoštevamo, da se je Žiga Zois rodil 1747. To je bilo namreč obdobje Žigovega šolanja ravno v zadnjem obdobju otroštva. S štirinajstimi leti je mladi baron prestopil prag Seminarija – Collegia v Regio Emilii. Tu so se šolali tudi njegovi bratje Josip, Ksaver, Anton in Karel. Malo mestece, ki je v osemnajstem stoletju šele iskalo svojo potrditev v rivalstvu z bližnjima Parmo in Modeno, je znotraj obzidja štel približno 18.000 prebivalcev. Kljub temu, da je meščanstvo neprestano pridobivalo na ugledu, je vendarle živelo na meji skrajne bede, ki jo je pospeševal hud pritisk estenskega davčnega sistema. V mestu samem je obstajal tudi židovski geto. Leta 1773 pa so judovski skupnosti priznali iste pravice kot ostalim državljanom. V takšnih razmerah ekonomske stiske, se je odvijalo življenje meščanov. Edina uteha meščanom so bili hrupno veseljačenje v pustnem času, »*'festa delle Vecchie' (praznik stark)*« (str. 44), v času posta ter majski sejem. Vendar pa se je mesto, kljub svoji ekonomski negotovosti, moglo ponašati z zgodovinsko in kulturno tradicijo.

V drugi polovici osemnajstega stoletja je malo mesto, Regio Emilia zmogla nuditi možnost sistematičnega izobraževanja, natanko takšnega kot ga je zahteval veliki svet razsvetljenstva. Prav na polovici osemnajstega stoletja so v palači Palazzo Busetti, središču reggianskega kulturnega življenja, ustanovili Collegio (1750) ter Univerzo (1752). Slednjo so dvajset let kasneje ukinili. Je pa omenjena palača nudila sedež še Accademii degli Ipocondraici (Akademija hipohondrov, ustanovljena 1747) in Accademii dei Pronti (Akademija pripravljenih, ustanovljena 1714). Dostop do izobrazbe je bil še vedno vpet v ozek krog ljudi in pregrade med različnimi sloji so ostajale nespremenjene. Poleg palače Busetti je imelo pomembno vlogo v kulturnem življenju še mestno gledališče. Mesto je skratka dihlo z(a) kulturno omiko. Nenehen študij in sistematične raziskave, kulturna širina in odprtost do novega so bili torej značilni za reggianske izobražene kroge. Tako je študij v takšnem okolju pomenil pravo poslastico in vzpodbudo za slehernega ukaželjnega.

V takšno ozračje se je podal štirinajstletni Žiga Zois. Tu je sprejemal zadnje odločilne impulze, ki so ga oblikovali v takšno osebnost, kot jo poznamo kasneje iz njegovih 'ljubljskih let'. Resda so njegova ljubljanska leta relativno dobro raziskana, so pa na drugi strani prav leta šolanja v Reggio Emilii prava bela lisa. In tu nam sedaj priskoči na pomoč pričujoča študija. Avtorica nas najprej opozori, da se Zois ni šolal na zavodu za mlade plemiče, kot je do sedaj trdila znanost, kajti v Reggio Emilii takšnih ustanov ni bilo. Poleg tega pa Žigi ne bi uspelo vstopiti v kateri koli plemiški zavod, saj so le-ti imeli strogo določena pravila, kako stara mora biti plemiška rodbina, da se njenim potomcem dovoli vpis. Plemstvo kranjskih Zoisov v tem trenutku pač še ni ustrezalo omenjenim zahtevam – Michelangelo Zois si je pridobil plemstvo šele leta 1760, torej le leto dni preden je Žiga stopil v zavod Seminario – Collegio v Reggio Emilii. Vstopil je v zavod, ki je bil namenjen vzgoji fantov neplemiškega rodu. Oblast nad zavodom je bila v rokah škofa in za zavodske gojence so bile predpisane prav takšne pobožnosti kot za semeniščnike, ki so domovali v isti stavbi. Vzgoja je temeljila na načelu enakopravnosti, na sposobnostih pridobljenimi z resnim in temeljitim študijem, na kreposti, ki je niso pojmovali le v verskem smislu, temveč tudi v skladu z razsvetlenskimi smernicami, kot vztrajno prizadevanje za družbeno dobrobit in korist. Vsak korak, glas in malodane dihanje so bili določeni z natančnimi pravili, pač vse v skladu z načelom enakopravnosti med vsemi gojenci. Pravilnik je bil predvsem zbirka prepovedi, ki jih je bilo vse prej kot malo!

V takšnem kulturnem vzdušju je Žiga Zois preživel polna štiri leta. Učni načrt Collegia je bil zastavljen širokopotezno; zaobjemal je literarno-humanistično področje ter znanstvene vede na eni strani in možnost dodatnega izobraževanja na drugi strani. K dodatnemu izobraževanju so spadali neobvezni predmeti, in

sicer: aritmetika, risanje, civilna in vojaška arhitektura, zemljepis, grščina, francoščina, nemščina in viteške sposobnosti (igranje raznih inštrumentov, ples in sabljanje). Žiga se je poleg obveznih, latinščine, italijanščine, govornišva in prevajanja z rimanjem iz leta v leto učil tudi več neobveznih predmetov. To se razvidi iz računskih knjig, saj je bilo potrebno dodatne predmete posebej plačevati. Žiga je tako ekonomu zavoda naročil naj plačuje učitelja za nemščino, »scrivere«, računstvo, arhitekturo, glasbo, risanje, ples, sabljanje in borjenje z mečem. Poleg vseh teh neobveznih predmetov, ki so jih izpolnjevali takoj za obveznimi, so se gojenci morali posvečati še debatnim srečanjem, pod naslovom Teološki, filozofski in pravni zagovori, poleg teh pa še gledališkim predstavam. Slednje so prirejali v pustnem času, ko je celotno mesto veseljačilo in hrupno pozdravljalo pomlad. Drugo obdobje gledaliških predstav pa je nastopilo v času vedno razgibanega in živahnega majskega sejma. V času Žigovega šolanja so se vse predstave, ki so jih naštudirali gojenci, odvijale v Palazzo Busetti. Šele leta 1765 so na stroške škofa Gianmaria Castelveldija začeli graditi gledališče Seminaria – Collegia, tu pa Žiga ni mogel nastopiti, saj je nekaj mesecev po začetku gradnje že dokončal šolanje in se podal nazaj na Kranjsko. Je pa verjetno ohranil stike z reggian-skimi kulturnimi, predvsem gledališkimi krogi. V isti stavbi, kjer je bil Collegio, je imela svoj sedež tudi Akademija pripravljenih. Le-ta je s svojim delovanjem vzpodbujala gojence k temu, da so se posvečali študiju filozofije in k pesnikovanju. Vsakdo, ki je hotel postati njen član, je moral predložiti neko delo v verzih, napisano na izžrebano temo. Potem je moral verzificirati za vsak sestanek. Tako so bili sestanki teh akademikov pravi kulturni dogodki. Za Žigo lahko sklepamo, da je bil član omenjene Akademije, saj je na enem izmed gledaliških listov označen kot »Accademico di Lettere«. Poleg Akademije pripravljenih, je imela v Palazzo Busetti sedež tudi »Accademia degli Ipocondriaci«. O tej ustanovi je znanega nekoliko manj, je pa bil njen namen prav tako spodbujati gojence k študiju s kritičnim razmišljanjem ter na ta način pripomoči k njihovem izoblikovanju. Ta Akademija je združevala vse ugledne predstavnike reggianske kulture tistega časa, poleg teh pa je na seznamih članov moč zaslediti tudi osebnosti, ki presegajo krajevni okvir. Hipohondri niso bili poslednja ustanova s sedežem v Palazzo Busetti. Tu je delovala tudi Univerza (ustanovljena 1752), vendar je bilo njeno delovanje omejeno le na prihodnjih dvajset let, ko je postala ekonomska stiska tako huda, da se Univerze enostavno ni dalo več vzdrževati. Gojenci Collegia so lahko obiskovali javne šole za učenje znanstvenih ved in trivija; dovoljenje za to je moral rektorju Univerze posredovati rektor Collegia. Za Žigo ni znano, ali je obiskoval ta srečanja ali ne, vemo pa to za njegovega brata Antona, ki je leta 1769 zagovarjal svojo tezo; v času torej, ko je bil Žiga že v Ljubljani. Tu avtorica zaključuje razpravo v zvezi s šolanjem barona Žige Zoisa.

Zopet v Ljubljani, je naslov predzadnjega poglavja, ki Žiga pospremi v Ljubljano, kjer se sooči z novim kulturnim bogastvom tj. s slovanskim svetom. Čutila, ki jih je odkril in razvil med štiriletnim šolanjem v Reggio Emilii, je sedaj naravnal na impulze rodne okolja. Z vso tenkočutnostjo in pridobljenim kritičnim in razsodnim pogledom je znal okoli sebe (i)zbrati prave ljudi, ki v razvoju moderne slovenske narodne zavesti pomenijo prvo stopnjo.

Knjigo zaključuje poglavje Žigovi bratje, gojenci Seminaria – Collegia, Zadnji ljubljanski Michelangelo Zois. V njem avtorica le sumarno predstavi podatke, ki pričajo o šolanju Žigovih bratov na isti ustanovi. Trije bratje so ga tjakaj spremili leta 1761 (Josip, Ksaver, Anton), četrti, najmlajši, Karel pa se je na zavod podal šele v letu 1766.

Knjiga je zanimiv in predvsem koristen kamenček v še ne dodelanem mozaiku življenja Žige Zoisa. Akademsko razpravljanje o izvoru priimka je zanimivo in prijetno delo, vendar nesmiselno, če ga postavljamo zgolj v logično formalen okvir. Lahko bi se poigrali tudi s fantastično 'holandsko različico' in bi recimo skušali Zoes speljati na 'zoet'¹, kar bi v sodobni nizozemščini pomenilo sladko. A to z Žigom ne bi imelo prave povezave. Moje premišljevanje se nagiba k razlagi 'goi', kar pomeni tolmun, stekališče vode v reki, kjer je voda globlja. Vendar moram pripomniti, da se k temu nagibam iz 'nelogičnega' in 'nepozitivističnega' vzgiba. Kajti Žiga Zois v mojem doživljanju resnično pomeni tolmun, ki je tako globok, da ga nobena suša ne more osušiti. In dejansko je za časa svojega življenja pomenil takšen tolmun in zavetje vsakomur, ki je bil pripravljen z resnim študijem nekaj prispevati v nenehno nastajajočo zbirko

¹ ZOET – met de smaak van sauiker (SLADKO – z okusom sladkorja), po: Kramers Nieuw Woedenboek Nederlands, dvajseti ponatis.

človeškega vedenja. V tem pogledu bi lahko bil tudi biser ali drag kamen, vendar ta priimek ne bi zmozel zaobseči duha, ki je oživiljal človeka z imenom Žiga Zois.

Hkrati pa je knjiga dobrodošla tudi kot pripomoček slehernemu raziskovalcu včerajšnjega sveta, saj daje podatke in reference glede življenja študentov nastajajočega meščanskega sloja iz druge polovice osemnajstega stoletja. Opis življenja na zavodu, kjer so se študentje ukvarjali na eni strani z duhovnim izobraževanjem kot na drugi strani tudi s fizičnim urjenjem (v katerem lahko vidimo zametke današnjih športov!).

V oblikovnem pogledu je knjiga bralcu izredno prijazna, ne le da se ne spušča v jezikovne akrobacije mnogokrat resnobnih akademskih piscev, tudi po zunanji obliki se naslovi podpoglavij stapljajo z besedilom. Naslov novega podpoglavja je izpisan le z velikimi črkami, na nekaterih mestih kot del stavka, na drugih pa kot samostojen stavek, vendar vedno vpet v miselni tok vezanega besedila.

Primož Kočar

Tomislav Markus, **Slavenski Jug 1848. – 1850. godine i hrvatski politički pokret**. Zagreb : Hrvatski institut za povijest, 2001. 315 strani.

Hrvatski institut za povijest je izdal monografijo Tomislava Markusa, hrvaškega zgodovinarja, ki se ukvarja s proučevanjem politike in politične misli na Hrvaškem v 19. stoletju, posebno v obdobju 1848.–1849., poleg zgodovine pa preučuje tudi filozofski in sociološki aspekt moderne meščanske civilizacije.

Knjiga je predelan tekst magistrskega dela (Ideje i koncepcije Slavenskog Juga 1848.–1850. godine), ki ga je avtor zagovarjal 1996 na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Zagrebu. Kot v predgovoru h knjigi avtor sam navaja, gre pri delu za raziskavo zgodovine hrvaškega novinarstva v 19. stoletju, ne pa za monografijo o hrvaškem političnem gibanju. Slavenski Jug je zagovarjal in branil osnovne smernice hrvaške nacionalne politike iz časa revolucije 1848/49, zaradi česar je izredno pomemben tudi kot zgodovinski vir (kot takega so ga delno v svojih delih že analizirali razni hrvaški zgodovinarji, med njimi naj omenim le Jaroslava Šidaka in Petra Korunića). Vendar kljub temu pred T. Markusom ni bilo zgodovinarja, ki bi naredil detajlno vsebinsko analizo časopisa. To praznino je sedaj izpolnila monografija Tomislava Markusa.

Tekst knjige je razdeljen v posamezna poglavja in podpoglavja, v katerih avtor analizira stališča Slavenskega Juga do posameznih političnih in družbenih vprašanj časa, v katerem je časopis izhajal. V uvodu pisec navede osnovne podatke o časopisu (čas in pogostost izhajanja, urednike, sodelavce časopisa) ter pregled avtorjev, ki so v svojih delih posvetili pozornost tudi temu časopisu.

V prvem poglavju z naslovom »Avstrija, Hrvatska i madžarski nacionalizam u Slavenskom Jugu« avtor analizira položaj Banske Hrvaške v prvi polovici 19. stoletja in njeno meščansko gibanje ter hrvaško politiko in politično javnost od marca do avgusta 1848, ko je začel izhajati Slavenski Jug (str. 17–61). Tekst temelji na kritičnem pretresu bogate strokovne literature, ki ga avtor podkrepi z arhivskim gradivom; pri tem opozori tudi na določene nepravilne definicije in razlage v historiografiji (str. 28/29, 39, 57/58, 61, 72, 113, 120). Temu sledi podrobna vsebinska analiza tekstov Slavenskega Juga o Avstriji, Hrvaški in madžarskem nacionalizmu (str. 61–145).

Drugo poglavje (str. 147–161) je avtor posvetil slovanski in južnoslovanski problematiki, kateri je tudi Slavenski Jug posvečal veliko pozornosti. Pri tem člankom o Slovencih ne posveča večje pozornosti, saj so tudi v časopisu samem (kot ugotavlja avtor) le-tim posvetili manj pozornosti in so bili članki o Slovencih redki.

V tretjem poglavju (str. 163–188) Markus analizira stališča Slavenskega Juga do različnih družbenih vprašanj: v prvem podpoglavju do naroda, države, meščanskih pravic in gospodarskih vprašanj, v drugem podpoglavju analizira stališča Slavenskega Juga do prosvete in šolstva, v tretjem podpoglavju pa njihova stališča do cerkve, duhovništva in religije.

V četrtem poglavju sledi analiza stališč Slavenskega Juga do najpomembnejših političnih dogodkov in držav v Evropi: do Francije (francoska revolucija 1789, restavracija, centralizacija francoskih pokrajin), Nemčije (volitve v frankfurtski parlament, njegovo zasedanje, (veliko)nemški nacionalizem), Italije (italijansko nacionalno gibanje), Poljske oz. Poljakov (poljska emigracija v Parizu) ter Rusije. Pri tem ugotova-

vlja, da je bila zunanjepolitična problematika znatno zastopana v Slavenskem Jugu v letu 1848 in začetku leta 1849, kasneje pa je časopis več pozornosti posvetil notranjepolitičnim dogodkom.

V petem poglavju avtor osvetli okoliščine, zaradi katerih je bil časopis v februarju 1850 prepovedan. Zaključku, v katerem avtor na kratko strne bistvene značilnosti hrvaškega političnega gibanja med leti 1848 in 1850 ter delovanja Slavenskega Juga v tem času, sledi obširna priloga, v kateri avtor objavi dokumente o prepovedi Slavenskega Juga in določene izbrane članke iz Slavenskega Juga. Knjigi je dodan tudi krajši »slovar«, v katerem avtor objasni manj znane izraze, ki so uporabljeni v tekstih Slavenskega Juga ter obširen spisek virov, literature, kazalo osebnih in zemljepisnih imen ter kratka beležka o avtorju.

Delo je kvalitetna, zelo poglobljena, s strokovno literaturo in arhivskim gradivom podkrepljena analiza tekstov časopisa Slavenski Jug. Avtor se izkaže kot zelo dober poznavalec historiografije, kar mu pomaga pri podrobni analizi ožjih problemov. Sam je že objavil več razprav (ki so bile objavljene v različnih hrvaških zgodovinskih časopisih in zbornikih), ki se nanašajo na politiko in politično misel na Hrvaškem v tem obdobju, pred kratkim pa je izšla tudi njegova monografija z naslovom *Hrvatski politički pokret 1848.–1849. godine. Ustanove, ideje, ciljevi, politička kultura.*, v kateri je podrobneje preučil hrvaško politično gibanje za časa revolucije 1848.–1849.

Nataša Podgoršek

Igor Grdina, **Ipavci : zgodovina slovenske meščanske dinastije**. Ljubljana : ZRC SAZU, 2001. 448 strani.

Pred nedavnim je v založbi Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU zagledala luč sveta izredno zanimiva zgodovinska knjiga. To je študija Ipavci (zgodovina slovenske meščanske dinastije), ki jo je napisal Igor Grdina, profesor slovenske književnosti na ljubljanski filozofski fakulteti. Kakor pove pisec takoj v prologu, to »ni niz biografij, temveč (mikro)zgodovina posameznikov, ki so močno zaznamovali čas meščanov na Slovenskem«.

Družina Ipavcev izvira prejkone z Vipavskega, povest o njej pa se začne avgusta 1742, ko se odsluženemu vojaškemu ranocelniku Juriju Ipavcu v belokranjski vasi Gradac rodi prvi sin Frančišek Maksimilijan. Konča se februarja 1921 z žalostno smrtjo skladatelja dr. Josipa Ipavca, distriktnega zdravnika v Šentjurju. Zaradi bolezni je bil že od maja 1919 opravilno nesposoben. Z majhnim odmikom se to stoosemdesetletno družinsko obdobje ujema z velikimi političnimi mejniki, na začetku z nastopom vlade cesarice Marije Terezije (1740), na koncu pa s propadom habsburške monarhije in nastankom kraljevine SHS (1918).

Dr. Grdina je razdelil pripoved, ki šteje 450 strani, na pet knjig. V vsaki je dominantna oseba eden iz dinastije Ipavcev. V prvi je to čudodelni ranocelec Franc, v drugi »skrivnostni« Alojz (1815–1849), v tretji primarij iz Gradca Benjamin (1829–1909), v četrti »rodoljub z dežele«, Benjaminov brat Gustav (1831–1908), v peti pa Josip (1873–1921), talent, ki je bil preprosto prevelik za svojo ozkosrčno domovino, kakor pravi Grdina. »Ob osrednjih osebnostih nastopa v vsaki knjigi še vrsta drugih likov: parveniji, pustolovci, imenitniki, bedaki, pajaci, prvaki, umetniki (tudi umetniki življenja), plagiatorji, razbojniki, lizuni, Kozjanci«, da govorimo kar z besedami iz prologa. »Pripoved o Ipavcih je svojevrsten poskus: na podlagi ohranjenih virov se trudi zajeti celo(s)tno življenje, ne samo njegovih posameznih sektorjev. V njej se neločljivo prepletajo glasba, medicina, politika, medčloveške vezi vseh vrst in prvinska sla po življenju.«

Krajevno stoji ves čas v ospredju Šentjur, Sv. Jurij ob južni železnici, kakor se je imenoval trg pred prvo svetovno vojno in še nekaj časa po njej. Njegovemu razvoju, družbi v kraju in okolici je posvečeno precej prostora. V štajerski deželni zbor in v dunajski parlament je Šentjur volil v kmečki kuriji. Pri zadnji deželnozborni volilni reformi leta 1909 pa je bil vključen v mestno kurijo. Na novo je bil ustvarjen slovenski mestni volilni okraj, v katerega so dali 12 trgov in občini Studenci pri Mariboru. Prve in edine volitve so bile 31. avgusta 1909. V Šentjurju so dobili slovenski liberalci 18 glasov, katoliška stran pa 8. Za Poslanca je bil izvoljen Vekoslav Kukovec. Škoda, da Grdina te reforme in volitev ni omenil.

Študija o Ipavcih sega nekje bolj na široko, nekje v ožjem obsegu na področje kranjske in štajerske deželne zgodovine, pa tudi v celotno slovensko politično in kulturno zgodovino. Grdina dobro pozna

politično, literarno in glasbeno zgodovino, temu pa se pridružujejo knjižnice, arhivi, raziskovalne institucije v Celju, Ljubljani, Mariboru in na Dunaju ter najrazličnejši krajevni in družinski viri: pisma, dnevniki, uradni akti, spomini, časopisje, ustna in zabeležena pričevanja družinskih članov, dokumenti, ki so jih prepustili piscu, fotografije – nekatere so našle pot tudi v publikacijo.

Ipavci so odlično delo, ki ga bodo z veseljem vzeli v roke ljubitelji šentjurske pokrajine, ki je tudi dom avtorja, ki ga bodo z veseljem vzeli v roke ljubitelji glasbe in naše kulturne preteklosti. Pisano je živo in prijetno, polno raznovrstnih pogledov in vrednotenj, s katerimi se seveda včasih tudi ne strinjamo. Polno je duhovitih domislic, med katerimi naj tu omenim samo eno, sodbo o vplivnosti žensk v zgodovini. Ta vplivnost je bila, kakor pravi Grdina najvišja v 18. stoletju, v času Marije Terezije, Katarine II. in markize Pompadour, potem pa so se morale sprijazniti z zmanjšanjem svoje vloge. »Šele doba telefona bo spet nekoliko povečala moč lepšega spola« (str. 7).

Ko beremo Ipavce, moramo imeti pred očmi tudi to, da je dr. Grdina bistveno pripomogel k zmagoviti poti Princeze Vrtoglavke, glavnega dela Josipa Ipavca, ki je 29. novembra 1997 doživela krstno predstavo v Mariboru, potem ko ji je dal po motivih izvirnega libreta Mare Berksove prav on novo besedilo.

Študija o Ipavcih je bila skoraj v isti obliki in vsebini, kakor jo ima v knjigi, predložena kot disertacija ljubljanski filozofski fakulteti. Naslov je nekoliko drugačen: Zgodovinske podobe meščanske kulture na Slovenskem Štajerskem v XX. stoletju (na primeru družine Ipavec). Pred komisijo Vasilij Melik, Jože Sivec, Peter Vodopivec in Janez Cvirn je bila obranjena 19. decembra 2001. Tako je dr. Igor Grdina svojemu prejšnjemu slovenističnemu doktorskemu naslovu (1994) pridružil še drugega, zgodovinskega.

Vasilij Melik

Brennpunkt Mitteleuropa : Festschrift für Helmut Rumpler zum 65. Geburtstag. Ur. Ulfried Burz, Michael Derndarsky, Werner Drobesch. Klagenfurt : Carinthia, 2000. 688 strani.

Ob 65. letnici celovškega univerzitetnega profesorja dr. Helmuta Rumplerja je v redakciji treh njegovih učencev in sodelavcev izšel zbornik, ki na skoraj sedemsto straneh prinaša 43 razprav jubilarntovih kolegov iz znanstvenega sveta Avstrije (28 prispevkov), Nemčije (5), ZDA (2), Velike Britanije (1), Madžarske (2), Češke (2) in Slovenije (2), tabula gratulatoria ima 145 imen iz različnih držav Evrope in ZDA, pa tudi seznam tistih, ki so omogočili natis te obsežne knjige, kaže kakšen ugled prof. Rumpler uživa v Avstriji in še posebej na Koroškem.

Z naslovom Brennpunkt (žarišče, fokus) Mitteleuropa so uredniki lapidarno poudarili področje znanstvenega ukvarjanja Helmuta Rumplerja, ki je z nekaj razpravami sicer posegel tudi v starejša obdobja, drugače pa je ostal zavezan proučevanju zgodovine 19. in 20. stoletja. Rezultat raziskovanj je impozantna bibliografija, ki navaja 9 monografij, 114 razprav, 48 recenzij, 26 uredniških del (ti podatki so pač zastareli, ker jih povzemam po objavljeni bibliografiji v tem zborniku, ki pa je zaključena z avgustom 2000). Zbornik je razdeljen na pet tematskih področij. Uredniškemu uvodu, predstaviti jubilaranta izpod peresa Fritza Fellnerja in Claudije Fräss-Ehrfeld ter bibliografiji najprej sledi prvi sklop razprav, ki so namenjene teoriji zgodovine in zgodovinopisju. Tržaški arhivist *Pierpaolo Dorsi* ocenjuje pomen arhiva družine Thurn-Taxis iz gradu Devina za avstrijsko in regionalno zgodovino, *Jan Havránek* iz Prage govori o poskusih sinteze češke zgodovine v razmerju med politiko in raziskovanjem. *Peter G. Tropper* iz Celovca je obdelal tehniko zgodovinskega raziskovanja v začetku 18. stol. na primeru Chronicon Gotwicense (samostana Götweig), *Fritz Fellner* iz Salzburga je ocenil delo Huga Hantscha pri diskusiji o avstrijski zgodovinski zavesti, *Ulfried Burz* iz Celovca se je posvetil vprašanju vojne krivde v Avstriji kot problemu iskanja identitete in samozanikanja. *Elmar Lechner* iz Celovca pa je predstavil Hermanna Braumüllerja kot zgodovinarja koroškega šolstva in pedagogike. *Werner Berthold* iz Leipziga razpravlja o napredku kot problemu in njegovi problematiki, *Hartmut Zwahr* iz Leipziga pa objavlja svoje dnevniške zapise iz začetka novembra 1989, ko se je začel konec NDR.

Najobsežnejši je drugi sklop razprav, ki nosi naslov Začetek in konec habsburške historije. Začenja ga *Günther Hödl* iz Celovca, ki govori o elementih deželne zavesti v poznem srednjem veku. *Johann Reiner* iz Innsbrucka se posveča poroki španske infantinje Isabelle z nadvojvodo Albrechtom leta 1598/99, dolgoletni direktor inštituta za evropsko zgodovino v Mainzu *Karl Othmar Frh. von Aretin* se je posvetil

Sv. rimskemu cesarstvu po 1648 kot primeru vakuuma politične moči v srednji Evropi. *Grete Klingenstein* iz Gradca je opisala dunajsko dvorno komercialno komisijo 1719–76, *JiYi KoYalka* iz Prage pa piše o češkem avstrijstvu v 19. stol. *Werner Drobesch* iz Celovca je napravil primerjavo med Trstom in Usti nad Labem v letih 1815 do 1914 glede na gospodarsko modernizacijo in razvoj meščanstva v perifernih centrih. *Michael Derndarsky* iz Celovca je vzel v kritičen premislek kromeriško ustavo, *Éva Somogyi* iz Budimpešte se ukvarja z ogrskim ministrstvom na Dunaju v času dualizma. *Peter Urbanitsch* z Dunaja razpravlja o razmerju državne oblasti do političnih društev in strank, *Friedrich Gottas* iz Salzburga pa primerja Nemce v Transilvaniji s tistimi iz Spiša (Zips). *Alfred Ableitinger* iz Gradca se je posvetil krizi političnega sistema v Cislajtani v letih 1898 do 1900, *Lothar HQbelt* z Dunaja pa govori o konservativni in krščansko-socialni stranki konec 19. stol., medtem ko *Peter Broucek* z Dunaja razpravlja o vojaških aspektih v monarhiji do oktobrskega manifesta cesarja Karla oktobra 1918.

Tretji sklop razprav nosi naslov Srednja Evropa v žarišču politike. Ta sklop uvaja razprava *Klaus Hildebrand* iz Bonna o pax Britannica in Prusiji v letih 1865 do 1870, tej razpravi sledi prispevek *Istvána Dioszégija* iz Budimpešte o mestu Bosne in Hercegovine v zunanjepolitičnih predstavah grofa András-syja. *Janko Pleterski* je prikazal zunanjepolitične stike Slovencev v letih 1903 do 1918, *Solomon Wank* iz Lancastera v Pennsylvaniji je dal nekaj psiholoških notic k življenjepis grofa Aehrenthala. *Francis Roy Bridge* iz Leedsa je opisal stališča Aehrenthala, Izvoljskega in Greya do aneksije Bosne in Hercegovine. *Horst Hasellsteiner* z Dunaja je prikazal srbski koncept reševanja nacionalnega vprašanja na Ogrskem kot ga je predlagal M. Polit-Desančić leta 1861 v listu Ost-und West in ki je bil podoben švicarski rešitvi, *Wolfdieter Bihl* z Dunaja pa razpravlja o nemški politiki glede Turkestana med prvo svetovno vojno.

Četrty razdelek se imenuje Kaleidoskop 20. stoletja. Tu je najprej razprava žal pokojnega *Richarda G. Plaschke* z Dunaja o slovaški vstaji 1944, *Dušan Nečák* je opisal Hallsteinovo doktrino, *Arnold Suppan* z Dunaja pa je prispeval kronologijo dogajanj v vzhodni srednji in jugovzhodni Evropi v letih 1985 do 1992. *Dieter A. Binder* iz Gradca je predstavil zanimive observacije Karla Krausa in Josepha Rotha o političnih dogajanjih v Avstriji. *Robert Kriechbaumer* iz Salzburga je opisal Landbund, *Herbert Matis* z Dunaja pa kaj se je zgodilo v Creditanstaltu-Wiener Bankverein po anšlusu. *Robert D. Billinger ml.* Iz Severne Karoline je pripravil prispevek o avstrijskih vojnih ujetnikih v ZDA v letih 1943–46, *Ernst Hanisch* iz Salzburga pa je opisal dekristijanizacijo in elemente avstrijske družbene strukture v drugi republiki.

Zadnji sklop razprav je namenjen obravnavam zgodovine šolstva, cerkve in kulturnih dogajanj. *Gerald Grimm* iz Celovca je prispeval razpravo o diskusiji o reformi gimnazije v letih 1838 do 1848, *Ernst Bruckmüller* z Dunaja obravnava promemorijo Alfonsa Dopscha iz leta 1907 o osnovah, po kakršnih naj bi se pisali učbeniki za zgodovino za višje razrede srednjih šol. *Erich Leitner* iz Celovca piše o celovških kapucinih, ki so najstarejši meniški red v Celovcu, *Maximilian Liebmann* iz Gradca razpravlja o manifestu iz Mariazell, ki je nastal kot priprava za 1. avstrijski katoliški shod po drugi svetovni vojni maja 1952. *Herwig Wolfram* z Dunaja je svojo razpravo posvetil času, ki ga imenujemo poznootonski in zgodnjesealijski, torej prvi polovici 11. stol., in se posveča temi, kako je izobrazba vplivala na kariere nekaterih visokih cerkvenih dostojanstvenikov v Nemčiji. *Holger Afflerbach* iz Düsseldorfa je prispeval zadnjo razpravo k tej obsežni publikaciji, in sicer je obravnaval vpliv predstav o Atlantskem oceanu na Kolumbova potovanja. Vsekakor smo dobili lep zbir zanimivih in tehtnih razprav, od katerih jih je veliko zanimivih tudi za slovenskega bralca.

Kratek oris Rumplerjeve dosedanje znanstvene poti ne bo odveč tudi za slovenske bralce. Rojen je bil 12. septembra 1935 na Dunaju, tu je tudi študiral zgodovino in germanistiko, 1963 je doktoriral pri Hugu Hantschu s temo »Max Hussarek, Nationalitäten und Nationalitätenpolitik in Österreich im Sommer des Jahres 1918« (izšla 1965). Leta 1963 je postal asistent na dunajski univerzi pri Friedrichu Engel-Janosiju, dobil Humboldtovo štipendijo in se izpopolnjeval ter zbiral gradivo v Nemčiji, Italiji in tudi v Sarajevu ter se leta 1973 habilitiral pri Heinrichu Lutzu s temo »Die deutsche Politik des Freiherrn Friedrich von Beust 1848–1850. Zur Problematik mittelstaatlicher Reformpolitik im Zeitalter der Paulskirche« (izšla 1972). Leta 1975 je postal profesor za novejšo in avstrijsko zgodovino na univerzi v Celovcu, kjer predava še danes. Leta 1990 je dobil avstrijsko državno nagrado Karla von Vogelsanga, l. 1993 je postal dopisni član Slovenske akademije znanosti in umetnosti, l. 1995 redni član avstrijske akademije znanosti. Med monografijami je poleg navedenih dveh omeniti še vsaj »Das Volksmanifest Kaiser Karls vom 16. Oktober 1918. Letzter Versuch zur Rettung des Habsburgerreiches«, 1966 in pa 8. zvezek Österreichische Geschi-

chte pod naslovom »Ein Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie 1804-1914«, ki je izšla 1997. Za pomembno izdajo virov pod naslovom »Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848-1918« je napisal uvodni zvezek in uredil še 13 zvezkov.

Tesne vezi pa vežejo Helmuta Rumplerja tudi s slovenskimi zgodovinarji, saj si je vseskozi trudil navezati stike z njimi. Tako je bil stalni udeleženec na srečanjih avstrijskih in jugoslovanskih oz. kasneje le slovenskih zgodovinarjev v okviru zgodovinske komisije obeh držav. Leta 1980 je organiziral odmevni simpozij ob 60-letnici koroškega plebiscita, sodeloval pri simpoziju in zborniku Zgodovina Nemcev na področju današnje Slovenije 1848-1941, I. 1994 pa pri simpoziju Katoliška prenova in protireformacija v notranjeavstrijskih deželah 1564-1628, če omenim le najvažnejše, saj je sodeloval še pri številnih drugih. Leta 1993 je en semester tudi predaval na oddelku za zgodovino FF v Ljubljani, vabil pa je tudi slovenske zgodovinarje, da so predavali v Celovcu in sodelovali v njegovih seminarjih. Nekaterim slovenskim študentom je omogočil krajše ali daljše študijsko bivanje v Avstriji in so pri njem lahko opravljali magistrije ali doktorate. Tisti, ki smo imeli priložnost sodelovati z njim, ga poznamo kot ljubeznivega, na moč zgovornega in na diskusijo vselej pripravljenega sogovornika, ki z naklonjenostjo spremlja naše delo in ki je s simpatijami gledal tudi na proces osamosvajanja Slovenije, kar ni bila ravno samoumevna drža. Zaradi vsega tega je bil tudi izvoljen za dopisnega člana SAZU, kot sem že omenil. Ob čestitkah za jubilej si želimo takšnega sodelovanja tudi še naprej.

Franc Rozman

L. S. Dubin, *The Port Jews of Habsburg Trieste. Absolut Politics and Enlightenment Culture*. Stanford : University Press, 1999. 335 strani; T. Catalan, *La comunità ebraica (1781–1914). Politica società cultura*. Trieste : Lint, 2000. 372 strani; S. Bon, *Gli ebrei a Trieste. Identità, persecuzione, risposte*. Trieste : Lint, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli – Venezia Giulia, 2000. 375 strani.

V kozmopolitskem jedru nastajajočega tržaškega emporija so Judje že v prvi polovici 18. stoletja odigrali pomembno trgovsko in finančno vlogo. Dunajska oblast – pobudnica pristaniškega razvoja, je v do takrat gospodarsko nerazvitem obmorskem naselju s posebnimi privilegiji in verskimi svoboščinami spodbujala priselitev podjetniške elite. V merkantilistični eri so Habsburžani zaznali gospodarski presežek multikulturnega in večverskega okolja. Prepričali so se, da je za gospodarstvo monarhije in še posebej za gospodarsko bodočnost Trsta potreben finančni potencial verskih in etničnih diaspor. Čas je pokazal, da so bili za razvoj tržaške trgovine nadvse pomembni še posebej judovski trgovci, ki so se ukvarjali z mednarodno trgovino in so imeli veliko izkušenj na kreditnem področju.

Ameriška zgodovinarica Lois S. Dubin, ki je sledila razvoju judovske skupnosti v Trstu v 18. stoletju, se je osredotočila na spremembe, ki so jih tržaški Judje doživeli v času odmiranja stanovske družbe in uveljavljanja prosvetljene habsburške absolutistične politike. Država, ki je bila v Trstu pobudnik gospodarskega razcveta, je s posamičnimi patenti in edikti, zagotovila svobodo gospodarsko koristnim posameznikom in skupinam, ki so se v pristo luko priselili z delovnimi izkušnjami in kapitalom. Ko je šlo za gospodarsko korist Trsta in cesarstva nasploh, je tudi globoko verna Marija Terezija bila pripravljena pozabiti na primat katolištva. Pragmatičina vladarka je bila v splošno dobro pripravljena podpreti tudi Jude, ki so se ukvarjali po njenem s pregrešnimi dejavnostmi. Zaščitila jih je s posebno diplomo in jim dodelila samoupravo, s katero je judovskim glavarjem prisodila popoln nadzor nad civilnim in verskim življenjem tržaške judovske skupnosti.

Privilegije, ki jih je v 18. stoletju pridobila tržaška judovska skupnost, Dubinova razume kot eno od temeljnih sredstev merkantilističnega poseganja prosvetljenih vladarjev. Modernizacija države je zahtevala odpravo tradicionalnih spon in vzpostavitev novega odnosa med posameznikom in državo. Ob tem avtorica opozarja, da je udeležanje merkantilističnih načrtov dvora naletelo na ostro nasprotovanje podanikov. Denimo, v Trstu so jim nasprotovali tržaški patriciji, ki so z veliko nenaklonjenostjo spremljali razvoj tržaškega emporija in porast kozmopolitske srenje v njem.

Svoboščine, ki so jih že sredi 18. stoletja uživali v Trstu Judje, ki so se lahko s posebnim dovoljenjem

naselili tudi zunaj zidov geta, so bile nadvse mikavne še posebej za judovske trgovce iz severno in srednje italijanskih mest. Politika strpnosti Marije Terezije in njenega sina Jožefa II. jim je omogočala vključitev v gospodarsko življenje razvijajočega se mesta, sicer še ne povsem polnopravno, saj so bili trgovci judovskega rodu kot člani borze vse do leta 1783 izključeni iz njenih predstavniških teles.

Sredi 18. stoletja je tržaška judovska skupnost po zaslugi cesarskih svoboščin, ki jih je prejela neposredno od vladarja, živela ne samo v verskem, temveč tudi v političnem oziru povsem avtonomno življenje. Judovsko prebivalstvo je bilo podvrženo nadzoru judovske občine oziroma njenih predstavnikov, ki so med drugim nadzorovali naselitev novih članov. Podpirali so, tako kot je zahtevala osrednja oblast, prihod trgovine in finančnih poslov večjih ljudi. Ker so se slednji priseljevali zlasti iz severno italijanskih mest, so s svojo sefarditsko pripadnostjo močno zaznamovali versko držo tržaške judovske skupnosti, ki je bila izvirno bolj zaznamovana z nemško judovsko tradicijo in tako bistveno pripomogli k večji odprtosti skupnosti.

Ameriška zgodovinarica ugotavlja, da so prav velika kulturna odprtost, sposobnost hitrega prilagajanja novostim in prosvetljena naravnost tržaških Judov ob koncu 18. stoletja postale zgled za druge srednjeevropske judovske skupnosti, ki jih je val prosvetljene politike komaj oplazil. Nenazadnje je jožefinski tolerančni patent, ki je leta 1781 na habsburških tleh uzakonil versko svobodo, pomenil za večino Judov, zlasti najrevnejših, ki niso dotlej uživali nikakršnih gospodarskih bonitet, nov korak na poti civilnega vključevanja. Jožefinska politika strpnosti, ki je iz Judov nameravala narediti državi koristne podanike, je medtem ogrozila doseženo avtonomijo tržaške judovske skupnosti. Dubinova trdi, da je bila v splošnem stopnja enakopravnosti, ki so jo tržaški Judje uživali po pridobitvi posebnih privilegijev, večja od tiste, ki so jo uvajali novi edikti. Jožefinske novosti so bile za tržaške Jude skorajda zanemarljive, zadevale so zaposlitev v javnih službah in šolske programe.

Tržaški primer, ki ga preučuje Dubinova, nazorno kaže, kako je centralizacija države zahtevala odpravo privilegijev posameznih skupin, še zlasti tistih, ki so jih pridobile po verskem ključu. Politika verske strpnosti je omogočila polnopravno vključitev posameznika v družbi ne glede na njegovo pripadnost tej ali oni etnični ali verski skupnosti, z njo pa so se odpirala vrata nacionalni in verski homogenizaciji. Avtorica je prepričana, da so bile v zgodovini judovske emancipacije bolj kot francoska revolucija prelomne spremembe, ki sta jih uveljavila avstrijska vladarja Marija Terezija in Jožef II. *Toleranzedikt* iz leta 1781 gre po njenem obravnavati kot začetek procesa civilne emancipacije, Trst pa kot nadvse pomemben laboratorij avstrijske politike strpnosti.

Zajetna študija Tullie Catalan je medtem posvečena procesu postopne integracije tržaških Judov v 19. stoletju. Hvaležnost tržaških Judov do Habsburžanov je bila spričo pridobljenih privilegijev in dosežene zaščite tolikšna, da je ni omajal niti prihod Napoleonovih čet. Francozi so jim 27. novembra 1810 namreč podelili civilno in versko enakopravnost, s katero so tržaški Judje uveljavili pravico do prevzema upravnih funkcij.

Prvi simpatizerji italijanskega osamosvojitvenega gibanja so se v tržaških judovskih vrstah pojavili šele po letu 1848. Šlo je za liberalno misleče posameznike, medtem ko sta podjetniško jedro in versko predstavništvo judovske skupnosti ostajala konservativno naravnana in zvesta centralni oblasti. Nacionalizacijski proces je najprej pritegnil predstavnike mlajše generacije in svobodno misleče meščanstvo, sicer privzemanje nacionalne identitete ni neogibno pomenilo prekinitev z judovstvom.

Avtorica ugotavlja, da se tržaška judovska skupnost v 19. stoletju ni veliko povezovala z drugimi avstrijskimi judovskimi skupnostmi, da se je karseda izogibala stikov z drugimi avstrijskimi judovskimi združenji, tako da tudi ob antisemitskih izgredih ni iskala pri njih pomoči. Osamitveno držo tržaških Judov Catalanova pojasnjuje z njihovo vse bolj izstopajočo italijansko pripadnostjo. Omembe vredno je v tem okviru nasprotovanje tržaških Judov k vstopu kranjskih in istrskih Judov v tržaško občino leta 1890, čeprav je prošnja slednjih uživala podporo dunajske vlade.

Asimilacijski proces je sredi 19. stoletja močno spremenil podobo tržaške judovske skupnosti in tudi poskus notranjega reformiranja skupnosti s prenovo verskega obredja ni zmogel zaustaviti sekularizacijskega procesa. Catalanova poudarja, da prevzem »laične religije« ni bil v Trstu neogibno v sporu z judovsko tradicijo. Politično aktivni Judje, ki so se po letu 1867 vključili v tržaško politično življenje in so vstopili predvsem v liberalno-nacionalne vrste, so si za politični vzor izbrali Italico, kjer so se Judje že močno uveljavili v političnem in kulturnem življenju, ne da bi se povsem odrekli svoji tradicionalni pripadnosti.

Ko avtorica postavi pod lupo vključevanje tržaških Judov, ugotavlja so ga v Trstu pospremili protijudovski izgrede in skrunitve judovskih spomenikov. V drugi polovici 19. stoletja se je kotil politični antisemitizem in stari predsodki so dobili novo preobleko. Tradicionalni stereotipi podlih in bogastva željnih Judov so našli plodna tla med političnimi nasprotniki liberalno-nacionalne elite, zlasti med krščanskimi socialci in tudi med slovenskim političnim predstavništvom, ki je v mestnem svetu vodilo vztrajen boj za pridobivanje slovenskih nacionalnih pravic.

Knjiga lepo prikaže mnogobraznost tržaške judovske skupnosti v 19. stoletju in kompleksnost procesov, ki so jo zajeli. S pomočjo bogate in raznolike arhivske dokumentacije avtorica obravnava tudi tiste judovske družbene in politične segmente, ki so se uveljavili zunaj nje.

Najbolj tragično stran tržaške judovske zgodovine odgrinja knjiga Silve Bon. Po dolgem obdobju gospodarskega razcveta, plodne vključitve v zavarovalniške, finančne in podjetniške vrste ter političnega in kulturnega udejstvovanja, so najprej pripadniki tržaške judovske skupnosti, potem pa tudi tisti, ki so iz nje izstopili, celo taki, ki so vstopili v katoliške vrste, okusili čedalje bolj odločne oblike izključitve in preganjanja. Predsodki in odklonilna stališča do Judov so se začela širiti že pred odobritvijo rasnih zakonov leta 1938, ko je Mussolinijeva država uzakonila diskriminacijo do judovskega prebivalstva na italijanskih tleh.

V Trstu je v tridesetih letih živelo 4671 Judov, od teh jih je 1437 bilo brez italijanskega državljanstva. Mnogi med njimi so podprli fašizem, nemalo pa je bilo takih, ki so z veliko nenaklonjenostjo gledali na Mussolinijev režim, še posebej pa na njegovo zunanjo politiko. Razlika v ideološkem prepričanju in naklonjenost do režima nista bili odločilni za usodo posameznikov. Gonja proti Judom in njihovem političnem udejstvovanju se je v Trstu začela že leta 1937. Z njihovo izključitvijo iz fašistične stranke se je v Trstu zelo hitro obnovil nikoli usahnjeni antisemitizem. Slednji je najprej prizadel nepomembne osebnosti, s časom pa tudi uveljavljene podjetnike in zavarovalniško elito. Prestopi v katoliško vero, znanstva in ugled niso veliko pomagali in tudi podpora tistega dela tržaške družbe, ki je ostajal nasproten izključitvi Judov iz javnega življenja, ni bila odrešujoča.

Bonova ugotavlja, da je večina prizadetih z vdanostjo sprejela nove diskriminacije, manjši del pa se je takoj odločil za odhod, največkrat za izselitev v Argentino in Palestino. Novice, ki so jih prinašali Judje na begu pred nacisti, niso bile spodbudne in napovedovale so najhuje. Toda še vedno je bila le manjšina Judov pripravljena na odhod, tudi potem, ko so se fašistični krogi začeli zavzemati za radikalno rešitev judovskega vprašanja. Leta 1942 je tržaški list »La porta orientale« vabil k »nemškemu« reševanju judovskega vprašanja, leto kasneje so »končno rešitev judovskega vprašanja« ob pomoči tržaških škvaldristov in takrat vodilnih tržaških krogov začele uresničevati nemške oblasti. Tržaška Rižarna je za tržaške Jude postala prva postaja na poti v nemška uničevalna taborišča. Izgnili so se ji najbolj osveščeni in taki, ki so razpolagali z zadostnimi sredstvi za hiter in skriven odhod.

Avtorica s kopico novih dokumentov, kar nekaj jih je tudi iz ljubljanskih arhivov, osvetli, ponekod sicer s premajhno nazornostjo, dogajanja, ki so pahnili v smrt glavnino tržaške judovske skupnosti. Opozori na proces prilaščanja judovskega premoženja in na dvoumno odzivanje tržaških vodilnih političnih in gospodarskih krogov, ki so najprej pasivno, potem pa celo aktivno podprli preganjanje Judov. Po stoletju in več tvorne vključitve v tržaško družbo so Judje doživeli konec nepotrebne in odvečnega tujka.

Marta Verginella

Marina Cattaruzza, **Socialismo adriatico. La socialdemocrazia di lingua italiana nei territori costieri della monarchia asburgica : 1888–1915**. Manduria, Bari, Roma : Piero Lacaita, 2001. 192 strani.

Branje preteklosti se od antike odvija v dialogu s sodobnostjo. Tema, ki je bila še do včeraj zanimiva, lahko zastari. Dogaja pa se tudi, da v preteklosti ovržene tematike, zgodovinopisje na novo obudi in razišče. Skratka, tudi zgodovinopisje ima svoje modne muhe. Denimo, zgodovina delavskega gibanja, ki je v šestdesetih in sedemdesetih letih polnila knjižne police ne le v državah varšavskega pakta, temveč tudi v Zahodni Evropi, je v osemdesetih in v prvih devetdesetih letih skorajda zamrla. Izginila je iz knjigarn,

knjižnic, univerzitetnih predavalnic in akademskih omizij, ne zato, ker bi bilo o njej vse, kar se da povedati, tudi izrečeno in zapisano. Vstop novih političnih elit je sprožil iskanje novih političnih tradicij in z njim tudi pobudo za nova raziskovalna polja in teme.

Ne ozirajoč se na prevladujoče zgodovinske smeri je tržaška zgodovinarica, Marina Cattaruzza, trenutno redna profesorica na univerzi v Bernu, izdala leta 1998 študijo o italijanski socialdemokraciji na habsburških tleh. Njen nedaven drugi ponatis potrjuje, da je zanimanje za tovrstne študije večje, in to ne samo med tržaškimi, temveč tudi med italijanskimi bralci zgodovinskih študij, kot je sam založnik pričakoval. Tržaška zgodovinarica, ki je s svojimi dosedanjimi študijami osvetlila pomembne vidike selitvenih tokov in demografske strukture Trsta ter življenjske pogoje tržaškega proletariata, se je v tem zadnjem delu posvetila začetkom tržaške socialdemokracije in delavskega gibanja v Trstu in v Istri. Med drugim se ukvarja tudi z epistemologijo sodobne nemške zgodovine.

Primorska je bila v 19. stoletju večetnična in periferična regija monarhije. Na njenih večetničnih tleh se je pojavilo najbolj internacionalistično orientirano socialdemokratsko gibanje. Internacionalistična naravnost je bila vidna bodisi v vsakdanjem političnem življenju bodisi v političnih izbirah vodstva in članstva ter pri samem uveljavljanju politične doktrine. Cattaruzza podčrtuje, da so tržaški socialdemokrati ostali najdlje zavezani internacionalističnim principom, medtem ko so jih drugod v Avstriji razglašali, ne da bi jim hoteli ali pa mogli slediti.

Pri raziskovanju tržaške socialdemokracije je avtorica ovrgla bodisi nacionalistično bodisi lokalistično paradigmo v prepričanju, da primorska zgodovina ne prenese metodoloških poenostavljanj in ideoloških izkrivljanj. Odločila se je za interpretativni ključ, ki omogoča celovito osvetlitev kompleksne politične in družbene stvarnosti.

V prvem poglavju avtorica predstavi zametke delavske organizacije, prve oblike organiziranega združevanja nižjih plasti prebivalstva, ki so sovpadale s prvimi oblikami socialnega skrbstva. Na lokalni sceni so odzvanjali vplivi nemške socialdemokracije, toda pomembno vlogo so odigrali tudi stiki z liberalnim taborom. Z nadrobno opisom Cattaruzza sledi procesu politične osamosvojitve tržaškega delavstva, ki je leta 1888 porodil delavsko združenje *Confederazione operaia*, v katerem so bili ob italijansko in nemško govorečih dejavni tudi slovensko govoreči delavci. Nov korak na poti k organiziranemu delavskemu gibanju je bila ustanovitev Socialdemokratske lige leta 1894, ko so se začeli kazati tudi pravi obrisi spora med Ucekarjem in Zadnikom. Ucekar je bil zagovornik italijanske kulturne hegemonije in ni nikoli povsem pretrgal odnosov s tržaško liberalno sredino. Šele prihod Valentina Pittonija na čelo stranke je radikalno spremenil držo italijansko govorečega vodstva tržaške socialdemokracije ter uspešno zmanjšal razdaljo, ki je od samega začetka prevladovala med italijansko govorečimi tržaškimi delavskimi voditelji in dunajsko socialdemokratsko »centralo«.

Četrto poglavje avtorica v celoti posveti jugoslovanski socialdemokraciji v Trstu, ki je bila z Dunajem tesno povezana. Cattaruzza omenja trenja, ki so se pojavljala med tržaškimi in ljubljanskimi socialdemokrati, med slovenskim delavskim vodstvom v Trstu in v Ljubljani in ugotavlja, da so politične razmere na Kranjskem in na Štajerskem bile nenaklonjene razvoju slovenske socialdemokracije. Slovenske socialdemokrate v Trstu je po avtorici odlikovala ne samo sposobnost dejavnega političnega udejstvovanja, temveč tudi idejna živahnost, ki so jo vse do prihoda Angela Vivanteja in izida njegove razprave *Irredentismo adriatico* pogrešali v italijanskih socialdemokratskih vrstah.

Zajeten del svoje študije posveča Cattaruzza tudi istrskemu socializmu, v katerem je delovala intelektualno in politično markantna učiteljica Giuseppina Martinuzzi, ki se je opredelila za avstromarksistični koncept naroda kot kulturnojezikovne entitete in se je zavzemala za enakopravno sodelovanje italijanskega in slovanskega delavstva na istrskih tleh. Tretji in zadnji del knjige je posvečen delovanju socialistične stranke v tržaški stvarnosti, »jadranskemu« socializmu in nacionalnemu vprašanju.

Oblikovanje tržaškega proletariata v politični subjekt in izoblikovanje bodisi delavske kulture bodisi delavske politične zavesti sta po avtoričinem mnenju potekala s samovzgojnim procesom in s prilagajanjem izdelanemu življenjskemu stilu, h kateremu sta nedvomno sodila zvestoba monarhiji in protiitalijansko čustvo. Nacionalno vprašanje je bilo sicer vseskozi v ozadju političnega delovanja socialdemokratov v Trstu in v Istri, ni pa preprečevalo sodelovanja med pripadniki različnih narodnosti, ki so tam živele. Prepričanje, da sta lahko le večnarodna državna tvorba in internacionalistična drža proletariata porok za razvoj tržaškega pristanišča, je bilo razširjeno bodisi med italijanskimi kot med slovenskimi delavci. Dilema med razredno in nacionalno pripadnostjo se je v primeru italijanskega proletariata razrešila v korist razreda, v primeru slovenskega delavstva pa v korist naroda, trdi Cattaruzza na strani 157. To

svojo tezo avtorica podkrepi z ugotovitvijo, da so italijanski voditelji v Trstu imeli z delavskim gibanjem in njegovim vodstvom v italijanski kraljevini le formalne stike, medtem ko so predstavniki slovenskega delavstva delovali vseskozi v sozvočju z vrhom slovenske socialdemokracije.

Tržaško zgodovinopisje je s pričujočim delom Marine Cattaruzze pridobilo izpopolnjen in izčrpen pregled začetkov in razvoja delavskega gibanja na Tržaškem in v Istri, ki je sad pretresa doslej že znane literature, a tudi obdelave še neraziskanih arhivskih fondov. K temi je avtorica pristopila široko in brez kakršnegakoli etnocentrizma. Na novo je pojasnila marsikateri aspekt tržaške politične preteklosti Trsta in pripomogla k celovitejšem poznavanju tržaške in istrske socialdemokracije. Nekatera vprašanja so sicer ostala še vedno nepojasnjena. Potrebno bi bilo, denimo, globlje zreti v odnose, ki so se spletali med Ljubljano, Trstom in Dunajem, ugotoviti v kolikšni meri so biografije posameznih voditeljev pogojevale politično usmerjenost stranke, kolikšen je bil razkorak med vodstvom in bazo v nacionalni naravnosti. Skratka, kot vsaka dobra študija tudi Cattaruzzina, ko odgovarja na mnogoter vprašanja, odpira še nova.

Marta Verginella

Pavle Čelik, **Slovenski orožniki : 1918–1941**. Ljubljana : Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije, 2001. 435 strani.

Knjiga Pavla Čelika, nekdanjega policista in magistra sociologije, obravnava tematiko, ki doslej še ni bila raziskana. Njegova zgodovina slovenskega orožništva v prvi Jugoslaviji je dragocena že zaradi tega. Čeprav avtor v uvodu skromno trdi, da ni napisal znanstvene zgodovine, temveč le *poljudnostrokovni pregled*, lahko zatrdimo, da gre za temeljito raziskano in dobro napisano delo, ki bo nedvomno še dolgo uporabno in bo koristno izhodišče za prihodnje raziskave. Knjiga, ki ima več kot 400 strani, je razdeljena na dvajset poglavij in številna podpoglavja. Poleg tega je avtor napisal še predgovor in uvod, Stane Granda pa spremno besedo. Delo je opremljeno z bogatim slikovnim gradivom in več kakor 1000 opombami, žal pa ima le vsebinsko kazalo, ne pa tudi imenskega, stvarnega ali krajevnega. Prav tako manjka seznam uporabljenih virov in literature, ki ga nekoliko nadomešča vestno citiranje. Poleg tega ne bi bilo napak, če bi bila teritorialna organizacija orožništva (polki, postaje ...) prikazana na kakšnem zemljevidu.

V knjigi Čelik najprej predstavi upravno in samoupravno ureditev Slovenije, potem opiše prehod iz avstrijske v novo državo, predstavi razmerje med slovenstvom in jugoslovanstvom in orožniški službi, oriše pravne temelje orožništva in njegovo organiziranost. Piše še o načinih šolanja, ureditvi orožniškega življenja, socialnem položaju orožnikov, o različnih nalogah, ki so jih ti opravljali, in o nevarnostih, s katerimi so se pri tem srečevali. Na koncu oriše še službovanje v drugih delih Jugoslavije, položaj po kapitulaciji države in usodo orožnikov po letu 1945. Zanimiva podrobnost so izleti v policijsko zgodovino druge Jugoslavije in samostojne Slovenije. V glavnem so omejeni na opombe in so mestoma zelo koristni, čeprav ne vedno potrebni. Vsekakor bodo takšni, z osebno izkušnjo obogateni, ekskurzi zanimivo branje za raziskovalce novejšje zgodovine. Še najmanj nujni in uporabni se mi zdijo avtorjevi razmisleki o aktualni politični situaciji, ki so tu ali tam (gl. npr. tekst op. 52) zašli med opombe.

Pri raziskovanju je avtor uporabljal arhivsko gradivo iz Arhiva Republike Slovenije in arhiva Ministrstva za notranje zadeve, tedanje časnike in časopise, različne uradne liste in gradivo nekdanjih orožnikov ali njihovih potomcev. Nekoliko prerediti pa je posegel po zgodovinopisni literaturi, ki bi jo lahko še večkrat uporabil pri prikazu prehoda v novo državo, njene notranje ureditve in sorodnih že raziskanih tem. Žal je prav tu mnogokrat posegel po publicističnih člankih (iz Dela, Mladine, hrvaškega Globusa ...), ki ne morejo nadomestiti strokovne literature. Glede na to, kdaj je bila knjiga napisana, Čeliku seveda ne moremo zameriti, da ni pregledal gradiva iz beograjskih arhivov. Te bo moral – ko bodo laže dostopni – obiskati prihodnji raziskovalec.

V celoti je Čelik s pomočjo uporabljenih virov in literature napisal zelo uporabno monografijo. Kratka poglavja in podpoglavja ter priljuden jezik omogočajo lahkotno branje. Tu in tam bi sicer snov lahko razvrstil drugače in bil tako morda nekoliko bolj sistematičen, prav tako bi lahko izpustil ali skrajšal nekatere – sicer zanimive – zgodbe, ki se orožništva komajda dotikajo. Zdi se, da so ga na teh mestih zanimivi viri, ki jih je našel v arhivskih fondih, zapeljali stran od problematike. Toda v glavnem je iz arhivov izbrskal še kako važne podatke o delu orožništva in s tem o celotni slovenski družbi v obdobju

med obema vojnama. Posebno zanimive so se mi zdele epizode, ki govorijo o občasnem zelo močnem nasprotovanju prebivalstva državi. Čelik na primer opiše spopade orožnikov z domačini, ki so se izogibali vpoklicu v vojsko ali pa plačevanju trošarine. Pri takšnih incidentih je bilo neredko na obeh straneh uporabljeno strelno orožje in padle so tudi žrtve. Poleg tega so orožnike in politične oblasti skrbeli resnični in domnevni privrženci pokojne Avstrije. Dobrepoljska dolina je tako veljala za *Šušteršičevo-habsburško gnezdo* (vladi nasprotni naj bi bili celo tamkajšnji orožniki), poveljstvo ljubljanskega orožniškega polka pa so skrbele slike cesarja Franca Jožefa, ki so bojda še visele v mnogih zasebnih stanovanjih. Strah pred avstrijsko nostalgijo je včasih dosegel prav komične razsežnosti. Leta 1922 je Ivana Hribarja in pokrajinsko upravo prestrašila etiketa na šampanjskih steklenicah. Gornjeradgonska firma Clothar Bouvier je na njih namreč še vedno uporabljala krajevno oznako: *G. Radgona, Štajersko*. Pozneje, v času razcveta jugoslovanskega integralizma, so orožniki preštevali izobešene jugoslovanske in (prepovedane) slovenske, *plemenske* zastave. Seveda pa so se ves čas v glavnem ukvarjali s povsem običajnimi policijskimi opravili: iskali so storilce kaznivih dejanj, skrbeli za varen promet in za javni red.

Knjiga *Slovenski orožniki : 1918–1941* prinaša mnogo novih informacij o temi in poklicu, ki nista bili ravno v središču zanimanja raziskovalcev, in kljub navedenim pripombam jo lahko vsem, ki jih zanimajo orožniki in njihova zgodovina, le priporočim v branje.

Rok Stergar

B o ž o R e p e, Jutri je nov dan : Slovenci in razpad Jugoslavije. Ljubljana : Modrijan, 2002. 459 strani.

Knjige s tako vsebino ter obravnavanjem časa ter historičnega dogajanja, do katerega za marsikaterega zgodovinarja in laika še nimamo dovolj velike historične distance, si še ne tako dolgo tega v slovenskem zgodovinarstvu ne bi mogli predstavljati. Mnogi zgodovinarji bi tako delo raje prepustili politologom, sociologom, antropologom in kar je še podobnih družboslovno-humanističnih strokovnjakov, ali pa kar spominom akterjev. Zato je še toliko bolj razveseljivo, da je v zadnjih dobrih dveh desetletjih, odkar smo se na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete začeli sistematično ukvarjati s tako imenovano povojno zgodovino, vendarle dozorelo tudi med zgodovinarji spoznanje, da je zgodovina vse, kar se je zgodilo do včeraj. S tem je tudi najbližja preteklost postala področje zgodovinarjevega dela. Več kot deset doktorjev znanosti, ki so v tem času, vsi iz te problematike, doktorirali na katedri za sodobno zgodovino Oddelka za zgodovino na FF, čeprav bi lahko študij opravili širom po svetu, so dokaz in garancija za dobro delo tudi v naprej. Velika večina, skupaj z avtorjem te knjige, sodi med najboljše poznavalce zgodovine tega časa. Ne bi smelo zveneti neskromno, če zapišem, da je k temu kar nekaj prispevalo tudi šolanje na FF.

Obsežna (459 strani) monografija nesporno vodilnega in najbolj plodovitega strokovnjaka za najnovejšo slovensko in jugoslovansko zgodovino pri nas, je napisana domala v celoti na primarnih virih in po temeljiti analizi, sintetično zajema tvarino. To mu je uspelo, kljub temu, da je ob tem v celoti opravil tudi pedagoško delo s študenti, od tistega najbolj elementarnega do podiplomskega, torej tistega, ki bojda bolj pristoji glavno-poklicnim raziskovalcem na inštitutih. Lotil pa se je teme, ki se je lotevajo le »najbolj hrabri« med zgodovinarji. Teme, o kateri ima vsak, ki je dogajanje opisano v knjigi so-doživljal svojo, »pravo« sliko. Zato ni dvoma, da bo imelo Repetovo delo množico potencialnih bralcev in kritikov. Ocenjevali ga bodo po tem, koliko se je njegova znanstvena resnica približala zgodovinskemu spominu večine. V celoti zagotovo ne, saj gre za dve nasprotujoči si pojmovni kategoriji, eno, ki je subjektivna in drugo, ki temelji na objektivizmu. Tega Repetovem delu ne manjka, saj sliko historičnega dogajanja prikazuje tako, kot se kaže iz virov. Kljub temu pa prepušča avtor, čeprav ima, kot odličen poznavalec obravnavane zgodovinske tematike do nje jasno opredeljena stališča, dokončno interpretacijo historičnega dogajanja bralcu. To je po mojem mnenju najpomembnejša metodološka vrednost Repetovega dela. V podatkovne podrobnosti njegovega dela se ne bom spuščal, saj najbrž ni dvoma, da jih bodo udeleženci tega dogajanja dopolnjevali in morebiti celo popravljali. Vsekakor pa so njegovi podatki, podatki primarnih virov, ki jim zgodovinar mora verjeti, če ni drugih enakovrednih na voljo. Časi, ko so le akterji zgodovinskega dogajanja imeli v lasti resnico in si bil dober zgodovinar le, če si zapisal njihovo resnico, pa so upam za nami.

Svojo knjigo je Repe poznavalsko razdelil v poglavja, ki zajemajo ključne vsebine naslovne problema-

tike in jih pravzaprav ne moremo razvrstiti po pomembnosti. Vsako med njimi je za vrednotenje predstavljenega dogajanja nujno. V prvem obdeluje Repe čas po drugi svetovni vojni v Jugoslaviji skozi prizmo slovenskega odnosa do federacije, od leta 1945 do njenega razpada. Kljub malo prej zapisanemu pa se zdi drugo poglavje »Oblast in opozicija« morda med vsemi najpomembnejše za razumevanje mnogim zunanjim opazovalcem in nekaterim domačim sodobnikom, težko dojemljivega, mehkega, nekrvavega in nelustracijskega prehoda iz omiljene oblike »ljudske demokracije« v pluralno, strankarsko demokracijo zahodnega tipa. Repe je v tem poglavju orisal vse pomembnejše dejavnike v odnosu oblast:opozicija. Od vloge katoliške cerkve in vzpona civilne družbe, do delovanja opozicije pod nadzorom SDV in najvišjih državnih in partijskih organov ter pomena novorevijašev, pisateljev, itd. Pojasnil je še fenomen konsenza pod »marelo« SZDL, prelevitev ZK iz partije v stranko in prihod Demosa na oblast. Glede na zapisano je nesporna njegova ugotovitev v razdelku »Homogenizacija po slovensko«: »Leto 1988 je bilo od vseh let v osemdesetih najbolj nabito z dogodki in v zgodovinskem smislu prelomno. V Sloveniji se je začela nacionalna homogenizacija, hkrati pa boj za oblast in z njim povezan vpliv na javnost... Center politične homogenizacije je postal Odbor za varstvo človekovih pravic...«¹ Preobrat je bil namreč mogoč le zaradi homogenizacije vseh političnih sil v Sloveniji in obeh polov, ki sta eden drugega nujno potrebovala, čeprav sta si nasprotovala.

Sočasno s političnim prestrukturiranjem na Slovenskem, ki je ideološko-politično vodilo v neko drugačno državo, se je odvijal tudi proces, ki ga avtor v tretjem poglavju imenuje »Gospodarski razpad države«. V razmeroma kratkem poglavju (24 strani), ki mu avtor posveča moto, citiran po enem od del kolega Jožeta Prinčiča, sicer pa znanem tudi že od prej in od drugod, o Markovičevi viziji Jugoslavije kot konvoju, v katerem mora biti hitrost prilagojena najpočasnejši ladji, obdeluje vsaj tako pomembne razloge za razpad Jugoslavije in drugih komunističnih držav, kot so bili ideološko-politični. V osemdesetih letih, ki jih pretežno obravnava Repe, so bili prav gospodarski razlogi in tisto, kar sam pravilno poimenuje »diktat svetovnega kapitala«, morda najmanj viden in najmanj razvpit, a ključen element za razumevanje razpada Jugoslavije. Srbska gospodarska vojna proti Sloveniji, Markovičeve reforme in privatizacijski spopadi, kot jih opisuje Repe, so v mnogo čem jugoslovanski notranje politični odrazi zunanjih gospodarskih pritiskov in hotenj mednarodnega okolja. Na drugi strani pa je gospodarsko osamosvajanje Slovenije pomenilo zanjo »biti ali ne biti«. Iz tega kar je v tem poglavju zapisal Repe jasno izhaja, da osamosvojitve Slovenije ni bil le političen, temveč najbrž prav toliko tudi gospodarski projekt in s tem tudi velik riziko. Razpad Jugoslavije naj bi namreč po črnogledih napovedih pomenil za Slovenijo ekonomski propad in na tem področju je bila Slovenija zelo občutljiva. In to so v Beogradu dobro vedeli še posebej po sprejetju Brionske deklaracije.

Ne poznam slovenskega zgodovinarja, ki ne bi bil prepričan, da je bil uspeh osamosvojitve Slovenije odvisen od (mednarodno) pravne osnove, na kateri je bila izvedena. Repe je tej tematiki posvetil poglavje »Ustavna osamosvojitev Slovenije«. Zgodovinarji dobro vemo, da Država SHS iz leta 1918 ni mogla zaživeti tudi zato, ker ni bila dovolj mednarodno priznana. Tudi Slovenijo bi čakala taka usoda, če ne bi njena osamosvojitev bila (mednarodno)pravno neoporečna. Vsi tuji opazovalci, predstavniki ES in ZDA ter tuji sogovorniki v času osamosvajanja, so močno poudarjali, celo kot »conditio sine qua non« postavljali, (mednarodno)pravnost takega postopanja. Kaj je na notranje političnem planu o tem napravila Slovenija sama, govori Repe v razdelkih o ustavobraniteljstvu, spremembi zvezne ustave leta 1988, ustavni alternativni, amandajih k slovenski ustavi, deklaraciji o suverenosti in »podvinski« ustavi ter o plebiscitu. Repe se v besedilu nekako pridružuje presoji tistih, ki so trdili, »da bo ustavnopravno osamosvojitve moč hitreje in lažje doseči s plebiscitom kot s sprejetjem nove ustave.«² To se je seveda pokazalo kot pravilno, čeprav zagotovo ne more biti dvoma, da je mogel biti plebiscit resnično verodostojen le potem, ko je bila sprejeta določba, da je plebiscit uspešen, če zanj glasuje vsaj 51 odstotkov vseh glasovalnih upravičencev. Odgovor na vprašanje, ali bi bil še bolj kredibilen, če bi stavku, na katerega je bilo treba odgovoriti z da ali ne – »Ali naj Republika Slovenija postane samostojna in neodvisna država?« dodali še v ustavni komisiji predlagan oklepaj – »Ali naj se Republika Slovenija izloči iz SFRJ?«³ pa ne sodi več v zgodovinarsko analizo.

Najbolj strašljiva in na konkretni človeški ravni najbolj boleča izkušnja slovenskega prebivalstva v poznih osemdesetih letih in na začetku devetdesetih let, je bil odnos med JLA in Slovenci. Temu poglavju,

¹ Str. 108.

ki mu je Repe po pravici posvetil največ pozornosti in obsega skoraj polovico (214 strani) njegove knjige, je dal naslov »JLA in Slovenci«. Kot moto tega dela svoje raziskave si je izbral enega od zaključkov na 13. kongresu ZKJ iz leta 1986, po katerem naj bi imela JLA »vse pravice da prevzame vodenje države«, če tega niso sposobne Zveza komunistov in druge družbeno politične sile. To se je res zgodilo, čeprav v slovenskem primeru v nekoliko milejši obliki, kot kasneje v drugih delih Jugoslavije. Da se je JLA Sloveniji, skupaj s srbsko politiko, odpovedala, je rešilo marsikatero življenje. Čeprav so imeli spori med JLA in Slovenijo, kot v prvem razdelku (»JLA-edina oborožena vojaška formacija«) tega poglavja pojasnjuje Repe, korenine že v času ob koncu druge svetovne vojne, ki so se nadaljevali v osemdesetih letih v bojih za uporabo narodnih jezikov (razdelek: »Armada nič več kot solza čista«), so ob izbruhu izziva »...da zaustavi nemile dogodke« t.j., da reši Jugoslavijo pred propadom, dosegli kulminacijo v prvi polovici leta 1988 (razdelek: »Noči dolgih nožev«). Tisti, ki smo te čase aktivno doživeli še pomnimo Mladinino naslovnico z napisom »Mamula go home!« Vse skupaj pa je doseglo svoj vrh v procesu proti četverici in vsem kar se je dogajalo okoli njega. Najbrž se je šele takrat med ljudmi začela JLA spreminjati iz »ljudske vojske«, ki je gradila vodovode in ceste, v »sovražno armado«. Marsikateri civilist in aktivna vojaška oseba je to težko dojel. Repe se seveda ni mogel spustiti na raven analize usod posameznikov na obeh straneh, ki bo zagotovo težje izvedljiva, kot je ta zapisana v knjigi.

Repe ob tem točno ocenjuje (razdelek: »Poskus »kosovizacije« Slovenije«): »Dogajanje v zvezi s procesom je za armadno vodstvo pomenilo konec upanja, da se bo s slovensko oblastjo mogoče karkoli dogovoriti, in tudi konec tihega pričakovanja, da med slovenskimi politikami obstajajo razlike, na katerih bi bilo mogoče graditi, saj se je celo v federaciji najvplivnejši slovenski funkcionar Stane Dolanc, ki so ga nekateri mediji v Sloveniji stalno kritizirali zaradi projugoslovanstva, v Beogradu le s težavo soočal z aroganco federalnih in zlasti armadnih funkcionarjev. Slovenija je v očeh armadnega vrha, vse bolj pa tudi političnih funkcionarjev, v drugi polovici leta 1988 postala »drugo Kosovo«. Tako stališče JLA je zagotovo pomenilo eno tistih prelomnic, ki so najpomembneje vplivale na razvoj kasnejših dogodkov. Drugo tako prelomnico pa je Repe opisal v razdelku »Izgubljena ideološka domovina«, ko je slovenska delegacija januarja 1990 zapustila 14. izredni kongres ZKJ. S tem ni bilo več ZKJ, t.j. »ideološke domovine JLA«. Partija v JLA je sicer še naprej, vsaj formalno, delovala do konca leta 1991, vendar ni bila pravzaprav nikomur odgovorna.

Od tu naprej je šlo le še v smer spopada. Slovenske priprave in zadevne politično-vojaške aktivnosti obeh strani popisuje avtor v razdelkih »Razorožitev slovenske TO«, »Nesoglasja ob slovenskem obrambnem konceptu«, »Načrti in ukrepi JLA konec 1990 in na začetku 1991«, »Zlomiti Hrvaško in Slovenijo«, »Vojska koraka, govori in ne napravi ničesar« in »Strahljivca v celem ni imel števili«, v katerem govori o sprožitcu vojaškega spopada, carinski vojni. France Bučar je bil prav zaradi carinske vojne med zveznimi organi in Slovenijo prepričan, da se Slovenija lahko »prvič neposredno sooči s fizično silo federacije.«⁵

In res je bil povod za policijsko, carinsko in vojaško intervencijo v Sloveniji 27. junija 1991, prav pobiranje carin in nadzor mejnih prehodov. Tu sta našla Zvezna vlada in vrh JLA popolnoma skupen jezik (razdelek: »Približevanje zvezne vlade vrhu JLA«) in mogel se je začeti »Pohod na meje«, kakor razdelek o začetku vojaške intervencije v Sloveniji imenuje Repe. Zadnji trije razdelki – »Oborožen odpor Slovenije«, »Od spopadov do mirovnih pogajanj« in »Ali lepa Jugoslavija ali samostojna Slovenija?« – v knjigi so posvečeni bojem v Sloveniji vse do odhoda zadnjega vojaka JLA 26. 10. 1991.

Zadnje poglavje knjige je po obširnosti drugo največje, njegova vsebina pa vsaj tako pomembna kot vojaški spopad za osamosvojitve Slovenije: »Mednarodni vidik slovenske osamosvojitve«. Repe ni slučajno za moto tega poglavja izbral dve izjavi nekdanjega italijanskega zunanjega ministra in enega od posrednikov ES v začetku jugoslovanske krize Giannia de Michelisa, da bi prikazal vso težavnost prvih slovenskih samostojnih korakov. Ta italijanski politik je bil leta 1991 prepričan, da Sloveniji še petdeset let ne bo priznana samostojnost, deset let kasneje pa je razočaran, da se njegova napoved ni uresničila, izjavil: »Mislim tudi, da je bila napaka prehitro priznanje Slovenije in Hrvaške, kar sta v bistvu izsilila Nemčija in

² Str. 194.

³ Str. 191.

⁴ Str. 227.

⁵ Str. 278.

Vatikan».⁶ V razdelkih tega poglavja Repe ni izpustil nobenega pomembnega mednarodno-pravnega koraka Slovenije ali mednarodne skupnosti. Z metodološko nujnim historičnim uvodom o slovenski zunanji politiki pred letom 1990, bralca uvede v vso težavnost poti Slovenije k pridobitvi mednarodnega priznanja, pri kateri sta najpomembnejši vlogi odigrala Milan Kučan in Dimitrij Rupel (razdelek: »V Bruselj prek Ljubljane in ne prek Beograda«). Minuciozno opisuje začetno nasprotovanje tako mednarodne skupnosti, zlasti ZDA, pa tudi ES ter seveda zvezne Jugoslavije (razdelek: »Jugoslavija mora biti enotna in demokratična«), po priznanju. Nadaljuje s predstavitvijo zagrebških pogovorov o usodi Slovenije in Hrvaške, tako s predsednikom Tuđmanom, kot »evropsko trojko«. Popisuje morda že pozabljeno »aroganco« Van den Broeka (razdelka: »Pogajanja v Zagrebu«, »Evropska »trojka« drugič v Zagrebu«), naklonjenost in pomoč Genscherja (razdelek: »Genscherjev neuspeli obisk v Sloveniji in njegove posledice«), največ pozornosti pa je posvetil času in dogajanjem od obiska tretje evropske misije, tiste najbolj znamenite, na Brionih pa vse do Haaške mirovne konference ali konference o Jugoslaviji in prelomnim sklepom Badinterjeve komisije (razdelki: »Tretja evropska misija: Brioni«, »Med brionsko deklaracijo in konferenco o Jugoslaviji«, »Haaška konferenca« in »Odločitev Banditerjeve komisije in mednarodno priznanje«). Ne vem če je mogoče bistveno bolje pričarati ta napeti in usodni čas od začetka julija do konca decembra 1991 oziroma srede januarja 1992, ko je bila Slovenija mednarodno priznana. To je bil čas, ko se je, kot piše avtor »... Vprašanje priznanja nagibalo zdaj na eno, zdaj na drugo stran...«⁷ Najbrž tudi kaj bistveno novega ali kaj takega, kar bi bistveno spreminjalo začrtano zgodovinsko sliko, ni mogoče dodati. Kljub temu se je Repe odločil, da doda še eno poglavje, v katerem je na kratko obdelal odnos, kot je zapisal v naslovu razdelka »pomembnejših držav« do osamosvojitve Slovenije. Tu najdemo prikazano politiko Nemčije in Avstrije, ki imata največ zaslug za mednarodno priznanje Slovenije, pa tudi Nizozemske, Italije, ZDA, ki so bile slovenskemu osamosvajanju v prvi fazi nenaklonjene in celo nasprotujoče, nadalje Sloveniji naklonjeno politiko Madžarske, omahujočo Francije in dolgo zadržano politiko Vatikana.

Repetova monografije je zgodovina. Zgodba o nekem usodnem času ne samo za Slovenijo. Je nekakšna predzgodovina krvavih dogajanj na Balkanu, ki so sledili. Je uravnotežen prikaz časa slovenske politične homogenizacije, ko je šlo še »za stvar« in so bili strankarski interesi potisnjeni ob rob. Knjiga pa ni zanimiva le zaradi napetih dogodkov, ki jih opisuje, temveč tudi zaradi, lahkotnega, berljivega, a znanstveno neoporečnega stila avtorja. Čeprav je delo nabito s podatki in dogodki, jo je mogoče vzeti v roke tudi samo za širitev splošne izobrazbe. Zgodovinarjem, akterjem dogajanja in drugim strokovnjakom družboslovnih in humanističnih ved, pa bo zagotovo služila kot dragocen znanstveni priročnik. Morda pa se bo kateri od bralcev, tako kot sem se jaz, vprašal, zakaj v knjigi ni več faksimilov ali širših citatov originalnih, uporabljenih virov. Zagotovo je avtorju za kaj takega zmanjkalo prostora. Ni pa na to pozabil. Treba bo vzeti v roke njegovo drugo delo, ki je pravkar izšlo v zbirki Viri: »Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije (I. del: opozicija in oblast)«, Ljubljana 2002. V njem so objavljeni ključni viri vsaj za del časa in dogajanja, ki ga opisuje v tej knjigi. S to drugo publikacijo in v knjigi dodanem razdelku s kronologijo pomembnejših dogodkov od 1974 do 1992, obsežnim seznamom virov in literature, imenskim kazalom in razrešitvijo uporabljenih kratic in okrajšav, pa so tudi študentje dobili učbenik, pravzaprav prvega po delih našega učitelja Metoda Mikuža. Več kot je Repe storil za osvetlitev te problematike, zgodovinar le stežka stori.

Dušan Nečak

⁶ Str. 319.

⁷ Str. 382.

OBVESTILA

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis

Prispevke za Zgodovinski časopis sprejema uredništvo na naslov: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana (zgodovinski.casopis@uni-lj.si). Uredništvo bo sprejelo le tiste prispevke, ki bodo oddani v skladu s sledečimi navodili:

- vsak prispevek mora vsebovati točen naslov avtorja, vključno s telefonsko številko in po možnosti z elektronskim naslovovom (e-mail);
- prispevki morajo biti oddani v dvojni obliki: na disketi (ime datoteke (file) naj bo ime in priimek avtorja) in odtisnjeni na papir;
- v kolikor gre za razpravo ali članek, mora prispevek obvezno vsebovati povzetek (v okvirnem obsegu dveh strani, razen v izjemnih primerih) in sinopsis v obsegu pet do deset vrstic, ki naj vsebuje tudi avtorjev akademski naziv, poklic in delovno mesto ter ustanovo, kjer je zaposlen in njen naslov;
- opombe naj bodo pisane enotno, na dnu vsake strani. Celoten naslov citata naj bo le ob prvi navedbi, nato okrajšano;
- slikovno gradivo (fotografije, zemljevidi, ipd.) naj bo črno-belo in priloženo posebej. Priloženi digitalni postnetki naj bodo skenirani z minimalno resolucijo 300 dpi in shranjeni v formatu tif. Legende (podnapisi) k slikovnemu gradivu naj bodo priložene na posebnem listu in hkrati shranjene na disketi. Slikovno gradivo naj bo označeno na način, ki ne bo dopuščal zamenjav podnapisov.

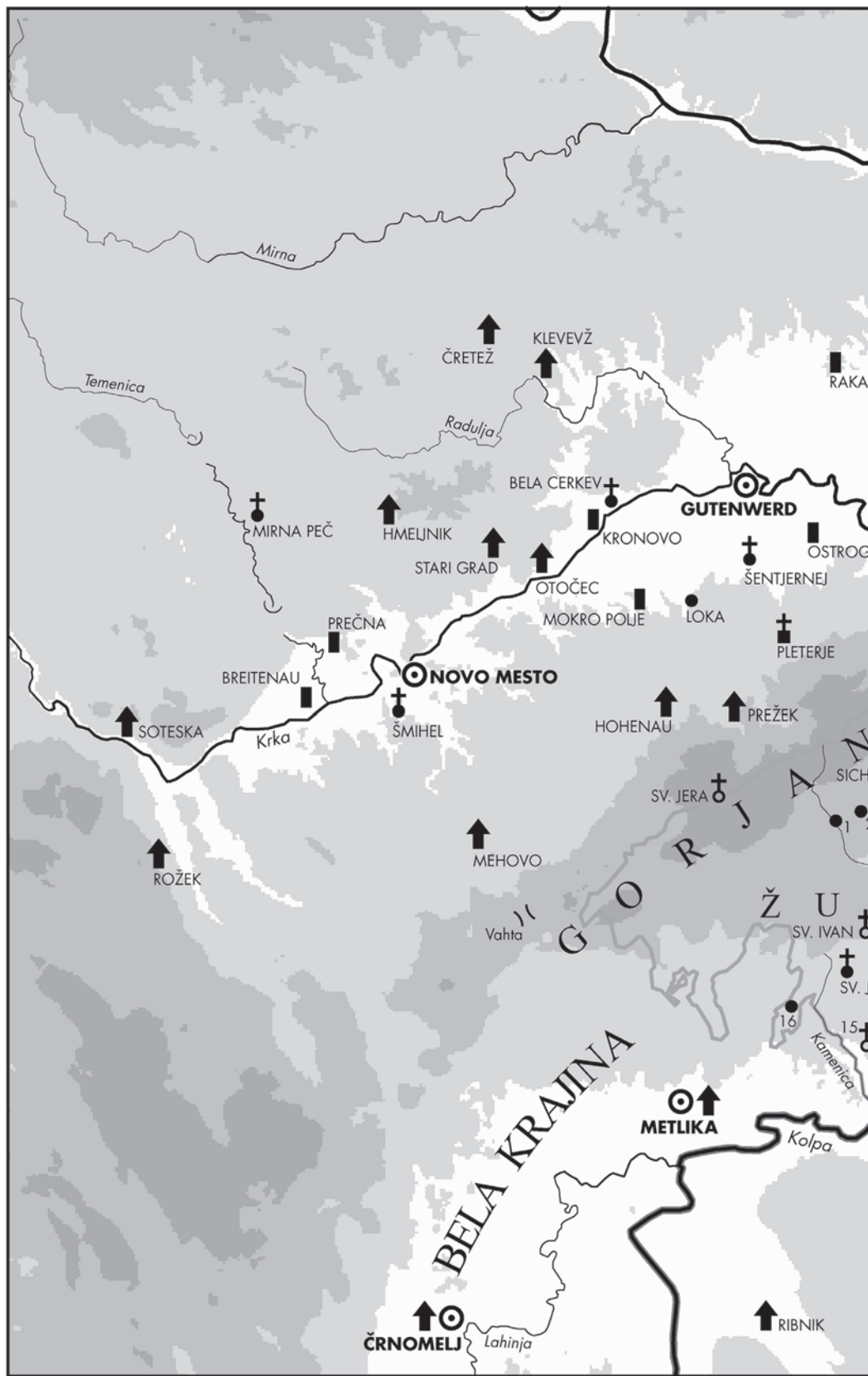
Uredništvo Zgodovinskega časopisa

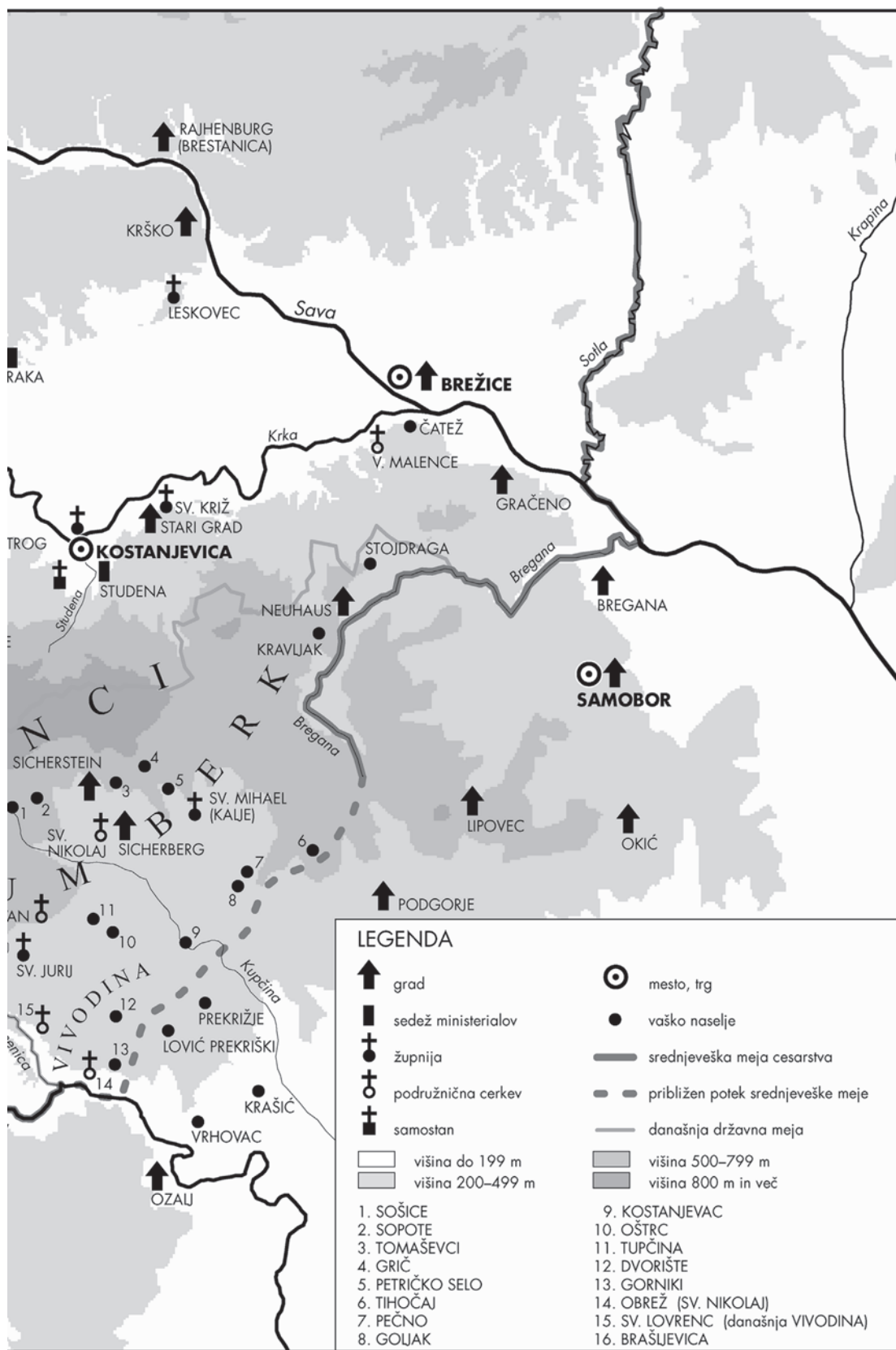
UDK 930.22(497.4 Ljubljana)13” ŠTIRH Peter, dr., izr. prof., Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SI – 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2 Dve novi notici za najstarejšo zgodovino Ljubljane Zgodovinski časopis, 56/2002, 1–2 (125), str. 7–42, 238 cit. 1.01 izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (De., Sn., En.) V nasprotju z dosežanimi večenjem se Ljubljana prvič omenja že 1112–1125 (in ne 1144), ko je v bližini tamkajšnjega gradu neki Rudolf podaril oglejskemu kapitu 20 kmetij. Gre za odvetnika oglejske cerkve Rudolfa iz Turenta, ki je pripadal rodbini gospodov iz Machlanda. Posest v Ljubljani je verjetno imel že njegov domnevni oče Rudolf »iz Margarethenrieda«, katerega – prav tako domnevni – sorodnik Engilbero je bil začenik gospodov Turjaških. Drug takšen zgodnji ljubljanski posestnik je bil grof Hartvik iz Boga, ki je okrog 1140–1150 podaril tistemu kapitlje tri kmetije v Ljubljani. V istem času se je kot posestnika ljubljanskega gradu že uveljavila koroška vojvodska rodbina Spanheimov, ki je svoje ljubljansko gospodstvo postopoma zaokroževala iz različnih rok: njihovo prvotno jedro pa je največkrat tvorila nekdanja posest grofov iz Vohburga, izprčana na iv. Ljubljane že 1062, ki je v Spanheimske roke prišla s poroko. Avtorski izvleček	UDK 316.64:39614” KOVAČIČ Mojca, univ. dipl. zgod., SI–3214 Zreče, UL Pohorskega bataljona 19 »Prijazne, pobožne, skromne, čednostne in plemenite« – Kako je Paolo Santonino videl in opisal ženske in kako so ženske dejansko živele Zgodovinski časopis, 56/2002, 1–2 (125), str. 95–132, 204 cit. 1.01 izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (De., Sn., En.) V članku se, na podlagi Santoninovih Popotnih dnevnikov, Spominov Helene Kotlamer in Knjige o mestu dam Christine de Pizan, seznamimo z življenjem žensk v poznem srednjem veku na ozemlju današnje Slovenije in splošno uveljavljenim mnenjem o njih v takratni družbi. Spoznamo njihov položaj in vlogo ter njihove dolžnosti in opravila skozi posamezna življenjska obdobja. Avtorski izvleček
UDK 940.1 (497.4.21 Dolenjska)12” KOSI Mila, dr., znanstveni sodelavec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, SI–1000 Ljubljana, Novi trg 4 ... quae terram nostram et Regnum Hungariae dividit ... (Razvoj meje cesarstva na Dolenjskem v srednjem veku) Zgodovinski časopis, 56/2002, 1–2 (125), str. 43–93, 307 cit. 1.01 izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (De., Sn., En.) Ključne besede: srednji vek, meja cesarstva, Kranjska, Hrvaška Srednjeveška meja cesarstva proti hrvaški Slavoniji na južnem Kranjskem je rezultat vesoljenskega procesa, ki je potekal med drugo polovico 10. in 13. stoletjem. S kolonizacijo obsežnega mejnega gozda in hrtbovja Gorjancev–Zumberka se je meja imperija premaknila s približne linije na reki Krki več kot 20 kilometrov proti jugovzhodu. Priključitev novega teritorija so izpeljali koroški vojvode Spanheimi, škofoje iz Freisinga, grofje Višnjičevski (von Weichselburg) ter grofje Bogenski s svojimi ministrali. V 13. stoletju uveljavljeno mejno črto so določali gradovi in gospodstva Graceno, Zumberk (Siebenbrunn), Sieherstein, Virodina (Herzogtum) in Metlika (Möding). Takšen potek meje je bil stabilen od 13. do 16. stoletja, ko so turški vpadi zrušili gospodarsko strukturo in povzročili etnične spremembe. Širok pas obmejnega območja je bil posejen z Uski in vključen v Vojno krajino. Nova meja črta s Hrvaško je bila v 18. stoletju unakajena nazaj na stene Gorjancev. Tukaj še danes tvori državno mejo Slovenije s Hrvaško. Avtorski izvleček	UDK 07(497.5)1848”: 323(=163) PODGORŠEK Nataša, mlada raziskovalka, Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta Martabor, SI–2000 Maribor, Koroška cesta 160. Slavenski Jug leta 1848 in Slovenci Zgodovinski časopis, 56/2002, 1–2 (125), str. 161–171, 59 cit. 1.01 izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (De., Sn., En.) Slavenski Jug, politični časopis hrvaških narodnjakov je v krog svojih sodelavcev zbral zelo pomembne kulturne, znanstvene in politične delavce, ki so s svojim delom močno vplivali na razvoj hrvaške politične misli. V letu 1848 so ti zastopali načelo avstroslavizma in se zavzemali za zvezo hrvaških dežel s srbsko Vojvodino in s slovenskimi pokrajinami. Tako so v tem letu v SI objavili kar nekaj načrtov za združevanje teh dežel. Poleg tega so nekajkrat objavili poročila iz slovenskih pokrajin, v katerih so Slovenci izrazili podporo (tako moralno kot tudi materialno) hrvaškemu političnemu gibanju. Iz slovenskih pokrajin so Slavenskemugu poročali še o delu Slavjanskega društva v Trstu in o delovanju štajerskih in koroških Slovencev, sicer pa je časopis več pozornosti posvetil spopadam ogrskih Srbov in Hrvatov z Mažari. Avtorski izvleček

UDC 316.64:396"14" KOVAČIČ Mojca, B.A. in History, SI-3214 Zreče, Ulica Pohorskega bataljona 19 »Kind, Pious, Modest, Virtuous and Noble« – Paolo Santonino's Perception of Women, and How Women Actually Lived Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 56/2002, No 1–2 (125), pp. 93–132, 204 notes Language: Sn. (De., Sn., En.) The article is based on Paolo Santonino's Diaries from Travels, Helena Kottanner's Memoirs and Christine de Pizan's <i>Le Livre de la Cité des Dames</i>. The reader learns how women from the Late Middle Ages lived in the territory of present-day Slovenia, and how they were perceived by the society. Described are their position and role, as well as their duties and work load in different stages of their lives. Author's Abstract	UDC 930.22(497.4 Ljubljana)"13" ŠTIH Peter, PhD, Associate Professor, Faculty of Arts, University of Ljubljana, SI–1000 Ljubljana, Aškerčeva 2 Two New Notes on the Oldest History of Ljubljana Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 56/2002, No 1–2 (125), pp. 7–42, 258 notes Language: Sn. (De., Sn., En.) Contrary to the prevalent belief Ljubljana was first mentioned in records as early as 1112–1125 (and not in 1144), when certain Rudolf donated twenty farmhouses situated in the vicinity of the Ljubljana castle to the Aquileian chapter. An attorney of the Aquileian church, Rudolf of Tarcen–to came from the family of the Machland lords. The Ljubljana estate presumably belonged already to his putative father Rudolf »of Margarethenried,« whose equally putative relative Engibero was the beginner of the Turjak lords. Another early landowner from Ljubljana was count Hartvik of Bogen, who donated three Ljubljana farmsteads to the Aquileian chapter sometime between 1140 and 1150. In this period the Carinthian ducal family of Spanheim had already become the established owner of the Ljubljana castle. The Spanheims' original Ljubljana estate, acquired through marriage, has probably formerly belonged to the Vohburg counts; according to sources it was situated in the southeastern part of Ljubljana as early as 1062. The Spanheims gradually enlarged their Ljubljana estates by acquiring them from others. Author's Abstract
UDC 07(497.5)"1848": 323(=163) PODGORSK NATAŠA, Young Researcher, Faculty of Educational, University of Maribor, SI–2000 Maribor, Koroška cesta 160 Slavenski Jug in 1848 and Slovenes Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 56/2002, No 1–2 (125), pp. 161–171, 59 notes Language: Sn. (De., Sn., En.) Slavenski Jug, Croatian nationalists' political newspaper, managed to acquire as its contributors prominent scientists, cultural and political personages whose work had strongly influenced the development of the Croatian political orientation. In 1848, they supported the principle of Austro-Slavicism and were in favor of the union of Croatian provinces with the Serbian Vojvodina and with Slovene provinces. That year, the Slavenski Jug newspaper published several plans proposing the union of these countries. The newspaper also published several reports from Slovene regions in which Slovenes voiced their support – moral as well as material – of the Croatian political movement. Slavenski Jug also published contributions on the activities of the Slavjansko društvo (Slavic Society) from Trieste, Italy, and on the activities of Styrian and Carinthian Slovenes. The newspaper also focused on the fights of Hungarian Serbs and Croats with Hungarians. Author's Abstract	UDC 940.1 (497.4-21 Dolenjska)"12" KOSI Miha, PhD, Scientific Fellow, Researcher Scientific Research Centre of the Slovene Academy of Science and Arts, SI–1000 Ljubljana, Novi trg 4 ... quae terram nostram et Regnum Hungariae dividit ... (Development of the Border of the Empire in Lower Carniola in the Middle Ages) Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 56/2002, No 1–2 (125), pp. 43–93, 307 notes Language: Sn. (De., Sn., En.) Key Words: Middle Ages, Imperial Border, Carniola, Croatia Medieval border of German Empire between Lower Carniola (Kranjska) and Slavonia is the result of a lengthy process between the second half of the 10th and 13th centuries. By colonising the border forest and the Gorjanci–Zumberak hills the imperial border shifted from the approximate line along the Krka river over twenty kilometers to the southeast. The annexation of the new territory had been carried out mainly by the Carinthian dukes of Spanheim, the counts of Weichselburg and by the bishops of Freising and counts of Bogen with their ministerials. The new borderline was from the 13th century onwards defined by the castles and estates Gračeno, Zumberk (Sicherberg), Sichenstein, Vivodina (Herzogtum) and Melika (Möling). This border remained fixed until the 16th century when the Turkish raids caused an economic collapse and considerable ethnic changes. A wide border zone, settled by the refugees from the Balkans (Uskok), became part of the Military Frontier (Vojna krajina). In the 18th century the border of Carniola was shifted back to the ridge of Gorjanci where, from the dissolution of Vojna krajina (1881) up to the present day it has formed the new border with Croatia. Author's Abstract

UDK 327(47:497.1)''1956'' MEČAK Dušan, dr. red. prof., Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SI – 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2 Sovjetsko-jugoslovanski odnosi v luči madžarskih dogodkov leta 1956 <i>Zgodovinski časopis</i>, 56/2002, 1–2 (125), str. 185–197, 43 cit. 1.01 izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (De., Sn., En.) V prispevku je najprej podana kratka historiografija dogodkov v zvezi z madžarsko vsajajo leta 1956, v nadaljevanju pa na osnovi analize dveh obširnih dokumentov, predstavljaja napomembnejše sporne točke med dvema državama in partijama, ki so nastale zaradi sovjetskega vojaškega zatiranja vsajaje. Gre predvsem za sovjetske očitke jugoslovanskemu vodstvu, da je prelomilo dogovore z Britovom ter za jugoslovanske očitke, da je bila huda sovjetska napaka zadušitev vsajaje z vojaškimi sredstvi. Avtorski izvleček	UDK 930.85(497.4)''1980/1987'' GABRIČ Aleš, dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI – 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1 Slovenska kulturnopolitična razhajanja med kulturno ustvarjalnostjo in politično akcijo 1980–1987 <i>Zgodovinski časopis</i>, 56/2002, 1–2 (125), str. 199–221, 67 cit. 1.01 izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (De., Sn., En.) Ključne besede: Slovenija, kulturna politika, kritika iz kulturnih krogov, cenzura, opozicija Po Titovi smrti so intelektualci v Jugoslaviji začeli objavljati prispevke, v katerih so kritizirali družbenopolitični sistem v državi in napake ter privilegije vodilnih komunistov. Za razliko od drugih delov države, kjer so avtorje tovrstnih del še vedno sodno preganjali, je bila v Sloveniji oblast vse bolj tolerantna do drugačelnosti. Številne zahteve kulturnih ustvarjalcev so imele vse bolj politične tendence (npr. zahteva po odpravi t.i. verbalnega delika ali po raziskavi nelegalnih početi). Komunistične partije ob njemem vzponu na oblast. Spra so se intelektualci »skrivati« za kulturno problematiko, češ da govorijo o kulturni in ne o političnih vprašanjih. Leta 1987 pa je njihovo delovanje stopilo v povsem politično obdobje, ko so spregovorili z izrazito političnim besednjakom in se aktivno vključili v oblikovanje bodočega političnega ustroja Slovenije. Avtorski izvleček
UDK 091''10/14''026(497.4) GOLOB Nataša, dr. redna profesorica, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2 Fragmenti srednjeveških rokopisov v javnih zbirkah v Sloveniji 2: Ljubljana, Semeniška knjižnica <i>Zgodovinski časopis</i>, Ljubljana 56/2002, št. 1–2 (125), str. 133–159, 3 cit. Jezik: Sn. (De., Sn., En.) Ključne besede: srednjeveški rokopisi, ostanke rokopisov, kodikološki popis Prispevek želi s kodikološkim popisom predstaviti podatke o fragmentih srednjeveških rokopisov, ki so jih uporabili za vezave knjig: te so, z eno samo izjemo, tiskane. Pri večini fragmentov upravičeno domnevamo, da pomenijo dokazila o izločenih rokopisih, ki so bili vse dollej, zvečine do konca 17. stoletja, del zasebnih in cerkvenih knjižnic. Identifikacija besedil na fragmentih govori o njihovem vsebinskem značaju, dokumentarni popis jih uvršča v čas in prostor nastanka, evidentiranje starih signatur pa nakazuje na značaj knjižnic tistih donatorjev, ki so svoje knjige podarili Semeniški knjižnici. Avtorski izvleček	UDK 940.1: 949.75 ''8'' ANČIĆ Mladen, dr., znanstveni sodelavec, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru/ Hrvatski studij Sveučilišta u Zagrebu, HR-21000 Zadar, Obala kneza Trpimira 8 Mjesto Branimirove Hrvatske u suvremenom svjetskom poretku <i>Zgodovinski časopis</i>, Ljubljana 55/2001, št. 4 (124), str. 305–320, 54 cit. Avtor obravnava način in okoliščine v katerih je prišlo do postopne osamosvojitve Hrvatske kneževine v odnosu do Frankovske države za časa kneza Branimirja (879–891). Opozarja na pomembnost vezi, ki jih je s hrvatskim knezom vzpostavil papež Ivan VIII. in opisuje mehanizme, ki jih je pri doseganju svojih ciljev uporabljala papeška kurija. Pri tem avtor oriše širši kontekst papeških prizadevanj za spremembo odnosa cerkvene in posvetne oblasti. Avtorski izvleček

GABRIČ Aleš, PhD, Senior Scientific Fellow, Institute of Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1 Slovene Cultural and Political Differences between Cultural Creativity and Political Activity 1980 – 1987 <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 56/2002, No 1–2 (125), pp. 199–221, 67 notes Language: Sn. (De., Sn., En.) Key Words: Slovenia, cultural policy, criticism from cultural circles, censorship, opposition After the death of President Tito Yugoslav intellectuals started to publish articles in which they criticized the current Yugoslav political system and the mistakes and privileges of its communist leaders. While in other parts of Yugoslavia the authors of such articles were still being legally persecuted, Slovene authorities were more tolerant of those who did not agree with them. Numerous demands of cultural workers gradually acquired distinctively political tendencies (such as the demands to abolish the so-called verbal delict or to investigate illegal activities of the Communist Party during its climb to power, for instance). At first, intellectuals tended to disguise these demands as cultural themes, claiming that they were mainly interested in cultural and less in political issues. In 1987, however, their activities became explicitly political. Using decidedly political terms, they actively participated in the formation of the future Slovene political system. Author's Abstract	UDC 930.85(497.4)''1980/1987'' NEČAK Dušan, PhD, Full Professor, Faculty of Arts, University of Ljubljana, SI – 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2 Soviet-Yugoslav Relations in the Light of the 1956 Events in Hungary <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 56/2002, No 1–2 (125), pp. 185–197, 43 notes Language: Sn. (De., Sn., En.) After a brief historiography of the events connected with the so-called Hungarian uprising in 1956, the author focuses on the principal moot questions between Yugoslavia and the Soviet Union and their Communist Parties that arose as the result of the Soviet military intervention in Hungary; this chapter has been based on the analysis of two extensive documents. The main controversies between the two countries concerned the Soviet reproaches to the Yugoslav government that it had broken the Briioni Agreement, and Yugoslav recriminations that the Soviet military stifling of the Hungarian rebellion had been a serious mistake. Author's Abstract
ANČIĆ Mladen, PhD, Scientific Fellow, The Institute for Historical Sciences in Zadar, HR-2300 Zadar, Obala kneza Trpimira 8 The Position of Branimir's Croatia in Contemporary World Order <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana 55/2001, No.3–4 (124), pp. 305–320, 54 notes Language: Sn. (En., Sn., En.) The author analyzes the manner and the circumstances in which the gradual independence of the Croatian duchy took place during the reign of duke Branimir (879-891). He emphasizes the importance of the relations between the Croatian duke and Pope John III, pointing at the mechanisms employed by the papal curia in order to attain its goals. The author also describes the broader context of the efforts of the papal court to win the Croatian support for its ideas on changing the relations between the church and the secular authorities. Author's Abstract	UDC 091''10/14''026(497.4) GOLOB Nataša, PhD, Full Professor, Faculty of Arts, University of Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2 Fragments of Medieval Manuscripts in Slovene Public Collections 2: Theological Library in Ljubljana <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 56/2002, No. 1–2 (126), pp. 133–159, 3 notes Language: Sn. (De., Sn., En.) Key Words: medieval manuscripts, manuscript fragments, codicology Employing the codicological inventory principle the author writes about medieval manuscript fragments that had been used for book binding; with the sole exception, these books had all been printed. The majority of these fragments presumably denote proofs of eliminated manuscripts most of which had been in private and ecclesiastical libraries until the end of the 17th century. While the text identification method based on these fragments reveals their contents, the documentary inventory lists the period and place of their origin, and the records of old book numbers indicate the character of libraries of those donors who had donated their books to the Theological Library in Ljubljana. Author's Abstract

Pokrajina ob državni meji na jugovzhodnem Dolenjskem od 13.–15. stoletja.